

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

*II RESPUBLİKA ELMİ
KONFRANSININ MATERİALLARI*

NAXÇIVAN-2023

*“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ” MÖVZUSUNDA
II RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ MATERİALLARI*

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

***“ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN DİLİNİN AKTUAL
PROBLEMLƏRİ”***

*MÖVZUSUNDA II RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSI*

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Elmi Şurasının 29 yanvar 2023-cü il tarixli
06 sayılı qərarı ilə nəşr edilib.*

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Elbrus İsayev, *Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – sədr*

Üzvlər:

Sədaqət Həsənova – *filologiya elmləri doktoru, professor*

Əsgər Qədimov– *filologiya elmləri doktoru, professor*

Arif Ağalarov– *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Elburus Vəliyev– *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Qənirə Əsgərova– *filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BURAXILIŞA MƏSUL: ƏLİ HƏŞİMOV

*“Qeyrət” nəşriyyatının direktoru, filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent*

*Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Çağdaş Azərbaycan dilinin aktual problemləri”
Mövzusunda II Respublika elmi konfransının materialları,
Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2023, səh.193*

I BÖLMƏ: QRAMATIKA

MÖHSÜN NAĞISOYLU

AMEA-nın müşaviri, akademik

dr_mohsun@yahoo.com

AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOEPIYASI VƏ ORFOQRAFİYASININ BƏZİ PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Məlum olduğu kimi, orfoqrafiya ədəbi dildə işlənən sözlərin düzgün yazılış qaydaları sistemidir. Orfoepiya isə ədəbi dildəki sözlərin düzgün tələffüz qaydalarını özündə birləşdirir. Orfoqrafiya qaydaları (normaları) ölkənin icraedici orqanı tərəfindən təsdiq edilir və həmin qaydalar əsasında orfoqrafiya lüğətləri tərtib olunur. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti ədəbi dilimizdə işlənən sözlərin düzgün yazılış formalarını özündə ehtiva edən və peşəsindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq, hər bir kəsin, cəmiyyətin hər bir üzünün, bir sözlə, bütün vətəndaşların istifadəsi üçün nəzərdə tutulan dəyərli və mötəbər bir qaynaqdır. Mükəmməl və sanballı orfoqrafiya lüğəti dövrün dil mənzərəsini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda onun söz varlığının keçmişini və bu gününü, sözyaratma imkanlarının zənginliyini də ortaya qoyur ki, bu baxımdan da bütövlükdə hər kəs üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də elmi əsaslara söykənən, Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslublarının rəngarəng lüğət tərkibini özündə birləşdirən orfoqrafiya lüğətinin tərtibi çətin və məsuliyyətli olmaqla yanaşı, həm də çox əhəmiyyətli və gərəkli bir işdir.

Azərbaycan dilinin ilk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə nəşr olunmuşdur. Vəli Xulufunun latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası əsasında tərtib etdiyi bu orfoqrafiya (imla) lüğətindəki sözlərin sayı cəmi 11 min olmuşdur. Orfoqrafiya lüğətinin sonrakı təkmilləşdirilmiş nəşrləri isə kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə 1940, 1960 və 1975-ci illərdə hazırlanmışdır. Bu nəşrlərdə sıra ilə 20 min, 40 min və 58 min söz yer almışdır. Müstəqil Azərbaycanın ilk orfoqrafiya lüğəti isə latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası ilə tərtib olunmuş və 2004-cü ildə işıq üzü görmüşdür.

AMEA-nın müxbir üzvü (2007-ci ildən həqiqi üzvü) böyük dilçi alim Ağamusa Axundovun elmi redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin bu beşinci nəşrindəki sözlərin sayı 78 minə yaxındır. Göründüyü kimi, təxminən 30 il ərzində ədəbi dilimizə 20 minə yaxın söz daxil olmuşdur ki, bu da bilavasitə yaşadığımız qloballaşma dövrünün tələbləri səbəbindəndir. 2013-cü ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin altıncı nəşri işıq üzü görmüşdür. “Şərq-Qərb” nəşriyyatının əməkdaşlarının da iştirakı ilə hazırlanmış bu nəşrdə isə 110 mindən çox söz yer almışdır.

Professor İsmayıl Məmmədlinin elmi redaktorluğu ilə əsasən AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış bu nəşr bir çoxlarının fikrincə, kommersiya məqsədi daşmışdır. Belə ki, cəmi 9 il ərzində ədəbi dilimizə 30 mindən çox sözün daxil olması, təbii ki, inandırıcı deyil. Haqlı tənqidlərə məruz qalmış bu lüğətdə çoxlu sayda qondarma sözlərlə (məsələn, abzasdanbaşlama, abırsızolma, əvəzedilməzsayıma və s.) yanaşı, eyni sözün müxtəlif variantları da (məsələn: altın – altun, qaboy – qoboy, qırov – qrov_və s.) yer almışdır.

2017-ci ilin sonlarında bizim rəhbərliyimiz altında AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinin yeni nəşrini hazırlamaq işinə başladı. Bunun üçün ilk növbədə Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya normalarının layihəsi hazırlandı və ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim olundu. Qeyd edək ki, Azərbaycanda bu səviyyədə geniş müzakirə işi ilk dəfə baş tuturdu. Daha çox sosial şəbəkə istifadəçilərinin iştirak etdiyi bu müzakirələrdə əsas mübahisə obyektinə layihədə yer alan yeni maddələr ətrafında idi. Həmin maddələrdən biri ərəb dilindən alınma sözlərdə -iyyə -iyyət və -iyyat şəkilçilərindəki qoşa **y** samitlərindən birinin yazılmasına aid idi. Vaxtilə akademiklər Ağamusa Axundov və İsa Həbibbəyli bu məsələni qaldırırsa da, lakin öz həllini tapmamışdı. Məsələ ilə bağlı qeyd edək ki, tərkibində yuxarıda qeyd olunan şəkilçilərin yer aldığı fəxr-iyyə, mədh-iyyə, ədəbiyyat, riyaziyyat, davamiyyət, cəmiyyət və s. kimi sözlər ədəbi dilimizdə bir **y** ilə tələffüz edilir. Bu qəbildən olan sözlər düzəltmə sayılır, çünki onları kök və şəkilçiyə ayırmaq olur: fəxr-iyyə, mədh-iyyə, ədəb-iyyat və s. Bununla belə, dilimizdəki ərəbmənşəli elə sözlər də var

ki, quruluşca sadə olsalar da, onlardan bəziləri bir y ilə, digər bir qismi isə qoşa y ilə yazılır. Məsələn: təhkiyə, tərbiyə, tövsiyə və s. kimi sadə sözlər bir y ilə yazıldığı halda, hədiyyə, səhiyyə, səviyyə, əziyyət, vəsiyyət, əhəmiyyət və s. kimi eyni quruluşlu sözlər heç bir əsas olmadan iki y ilə yazılır. Bu məsələ açıq-aşkar bir şəkildə həm müəyyən problem, həm də dolaşlıq və ziddiyyət yaradır. Məsələ ilə bağlı ən pis cəhət orasındadır ki, abituriyentləri bu qəbildən olan sözlərlə sınağa çəkirlər, onlardan hansı sözün bir y, hansının isə qoşa y ilə yazılmasını test şəklində soruşurlar.

Tərkibində -iyyə, -iyyət və -iyyət şəkilçiləri olan sözlərdə bu morfemlərin bir y ilə yazılmasını təklif etməkdə şəxsən mənim bir məqsədim də qardaş Türkiyədə, eləcə də digər türk dövlətlərində həmin sözlərin bizdə tələffüz edildiyi şəkildə yazılmasıdır. Mən bu fikrimi “Ədəbiyyat” qəzetinə verdiyim müəssisədə də bildirmişdim. Məlum olduğu kimi, 2008-ci ildə müstəqil türk dövlətlərinin Naxçıvanda keçirilən sammitində siyasi-iqtisadi sahələrlə yanaşı, humanitar sahələrdə, o cümlədən dildə də müəyyən yaxınlıq məsələsi ilə bağlı qərar da qəbul edilmiş və bu məqsədlə Qazaxıstanın paytaxtı Astana şəhərində Beynəlxalq Türk Akademiyası yaradılmışdır. Bilavasitə bu qurumun təşkilatçılığı ilə hazırda türklər üçün ortaq ünsiyyət dili məsələsi, eləcə də ortaq tarix, ortaq ədəbiyyat dərslərinin yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görülür. Qardaş türklər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar yuxarıda adı çəkilən sözləri bir y ilə yazdıqları halda, bizdə həmin sözlər nəyə əsasən qoşa y ilə yazılmalıdır? Qeyd edək ki, Azərbaycanda 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifba qəbul edilərkən həmin sözlər fonetik prinsipə əsasən bir y ilə yazılmışdır. Bundan əlavə ərəb, fars və digər dillərdən alınma sözlər bizdə dilimizə uyğunlaşdırılaraq deyildiyi kimi yazılır. Məsələn: cəmət–cəmaat, saət–saat, qaədə–qayda (ərəb), bəhar–bahar, paiz–payız (fars), rus dili vasitəsilə alınma qazeta–qəzet, fabrika–fabrik və s. Deməli, eyni qayda ilə ədəbiyyat, riyaziyyat, maliyyə və s. kimi sözlərin də tələffüz edildiyi şəkildə, yəni bir y ilə yazılması məqsədəuyğun olardı. Bununla belə, orfoqrafiya qaydalarının layihəsində olan bu maddə birmənalı şəkildə qarşılınmadı və bir çox insanlar həmin sözlərin əvvəlki kimi yazılmasının tərəfdarı olduğunu bildirdilər.

Beləliklə, orfoqrafiya qaydalarının layihəsindəki həmin maddə qəbul olunmadı. Məsələyə açıq-aşkar bir şəkildə qərəzlə yanaşan bəzi insanlar əsgər, İsgəndər kimi sözlərin əskər, İskəndər kimi yazılması təklifinə də qarşı çıxdılar, halbuki indinin özündə də birinci sözün xüsusi isim (şəxs adı) kimi işləndikdə həm Əskər, həm də Əsgər kimi yazılması çoxlarına bəllidir. Eyni sözlər İskəndər antroponimində də aiddir. Hətta ayrı-ayrı dərslərdə belə bu sözdəki ikinci samit həm k ilə, həm də g ilə yazılır. Bundan əlavə tərkibində yanaşı gələn sk samitləri ola iskənə, məskən, təskin sözləri elə bu şəkildə də yazılır. Onu da xatırladaq ki, əskər, İskəndər və bu qəbildən olan digər sözlər qardaş Türkiyədə g samiti ilə deyil, k ilə, yəni elə bu şəkildə yazılır. Orfoqrafiyamızda qoşa y ilə yazılan ərəbmənşəli yuxarıda göstərilən ədəbiyyat, davamiyyət, dövriyyə və s. kimi sözlərlə bağlı onu da qeyd edək ki, həmin sözlərin bu şəkildə yazılışında tarixi-ənənəvi prinsip əsas götürülmüşdür. Belə ki, bu sözlərin ərəb dilində tələffüzdə qoşa y ilə deyilməsinə görə bizdə də qoşa y ilə yazılmışdır. Əskər sözünün əsgər kimi yazılmasında isə fonetik prinsip əsas götürülmüşdür, çünki yanaşı gələn iki kar samitdən (sk) ikincisi k özünün cingilti qarşılığı olan g ilə deyilir. Eyni sözlər İskəndər sözünə də aiddir. Bununla belə, yuxarıda qeyd etdiyimiz iskənə, təskin, məskən kimi sözlər, eləcə də tərkibində yanaşı iki kar samit gələn dəftər, məftil, saftalı və s. kimi çoxlu sözlərin tələffüzündə də ikinci kar samitin cingiltiəşməsi prosesi baş verir, lakin onlar tarixi-ənənəvi prinsipə əsasən elə bu şəkildə də yazılır. Deməli, burada açıq-aşkar bir problem – qanunauyğunsuzluq özünü göstərir. Eyni sözləri dilimizdəki ışğəncə sözünə də aid etmək olar. Bu söz də fonetik prinsipə əsasən göstərilən şəkildə yazılır, halbuki tarixi-ənənəvi prinsipdən yanaşıqda ışkəncə kimi qəbul edilməli idi. Belə misalların sayını artırmaq da olar ki, bütün bunlar orfoqrafiyamızda müəyyən problemlərin, çatışmazlıqların olmasına dəlalət edir. Məsələyə yekun olaraq qeyd edək ki, bizim fikrimizcə, yuxarıdakı problemlə məqamlar gec-tez öz həllini tapacaqdır.

Azərbaycan dilinin orfoepiyası ilə bağlı da müəyyən problemlərin olması açıq-aşkar bir şəkildə özünü göstərirdi. Qeyd edək ki, orfoqrafiya qaydaları (normaları) indiyədək bir neçə dəfə ölkənin Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları isə ilk dəfə Dilçilik İnstitutuna rəhbərlik etdiyimiz dövrdə bu elmi qurum tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Orfoepiya qaydaları üzərində

işləyərkən bu sahədə bir sıra problemlərin göz qabağında olduğunu müəyyən etdik və buna əsasən bəzi yeniliklərin tətbiqini məqsədəuyğun saydıq. Məsələn, indiyədək müəllim, müəyyən və s. kimi sözlərdə ü səs düşümü hadisəsi qəbul edilərək həmin sözlərin [mə:llim], [mə:yyən] kimi tələffüzü tələb olunurdu. Bu halda tərkibində üə saitləri olan müəmma, şüəra və s. kimi sözlərin yazıldığı kimi tələffüzü unudulur, beləliklə də, müəyyən dolaşılıq ortaya çıxırdı. Bunu nəzərə alaraq, biz müəllim, müəllif, eləcə də oxşar tipli müəlicə, müəvin kimi sözlərin yazıldığı kimi və uzanma hadisəsi baş vermədən tələffüzünü təklif etdik və bu təklifimiz qəbul olundu. Orfoepiya normalarına tərkibində ov, öv hərf birləşmələri olan sözlərin fonetik prinsipə uyğun olaraq yazıldığı kimi tələffüz edilməsi ilə bağlı maddə də daxil edildi. Məsələ ilə bağlı qeyd edək ki, çovğun, dovğa, novlu, dövlət, mövqe, şövkət və s. kimi sözlərin indiyədək tələffüzdə v düşümü ilə deyilməsi qəbul edilmişdi, halbuki burada çoxlu istisnalar özünü göstərir və müəyyən dolaşılıq, çəşqınlıq yaradırdı. Onu da əlavə edək ki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş orfoepiya normalarına daha bir çox yeniliklər daxil etmişik.

Son olaraq qeyd edək ki, bizim fikrimizcə, ədəbi dildə işlənən sözlərin yazılışı ilə tələffüzü arasında kəskin fərq yaratmaq məqsədəuyğun deyil. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən qardaş türk dövlətlərində ədəbi dildə işlənən sözlər, bir qayda olaraq, tələffüz edildiyi kimi də yazılır. Türk dövlətləri arasında siyasi-iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, ortaq ünsiyyət dili, ortaq əlifba və ortaq imla məsələsində də müəyyən işlərin görülməsi günün, zamanın tələbi, çağırışlarıdır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında da bu reallıqdan, gerçəklikdən irəli gələn bəzi yeniliklərin tətbiq edilməsi olduqca əhəmiyyətli və gərəkli biz məsələdir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Söz birləşmələrinin tərəfləri və cümlə üzvləri arasında qrammatik münasibətlərin qurulmasına xidmət edən sintaktik əlaqələr (və onların növləri) haqqında dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif mülahizələrə təsadüf olunur. Bu əlaqələrdən cümlənin predikativ mərkəzinin formalaşmasında həlledici rola malik olan uzlaşma barədə Y.Seyidov yazır: “Uzlaşma şəxsə və kəmiyyətə görə olur. Təbə edən tərəf hansı şəxsə aiddirsə, təbə tərəf də həmin şəxsə məxsus qrammatik əlaqələri qəbul edir. Təbə olan tərəfin tək və cəmliyi də təbə edən tərəfdə əks olunur. Predikativ əlaqəli birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi xəbərlilik və şəxs sonluqları vasitəsilə reallaşır. Məs; mən tələbəyəm, biz tələbəyik, sən tələbəsen, siz tələbəsiz, siz gəlirsiz və s” (1, s.24).

Q.Kazımov, B.Xəlilov və başqalarının araşdırmalarında da aslı tərəfin əsas tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması uzlaşma adlandırılır (6, s.17-25). Predikativ birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi ilə bağlı fikir ayrılığı demək olar ki, müşahidə olunmur.

Məlum olduğu üzrə uzlaşma predikativ birləşmələrlə yanaşı, həm də qeyri-predikativ birləşmələrin tərəfləri arasında özünü göstərir. Məs; mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı, bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabı və s.

Mənbələrdə qeyri-predikativ birləşmələrin komponentlərini əlaqələndirən uzlaşmanın ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri adlandırılan ismi birləşmələrin tərəfləri arasında işləndiyi qeyd edilir (11, s.26-28). B.Xəlilov bu barədə məlumat verərkən yazır ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrindəki uzlaşma bütün şəxslərə görə olur, yəni üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi hər üç şəxsə ola bildiyi üçün ikinci tərəf də hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Məs; mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu və s. (9, s.19- 21). Üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə müqayisədə ikinci növdə uzlaşma məhduddur. Bu tip birləşmələrdə uzlaşma yalnız ikinci tərəfin üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi ilə düzəlir. Məs; ellər atası, şairlər yurdu və s.

Y.Seyidov da buna uyğun olaraq struktur baxımdan üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində qurulan mənim arzum, sənin arzun, onun arzusu, bizim arzumuz, sizin arzunuz, onların arzusu və s birləşmələrində olduğu kimi, məktəb direktoru, kolxoz sədri və s. ikinci növ təyini söz birləşmələrini uzlaşma əlaqəsinə aid edir (11, s.25-28).

Deməli, hər iki tədqiqatçı (Y.Yusifov, B.Xəlilov) həm ikinci, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələrini, başqa sözlə, birinci tərəfi ismin yiyəlik və qeyri-müəyyən yiyəlik hallarında olan bütün birləşmələri fərq qoymadan uzlaşma əlaqəsinə aid edir ki, bu da nəticədə sintaktik əlaqələrin sərhəddinin qarışdırılmasına və tədris prosesində fikir dolaşığına səbəb olur.

Sintaktik əlaqələrin izahında müşahidə olunan ziddiyyətli fikirlər bununla məhdudlaşmır. Belə ki, araşdırmalarda Əhmədin bacısı, onun sözləri üçüncü növ ismi birləşmə konstruksiyalı sərbəst birləşmələrinin tərəfləri arasındakı qrammatik münasibətlər əvvəlcə uzlaşma, sonra isə idarə əlaqəsi şəklində izah olunur, yəni eyni struktura malik olan söz birləşmələrinin tərəflərini bir-birinə bağlayan sintaktik əlaqələr hər hansı elmi şərh vermədən bir yerdə uzlaşma, başqa bir yerdə idarə kimi təqdim edilir (11, s. 19-24; 9, s.16-23).

B.Xəlilov belə birləşmələrdə idarənin olmasını ismin yiyəlik halı idarə etməsi ilə əlaqələndirir. Onun bu mülahizəsi məzmun etibarilə Q.Kazımovun idarə əlaqəsi haqqındakı fikri ilə demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Q.Kazımov adlıq, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik və qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallar istisna olmaqla ismin digər hallarının idarəyə xidmət etdiyini qeyd edərək yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarda olan (-ın, -in, -un, -ün, -a, -ə -ı, -i, -u, -ü, -da, -də, -dan, -dən) sözlərin idarə olunan tərəf olduğunu yazır (6, s.22-24). Lakin o, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq tərəfləri

arasında bəzən uzlaşma, bəzən isə idarə əlaqəsinin olduğu iddia edilən birinci tərəfi yiyəlik hal, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili Əhmədin bacıcısı, onun sözləri söz birləşmələrinin komponentlərinin bir-biri ilə (uzlaşma və idarədən ibarət) qarşılıqlı tabelilik yolu ilə əlaqələndiyini göstərmiş, bununla da problemin uğurlu elmi şərhini verməyə nail olmuşdur (6, s.21-24).

Şübhəsiz ki, müəllifin bu konsepsiyası ismin söz birləşmələrinin tərəfləri arasında təbii əlaqənin qurulmasına xidmət edən hal dəyişmələri qanunauyğunluğuna əsaslanır, yəni yiyəlik hallı birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəfin mənsubiyyətə görə dəyişməsinə tələb edərək onu özüne uyğunlaşdırdığı kimi (məs: **təbiətin** gözəlliyi), ikinci tərəf də öz növbəsində birinci tərəfin adlıq haldan çıxıb yiyəlik hala düşməsinə tələb etməklə (məs:təbiətin **gözəlliyi**) onu idarə edir, bununla da tərəflər arasında (uzlaşma və idarədən ibarət) qarşılıqlı tabelilik əlaqəsi yaranır.

İdarə əlaqəsində mübahisə doğuran mülahizələrdən biri də ənənəvi dilçilikdə idarə əlaqəsinə daxil edilən məktəb direktoru, dağ havası modelində qurulan ikinci növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfin (ikinci tərəfin) tələbinə əsasən bir sıra hallarda yanaşma əlaqəsinə aid edilməsidir.

“Dəniz suyu”, “dənizin suyu” ismi birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqənin tədqiqinə xüsusi məqalə həsr edən R.Xəlilov bu tip birləşmələrin tərəfləri arasında tabelilik əlaqəsinin üçünün də (uzlaşma, idarə, yanaşma) olduğunu qeyd etmişdir (8, s. 44-46). Ondan fərqli olaraq Ə.Dəmirçizadə “dağ havası”, “bulaq suyu” birləşmələrinin tərəfləri arasında uzlaşma, Y.Yusifov və Q.Kazımov yanaşma və uzlaşma, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə və N.X.Dimitriyev yanaşma və idarə, Ə.Abdullayev isə idarə və uzlaşma olduğunu yazmışlar (11, s.23-26; 6, s.26-28; 1, s.19-21).

Bu tip birləşmənin sintaktik münasibətlərində yanaşmanı əsas götürənlər fikirlərini birinci tərəfin şəkilsiz işlənməsi, başqa sözlə qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olması ilə izah edirlər (11, s.29-31; 6, s.23-27). Doğrudur, ikinci növ ismi birləşmələrdə aslı tərəf şəkilsiz işlənir, ancaq bu onların tərəfləri arasında yanaşmanın olması anlamına gəlmir, ona görə ki, ikinci növ ismi birləşmələrlə müqayisədə yanaşma əlaqəli birləşmələrdə ümumiyyətlə morfoloji göstərici olmur. Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə qurulur. Aslı tərəf əvvəl, əsas tərəf sonra işlənir. Aslı tərəf əsas tərəfə yanaşır və tabe olur. Məs, yaşıl yarpaq, uca çinar (6, s.18-21).

Verilən izahatdan aydın olur ki, substantiv birləşmələrdə yanaşmanın formalaşmasında iştirak edən tərəflər yalnız adlıq halda olmalıdır, ona görə ki, ismin başqa heç bir halında söz sırası və intonasiya ilə əlaqə mümkün deyildir.

Bu xüsusiyyət dağ havası, bulaq suyu söz birləşmələrinin yanaşma əlaqəli birləşmələrlə eyni struktura malik olmadığını göstərir, çünki, yanaşma yalnız söz sırası və intonasiyanın köməyi ilə düzəldiyi halda, dağ havası, bulaq suyu tipli birləşmələr ikinci tərəfə üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilsizinin qoşulması ilə formalaşır. Bundan əlavə, yanaşma əlaqəli birləşmələrin birinci tərəfi sintaktik təhlil zamanı cümlədə təyin vəzifəsində çıxış edir. Məs.,

Mərmər abidələr, tökmə heykəllər

Bəzəkdir hər böyük, kiçik şəhərə (S.Vurğun)

Şeir parçasında verilmiş mərmər, tökmə, böyük, kiçik sözləri təyin, abidələr, heykəllər mübtədə, şəhərə tamamlıqdır.

Dağ havası, bulaq suyu konstruksiyalı ikinci növ ismi birləşmələr yanaşma əlaqəli söz birləşmələrindən fərqli olaraq belə bir xüsusiyyətə malik deyil. Bütün məqamlarda tərəflər parçalanmadan bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məs, Təmiz dağ havası və bulaq suyu bir çox xəstəliklərin dərmanıdır nümunəsində dağ havası və bulaq suyu birləşmələrinin tərəfləri parçalanmadan cümlənin mürəkkəb, həmcins mübtədəsi vəzifəsində çıxış etmişdir.

Dil faktları və gətirilən nümunələr aydın şəkildə göstərir ki, qeyri-müəyyən yiyəlik hallı birləşmələrdə ikinci tərəfin tələbi əsasında yanaşma yox, idarə əlaqəsinə daxil edilməsi daha məntiqli uyğundur. İdarə əlaqəsinin spesifikasiyası haqqında söylənilən fikirlər də bu mülahizənin doğruluğunu şərtləndirir. Y.Seyidov bununla bağlı yazır: “İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər hallarında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan bu əlaqə əsasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən substantiv və ya müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur. Məs; qapını açmaq, evə

gəlmək məni dinləmək və s “ (7, s.28-30).

M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayevin tədqiqatlarında da idarə əlaqəsi tabedici sözün tələbi ilə tabe sözün adlıq haldan çıxıb başqa hallara düşməsi şəklində izah olunur (1, s.29-30).

Bəzən sintaktik əlaqələrin araşdırılmasında qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olduğu kimi, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hallı birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələr də yanaşmaya aid edilir.

Birinci tərəfi qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan birləşmələrin strukturu və tərəfləri arasındakı əlaqə forması onun yanaşmaya uyğun gəlmədiyini göstərir. Burada ziddiyyət doğuran ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, yanaşmada birinci tərəf cümləyə əsasən təyin kimi daxil ola bildiyi halda, qeyri-müəyyən təsirlik hallı birləşmələrdə birinci tərəf həmişə cümlədə vasitəsiz tamamlıq olur, bir başa feillərlə əlaqələnərək hərəkətin təsirinə məruz qalır və müstəqim obyektə çevrilir. Feillə qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan söz arasındakı əlaqə o qədər möhkəm olur ki, feil bu halda olan sözün qoşmalarla belə əlaqələnməsinə imkan vermir. Bundan əlavə, qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan birləşmələrdə birləşmənin tərkibinə söz artırmadan və söz sırasını pozmadan istənilən vaxt birinci tərəfə təsirlik hal şəkilçisini asanlıqla artırmaq mümkün olur. Məs, kitab oxumaq, kitabı oxumaq; su içmək, suyu içmək və s.

Bu fakt deməyə əsas verir ki, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda olduğu kimi, burada da sintaktik əlaqə söz sırası və intonasiya ilə deyil (bu yanaşmaya xas xüsusiyyətdir), əsas tərəfin (ikinci tərəfin) tələbi ilə aslı sözün adlıq haldan çıxıb qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala düşməsi, idarə olunması və bu səbəbdən də əsas tərəfin üçüncü şəxsin şəxs şəkilçisini qəbul etməsi ilə qurulur.

İsmin hal dəyişmələrinin qanunauyğunluğu da bu tip birləşmələrin tərəfləri arasında yanaşma yox, idarə əlaqəsinin olduğunu göstərir. Belə ki, isim cümlədə müxtəlif vəzifələr daşıyır. Bu vəzifələri daşımaq üçün isimlər hər şeydən əvvəl xəbərlə, xüsusən feili xəbərlə sintaktik əlaqəyə girməlidir, yəni xəbər olan feilin və ya feildən əmələ gələn başqa sözün tələbinə görə isimlər öz şəkillərini dəyişməli olur. Məsələn, baxıram feilin tələb etdiyi nəyə? Sualı kitab isminin bir şəkildə (kitaba şəkildə), görürəm feili isə başqa bir şəkildə (kitabı şəkildə) işlənməsinə səbəb olur (4, s.44-46). Deməli, söz birləşməsi və cümlə daxilində işlənən hər hansı isim əlaqələndiyi feilin tələbi ilə adlıq haldan çıxıb qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hala düşərək idarə olunub, burada yanaşmadan danışmaq absurddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Ağamalıyev H. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis I hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə (morfologiya). Bakı: Azərb SSR EA-nın nəşriyyatı, 1960, 334 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: 1962, 245 s.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili morfologiya. III hissə,. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. 6-8 siniflər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1970, 189 s.
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
7. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
8. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. Azərb SSR EA nın məruzələri, XIV cild. 1958, s. 42-48.
9. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı: 2017, 428 s.
10. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: APİ- nin nəşriyyatı, 1960, 154 s.
11. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1966, 340 s.

ARİF AĞALAROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZ MƏHSULDAR AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Söz yaradıcılığını sistemli şəkildə işləmiş dilçilərimizdən S.Cəfərov dilimizdə 50-dən çox, digərləri isə 70-dən çox leksik şəkilçinin olduğunu göstərmişdir (1). Nədənsə müasir dilçilik ədəbiyyatlarında bu şəkilçilərin neçə faizinin məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmasına toxunulmayıb. Hazırda xeyli sayda sözə qoşularaq yeni məna kəsb edən qeyri-məhsuldar şəkilçilər var ki, nə müasir ali, nə də orta məktəb dərslərlərində onlar öz əksini geniş tapmayıb.

Fikirimizcə, dilimizin çoxəsrlik tarixinin izlərini daşıyan belə şəkilçilərin sözyaratma imkanlarının geniş şəkildə tədqiq olunmaması, dərsləklərdə öz əksini tapmaması müəllim və tələbələr üçün çətinlik törədir. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz ki, vaxtı ilə sözdüzəltmə imkanına malik şəkilçilər qoşulduğu sözün daxilində daşlaşıb. Müasir dilimizdə həm ad, həm zərf, həm də feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər var ki, onları sözdən ayrı götürmək lazımdır.

Dilimizdə kifayət qədər qeyri-məhsuldar şəkilçilərlə düzələn sözlərin olduğunu nəzərə alaraq bu cür şəkilçiləri toplamaq və münasibət bildirmək zərurətini duyduq.

Azərbaycan dilindəki qeyri-məhsuldar şəkilçiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər;
2. Fel düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər;
3. Zərf düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

Azərbaycan dilində həm adlardan, həm digər nitq hissələrindən ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərə rast gəlinir. Bu şəkilçilərin bəziləri omonimlik xüsusiyyətlərini də daşıyır. Bu cür sözyaratma imkanına malik şəkilçiləri araşdırarkən tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edərək dilin keçdiyi tarixi dövəmlər də nəzərə alınmalıdır.

Dilimizdə ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçiləri iki yerə bölmək olar:

1. Azərbaycan dilinin öz qeyri-məhsuldar şəkilçiləri;
2. Alınma qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

Azərbaycan dilində qeyri-məhsuldar olan şəkilçi **qac;-gac** şəkilçisinin törəməsi olan **caq;-cək** şəkilçisindən səs düşümü yolu ilə əmələ gəlmişdir. **Ca;-cə** şəkilçisinin yaratdığı semantikaya toxunan prof. S.Cəfərov göstərmişdir ki, **ca²** ilə düzələn isimlər cümlədə zərflik vəzifəsində çıxış etməyə daha çox meyl göstərir. Amma, dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlər digər cümlə üzvü də ola bilər. Həmin şəkilçinin köməyi ilə dilimizdə substantiv isimlər düzəlir. məsələn: **düşün-düşüncə, aylan-aylancə, gödək-gödəkcə və s.**

Prof. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” (1954) dərslərində, həm Azərbaycan dilinin qrammatikası kitabının birinci hissəsində qayıdış növ fellərdən bu şəkilçinin – **cə** variantının isim düzəldə bildiyi göstərilir (5).

Dilimizdəki Qızılca sözü (**qızıl+ca**) qızıl və **ca** leksik şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlib. **Ca** şəkilçisi **ag** sifətinə qoşularaq şəxs adı bildirən Ağca ismini düzəldib. Bu da onu təsdiq edir ki, bu qeyri-məhsuldar şəkilçi iki cür yazılan leksik şəkilçilərdəndir.

-ca; cə. Şəkilçisi həm də omonimlik xüsusiyyəti daşıyır. Bu şəkilçi ad düzəltməklə yanaşı tərzli hərəkət zərfləri düzəldir (**yavaşca, rahatca** və s.). Həmçinin sifətin çoxaltma dərəcəsinin morfoloji əlaməti kimi çıxış edir. Müasir dilçilik ədəbiyyatlarında **-cə** şəkilçisi mücərrəd anlayışlar əmələ gətirən şəkilçi kimi verilir.

-ac;(-c). Bu şəkilçi bəzi fellərin əmr şəklinin ikinci şəxs təkinə bitişdirilir və onların lüğəti mənasına yaxın olan əşya adlarını bildirən isimlər düzəldir. məsələn: **tix-tixac, sıx-sıxac** və s. dialektlərdə isimlərin sonuna artırılan bu şəkilçi sifət düzəldir. məsələn: **ana-anac.**

Dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq bir çox sözlər fonetik cəhətdən dəyişmə yolu ilə öz quruluşunu dəyişmişdir. Hazırda dialektlərdə işlədilən **qulac, toxac** sözləri də quruluşunu dəyişmiş, sadələşmiş sözlərdəndir. Bu şəkilçinin **c** variantı ilə düzələn sözlərin kəmiyyəti, **ac** şəkilçisinə nisbətən çoxdur. **C** şəkilçisi müasir dilimizdə həm feldən isim, həm də feldən sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, **qazan-qazanc (isim), iyrən-iyrənc, qısqan-qısqanc (sifət) və s.**

- **acaq;-cək.** Qeyri-məhsuldar olan bu şəkilçi fonetik tərkibinə görə **acaq;-cək** şəkilçisinə

oxşayır. Amma bu şəkilçisinin semantik xüsusiyyəti başqadır. Fonetik tərkibcə bu şəkilçilərin oxşarlığına əsaslanıb **caq;-cək** şəkilçisinin **acaq²** şəkilçisindən törədiyini düşünmək düzgün olmaz.

Prof. S.Cəfərovun fikirincə bu şəkilçilərdən müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olan **qaç;-kəc, gac;-gəc** şəkilçiləri yaranmışdır (7). Güman etmək olar ki, göstərilən şəkilçilərdə yerdəyişmə hadisəsi baş vermiş və nəticədə **caq; -cək** şəkilçisi yaranmışdır. Elə buna görə də bu şəkilçilərin yaxınlığı nəticəsində onları eyni sözə artırmaq mümkün olur. məsələn; **utancaq-utanğac** və s. Bu şəkilçi əsasən sonor samitlə bitən söz köklərinə qoşularaq yeni mənalı sözlər düzəltmək imkanına malikdir. Məsələn, **sallan-sallancaq (isim)**.

M.Hüseynzadə göstərir ki, **caq;-cək** şəkilçisi vasitəsilə yer, və alət adlarını bildiren isimlər düzəlir. Məsələn, **yelləncək, əlcək, yığıncaq**. Bəzi hallarda bu şəkilçinin zərf düzəltdiyinə də təsadüf olunur. Məsələn, **sevincək**. Bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, bu şəkilçi zaman-zaman məhsuldar söz yaratma xüsusiyyətini itirmişdir.

-caq;-çək. Bu şəkilçinin türk dillərində işlənən **cıq;-cik,-cuq;-cük** şəkilçisindən yarandığı güman edilir. Türkoloji ədəbiyyatlarda bu şəkilçinin **saq;-sək, şaq;-şək** formasında işləndiyinə də rast gəlinir. Müasir dilimizdə **çaq;-çək** şəkilçisi isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biridir.

S.Cəfərovun fikirincə bu şəkilçi qədim olub, fonetik tərkibcə onların ilk variantını təşkil edir. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə xüsusi leksik mənaya malik isimlər düzəlir. Məsələn, **qol-qolçaq, dib-dibçək, dil-dilçək** və s.

-an;-ən. Dilçilik ədəbiyyatlarında qrammatik, feli sifət şəkilçisi kimi verilib. Amma dilimizdə hazırda işlənən bəzi sözlər bu şəkilçinin tarixən leksik şəkilçi olduğunu təsdiq edir. Bu şəkilçi vasitəsilə isim (**qalxan, düzən**) və sifət düzəlir (**şoran**). **an;-ən** vasitəsi ilə zərflər də düzələ bilir. Məsələn, **qəflətən, qəlbən** və s. Belə qənaətə gəlmək olar ki, **an** ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biri olsa da onun söz köklərinə artırılaraq tərz-i-hərəkət zərfi əmələ gətirməsi bu morfoloji əlamətin tarixən məhsuldar sözyaratma imkanına malik olmasını sübut edir. Şəkilçilərin tədrisi zamanı ortaya çıxan çətinliklər məsələsinə toxunan M.Səfərov **an** şəkilçisinin leksik-qrammatik şəkilçisi kimi götürülməsinin düzgünlüyünü göstərir. Fikirimizcə, M.Səfərov da **an** şəkilçisinin sözyaratma imkanını nəzərə almışdır.

-ban. Qeyri-məhsuldar şəkilçi olub dilimizdə **bağban, çıraqbən** kimi sözlər düzəldir.

-a;-ə. Şəkilçi müasir ədəbiyyatlarda qrammatik şəkilçi (hal şəkilçisi, feli bağlama) kimi təqdim olunur. **a;-ə** şəkilçisi həm də isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, **lavaş-lavaşa, qoz-qoza, küp-küpə, gec-gecə** və s. Hətta dilimizdə elə sözlər var ki, onları kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. Yəni şəkilçi söz daxilində daşlaşıb. Məsələn, **kökə, bağa, ala, baca,** və s.

-ov,-öv. Şəkilçi tarixən yeni söz düzəltmək imkanına malik olub. Müasir dövrdə bu şəkilçi söz tərkibinə qarışaraq itməkdə olan qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, **kösöv, alov, buxov, buzov** və s.

-calı. Dilimizdə məkan, yer bildiren isimlər əmələ gətirir. Quruluşca mürəkkəb olan bu şəkilçi **ca;-cə və li;-li** şəkilçilərinin birləşməsindən yaranmışdı. Artıq müasir dilimizdə söz daxilində itməkdə olan şəkilçilərdən biridir. Məsələn, **Sarıcalı, Qaracalı** və s.

-laq;-lək. Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən olan **-lıq, -lik, luq;-lük** şəkilçisinin qədim variantıdır. Hazırda bu şəkilçilər həm forma, həm də məna etibarilə fərqlənir. Hər iki şəkilçi vasitəsilə eyni kökdən müxtəlif məfhumu və mənanı ifadə edən sözlər düzəlir. Məsələn, **yaylıq-yaylaq, otluq-otlaq** və s.

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarda **laq;-lək** şəkilçisi məkan məzmunlu isim düzəldən şəkilçi kimi verilib. Məsələn, **qışlaq, yaylaq, otlaq** və s. **laq** variantından fərqli olaraq **lək** şəkilçisi qoşulduğu sözlərdə məkan məzmununu ifadə etmir. **lək** şəkilçisi sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn, **işlək adam, dişlək çörək** və s. **lək** şəkilçisinin məkan məzmunlu şəkilçi kimi verilməsi düzgün deyil. **lək** şəkilçisi sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası.I hissə. Bakı: 1960
2. A. Ağalarov. Qeyri-məhsuldar şəkilçi morfemlərin tədqiqi tarixi. Naxçıvan: 2015
3. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası.II hissə. Bakı: 2007
4. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı: 1962
5. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili.(Leksika, fonetika, morfoloqiya). Bakı: 1954
6. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: 1961
7. S.Cəfərov. Azərbaycan ədəbi dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı: 1982

ELBURUS VƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
elbrusveliyev79@gmail.com

BƏZİ QRAMMATİK MƏFHUMLARIN MƏNİMSƏDİLMƏSİNDƏ PARADOKSAL VƏZİYYƏTLƏRƏ MÜNƏSİBƏT

Azərbaycan dilinin zənginləşməsi, inkişafı bu və ya digər dil təəssübkeşlərinin daima diqqət mərkəzində olmuş və olmaqdadır. Tarixdə elə yazarlar, şəxsiyyətlər, dilsevərlər, dil təəssübkeşləri olub ki, sanki bu mühüm məsələlərin həlli yolları onların boynunda ilahi bir yük olub, bu yükü necə olursa olsun çəkməlidirlər. Bu ağır yükü zaman-zaman ən çox şairlər, yazıçılar çəkiblər. Və ana dilimizin Azərbaycan dilinin zənginləşməsində, xüsusən də dilin daxili imkanları sayəsində sözyaratma prosesində əmək sərf etmişlər, çalışmışlar ki, dilimiz saflaşsın, alınma sözlərlə yüklənməsin.

Danılmaz həqiqətdir ki, XX əsrin ortalarına qədər ana dili məsələləri ilə mübarizə ən çox M.F.Axundov, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, F.Ağayev, bir qədər sonra S.Vurğun, B.Vahabzadə, S.Rüstəm, R.Rza və onlarca yazarın üzərinə düşürdü.

İnkaredilməz faktlardır ki, 1969-cu ilin iluy plenumunda görkəmli dövlət xadimi, böyük siyasi lider, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbər seçildi. Amalı və əqidəsi, nəzəri və əməli fəaliyyəti milliliklə yığrulmuş bu tarixi şəxsiyyət əsl azərbaycançı idi. Hələ Sovetlər dövründə -1978-ci ildə onun rəhbərliyi ilə qəbul olunmuş yeni konstitusiyada çox da işlək olmayan 73-cü maddə təsbit olundu, Azərbaycan dili Azərbaycan dövlət dili kimi rəsmi olaraq qəbul olundu. Qeyd edək ki, o dövrdə bu, əsl inqilab idi. Ulu öndərin Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlişindən sonra, 1995-ci ildə qəbul olunmuş yeni konstitusiyada Azərbaycan dili yenidən dövlət dili qəbul olundu.

Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan dili, onun bütün şöbələri, onun tədrisi metodikasının bu günkü səviyyəyə qalxması əvvəlcə yazarların işi idisə, XX əsrin II yarısından sonra dövlət səviyyəsində inkişafı həm dövlətin, həm də tanınmış dilşünasların öhdəsinə düşdü.

Azərbaycan dilçiliyini əhatə edən əsas şöbələrdən biri olan fonetika dilçiliyinin fəqərələri, leksikologiya qabırğaları, morfolojiya onurğa beyni, sintaksis dil və təfəkkürün təzahürüdür.

Ali və orta məktəbin Azərbaycan dili qrammatikalarında leksikologiyaya daxil olan bütün sözlər: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər dil vahidləridir. Dil vahidləri iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa daxil olan sözlər leksik və qrammatik mənaya malik olanlar əsas nitq hissələri, təkcə qrammatik mənaya malik olanlar köməkçi nitq hissələri adlandırılıb. Bunu hər bir dilçi, dil müəllimi, bu ixtisasda təhsil olan tələbələr, orta məktəb şagirdləri, magistrilər bilir.

Bizə elə gəlir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz qayda, bölgü nəzərə çarpacaq dərəcədə qüsurludur. Yəni, ikinci qrup sözlər –köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti ən azı yarım leksik mənaya malikdir. Məsələn, dəmir, çörək, ev və s. sözlərinin leksik mənası hamıya məlumdur. “Oy”, “vay”, “of” və s. nidalarının leksik mənası yoxdur. Yol ilə bir nəfər gedəndə “dəmir”, “dəmir” desə, eşidən, görəndə kimsə deyəcək ki, bu şəxs normal deyil. Amma həmin şəxs yol ilə gedəndə bircə dəfə “off!” desə, həmin anda görənlər ona yaxınlaşıb deyəcəklər: nə oldu?

Yaxud, modal sözlərin bir qisminə diqqət yetirsək, görərik ki, onların da əksəriyyətinin leksik mənası var (əlbəttə, bəlkə də, şübhəsiz, mütləq, mənəcə və s.).

- Sabah iclasda çıxış edəcəksən?

- Əlbəttə, şübhəsiz, mütləq və s. digər modal sözlərdən istifadə edəcək.

Maraqlıdır ki, modal sözlərin əksəriyyəti leksik mənalı sözlərdən yaranıb: ola bilər ki, sənə görə, mənəcə, sənəcə və s.

Bax! Azərbaycan dilinin aktual problemlərindən biri də budur. Qrammatika kitablarının hamısında köməkçi nitq hissələrini leksik mənası olmayan söz kimi qəbul edirlər. Paradoksal vəziyyətdir. Lap ali məktəbin özündə tədris zamanı bunlar üzə çıxır. Kitablarda yazılır ki, köməkçi

nitq hissələrinin leksik mənası yoxdur, şəkilçi qəbul edib dəyişmiş, cümlə üzvü olmur. Əks arqumentli sualla qarşılaşanda biz də məcburuq deyək ki, bu qayda yenidən işlənməlidir. Onların əksəriyyəti ən azı yarım leksik mənaya malikdir və cümlə üzvləri vəzifəsində çıxış edə bilər. Sadəcə bir-iki nümunəyə diqqət yetirək.

Dərslərdə yox, xeyr, heç sözləri inkar ədatı, hə, bəli, var sözləri təsdiq ədatı kimi verilib. Doğrudur. Ancaq bu işdə mən yox-am, yaxud hələ ki, mən var-am, sən qorxma cümlələrində ədatlar şəxs şəkilçisi qəbul edərək cümlədə xəbər kimi çıxış ediblər.

Deməli, ədatların da bir qismi şəxslənir, varam, varsan, vardır, varıq, varsınız, yaxud, yoxsunuz və s. Və yaxud deyil inkar ədatı – Mən dəli deyiləm, sən də dəli deyilsən.

Maraqlıdır ki, var sözü yox sözünün inkarı olaraq ədat kimi götürülüb. Həmin sözlər biri-birinə qoşularaq mürəkkəb isim yaradır. Məsələn, qardaş, borca düşdüm, var-yoxum əldən getdi. Varım da sənən, yoxum da. Yoxun üzü qara olsun. Yox-a dedilər hara gedirsən? Dedi: varın yanına. Göründüyü kimi, yox və var ədatları da şəxsə görə dəyişə bilər və sintaktik vəzifə daşıyaraq cümlədə xəbər olur. Qeyd edək ki, var ədatının omonimi var (dövlət) mənasında işləyəndə ismin əsas xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Məsələn, var, varın, vara, varı, varda, vardan; varım, varın, vara, varı, varda, vardan.

Qısa nümunələr: var-ın var, aqlın yoxdur. Varı olan xərcləmir, vardan verərlər, varın kəraməti güclüdür və s. Diqqət etsək görərik ki, bu var ismi, var, yox inkar ədatından fərqlidir. İsim kimi var sözü həm də leksik şəkilçi qəbul edib yeni söz düzəldir: var-lı, varsız, varlan / anmaq və s. Amma var, yox ədatları ancaq şəxslənə bilər. Mən varam, dünya vardır, mən yoxam, dünya yoxdur. Bəzi məqamlarda var və yox ədatları digər bir sözə ol köməkçi feilinə qoşularaq yeni bir mürəkkəb söz yaradır. Var olasan səni, görüm yox olasan. Birdən birə o qaraltı yox oldu və s. Yaxud, deyil inkar ədatı digər bir ismə qoşularaq sintaktik vəzifə daşıyır. Məsələn:

Deyildim mən sənə mail,
Sən etdin əqlimi zail... (M.Füzuli)
Mən sənə qulluqçu deyiləm ki?!
Mən ki, gözəl deyildim...
Sən dediyin fikir düz deyildir və s.

Maraqlı dil faktlarından biri də budur ki, köməkçi nitq hissələrinin əksəriyyəti üçüncü şəxsin şəxs şəkilçisini qəbul edərək cümlədə xəbər vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, bu nə üçündür? Bağlayıcılardan biri də “ki”dir. Yaxud, köməkçi nitq hissələri yeri gələndə üslubi məqamda mübtəda vəzifəsini də daşıyır. “Ki” tabeli bağlayıcıdır, həm də ədatdır. Amma, ancaq, lakin qarşılıq bildirən bağlayıcılardır. Bu cümlələrdə ki, və, amma, ancaq, lakin bağlayıcıları heç də bağlayıcı funksiyasını daşımır, göründüyü kimi cümlədə nə sualına cavab olub mübtəda vəzifəsini daşımışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bu dil faktlarını saymaqla, sadalamaqla qurtarmaz. Bu barədə ara-sıra yazılar, təkliflər də olub. Lakin hələ də dərslərdə öz əksini tapmayıb.

Digər paradoksal bir neçə nümunəyə nəzər yetirək.

Ali və orta məktəbin Azərbaycan dili dərslərində, demək olar ki, hamısında qabaq, əvvəl, sonra, öncə, başqa, qeyri və digər sözlər çıxışlıq halda işlənən fərqlənmə və zaman mənası bildirən qoşmalar kimi verilmişdir. Qoşmaları tədris edəndən sonra belə bir başlıqlı mövzu dərslərə salınıb. “Qoşmaların başqa nitq hissələrinə oxşarlığı”. Burada bu tipli qoşmaların ən çox zərflərə oxşarlığı qeyd olunub. Sonrakı illərdə də nəşr olunmuş VI sinif dərslərində bu, öz əksini tapıb. Şagird və tələbələr də ən çox bu dərslərə istinad edirlər, çünki universitetdə baloniya sistemi, orta məktəbdə kurikulum proqramı üzrə tədris başlayandan sonra həmin dərslərdə nəzəri məsələlərə az toxunulub. Yəni ən çox “fikirləş, axtar tap” üsulu üstünlük təşkil edir. Azərbaycan dili dərslərində yuxarıda qeyd olunan sözlər əsasən qoşma kimi göstərilib. Amma faktlar bu fikri təkzib edir. Çünki həmin qoşmalar yeri gəldikcə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilər qəbul edərək, həm söz birləşməsi, həm də tərkibində işləyərək cümlə üzvü ola bilər. Nümunələrə nəzər yetirək:

Bir də sevgilimi aldatmaq üçün
Dəyişib cildimi başqalaşmadan. (S.Vurğun)

Mənim fikrim başqadır. Əvvəlki məhəbbət hanı? Başqası çor desə, can deyir ona, mən qurban oluram bəyənmir məni. Sonrakı peşimançılıq fayda verməz. İşin sonrasını mən bilmirəm Məne qeyrisi lazım deyil və s.

Birinci nümunədə başqa: qoşma-laş –düzəltmə feil şəkilçisi.

İkinci nümunədə başqa qoşma, –dır.

Şəxs şəkilçisi, sonra qoşma –kı leksik şəkilçi sifət düzəldib, hansı sualına cavab verib cümlədə təyindir.

Növbəti nümunədə sonra: qoşma –sı mənsubiyyət şəkilçisi, yəni sonrakı birləşməsində –sı mənsubiyyət şəkilçisi. Daha doğrusu, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin II tərəfi kimi çıxış edib.

Nümunələrin sayını artırmaq olar. Dəyərli dilsevərlər “irad” tutub deyə bilərlər ki, bunlar həm də zərfdir, ona görə də müxtəlif leksik, qrammatik şəkilçi qəbul edib və ya cümlə üzvü ola bilib.

Belə bir nüansa cavab olaraq deyə bilərik ki, onda bu tipli sözlərin sinonimliyini də qeyd etsinlər və yaxşı olar ki, dərsləklərdə qeyd olunsun ki, bunlar zərfdir və yaxud sifətdir. Həm də qoşma kimi çıxış edə bilərlər. Yəni, necə ki, yaxşı, pis, iti və digər sözlər sifət kimi, zərf kimi işləndiyi kimi, həm də qoşma kimi çıxış edə bilirlər:

Məsələn, Adil yaxşı oğlandır; Adil yaxşı oxuyur; Səndən yaxşı gözəl oğlan yoxdur və s.

Nəticə olaraq qeyd etməyi lazım bilir ki:

- Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid dərsləklərin köhnə nəşrləri ilə yeni nəşrlər (2002-ci ildən sonra) arasında qrammatik kateqoriyaların şərhində müəyyən fərqlər vardır.

- Sosial şəbəkələrdəki, internetdəki dilçiliyə aid məlumatlarla dərsləklərdə olan məlumatlar bəzən üst-üstə düşür. Məsələn, dərsləklərdə “isim əşyanın adını bildirir”, “köməkçi nitq hissələri cümlə üzvü ola bilməz, onlarda leksik anlam yoxdur”, sosial şəbəkələrdə isə “isim konkret əşyaların, mücərrəd məfhumların, canlı varlıqların və ya hadisələrin adını bildirir. Müəllim də bunu təsdiq edir, tələbə isə kitaba əsaslanır, əksinə kitabda yazılan bəzi məsələlər internetdə öz əksini tam tapmır. Beləliklə, müəllimlə tələbə, internet məlumatları ilə dərsləklər arasında təzad, paradoksal vəziyyət yaranır. Qeyd etdiyimiz və ya etmədiyimiz nüanslar dilçiliyimizin tədqiqat obyektinə çevrilməlidir.

- Danılmazdır ki, indiki tələbələr 20-30 il bundan əvvəlki tələbə deyil, çünki elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə tələbənin də şüuru, təhlil və tərkib etməyi, düşünmə qabiliyyəti, müqayisə etmə təfəkkürü də inkişafdadır.

- Bizə elə gəlir ki, daha doğrusu, belə qənaətə gəlirik ki, köməkçi nitq hissələri yenidən işlənməlidir.

- Dilimizdə təqlidi sözlər xeyli saydadır: tıqq, pıqq, pırr, xorr, fıss, qurr, şırr və s. bunlar heç bir nitq hissəsinə aid edilməyib. Halbuki bu sözlərə -ıltı⁴, -ılda⁴ leksik şəkilçiləri artırıldıqda pırıltı, şırıltı, fısilıltı və s. isimləri, quruldamaq, fısiləmə, xoruldamaq və s. feillər yaranır.

- Burada da paradoksal vəziyyət var. Bu və ya digər məsələlərə bir daha baxılması zəruridir. Nitq hissələrinin bölgüsündə dəyişiklik olsa, təqlidi sözləri və idi, imiş, isə hissəciklərini ayrı bir köməkçi nitq hissəsi adlandırmaq daha doğru olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı: EA nəşriyyatı, 1960
2. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası (Morfologiya). Bakı: 2000
3. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: 1973
4. B.Xəlilov. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: 2002
5. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: APİ nəşriyyatı, 1963
6. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: 1964

AZƏRBAYCAN DİLİ QRAMMATİKASININ PROBLEMLƏRİ (nitq hissələri əsasında)

Elmi qrammatikamızın əsası XIX yüzillikdə Mirzə Kazım bəy tərəfindən qoyulsa da, onun əsaslı şəkildə inkişafı XX yüzilliyə aiddir. Həmin tarixi dövrdə Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid mükəmməl əsərlər yazılmış və onlar içərisində dövlət mükafatına layiq monoqrafiyalar meydana çıxmışdır. Bununla belə, sözügedən dövrdən indiyə qədər dilimizin müxtəlif leksik-qrammatik vahidlərlə zənginləşməsi bu sahəyə də təsir etmiş və yeni bilgilərə ehtiyac yaranmışdır ki, bu da bəzi problemlərin meydana çıxmasını əsaslandırmışdır. Çağdaş qrammatikamızda bəzi dilçilik terminlərinin və ya təriflərin yerinə düşməməsi belə problemlərdən biri kimi diqqəti çəkir. Məsələn, qrammatikanın morfolojiya sahəsində ismin halları ilə bağlı son zamanlar mübahisəli məsələlər ortaya qoyulmuşdur ki, bu, daha çox ismin yönlük halı ilə bağlıdır. İsmi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən halları kitablarda yazıldığı kimi təkə yiyəlik və təsirlik haldan ibarət deyil, yönlük hal da qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əlamətlərini daşıya bilər. Prof. S.Həsənova “hara?” sual əvəzliyinin və “içəri”, “irəli”, “geri”, “yaxın”, “aşağı”, “yuxarı” kimi yer zərflərinin yönlük halda həm şəkilsiz, yəni müəyyən, həm də şəkilsiz, yəni qeyri-müəyyən formada işləndiyini iddia və sübut edir (6, s.45). Bizdə ismin yönlük halının müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən formaları vardır. Lakin bu haqda elmi əsərlər yazılıb çap edilsə də, qrammatikaya aid son dövrümüzə aid kitablarda heç bir məlumata rast gəlmirik.

Qrammatikanın problemlərindən biri “idi”, “imiş”, “isə” hissəcikləri ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid elmi nəşrlərdə bu haqda dəqiq məlumatlarla qarşılaşmaq mümkün deyil. Belə ki, “idi”, “imiş”, “isə” haqqında ya bəhs edilmir, ya da onlar gah hissəcik, gah köməkçi söz, gah da çox yanlış olaraq “bağlama” adlandırılır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının “Elm” nəşriyyatı tərəfindən 1981-ci ildə ali məktəblər üçün çap edilən və indiyə qədər əsas dərslik kimi işlənən “Müasir Azərbaycan dili” kitabında “idi”, “imiş”, “isə” haqqında “bağlama” sözü işlənmişdir. Lakin problem yarıdan cəhət budur ki, həmin dərslik morfolojiya haqqında elmi-nəzəri fikirləri əks etdirsə də, “idi”, “imiş”, “isə” sözləri nitq hissələrinin bölgüsündə nəzərə alınmamış və heç bir nitq hissəsinə aid edilməmişdir. Köməkçi nitq hissələrindən birinin adının bağlayıcı olması məlumdur. Və bu da məlumdur ki, o, cümlə üzvlərini və cümlələri bir-birinə bağlayır. Belə olan zaman, bəs bağlama kimi qələmə verilən “idi”, “imiş”, “isə” sözləri hansı vəzifəni yerinə yetirir? Əgər onlar bağlamadırsa, nəyisə, nələrisə bir-birinə bağlamalıdır. Ancaq bu “nələr” qrammatika kitabında açılmaz, onlar haqqında heç bir bilgi verilmir. Əslində, “idi”, “imiş”, “isə” haqqında “hissəcik” sözünün işlənməsi daha çox məqsədamüvafiqdir. Lakin bu da məsələni həll eləmir. Hər halda “idi”, “imiş”, “isə” sözləri dilimizin faktlarıdır, hansısa nitq hissəsinə aid edilməlidir və bu haqda düşünməyə dəyər.

Elmlər yarandığı zamandan inkişaf etdikcə müxtəlif problemlər özünü göstərir. Bu mənada, Azərbaycan dilinin qrammatikası da kənarda qalmamışdır. Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, çağdaş zamanımızda da bu elmin müxtəlif sahələrində bəzi problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, dilimizdəki nitq hissələrinin elmi-nəzəri cəhətdən araşdırmaları diqqəti çəkir.

Məlumdur ki, nitq hissələri qrammatika elminin morfolojiya bölməsinə aiddir və bu sahəyə aid son dövrün araşdırmaçıları içərisində professor Buludxan Xəlilovun adı öndə gəlir. Tədqiqatçı alimin “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” adlı iki cildlik monoqrafiyası 2016-cı ildə nəşr olunmuşdur. Əsərin I cildində başlıqlardan biri şəkilsizlə bağlıdır. Yəqin ki, müəllif əsas nitq hissələrinin şəkilsiz qəbul edərək dəyişmək xüsusiyyətini nəzərə alaraq, öncə şəkilsizlərdən bəhs etmişdir. Diqqəti çəkən faktlardan bir sıra çəşqinlik yarıdan qeydlər verilmişdir. Həmin mövzuların yazıldığı kimi tədris edilməsi qeyri-elmi nəticələr verə bilər. Bu mənada, şəkilsiz məsələsinə aydınlıq gətirilməsi

zəruridir. Məsələn, müəllif –a, –ə leksik şəkilçisindən danışarkən bir neçə sözü nümunə göstərir ki, onlardan biri də “döşmək” felidir. Həmin şəkilçisindən bəhs edən müəllif yazır: “Bu şəkilçi *döşmək* sözündə daşlaşmışdır” (3, s.64). Fikrimizcə, bu məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Belə ki, dilimizdə “döşmək” adlı feil vardır və o, Azərbaycan dilinin müxtəlif lüğətlərində öz əksini tapmışdır. Həmin söz əsasında “döşək” ismi düzəlir. Yəni feildəki “ə” daşlaşmış şəkilçi yox, sözün kök elementlərindəndir. Belə ki, həmin sözün “döş” sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

“Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası”nda rast gəldiyimiz məsələlərdən biri –araq², –rək morfoloji əlaməti ilə bağlıdır. Kitabda həmin əlamət haqqında deyilir: “Feillərdən təzi-hərəkət zərfi düzəldən şəkilçidir” (3, s.65). Bu qeyddən sonra şəkilçinin işləndiyi nümunələr verilsə də, –araq, –ərək şəkilçilərinin işləndiyi *qaçmaq-qaçaraq, gülmək-gülərək, yüyürmək-yüyürərək, çapmaq-çaparaq* sözlərini göstərir. Lakin –rək şəkilçisini göstərən sözə rast gəlmirik. Qeyd etmək yerinə düşər ki, həmin şəkilçilərin düzəltmə sözlərə aid edilməsi düzgün deyil. Belə ki, dilçilik ədəbiyyatlarının çoxuna, o cümlədən canlı dil faktlarına əsaslanaraq şəkilçinin sözdüzəldici olmadığını iddia etmək mümkündür. Sözügedən şəkilçi tərz bildirən, yəni hərəkəti tərzə görə tamamlayan feli bağlama şəkilçisidir. Feli bağlamaların sintaksisdə zərflik kimi işlənməsi məlumdur.

Təəssüf ki, əsərdə –dar, dər şəkilçisindən fars mənşəli şəkilçi kimi danışılıb. Halbuki ahəng qanununa tabe olub iki cür yazılan bütün şəkilçilər milli mənşəli hesab olunur. Müəllifin şəkilçi haqqındakı qeydlərinə nəzər salaq: “Farscadan gəlmədir. İsimlərə əlavə edilərək, mənsubiyyət və ya vəzifə bildirən substantiv isimlər əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn, *xəzinə-xəzinədar, əmək-əməkdar, mal-maldar* və s.” (3, s.69). Göründüyü kimi, –dər şəkilçisinin iştirak etdiyi söz verilməyib. Əvvəla, –dər təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçidir və isimlə bağlılığı yoxdur. O, dilimizdə passiv mövqelidir. Belə ki, yalnız *dönmək* felindən *döndərmək* felini formalaşdırır bilir. İkincisi, –dar feil düzəldən şəkilçi deyil. Dilimizin morfoloqiyası təsdiq edir ki, bu şəkilçi isim və sifət düzəldir. Məsələn, *maldar* (isim), *məhsuldar* (sifət). A.Ağalarovun “Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin tədqiq tarixi” əsərində də –dar, –ədar şəkilçilərindən bəhs edilmişdir, yəni bu şəkilçi isim və sifət düzəldir (6, s.92). Dilimizin qrammatikasında problemlərdən biri cəm şəkilçisi qəbul edərək zaman anlayışı ifadə edən sözlərin danışq variantının ədəbi dil materialı hesab edilərək izah olunması və onların sonuna artırılan “i” hərfinin leksik şəkilçi kimi verilməsidir. Məsələn, –i, –i, –u, –ü şəkilçisi haqqında aşağıdakı fikrin aydınlaşdırılmasına zərurət vardır: “Əsasən, cəm şəkilçisi qəbul etmiş zaman adlarından zaman zərfi əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn, *sabahlar-sabahları, əvvəllər-əvvəlləri, gecələr-gecələri, dünənlər-dünənləri* və s.” (3, s.71). Qeyd etmək yerinə düşər ki, danışq dilində *dünənlər* sözü işlənmir.

“Ağırmaq” felinin “ağır” sözündən əmələ gəlməsi iddiası da problemlə cəhətlərdəndir. Bu məsələ ilə bağlı olaraq –i, –i, –u, –ü şəkilçisi haqqında qrammatikamızda aşağıdakı fikir diqqətimizi cəlb etdi: “Adlardan təsirsiz feil əmələ gətirən şəkilçidir; məsələn, *bərk-bərkimək, ağır-ağırmaq, çirk-çirkimək, təng-təngimək* və s.” (3, s.71). Ağırmaq feli sinkretizm əsasında olan sadə feildir.

Maraqlıdır ki, son dövrün qrammatikalarında bəzən ikihecalı şəkilçilər içərisində məntiqsiz olaraq –inkı, –inki, –unku, –ünkü adlandırılan şəkilçidən də danışılır: “Bütün adlara əlavə edilərək onlarda mənsubiyyət, təkid mənası əmələ gətirir; məsələn, *zavod-zavodunku, artel-artelinki, yaxşı-yaxşınunki, beş-beşinki, siz-sizinki* və s.” (3, s.73).

Fikrimizcə, dilimizdə nitq hissələrinin tərkibində işlənən –ki⁴ şəkilçisi haqqında müxtəlif və qeyri-elmi fikirlərə də açıqlıq gətirmək yaxşı olardı. Əslində, –ki⁴ şəkilçisinin dildə müxtəlif mövqeləri vardır. Əvvəla, bu şəkilçi –inkı, –inki, –unku, –ünkü adlandırılan şəkilçi deyil, yəni onun belə adlanmasına ehtiyac yoxdur. Dilimizdəki həmin tərkibli şəkilçi zaman zərflərinə və “həmin” işarə əvəzliyinə qoşularaq sifət düzəldir. Bundan başqa, yuxarıdakı kimi, yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq dil prinsiplərindən birinin –əvvəl leksik, sonra qrammatik şəkilçinin gəlməsi qaydasını pozur. Əslində, işlənməli olduğu halda “gizlənən”, danışqdan düşən hər hansı bir sözün əvəzləyicisi kimi çıxış edir: *mənim kitabım burada idi-mənimki burada idi*.

Diqqəti çəkən fikirlərdən biri də budur ki, *girinc* sözündəki –ing feildən isim düzəldən şəkilçi sayılır (3, s.74). “Girinc” sözünün “girmək” feli ilə əlaqəli deyil. Bu feildən “giriş”, “girinti” sözləri

düzəlir, lakin “girinc” sözü “olmaq” köməkçi ilə birlikdə işlənir və morfoloji baxımdan tərkibi feil hesab olunur. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə həmin sözlə qarşılaşmadıq. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə “girinc olmaq” (təngə gəlmək, cana gəlmək), “girinc elmək” (təngə gətirmək, cana gətirmək, zəhləsini tökmək) sözləri verilmişdir ki, onların heç birinin “girmək” felinə bağlılığı yoxdur.

Qrammatikaya aid ədəbiyyatlarda *-t* şəkilçisindən danışarkən onun *sarsıtmaq* sözündə də işləndiyi qeyd olunur. Halbuki Azərbaycan dilində *sarsmaq feli yoxdur*. Bu söz türk dili üçün səciyyəvidir. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində “sarsılmaq”sarsıtmaq* feli verilmişdir. Bizim dilimizdə *sarsılmaq* və *sarsıtmaq* feilləri vardır ki, buradakı *-l* və *-t* müstəqil şəkilçi deyil.

Əsasən sifət, bəzən də isim yaradıcılığında iştirak edən şəkilçisi haqqındakı fikirlərə də aydınlıq gətirmək lazımdır. Belə ki, sözügedən morfemlə bağlı aşağıdakı sözlərdə dəqiqlik prinsipi pozulmuşdur: “Farscadan gəlmədir. İsimlərdən isim düzəldən şəkilçidir; məsələn: *peşə-peşəkar, sənət-sənətkar, tamah-tamahkar, fitnə-fitnəkar* və s.” (3, s.75). Göründüyü kimi, nümunə kimi qeyd edilən sözlərdən yalnız biri (*sənətkar*) isim kimi işlənir, qalanları isə isimdən düzəlmiş sifətdir. M.Hüseynzadə də həmin şəkilçinin ərəb və fars isimlərindən sifət düzəltdiyini göstərmişdir (4, s.72).

Təəssüf doğuracaq məsələlərdən biri budur ki, bitişdirici samitlər şəkilçinin tərkib hissəsi kimi göstərilir. Bunu, demək olar ki, dilçillərin əksəriyyətinin kitablarında görmək mümkündür. Məsələn, *-ici*⁴ şəkilçisindən danışarkən *-yici*⁴ də onun variantı hesab olunur. Halbuki buradakı ilk samit bitişdirici funksiyasını daşıyır.

Problem kimi qarşıda duran məsələlərdən biri isimlə sifətin qarışdırılmasıdır. Çoxumuza məlumdur ki, *-li*⁴ şəkilçisi, əsasən, sifət əmələ gətirir, bəzən isim yaradıcılığına da xidmət edir: *kəndli, Məmmədli* və s. Lakin B.Xəlilovun araşdırmalarında o, “isimlərdən müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik atributiv isimlər düzəldən şəkilçi” kimi təqdim edilir və örnəklərin çoxu sifət olduğu halda, isim sayılır. Məsələn, *yağlı, ath, xallı, dilli*. Bu haqda ən düzgün fikri Azərbaycanın məşhur morfoloq alimi Muxtar Hüseynzadə söyləmişdir: “-şəkilçisi ilə keyfiyyət, dad, yer mənsubiyyəti, ailə mənsubiyyəti, kəmiyyət çoxluğu, xasiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər düzəlir: *ağıllı* (uşaq), *düşüncəli* (uşaq), *duzlu* (xörək), *güclü* (adam), *maraqlı* (məsələ), *sədaqətli* (yoldaş), *şüurlü* (iş), *istedadlı* (şair) və s.” (4, s.68).

Fikrimizcə, ən böyük problemlərdən biri qrammatik əlamətlərin leksik şəkilçi kimçi verilməsidir. Bu mənada, *-ikən* hissəciyinin ilk saiti düşmüş variantını sözdüzəldici şəkilçi kimi göstərmək düzgün deyildir: “-kən. Bəzi zaman adlarından zaman zərfi düzəldən şəkilçidir; məsələn: *səhər-səhərkən, axşam-axşamkən, tez-tezkən* və s.” (3, s.76).

Morfologiya ilə bağlı bəzi araşdırmalarda “atributiv isimlər” termini məntiqi baxımdan yerinə düşməyən ifadələrdəndir və təəssüf ki, bu ifadə *-gər* şəkilçisi ilə isimdən düzələn sifətlər haqqında işlənilir.

Qaynaqlarda *utancaq* və *sevincək* sözləri də yanlış olaraq atributiv isimlər hesab edilir. Bu sözlərin isimlə bağlılığı yoxdur. Onun nə kökü, nə də başlanğıc forması isimdir. Sözlər *utanmaq* və *sevinmək* feilləri əsasında düzələn sifət və zərfdir: *Qonşumuz utancaq adamdır. Qız sevincək irəli atıldı*.

Araşdırmalar göstərir ki, morfolojiyaya aid, demək olar ki, bütün elmi ədəbiyyatlarda (dərslük və monoqrafiyalarda) kök və şəkilçi mövzularından bəhs edilmişdir. Fikrimizcə, morfolojiyada şəkilçilərə yalnız düzəltmə nitq hissələri və qrammatik kateqoriyalar baxımından müraciət etmək daha düzgündür. Bundan sonrakı qrammatika kitablarının yazılışında bu mövzunun morfemika elminin obyekt olduğu nəzərə alınmalıdır. Yəni morfolojiyada kök, şəkilçi, başlanğıc forma və s. məsələlərdən danışılması çağdaş dövrümüzdə yerinə düşməyən mövzu, problemlə məsələ kimi görünür. Son illərdə formalaşan morfemika elmi həmin problemlərlə məşğul olur. Morfemika morfemlər haqqında elmdir. Morfemlər isə iki qrupa ayrılır: a) kök morfem; b) şəkilçi morfem. Hər bir mövzunun məqamında və elmə uyğun verilməsi dilçilik elminə aydınlıq gətirməkdə faydalıdır.

Azərbaycan dilinin morfolojiyasında bir sıra mövzulara yenidən nəzər salmaq zəruridir. Belə ki, nitq hissələri haqqında elmi-nəzəri məlumatlarda bəzən çəşqınlıq yaradan fikirlərlə qarşılaşırıq.

Bu baxımdan, aşağıdakı fikir diqqəti cəlb edir: “Düzəltmə isimlər xarici əlamətlərlə, yəni sadə sözlərin şəklini dəyişməklə əmələ gələn isimlərdir” (4, s.26). Burada natamam olan məsələ budur ki, hər hansı bir nitq hissəsi, o cümlədən isim düzəldə söz yalnız şəklini dəyişmir, o həm də mənə baxımdan yenilənir. Yəni leksik şəkilçilər həm formanı, həm də mənəni dəyişdirir.

Bundan başqa, morfolojiya haqqındakı elmi ədəbiyyatlarda mürəkkəb nitq hissələrinin yazılış qaydalarından danışarkən yarımçıqlıq hiss olunur ki, bu da problemlə məsələlərdən biridir. Məsələn, dilimizdə ayrı yazılan mürəkkəb isim və mürəkkəb sifət yoxdur. Həmin nitq hissələri yalnız bitişik və ya defislə yazılır. Lakin onların ayrı yazılmaması haqqında qeydlərə rast gəlmirik.

Araşdırma göstərir ki, dilimizin morfolojiyası inkişaf etdikcə elə məsələlər meydana çıxır ki, onların izahının düzgünlüyünə ehtiyac yaranır. Xüsusilə də son dövrün tədqiqatlarında çox sayda dolaşq mülahizələrə rast gəlirik. Azərbaycan dilinin nitq hissələri haqqında ən düzgün və məntiqli fikirlər Muxtar Hüseynzadəyə aiddir. Lakin bu böyük alimin monoqrafik əsərlərinin yazıldığı vaxtdan indiyə qədər dilimizdə maraqlı bir inkişaf istiqaməti müəyyən olmuş və morfoloji mövzuların dərinləşdirilməsinə zərurət yaranmışdır ki, bu, morfolojiyamızın daha dərinə və hərtərəfli öyrənilməsinə əsaslandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, I. Bakı: papirus NP, 2016, 286 s.
4. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Rım, 1980, 509 s.
6. Həsənova S. Morfolojiyanın tədrisində əsas nitq hissələrinə aid bəzi problemlə mövzuların öyrədilməsi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, № 3, 2012-ci il, s. 43-46
7. Ağalarov.A. Qeyri–məhsuldar morfemlərin tədqiqi. Naxçıvan: Məktəb, 2014

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN QORUNMASI ZAMANIN TƏLƏBİDİR

*"Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını
müəyyən edən başlıca amillərdəndir".*

Heydər ƏLİYEV

XXI əsrdə gedən sürətli qloballaşma prosesləri bir çox sahələrdə səmərəli nəticələrin əldə olunmasına zəmin yaratdığı kimi bəlli istiqamətlərdə də mühafizəkarlıqla düşünməyi labüdləşdirir. Qloballaşma ölkələr arasındakı sərhədlərin aradan qalxması, dünyanın "kiçilməsi" ilə xarakterizə olunmaqla yanaşı insanların həyat tərzi və davranışların vahid standartlarının yaranması, iqtisadiyyatın transmilliləşməsi kimi problemləri də doğurur. Yeni- qlobal dünyada millətlər öz dəyərlərini, dilini, milli adət-ənənələrini, tarixi varlığını qorumaq, təbliğ etmək, yaşatmaq sahəsində ardıcıl işlər görməklə sürətlə informasiyalaşan dünyaya ayaq uydurmağa çalışır. Bu kontekstdə müasir dünyada milli dil faktoru və milli dilin qorunması zərurəti ölkələr qarşısında yeni vəzifələr qoymaqladır. Azərbaycan XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra əsas ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin birinci dövründə qoyulan dilimizin qorunması, milli statusunun bərpası və yaşadılması sahəsindəki ardıcıl tədbirlər müstəqillik dövründə də davam etməklə Azərbaycan dilinin tədqiqi, təbliği, inkişaf etdirilməsi sahələrinə davamlı diqqət göstərilmiş, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlar, ardıcıl dövlət proqramlarının icrası dilimizin saflığının qorunması, zamanın tələbinə uyğun işlənməsi istiqamətində mühüm nəticələrin ortaya qoyulmasına zəmin yaratmışdır. Xalq və dil vəhdətinin mahiyyəti və bundan irəli gələn məqamları diqqət mərkəzinə çəkən fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi, alman dilçisi V.Humboldt qeyd edir ki, "xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir - bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir".

Milli dil hər bir xalqın, millətin varlığıdır. Hazırda hər bir xalq, etnos özünəməxsusluğunu, milli ruhunu və mənəvi irsini qorumağın ümdə şərtlərindən biri kimi ana dilini yad təsirlərdən, assimilyasiyadan qorumağa çalışır. Dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan xalqlar dil faktorununun mahiyyətinə vararaq dili tarixi mədəniyyətin və digər özünəməxsus xüsusiyyətlərin kompleks halında birləşdiyi unikal hadisə kimi qiymətləndirirlər. Milli varlığın təyin olunmasında ən mühüm amil olması səbəbindəndir ki, dillə millət məfhumları çox vaxt eyni anlamda qəbul olunur. Bu səbəbdəndir ki, dil birliyi təmin edilməyən bir cəmiyyətdə milli kimlik və milli şəxsiyyət axtarışı da mənasızdır.

Qloballaşan dünyamızda zamanın çağırışları ilə uyğunlaşan Azərbaycan bu prosesin müəyyən neqativ təsirlərini də nəzərə alır, xüsusilə də siyasi mədəniyyətin mühüm hadisəsi olan milli dilin saflığının qorunması sahəsində bəlli tədbirlər görür. Ana dilinə dərin məhəbbət azərbaycançılıq ideologiyasının mahiyyətini təşkil edir. Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsi müstəqil dövlətçiliyimizin mühüm atributlarından biridir, eyni zamanda dünya azərbaycanlılarının milli-mədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir.

Uşinski deyirdi: "Bir millətin, xalqın varımı, dövlətini əlindən alsan, o millət ölməz, yaşayar. Ancaq ana dilini əlindən alsan, həmin millət məhv olar, ondan əsər-ələmət qalmaz". Azərbaycan xalqı tarixən müxtəlif təsirlərə, təzyiqlərə məruz qalsa da, milli dilin özünəməxsusluğunu, saflığını qoruyub saxlamış, inkişaf etdirərək zənginləşdirmişdir. SSRİ dövründə xalqımız milli-mənəvi dəyərlərinin ifadəçisi olan ana dilini unutmamış, onu göz bəbəyi kimi qoruyub saxlamış, zənginləşdirmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyinin birinci dövründə siyasi iradə və əzm nümayiş etdirərək nəinki ana dilinin sıxışdırılmasının qarşısını almış, eynilə, dilimizin inkişafına xidmət edən çoxsaylı tədbirlər həyata keçirmişdir. 1969-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 il ilk yubileyində Azərbaycan dilində səliss çıxış edən Heydər Əliyev milli dilin

qorunması və yaşadılması ilə bağlı cəmiyyətə mühüm siyasi ismarıq vermişdir. Üç cildlik "Azərbaycan dili" dərsliyinin dövlət mükafatına layiq görülməsi, EA Dilçilik İnstitutunun inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi dahi rəhbərin uzaqgörən siyasətinin bəhrələri idi.

1978-ci ildə Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması ulu öndərin xalqımız qarşısındakı ən böyük tarixi xidmətlərindən biri idi. Konstitusiyayı hazırlayan komissiyaın rəhbəri Heydər Əliyev bütün maneələrin qarşısında duraraq milli təşəbbüsünün reallaşmasını sübuta yetirmişdir. Nəhayət, Azərbaycan dili dövlət dili statusu almış, bu addım respublikada xalqın milli ruhunun oyanışı, mədəni-tarixi inkişafının stimullaşdırılması baxımından tarixi əhəmiyyət daşıyırdı.

Ötən əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpasından sonra ölkəyə rəhbərlik edən AXC-Müsavat cütlüyünün iqtidarı dövründə dövlət dilinin "türk dili" adlandırılması təklif olunurdu. 1992-ci ilin dekabrında Milli Məclisdə dövlət dili haqqında qanun müzakirə olunmuş, dövlət dilinin "türk dili" olması barədə qərar qəbul edilmişdi. Qərarın qəbul edildiyi iclasda 50 deputatdan cəmi 39 nəfər iştirak etmiş, yalnız 26 deputat dilimizin "türk dili" adlandırılmasına səs vermişdi. 7 nəfər bunun əleyhinə olmuş, qalan 6 deputat bitərəf çıxmışdı. Halbuki qərarın qəbul edilməsi üçün deputatların üçdə ikisinin səsi tələb olunurdu. Ulu öndər Heydər Əliyev sonralar bu məsələyə toxunarkən demişdir: "Bu böyüklükdə tarixi bir qərar Azərbaycan xalqının iradəsi nəzərə alınmadan 26 nəfər tərəfindən qəbul olunubdur. Burada da böyük bir səhv buraxılıbdır... Volyuntarizm və özbaşınalıqla belə bir qanunun qəbul olunduğu hesab edilmişdir".

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu ərəfəsində dilçi alim və ictimaiyyət nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən genişmiqyaslı müzakirələr, diskussiyalar, nəhayət, yekdil qərarın qəbulu ilə nəticələnmişdir: xalqımız referendum yolu ilə öz prinsipial mövqeyini nümayiş etdirərək Azərbaycan dilinin Konstitusiyada dövlət dili kimi təsbitlənməsinə səs vermiş, bununla da ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq, biganəlik aradan qaldırılmış, onun cəmiyyətdəki mövqeyi bərpa edilmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev çıxışlarında dilimizin saflığının, mənəvi zənginliyinin qorunmasını tövsiyə edir, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsini dilçilər qarşısında mühüm vəzifə kimi qoyurdu. Ulu öndər Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafına dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi yanaşır, Azərbaycan gənclərinin formuna gəncliyə tövsiyyə edirdi: "Məni bu gün bu forumda sevindirən cəhətlərdən biri də o oldu ki, çıxış edən bütün gənclər çox sərbəst, səlis Azərbaycan dilində danışdılar. Bilirsiniz, bir neçə il bundan öncə bunu görmək mümkün deyildi. Keçmiş illərin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dili Azərbaycanda lazımi qədər inkişaf edə bilməmişdi. Doğrudur, biz buna çox çalışmışıq, 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə bu barədə çox səylər göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan dili hakim dil ola bilməmişdi. Biz Sovetlər İttifaqının tərkibində idik. Öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilə bilməz". Ana dilimizə dövlət qayğısının ifadəsi olan "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərmanı (2001-ci il 9 avqust), 2003-cü ilin 2 yanvar tarixli fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkəmizdə milli dil siyasətinin mühüm komponentlərini özündə cəmləşdirirdi. Ulu öndərin ideyalarının işığında Prezident İlham Əliyev ölkəmizdə dil siyasətini yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə davam etdirir. Ölkə başçısının "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı, həmçinin Prezident İlham Əliyevin 2012-ci il 23 may tarixdə imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında sərəncamı mövcud vəziyyətdə, qloballaşan dünyada dilimizin inkişafı, işləkliyi, qorunması sahəsində əməli addımlar kimi çox mühüm tarixi-siyasi əhəmiyyət daşıyır. Sərəncamda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolu xarakterizə olunmaqla yanaşı vurğulanır ki, "Hər bir azərbaycanlı tarixin ayrı-ayrı dövrlərində dilimizin dövlət dili kimi fəaliyyət göstərməsindən böyük qürur hissi keçirir. Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz həтта bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin

etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur".

Sərəncamda dəqiqliklə aparılmış analitik təhlilin nəticəsi olaraq dilimizin qorunması sahəsindəki təəssüf doğuran məqamlar da diqqət mərkəzinə çəkilirdi: "Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin yoxluğu, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbi dilli insanlar üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi narahatlıq doğurur. Sovet dövründə Azərbaycan dilçilərinin dünya elmində gedən proseslərdən təcrid olunması ilə ölkəmizdə dilçilik sahəsindəki nəzərəçarpan boşluq hələ də aradan qaldırılmamışdır.

Dilçilik elmimiz təkcə Azərbaycan dili ilə bağlı deyil, həmçinin onun digər türk dilləri ilə münasibətlərini öyrənmək istiqamətində ciddi addımlar atmalı, müasir dillərin nəzəri cəhətdən araşdırılmasına, eyni zamanda qədim dünya dilləri və mədəniyyətlərinin tədqiqinə yönələn yeni layihələr işləyib hazırlamalıdır". Sərəncamdan irəli gələn məsələlərin nizamlı şəkildə həyata keçirilməsi ölkəmizdə milli dilimizin inkişaf etdirilməsi, yad dillərin təsirindən qorunması, qloballaşma proseslərinə inteqrasiyası, dilçilik tədqiqatlarının yeni- milli dövlətçilik konsepsiyasına uyğun şəkildə yenidən işlənməsi və s. məqamlara öz töhfəsini verməkdədir. Azərbaycanda dövlət dil siyasətinin uğurlu nəticələrindəndir ki, davamlı olaraq ana dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi sahəsində dövlət proqramları həyata keçirilir, imzalanan fərman və sərəncamlar dilimizin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Hər bir ölkə vətəndaşının da vətəndaşlıq borcu dilimizi qorumaq və yad təsirlərdən uzaq tutmaqdan ibarət olmalıdır.

ARZU ABBASOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
a_nana35@mail.ru*

SON DÖVRLƏR DİLİMİZƏ GƏLƏN ALINMA SÖZLƏRİN İŞLƏNMƏ AREALI

Dil, hər zaman meydana çıxmaqda olan yenilikləri əks etdirir. Dünyada bütün dillərin qədim mənzərəsinə nəzər yetirdikdə görünür ki, dilin tarixi ilə insan cəmiyyətinin tarixi arasında böyük bir əlaqə var. Bütün dillər keçmişində yoxsul olmuşdur. Qədimdə dillərin hamısı bu gün işlətməkdə olduqları sözlərin bir qismindən məhrum idilər. Lakin zaman keçdikcə dillər başqa dillərdən bir sıra sözlər alıb lüğətlərini zənginləşdirdilər. Elə bir dil yoxdur ki, başqa dillərdən söz almasın. Hər bir dil kimi bizim də dilimiz başqa dillərdən sözlər almışdır və onlar dilimizdə yetərincədir.

Qədim dövrdən bu günümüzdə qədər xalqımız bir sıra xalqlarla əlaqələr yaratmış və münasibətlər qurmuşdur. Bu münasibətlər zamanı isə həmin dillərdən bir sıra sözlər dilimizə keçmişdir. Bu proses indi də davam edir. Dilimiz başqa dillərdən söz almaqla zənginləşir və xalqımız tərəfindən qəbul olunaraq işlənir.

Alınma sözlər dilə daxil olarkən dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır və get-gedə dildə işlənərək vətəndaşlıq hüququ qazanır. Hər zaman elmin inkişafı yeni sözlərin, anlayışların yaranmasına səbəb olur. Yeni texnologiyaların yaranması ilə, ya da bizə yad olan nələrə ad verərkən başqa dillərin lüğət tərkibindəki sözlərdən istifadə edirik.

Söz alınması əsasən, qonşu ölkələr arasında olur. Alınma sözlər dilin böyüməsi, zənginləşməsi üçün çox önəmlidir. Lakin bunu çox böyük ustalıqla etmək lazımdır ki, dil korlanmasın.

Yenilənən dünyanın dillərə həm müsbət, həm də mənfi təsiri var. Dilimizdə əvvəlki illərlə müqayisədə yad sözlərin sayı çoxalmaqdadır.

Dilçi alim, professor İbrahim Bayramov bildirir ki, yad ifadələr dillə yanaşı, xalqın varlığına da ciddi təhlükə yaradır. Buna görə başqa dillərdən sözlər alınarkən çox diqqətli olmalı, lazım olmadı hansısa söz lüğətə daxil edilməməlidir.

Dosent Baba Məhərrəmli də terminalma prosesinin hər bir dilin ümumi inkişafı ilə bağlı olduğunu, dilin zənginləşmə yollarından biri olduğunu bildirir və həmçinin, bu prosesdə kortəbiiyyə yol verməməyin, dilimizin fonetik, morfoloji strukturuna uyğun gələn, dünyəvi mahiyyət daşıyan alınma sözlərin və terminlərin istifadəsinə üstünlük verilməsinin gərək olduğunu bildirir. Son illərdə alınma sözlərdən daha çox virtual aləmdə istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Həm də bu alınmalardan yerli-yersiz istifadə edilir. Bu sözlər isə dilimizin saflığını pozur, yad təsirlərə şərait yaradır. İstifadə olunan alınmaların bəzilərinin dilimizdə qarşılığı olduğu halda, nədənsə efiirlərimizdə, qəzet və jurnallarımızda, virtual aləmdə bu sözlər olduğu kimi işlədilir. Məsələn; “müşahidə” sözü olduğu halda “monitorinq”, “icazə” sözü “lisenziya”, “köçürülmə” sözü “evakuasiya”, “alı-veriş” sözü “şopping”, “əla” sözü “super” və s. Bu sözlərin işlədilməsinə nə ehtiyac var? Bizcə, bunun əsas səbəbi, özünü “savadlı” göstərmək, “dəbə uymaq”dır. Halbuki, yerli-yersiz Avropa dillərinə aid sözlərdən istifadə etməklə dilimizə xələl gətiririk. Bu Azərbaycan dilinin gözəlliyini pozmaqdır.

Bəzi alınma sözlərin artıq qarşılığı müəyyənləşdirilib təsdiq edilsə də, hələ də həmin sözlərdən istifadə edilir. Məsələn; “zaryadka” – “yükləmə”, “adapter” – “yükləyici”, “embarqo” – “qadağa”, “evakuasiya” – “köçürülmə”, “proqnoz” – “öncəgörmə”, “kserokopiya” – “üzçixarma”, “like” – “bəyənmə”, “mesaj” – “isəmə” və s.

Lakin bu sözlərdən sadəcə danışmada deyil, hələ də televiziyalarda, radiolarda, jurnal və qəzet yazılarında istifadə olunur. Proqnoz, embarqo, mesaj və s. sözlər qarşılığı təsdiqlənsə də, yenə də bəzi jurnalistlər tərəfindən istifadə edilir.

Alınma sözlərin çoxu elmin müxtəlif sahələrinə aid olan terminlərdən ibarətdir. Milli təhsilimizin də beynəlxalq sistemə inteqrasiya etməsi dilimizə yeni təhsil terminlərinin gəlməsinə səbəb olmuşdur. Dekonsentrasiya, diaqnostik test, didaktik təlim, disleksiya, distant təhsil, formativ,

summativ, innovasiya, kurikulum, trening, mentor, ziqzaq və s. kimi terminlər dilimizə keçmişdir. Lakin bu sözlərin də bəzilərinin dilimizdə qarşılığı olduğu halda, onlardan dildə istifadə olunur. Məsələn; “trening” sözünün qarşılığı dilimizdə “təlim”, “portfolio” sözünün qarşılığı “qovluq”, “didaktik” sözünün qarşılığı “nəqletmə” deməkdir. Bizim fikrimizcə, bu sözləri elə öz dilimizdəki sözlərlə ifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Son illərdə daxil olan alınmaların bir qismi də informatika və informasiya-kommunikasiya sahəsi ilə bağlıdır: “kompüter”, “faks”, “internet”, “printer”, “skaner”.

Bu gün dilimizə daxil olan alınma sözlərin bir qisminin qarşılığının tapılmasına ehtiyac var. Doğrudur, bütün alınma sözlərin, terminlərin qarşılıqlarını tapmaq mümkün deyil. Amma elə alınma sözlər, terminlər vardır ki, onların qarşılığını vermək mümkündür və buna gərək vardır. Məsələn, son illərdə dilimizə keçən “kreativ”, “şou”, “monitorinq” sözlərinin dilimizdə “yaradıcı”, “əyləncə”, “müşahidə” kimi qarşılıqları olduğu halda hələ də niyə bu sözlərdən istifadə olunur, anlaşılmır. Bu və bunun kimi yüzlərlə alınma sözlərdən sadəcə məişətdə deyil, televiziya, radio, jurnal və qəzetlərdə də istifadə olunması yolverilməzdir. Məişətdə insanlar bu cür alınmalardan istifadə edərək özlərini “savadlı”, “dünyagörüşlü”, “dəbə uyan” kimi göstərməyə çalışırlar. Bəs, ali təhsilli jurnalistlərimiz niyə bu cür səhvlərə yol verirlər? Dilimizi gözəlləşdirməyə çalışdıqlarını düşündükləri halda, əksinə, çirkinləşdirirlər. Elə alınma sözlər var ki, ifadələrlə millətin, xalqın varlığına ciddi ziyan vura bilərlər. Dilimizin varlığı, millətimizin varlığı deməkdir. Buna görə də “dəbə uymaq”, “savadlı” görünmək üçün efişə, ictimaiyyət arasında, sosial mediada danışdığımız, istifadə etdiyimiz ifadələrə, sözlərə çox diqqət etməliyik. Bu dili qorumaq, təmiz saxlamaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının, ən çox da Ali təhsilli insanların, IV hakimiyyət sayılan medianın borcudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: 2004
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: 1998
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: 2007
4. Müasir Azərbaycan dili. AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2007
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: 2009
6. Azərbaycan dilinin yeni sözlər və mənalar lüğəti. AMEA, Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2016
7. Yeni terminlərin izahlı lüğəti. AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2017

ƏLƏKBƏR QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
elekberqasimov@mail.ru

ADLARIMIZIN YAZILIŞI VƏ TƏLƏFFÜZÜNƏ DAHA BİR BAXIŞ

Onomologiyanın tərkib hissələrindən biri olan antroponimika - şəxs adları, soy adları, fəmillər, təxəllüslər, ləqəblərdən bəhs edir. Şəxs adlarının və fəmillələrinin öyrənilməsi təkcə dilçilik üçün deyil, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq və s. üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Şəxs adları, müəyyən mənada, tarixi kateqoriyadır. Yəni hər hansı bir xalqın həyat şəraiti, dünyagörüşü, məişət tərzini və təsərrüfat həyatı şəxs adlarının yaranmasında xüsusi rol oynayır.

Azərbaycanda İslam dini qəbul edilənə qədər yalnız öz adlarımız - Qazan, Burla, Beyrək, Baniçək, Tural, Selcan, Qaragünə, Qaraca mövcud idi. İslam dini qəbul edildikdən sonra yeni doğulanlara Allahqulu, İmamqulu, Həsənqulu, Hüseynqulu, Əliverdi, Allahverdi, Tanrıverdi... kimi adlar qoyuldu. *Qul, verdi* və s. əlavələr olmasa idi, heç kim uşağını Məhəmməd, Həsən, Hüseyn və s. adlandıra bilməzdi. İslama fanatik münasibət dəyişdikdən sonra, xüsusən də sovet hakimiyyəti illərində vətəndaşlarımız övladlarına Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn, Əbülfəzl, Xədicə, Fatimə, Zəhra, Zeynəb, Ayişə kimi adlar qoya bildi.

Lakin sovetlər ölkəsinin repressiya məşını işə düşdükdən sonra, xüsusilə də 1930-cu illərin ikinci yarısından başlayaraq adlarımız bolşevizmin islahat məşınından keçirildi. Əliəsgər, Əliövsət, Əliağa, Əlimərdan, Əliisa, Fatimə kimi adlarda *i* saitləri ixtisar edildi. Bu addımı doğrultmaq üçün Azərbaycan dilinin qramatikasına qondarma qayda əlavə olundu ki, mürəkkəb şəxs adlarının yazılışında birinci ad saitle bitib ikinci saitle başlayarsa, bu zaman saitlərdən biri düşür, yəni yazılmır. Bu qayda da demək olar ki, adətən birinci addakı saite şamil edilir. Burada məqsəd müqəddəs adların unudurulması, kişilərdə Əli kəlməsinin yazılışının və səsləndirilməsinin qarşısını almaq idi. Bir sıra adlar isə tamamilə deformasiyaya uğradıldı: Məhəmməd – Məmməd, Əbutalib – Abutalib, Əliməhəmməd – Alməmməd, Əbdüllah – Abdulla, Murtəza – Murtuz, Hüseyn – Hüseyn, Əbülfəzl – Əbülfəz (bu gün hətta Əbülfəs), Fatimə - Fatma oldu.

Bir çox hallarda “ikimərtəbəli” adlanan adlar, yəni iki ismi özündə birləşdirən adlar böyük yanlışlıqla ayrı yazılır. Belə hallara tarixi şəxsiyyətlərimizin adlarının yazılışında daha tez-tez rast gəlirik. Məsələn, M.T.Sidqi, M.C.Cəfərov. Məmmədətağı, Məmmədəsəid, Məmmədəcəfər, Məmmədəhəsən, Məmmədəqulu iki isimdən birləşmiş vahid ada çevrilib və belə də yazılmalıdır. Bir faktı xatırlayaq ki, Məmmədətağı Sidqinin oğlunun adı bütün mənbələrdə, kitab və məqalələrdə Məmmədəli Sidqi yazılır. Bəs nə səbəbə onun atasının adı Məmməd Tağı yazılmalıdır? Qayda belədir ki, fəmindən – soyaddan əvvəl yazılan iki böyük hərf şəxsiyyətin inisiallarını bildirir, yəni adının və atasının adının baş hərfələrini. Nəzərə alsaq ki, Sidqinin atasının adı Səfərəlidir, deməli, yazılış belə olmalıdır: M.S.Sidqi.

Daha bir yazılış – M.Ə.Rəsulzadə barədə. Sual oluna bilər, bəs nəyə görə M.Ə. Rəsulzadə? Məmmədəmin də bitişik yazılan ad deyilmi? Bəli, bitişik yazılan addır. Lakin burada **M.**-dən sonrakı **Ə.** Əmin deyil Ələkbərdir – Məmmədəminin atasının adıdır. Digər bir məsələ. Əksər ədəbiyyatda, dərsləklərdə, dövrü mətbuatda Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və sair belə titullu adlar çox yanlış olaraq A.A. Bakıxanov, Q.B. Zakir, N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev kimi yazılır.

Əvvəllər neçə mərtəbəli olmasına baxmayaraq, hər kəsin adı, atasının, babasının, böyük babasının adları dəqiq olurdu. XIX əsrin birinci yarısından sonra rus üsulu ilə ata-baba adlarına *ov, yev* şəkilçiləri artırıldı. Yeri gəlmişkən bir neçə kəlmə *fəmilliya-fəmil* məfhumu barədə. 1992-ci ildən bu söz dilimizdə *soyad* ifadəsilə əvəzlənərək, 20 ildir ki, sənədlərdə də rəsmi status almışdır. Nə deməkdir soyad? Yəni şəxsiyyətin ulu babasının adı, hansını ki, bizlər və ata-babalarımız ad və ata adı ilə yanaşı daşımışıq. Tarixən millətimiz ad və ata adı ilə, yaxud müəyyən ləqəb və təxəllüslə tanınmışdır. Fəmilliya dilimizə tam 200 il bundan əvvəl daxil olmağa başlamışdır. Bu hadisə Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsindən sonra baş versə də, fəmilliya rus sözü deyil. Bu beynəlxalq ifadədir. Sovet Azərbaycanında hətta bir müddət – xüsusən 60-70-ci illərdə bu kəlmə fəmil kimi

tələffüz olunmuş və yazılmışdır. Buna dəqiqlik gətirmək üçün həmin illərin dövrü mətbuatını vərəqləmək və milli filmlərimizə bir daha baxmaq kifayətdir.

Famil dünyanın bir çox dillərində ailə, qohum mənasında da işlədilir. Əslində isə Yaxın Şərqdə geniş yayılmış bu qədim söz Azərbaycanda şəxs adı kimi də işlənməkdədir. Bizcə bu ifadənin yenidən dilimizə və sənədlərimizə qaytarılmasına nail olmalıyıq. Çünki, soyad ifadəsi özünü tam anlamı ilə doğrultmur, xüsusən qadınlarda. Subay qızlar sənədlərində (şəhadətnamələrdə, attestat və diplomlarda, vəsiqələrdə) soyad ifadəsindən müəyyən mənada istifadə edirlərsə, ailə qurduqdan sonra əksəriyyəti könüllü, yaxud məcburən ərinin soyadını qəbul edir. Deməli ailəli qadın öz soy-kökündən imtina edərək ərinin ulu babasını özünükü qəbul edib bu soy-kökə aid olduğunu təsdiqləyir. Bəs bu nə dərəcədə doğrudur, hansı məntiqə əsaslanır? Müxtəlif formalarda – rəsmi və ya qeyri-rəsmi siyahılar tərtib edilərkən, sənədlər hazırlanarkən təəssüf ki, yenə də sovet dövründə olduğu kimi, yəni rus dilinə uyğun olaraq şəxsin əvvəl famili, sonra adı, axırda isə atasının adı yazılır. Nədənə, 30 yaşlı müstəqil dövlətimizdə hələ də bu qaydadan imtina edə bilmirik. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi XIX əsrin əvvəllərində bizlərdə hər bir şəxs adı və atasının adı ilə tanınıb. Bir sıra məşhur şəxsiyyətlər isə adlarının qarşısına müxtəlif titullar, sonuna isə təxəllüslər əlavə ediblər: Seyid İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Şəfi Vazeh, Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Daha sonralar hər bir şəxsin ata babasının adına *zadə, lu, li, lü, lu, ski* və nəhayət *ov, yev* əlavə olunaraq sənədləşmələrdə fəmillər də əlavə edildi. Demək olar ki, XIX əsrin ikinci yarısından sənədlərdə fəmillər önə keçdi. Bu isə bizim milli, həm də dini qaydalarımıza zidd bir addım idi. Təəssüf ki, bu gün heç bir məcburiyyət olmasa da bu addım yenə də atılmaqdadır. Hətta məzar daşını da bu qayda ilə yazdıranlar çoxluq təşkil etməkdədir. Axı, qəbir üstündə, yas mərasimlərində mərhumun ruhuna Qurani-Kərimdən ayələr oxunanda belə sonda onun famili deyil, adı və atasının adı çəkilir. Deməli, fəmilimiz o dünyada olduğu kimi, bu dünyada da üçüncü dərəcəli əhəmiyyət daşıyır, onu birinci dərəcəli etməyə ehtiyac yoxdur.

Əvvəldə qeyd olunmuş hallar istisna olunarsa, heç bir dövrdə əcnəbilər bizə öz ad və fəmillərimizin necə yazılması, yaxud ifadə olunmasını diqtə etməmişlər. Xüsusən sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq başbilənlərimiz nəinki şəxs adlarını, o cümlədən yaşayış məskənlərinin adlarını və bir çox coğrafi yerlərin adlarını təhrif olunmuş şəkildə rus dilinə çevirmiş, həmin tərcümələr də bütün Sovetlər İttifaqına yayılmışdır. Məsələn, Qara Qarayev – Кара Караев, Tofiq Quluyev – Тофик Кулиев, Cahangir Cahangirov – Джангир Джангиров, Bülbül – Бюль-бюль, Rəşid Behbudov – Р. Бейбутов, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev – А. Ахвердов, İmran Qasımov – И. Касумов, Mehdi Hüseynzadə – Мехти Гусейн - заде, Araz – Аракс, Göy göl – Гек-гель, Naхçıvan – Нахичевань, Mingəçevir – Мингечаур, Qax – Кахи, Quba – Куба, Qusar – Кусары, Şamaxı – Шемаха, Ələt – Аляты, Bayıl – Байлово...

Adlarımızın və fəmillərimizin, o cümlədən coğrafi adlarımızın rus dilində belə anlaşılmaz yazılışında özümüzə başqa heç kimi günahlandırmamalıyıq. Əcnəbi dillərdə belə təhriflərlə qarşılaşanda dərhal müdaxilə etməli və düzgün, orijinal yazılış formasını izah etməliyik. Çox maraqlıdır, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda canfəşanlıq edən alimlərimiz nəyə görə **Quliyev, Nuriyev, Xudiyev** fəmillərinin dilimizdə məhz bu cür yazılışına biganə münasibət bəsləyirlər? Axı, adlar **Qulu, Nuru, Xudu** olduğu halda və *zadə* sonluğu ilə dəyişilmədən yazılarkən, *ov, yev* sonluğu ilə birləşəndə niyə təhrif olunmalıdır?

Sovet hakimiyyətində “böyük qardaşlarımızın” diqtəsilə “dilçilərimiz” *zadə* sonluğuna rəsmən qadağa qoymasalar da, onun fars millətinə məxsus olan bir sonluq olduğunu irəli ataraq tədricən yox olması və *ov, yevin* geniş yayılması məqsədini güdmüşlər. Məhz buna görə də *zadəni* rus dilində həmişə yad bir şəkilçi kimi defislə yazmışlar və çox acınacaqlı haldır ki, bu qayda günümüzdə də, hətta doğma dilimizdəki yazılışda da qarşımıza çıxır. Əvvəla İran vətəndaşı olan 35 milyondan artıq cənublu soydaşlarımızın demək olar ki, böyük əksəriyyətinin famili *zadə* sonluqludur. Farslarda isə bu sonluğa çox nadir hallarda rast gəlmək olar. Unutmayaq ki, əsrlər boyu dilimizdə işlədilən **şahzadə, zadəgan, əsilzadə...** kimi ifadələr vardır. Bir də bunu yad sonluq hesab etsəydilər dilimizin və millətimizin ən böyük təəssübkeşləri olan Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəmin Rəsulzadə, Bəxtiyar Vahabzadə də xalqımızın digər öndə gedən “ziyalıları” kimi *zadə*dən imtina edərək *ovu, yevi* qəbul edərdilər. Buna baxmayaraq ömrünün sonuna qədər Axundov kimi tanınmış və dünyasını dəyişmiş Mirzə Fətəlini son illərin kitab və məqalələrində, afişa və proqramlarında, müxtəlif tədbirlərdə və teleradio verilişlərində

Axundzadə olaraq təqdim edənləri onun ruhunu incitməyə vadar edən nədir?

Ümumiyyətlə, familində, yaxud təxəllüsündə hansı sonluq qəbul etməsindən asılı olmayaraq tanınmış şəxslər, xüsusən də tarixi şəxsiyyətlər təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından kənar da necə məşhurlaşdıqlarsa, elə də toxunulmaz qalmalıdır. Təəssüf ki, bu gün bir sıra elmi və publisistik ədəbiyyatda, dövrü mətbuatda Mahmud Kaşqari – Kaşğarlı, Qasprinski – Qaspiralı, Böyük xan Naxçıvanski – Naxçıvanlı, Şahtaxtinskilər – Şahtaxtılı kimi təqdim olunur. Unutmaq olmaz ki, Şahtaxtinskilər böyük şəcərəyə mənsub olan məşhur bir nəsilidir. Onların ən görkəmli nümayəndələri Azərbaycanın tarixində, elm və mədəniyyətində məhz belə tanınıblar.

Bu gün Məhsəti və Nizami Gəncəviləri-Gəncəli, Xaqanini-Xaqanlı, Əcəmi Naxçıvanini, Naxçıvanskiləri-Naxçıvanlı, Xətəini-Xətəyli, Qətran Təbrizini-Təbrizli, Seyid Əzim Şirvanini-Şirvanlı, Əliəğa Şıxlinskini-Şıxlılı, Hüseyn Ərəblinskini-Ərəbli, Hüseynqulu Sarabskini-Sərablı, Əhməd Ağdamskini-Ağdamlı, Barat Şəkinskəyanı-Şəkili, Möhsün Sənanini-Sənanlı, Elmira Şahtaxtinskəyanı-Şahtaxtılı kimi təqdim etsək, tariximiz, ədəbiyyatımız, incəsənətimiz hansı kökdə görünər?

2022-ci il oktyabr ayının 21-də Gəncə Dövlət Universiteti “Atatürk” Universitetilə birgə “Beynəlxalq Gəncəli Nizami simpoziumu” keçirmişdir. Simpoziumun bütün sənədləri – dəvətnamə, proqram, məruzələr elə bu adla da tərtib olunmuşdur. Şübhəsiz ki, məruzələr toplusundan ibarət simpoziumun materialları da elə bu adla nəşr olunacaqdır. Görəsən nəşrə qədər bu adda bir dəyişiklik edən tapılacaqmı? Simpoziuma qədər tapılmayıbsa, bundan sonra da çətin tapıla! Bu minvalla biz hara gedirik? Klassiklərimizi, tarixi şəxsiyyətlərimizi gələcəyə, gənc nəslə necə təqdim edirik?

Burada istər-istəməz belə bir istehzalı sual ortaya çıxır: Bu gün Gəncə şəhərində təxminən on minə yaxın Nizami adında sakin varsa və onların 500-ə qədərini şəxsiyyət vəsiqəsində Nizami Gəncəli yazılıbsa, o zaman Gəncə Dövlət Universiteti bu beynəlxalq simpoziumu hansı Gəncəli Nizamının şərəfinə təşkil etmişdir?

Yeri gəlmişkən, böyük şairimiz Əfzələddin Xaqaninin təxəllüsü də son illərdə təhrifə məruz qalmışdır. Bakıda, onun adını daşıyan küçədəki ünvan lövhələrinin əksəriyyətində, həmçinin bir çox telekanalların titrlərində Xəqani yazılmaqda davam edilir. Bunu yazanlar şairin şəxsiyyətindən və yaradıcılığından bixəbər olanlardır. Onlar bu lövhələrin sovet dövründən qaldığını və rus dilində olduğunu düşünüb öz əlmlərində onu milliləşdirmişlər. Həmin lövhələri görənlər telekanallardakı kompüter dizaynerləri də bu kobud səhvi ekrana köçürürlər. Bu məsələ aid təşkilatlar tərəfindən qısa müddətdə öz müsbət həllini tapmalıdır. Bunu onlardan Xaqaninin inciməmiş ruhu da gözləməkdədir.

Ötən əsrdə olduğu kimi günümüzdə də adlarımızın və fəhmələrimizin tələffüzündə ciddi təhriflərə yol verilir. Çıxışlarda, məruzə və müəhazirələrdə, sinif və auditoriyalarda, xüsusən də efridə onların deyilişində vurğular yerində işlədilmir. Məsələn, Əliyev, Əfəndiyev, Hacıyev, Tağıyev və s. səsləndirilərkən ilk növbədə onun tərkibindəki ad nəzərə alınmalıdır. Bir neçə xalqda olduğu kimi bizim də milli adlarımızda vurğu sonuncu saitə vurulur. Allahverdiyev səsləndirilərkən onun bəstəkar Verdi ilə “qohumluğu” yada düşməməlidir, Allahverdi deyərkən vurğu *e*-yə deyil, *i*-yə düşürsə, *yev* şəkilçisi qoşulduqda da həmin qaydaya riayət olunmalıdır.

Bu gün şou ələmində də milli adlarımızı əcnəbiləşdirməyə meyl güclənib. Ekran titrlərində, kompakt disklərin üzərində müğənnilərin adları doğma dilimizdə bəzən səhvən, çox zaman da bilərəkdən təhriflə - Brilyant – Brilliant, Natəvan – Natavan, Samirə - Samira yazılmaqdadır. Unutmaq olmaz ki, qiymətli daşın adı, görkəmli şairəmizin təxəllüsü və müqəddəs şəhərin adı dilimizdə necədirsə, elə də yazılıb tələffüz olunmalıdır. Dilimizə və milliliyimizə uymayan daha bir məsələ. Son illər bir sıra xanımlarımız famil sonluğuna və ya ata adına **oğlu** əlavə edirlər, yaxud onları tamamilə sonluqsuz yazdırırlar. Məsələn, Məhəbbət Kazım. Bunu məşhur, mərhum müğənnimiz edərdisə, yeri var idi. Bəzi kişilərdə isə müqəddəs ziyarətgahlarda olduqlarını bildirmək üçün həmin titulları adlarının qarşısında rəsmən yazdırmaq dəbə çevrilməkdədir. Sadalanan belə hallar xüsusən dövlət idarələri, müəssisə və təşkilatlarında, təhsil ocaqlarında yolverilməzdir.

Adamın ad və famili əhəmiyyətli məsələdir. İndi famil sarıdan özümüzə qayıtdığımız vaxtda adlarımız haqqında da dərinlən düşünməli, uşaqlara yüngül zövqsüz adlar verməməliyik. Unutmaq olmaz ki, bugünkü körpə sabah belə bir adla cəmiyyət içinə çıxanda utana bilər.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏR

S.Ə.Şirvani XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsidir. Məlum olduğu kimi o, Yaxın və Orta Şərqi inzibati və dini mərkəzlərində ali ruhani təhsili almışdır. Bu baxımdan o, görüşlərinin ifadəsində əsasən dinlər tarixinə, səmavi kitablara, dini rəvayətlərə, hədislərə və daha çox da “Qurani-Kərim”ə istinad etmişdir ki, bu da onun aldığı təhsillə bağlı idi. Dini kitablarda rast gəlinən antroponimlərin bəzilərinə onun əsərlərində təsadüf olunur. Antroponimə “əsl şəxs adı, ata adı, soyadı, ləqəb, təxəllüs, titullar, kriptonim, əzizləmə və kiçiltmə bildirən adlar daxildir” (2. s.56). Onomastik vahidlərin tərkibində antroponimlərin xüsusi yeri vardır. Bunlar bədii ədəbiyyatda poetik adlar adlandırılır. Onomastikamızın hərtərəfli təhlilində poetik onomastik vahidlərin də tədqiqi və öyrənilməsi vacib sayılır. Bu baxımdan da məqalədə S.Ə.Şirvaninin bədii yaradıcılığında antroponimləri tədqiqat obyektinə kimi götürmüşük. Onun əsərlərinin dilindəki səmavi kitablara əlaqədar antroponimlər olduqca maraqlıdır.

Adəm. Qurana görə bəşərin atası torpaqdan yaranmışdır. Belə ki, Allah insan yaratmaq istədikdə Cəbrail mələyə dünyanın dörd tərəfindən ağ, qara, qırmızı, sarı torpaq və dörd tərəfindən şirin, acı, şor və üfunətli su gətirməyi əmr etmiş, sonra onlardan Adəmi xəlq etmişdir. Şairin bədii dilində Adəm peyğəmbərin adı tez-tez çəkilir:

Mehri ol mahın siriştə oldu ol gün könlümə

Kim, müxəmmər olmamışdı tiynəti-Adəm hənuz (7, s.50).

Adəm ərəb sözüdür. Bəziləri Adəmin qarabuğdayı rəngdə olmasını əsas götürüb adını “ədmə”, yəni, “qarabuğdayı rəng”, bəziləri “ədəm” yəni, “dostluq; ünsiyyət”, yaxud “ədim” – torpağın üst qatı sözlərindən yarandığını güman edirlər. Sözü həmçinin qırmızı rənglə bağlılığı vardır. Bu da ola bilsin ki, yarandığı torpağın rənginə işarədir.

Bilqeyis. O, Səba şəhərinin qadın padşahıdır. O, 7 il neçə ay Süleyman (ə) zövcəsi olmuş, vəfat etdikdən sonra Süleyman onu Tədmürdə (Palmira) torpağa tapşırılmışdır. Vəlid ibn Əbdülməlikin zamanında onun qəbri aşkar olmuş və o da qəbrin üzərində daşdan məqbərə hörülməsinə tapşırıq vermişdir. Fars və ərəb ədəbiyyatında Səba kraliçasının adının Bilqeyis şəklində çəkilməsinə baxmayaraq, “Əhdi ətiq” və “Qurani kərim”də bu krallığın adı çəkilmir. Səba şəhərinin padşahı kimi “Qurani-Kərim”in “Ən-nəml” sürəsinin 22-44 cü ayələrində onun haqqında söhbət gedir. S.Əzim də aşağıdakı beytdə məhz ona işarə edərək yazır:

Mərdümi-didə xəyal ilə həmağuş olmuş,

Sanki Bilqeyisə edib şərh Süleyman xəlvət (7, s. 56).

Bilqeyis ərəbmənşəli qadın adıdır. Bu ad “tayı-bərabəri olmayan”, “qəşəng”, “cazibədar” mənasındadır.

Əhməd. Məhəmməd peyğəmbərin adlarından biridir. Onun “Mən göylərdə Əhməd yerdə isə Məhəmməd kimi tanınırım” deməsi də məşhurdur. Deyirlər ki, ondan qabaq heç kəs bu adla adlandırılmayıb. Bu ad Peyğəmbərin (ə) ehtiramına xatir onun sağlığında da və hətta vəfatından bir müddət sonra da heç kəsə qoyulmadı. S.Ə.Şirvani də həmin ada işarə edərək yazır:

Əhədü Əhmədü Məhmudü Əbülqasimdən,

Zahirən ismi, amma ki, müsəmmadi qərəz (7, s.92).

Əhməd ərəb sözü olub “hamadə”- həmd etmək, tərifləmək; şükr etmək felindən əmələ gəlib. Üstünlük dərəcəsinə olan sifət olub, “ən çox həmd edən”, “ən çox şükr edən” mənasında xüsusi ismə çevrilmişdir. Bu ad Qurani-Kərimdə cəmi bir dəfə, o da “Əs-Səff” sürəsinin 6-cı ayəsində işlənib. Ayədə Həzrəti İsa Bəni-İsrailə Əhməd adında bir peyğəmbərin gəlişi haqqında müjdə verir.

İbrahim. O, bütperəst Nəmrudun hakimiyyəti dövründə Babilin şərqində olan Dəclə və Fərat çayları arasındakı bölgədə dünyaya göz açdı. İlk əvvəllər Nəmrud adil və insafli bir şəxs olub. Lakin səltənəti getdikcə böyüyən Nəmrud təkəbbürlənərək öz heykəllərini düzəltirdi və camaata onlara səcdə etməyi əmr etdi. Onun tanrılıq iddiası Quranın “Bəqərə” sürəsinin 258 –ci ayəsində öz əksini

tapıb. Ayədə İbrahim peyğəmbərlə bütperəst padşah Nəmrudun dialoqu verilib. Belə ki, İbrahim Allahın varlığını isbat etmək üçün ona: **“Allah günəşi şərqdən gətirir, bacarırsansa, sən onu qərbdən gətir! dedikdə, həmin vaxt o kafir donub qalmışdı”**. Seyid Əzim də həmin məsələni belə xatırlamışdır:

Görəsən zati-həq isbatına, ey İbrahim,
Məhü xurşid olumi sağərü minadən əvəz? (7, s.89).

İbrahim adının yaranması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Mənbələr adın 5 variantda 1. İbrahiym, 2. İbrahim, 3. İbrahim, 4. İbrahəm, 5. İbrəhəm tələffüzünü göstərir. Deyirlər ki, bu ad əslində leksik baxımdan “İbram” – “ucaməqamlı atası olan” şəklində olub, sonralar isə yeni mənə kəsb edərək “İbrahim” – çoxlu camaatın atası formasında işlənilib. Bəziləri “əb” - ata və “rəhim” – mehriban sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini, bəziləri adın ivrit dilində “yaradanın əzəməti” mənasında olmasını, bəziləri isə daim xeyirxah işlər gördüyü üçün belə adlandırılmasını zənn edirlər. Quranın 14-cü sürəsi onun adını daşıyır, bununla yanaşı adı Quranda 69 dəfə çəkilir. O, e.ə 2008 ci ildə Ur şəhərində doğulmuş, təqib və işgəncələrə məruz qalmış, İsmayıl və İshaq adında iki övladı olmuş, e.ə 2183 – cü ildə 175 yaşında vəfat etmişdir.

İsa. Allahın əzəmətli peyğəmbərlərindən biri, xristianlığın banisidir. “Qurani-kərim”də 45 yerdə bu ad xatırlanır. Həm xristian həm də islam dininə görə İsa ölməmiş və 4-cü göyə çəkilməmişdir. Yəhuda adında şagirdinin xəyanətinə uğramış, 30 gümüş sikkə müqabilində satılmış, deyilənə görə çarmıxa çəkilmişdir. İsanın anası Məryəm kədərli halda oğlunun qəbri üstünə gəldikdə görmüş ki, o, qəbrin kənarında əyləşib. O, anasına ölmədiyini Allahın onu xilas edib göyə çəkdiyini əvəzinə isə ona xəyanət edən çarmıxa çəkildiyini demişdir. Seyid Əzim də öz əsərində həmin məsələni belə xatırlamışdır:

Təcridi-lətafətdə sən İsayi-zamənsən,
İsayə, nigarım, qəmi, Məryəm nə üçündür? (7, s.129).

Şəxs adı ibrani dilində “Yəşuu”, orta asuri dilində “Yəsuu” şəklində olmuş fonetik dəyişikliyə uğrayaraq ərəb dilinə İsa şəklində düşməsinə zənn edirlər. İsa sözünün leksik mənasına gəldikdə “Bürhane qate” lüğətində “nicat verən”, B.Abdullayevin «Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti»ndə isə: “allahın köməyi”, “tanrının yardımı” kimi mənalar verilmişdir. Klassik şeirdə İsa peyğəmbərin həm adından, həm də ləqəblərindən (Məsih, Ruhullah) istifadə olunmuşdur.

Musa. Allahın əzəmətli peyğəmbərlərindən biridir. Müqəddəs Tövrat kitabı ona nazil olmuşdur. Rəvayətdə var ki, o, Fironun uzun saqqalını dartar ona əziyyət verərmiş. Firon bundan əsəbləşib bir vaxt kahinlərin ona dünyaya gələcək bir oğlan uşağı vasitəsilə səltənətinin alt-üst olacağını xatırlayıb onu öldürmək qərarına gəlir. Onu fikrindən döndərmək üçün Asiyə deyir ki, bir qabda od parçası, o biri qabda isə qızıl qoysun, sonra onları Musaya təqdim etsin. Qızılı seçərsə kahinlərin dediyi uşaq odur. Musa közü seçib ağına salaraq dili yanmış və bununla da Firon öz fikrindən daşınmışdır. S.Ə.Şirvani də öz əsərində həmin hadisəyə işarə vurmuşdur:

Zatın eləyib cümləyi-əşyadə təcəlla,
Musa közüne turi-həqiqətdə əyansən (7, s.220).

Qibti dilində “mu” - su və “sa”- ağac sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, leksik mənası suyun üzərində və ağaclar arasında tapılan uşaq deməkdir. Fironun həyat yoldaşı Asiyənin xidmətçiləri yuyub-təmizləmə işləri üçün Nil çayının kənarına gələndə suyun üzərində ağacların arasında içində oğlan uşağı olan bir sandıq tapdılar. Xidmətçilər uşağı fironun sarayına gətirdilər. Uşaq fironun xoşuna gəldiyi üçün onu oğulluğa götürdü və ona İvrit dilində Muşa adını qoydu. Ərəb dilində isə bu ad “Musa” idi.

Məhəmməd. Peyğəmbərin (ə) on iki adından biridir. Bu ad Peyğəmbərə (ə) Allah tərəfindən qoyulmuşdur. O, Məkkə sakini, islam dininin banisidir. “Qurani – Kərim” kimi müqəddəs kitab ona nazil olmuş və 124 min peyğəmbərin sonuncusu olmaq şərəfinə nail olub. Bütün bu imtiyazlar ona Allah tərəfindən verilmişdir. Bu baxımdan da hər Məhəmməd adını daşıyanın bu kimi məziyyətlərə malik olması mümkün deyil. S.Ə.Şirvani də ona işarə edərək yazır:

Hər adı Məhəmməd ola bilməz şahi-Bətha,
Hər aşiqi dilxəstə Üveysi Qərən olmaz (7, s.76).

Məhəmməd (ə) adı “Qurani-Kərim”də dörd dəfə çəkilir. Ərəb dilində feili sifət olub “Tərifə layiq”, “Öyülməyə layiq”, “bir çox gözəl xislətlərə sahib olan” mənasında xüsusi ismə çevrilmişdir.

Salman. O, Peyğəmbərin (ə) səhabələrindən biri, İsfahanın Cəyy kəndində bir kəndli ailəsində dünyaya gəlmiş, milliyətcə farsdır, qısa zamanda İslam Peyğəmbərinin yaxınlarından olmuş, 250 il ömür sürmüş, 655-ci ildə Mədəində vəfat etmişdir. Rəvayətlərdə Salman həkim Loğmana oxşadılmışdır. Məhəmməd peyğəmbərə yaxın, onu sevən və qəlbən istəyən bir adam kimi səciyyələndirilmişdir. S.Ə.Şirvani də öz əsərində həmin sevgini belə xatırlayır:

Səlmanam, ey Əhmədi-Muxtari-zəmanə,
Səlman eləməz Əhmədi-Muxtarə ədavət (7, s.54)

Salman ərəb dilində “səlimə” - baş əymək, itaət etmək feilindən yaranıb, “müti, itaətkar, sözbəxan” mənasındadır. Əsl adı Ruzbeh olub, islamı qəbul edəndən sonra Peyğəmbər (s) ona bu adı qoymuşdur.

Süleyman. O, bugünkü Fələstin ərazisində yerləşən Qəzzə bölgəsində doğulmuş, Davud peyğəmbərin 19 oğlundan biri və Yəhudilərin peyğəmbəridir. Miladdan öncə X əsrdə yaşamışdır. O, həm hökmdar, həm də peyğəmbər kimi məşhur idi. Heyvan, balıq və quşların dilini də bilirmiş. O, Allahdan elə bir mülk istədi ki, Allah onu ondan sonra da heç kəsə əta etməsin. Bu haqda “Qurani-Kərim”in “Sad” sürəsinin 35-ci ayəsi xəbər verir. Süleymanın dünya varına sahib olmaq istəyini Seyid Əzim də belə xatırlayaraq deyir:

Mülki-dünya aqibət bərbad olur, ey huşyar!
Murcə əqli olan mülki-Süleyman istəməz (7, s.84)

Tarixdə Süleyman xalq arasında ədalətli padşah, ağıllı hakim, müdrik hökmdar kimi qeyd edilir. Lakin bu şəxs adı izahını verdiyimiz Salman sözü ilə eyni kökdən yaranmış və eyni anlamı verir.

Yaqub. İshaq peyğəmbərin oğlu, Yusif peyğəmbərin atasıdır. O, neçə illər Yusifin həsrətindən gecə-gündüz ağlayıb kor oldu. Lakin onu sağ görəndə onun bütün dərdi, kədəri sevinclə əvəz olundu. S.Ə.Şirvani sözügedən adı Yusif adı ilə yanaşı işlətməmiş və bu sevgini belə nəzmə çəkir:

Yəqub neçin ölmədi, bilməm fərəhindən,
Can nəqdi olan Yusifi-Kənanını görcək? (7, s.174).

Yaquba Eys adlı əkiz qardaşından sonra dünyaya gəldiyi üçün “izləyən”, “ardınca gələn” mənasında Yaqub deyilmişdir. Adın başqa bir mənası “Allahın saf və təmiz qıldığı qul” deməkdir. Onu İsrail də adlandırırlar.

Yusif. Yaqub peyğəmbərin 12 oğlundan biri və Quranın 12-ci sürəsi onun adı ilə adlanır. 9 yaşında olarkən yuxuda on bir ulduz günəş və ayın ona səcdə etdiyini görür. Atası onun yuxusunu yozub, ona gələcəkdə çox böyük bir məqam sahibi olacağını xəbər verdi. Yusif zindan həyatından Misir Əzizi vəzifəsinə qədər yüksəldi. Lakin Allaha olan sevgisini hər şeydən üstün tutdu. S.Ə.Şirvani də həmin hadisəyə işarə edərək yazır:

Yusifə zindan təmənna oldu mehrindən sənin,
Aləmi zərratdə çahi-zənəxdanın görüb (7, s.45).

Yusif ərəb dilində “nalə edən, dərdli, kədərli”, qədim yəhudi dilində isə “gözəl”, “gözəllik” mənasındadır.

Züleyxa. Misir Əzizi Patifanın həyat yoldaşı olub. Misir qadınları Züleyxanı öz qulamına aşiq olduğuna görə qınadılar. Bunu hiss edən Züleyxa Misir qadınlarına Yusifin gözəlliyini göstərmək üçün ziyafət verdi. Nəticədə hamısı onun gözəlliyinə valeh olub əllərini kəsdilər. Seyid Əzim də öz əsərində həmin hadisəni belə xatırlamışdır:

Gəl bəzmi -Züleyxayə sən, eyYusif-i-sani,

Bu hüsnü lətafətdə desinlər bəşər olmaz (7, s.83).

Züleyxa adı ərəb dilində “zələxə” – sürüşmək, sürüşüb düşmək feilindən götürülmüş, “ayağı sürüşən, sürüşkən” mənasını bildiren kiçiltmə isimdir. Məcəzi mənada isə “etibarsız” deməkdir.

S.Ə.Şirvani əsərlərində ləqəblərdən də məharətlə istifadə etmişdir. “Ləqəb” ərəb sözüdür və şəxsə əsl adından başqa, xarici görünüşü, xarakteri, peşəsi və s. ilə əlaqədar olaraq verilən köməkçi ad mənasında işlənir” (1, s.53). S.Ə.Şirvani əsərlərində işlənən bəzi ləqəblərin izahı maraqlıdır:

Əhmədi-Muxtar. Peyğəmbərin (ə) ləqəblərindən biridir. Bu ləqəb Peyğəmbəri - Muxtar, Məhəmmədi-Muxtar kimi formalarda da işlənir. Seyid Əzim də bu ləqəbə işarə edərək yazır:

Səlmanam, ey Əhmədi-Muxtari-zəmanə (7, s.54).

Muxtar ərəb sözü olub “ixtarə” feilindən düzəlmişdir. Feilin seçmək, üstün tutmaq kimi mənaları var. Muxtar seçilmiş, sevimli, bəyənilmiş, bəyənilən, daha yaxşı mənasında işlənir.

Heydəri-Kərrar. Peyğəmbərin (ə) vəfatından sonra İmam Əliyə qarşı ədavət və düşmənçiliyi olanlar baş qaldırdı. Lakin o, sülh yolunu seçib müxaliflərə qarşı nəzakətlə rəftar etdi. Başqa sözlə desək, ona qarşı yüz dəfə də pislilik edilsəydi, yenə də o, barışı üstün tutardı. Seyid Əzim də öz əsərində onu belə yad etmişdir:

Bir kərrə ədavət eləsəm mən sənə, ey gül,
Yüz kərrə edim Heydəri-Kərrarə ədavət (7, s.54).

“Heydəri-Kərrar” dedikdə İmam Əli nəzərdə tutulur. Bu da onun ləqəbidir. “Döyüşdə dönə-dönə hücum edən şir” mənasını verir. Sözügedən ləqəb ona öz anası tərəfindən verilmişdir. Heydəri ərəb dilində şir, aslan deməkdir. Kərrar da ərəb sözü olub, “kərrə” - “hücum etmək, həmlə etmək” feilindən əmələ gəlib. “Kərrar” sözü “hücum edən”, “təkrar hücum edən” “müharibədə bərk hücum edən” mənasında olub, onun döyüş zamanında göstərdiyi əzmkarlığa işarədir. O, müharibələrdə qorxmadan düşmən ordusu üzərinə təkrar-təkrar hücum etdiyi üçün bu ləqəbə layiq görülmüşdür. Bundan əlavə “Müntəhiyə - ərəb” lüğətində “kərrar” sözünün “mehribanlıq göstərən” mənası da verilmişdir. Bu izah da onunla bağlı ola bilər ki, o, döyüşdə düşməninə qarşı mehribanlıqla yanaşmışdır. Onun bu xüsusiyyəti haqqında rəvayətlər də mövcuddur.

Məsih. Həzrəti İsa peyğəmbərin ləqəbidir. “Qurani-Kərim”də 11 yerdə bu ləqəb xatırlanır. “Quran-Kərim”ə görə Məsihin bir çox möcüzələri olub ki, onlardan biri də nəfəsi ilə ölünü dirildə bilməsidir. Seyid Əzim də aşağıdakı beytdə həmin məsələni xatırlamaqdan kənarında durmur:

Ləblərin möcüzə ilə mürdələr etməz ehyə,
Nəfəsi-paki-Məsihadə fəsaht qalmaz (7, s.78).

Məsih sözü sürtülmüş, çəkilmiş mənasını verən ərəb sözüdür. İsayə “Məsih” deyilməsini müxtəlif cür izah edirlər. Bəziləri əlini xəstələrə sürtüb onları sağaltdığı, bəziləri ölünü dirildə bildiyi, bəziləri isə onun ayaqlarının altına düz olduğu üçün bu ləqəbin ona verildiyini düşüncülər.

Mürtəza. İmam Əlinin ləqəblərindən biridir. O, Peyğəmbərin (ə) əmisi oğlu, həm də kürəkəni olmuşdur. Peyğəmbər (ə) onun haqqında dediyi bir çox hədislər mövcuddur. Bu baxımdan da onlardan biri “Mən elmin şəhəri, Əli o şəhərin qapısıdır” hədisidir ki, bu da Seyid Əzimin əsərində izlənməkdədir:

Sən ki, şəhri – elmənsən, ol şəhr babı Mürtəza,
Babiyəm ol babə mən övsaf qıllam bab-bab (7, s.67)

Mürtəza ərəb sözü olub “irtəza” - , razı qalmaq, razılıqla seçmək və s. feilindən düzəlib mənası “seçilmiş”, “bəyənilmiş” deməkdir. Klassik ədəbiyyatda bu söz çox vaxt “Əli” sözü ilə birləşib, yəni “Əliyəl-Mürtəza” formasında işlənilib “Seçilmiş Əli”, “Bəyənilmiş Əli” mənalarını verir.

Nuh. Həzrəti Nuhun dövründə ona iman gətirməyənlər o qədər həddi aşdılar ki, ondan ilahi əzab tələb etdilər. Buna görə də Allah ona ağacdan bir üçmörtəbəli gəmi düzəltməyi əmr etdi. Rəvayətlərdə deyildiyi kimi o, 80 il ərzində Kufə məscidinin yerində bu gəmini hazırladı. Hazırlıq işi tamamlanandan sonra gəmiyə ona iman gətirən 80 nəfəri və hər heyvan cinsindən bir cüt götürmək

əmr olundu. Yerdən çıxan sular və göydən yağan güclü yağış nəticəsində yer üzünü su ilə doldu və gəmi üzüməyə başladı. Dünyanı çulğalayıb əhatə edən su kafirləri qərq etdi. S.Ə.Şirvani də əsərində sözügedən tufana işarə etmişdir:

O qədər ağladım ol mah qəmindən, Seyyid
Aqibət Nuh kimi aləmə tufan etdim (7, s.196).

Həzrəti Nuhun əsas adı Yəşkur, Sakin, və ya Əbdül-Ğəffardır. Nuh isə onun ləqəbidir. Qurani-kərimin 71-ci sürəsi onun ləqəbi ilə adlanır. Quranda onun adı 43 dəfə çəkilir. O, gizləndə və aşkarda günah içində qərq olan camaatı 950 il dinə, şəriətə dəvət etsə də buna məhəl qoyan olmamışdır. Hətta onun Kənan adında oğlu da ona itaətsizlik göstərmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq o, öz camaatının mürtəkib olduğu günahlar üçün həmişə ağlayıb-sızlamışdır. Elə bu səbəbdən Nuh ləqəbini almışdı. Nuh sözü nuhə sözündən düzəlib, mənası ağlayan, şivən edən deməkdir.

Şahi-Lafəta. Əli ibn Əbutalibin ləqəbidir. Misrada işlənən “la fəta”- igid yoxdur ifadəsi Məhəmməd peyğəmbərin Həzrət Əli haqqında dediyi hədisin bir parçasıdır. Sözügedən hədis əslində belədir: “La fəta illa Əli la Seyfə illa Zülfüqar” (Əlidən başqa igid, Zülfüqardan başqa qılınc yoxdur). Qılıncı Bədr döyüşündə Peyğəmbər (ə) düşməndən qənimət almışdır. Ühüd döyüşündə İmam Əlinin qılıncı sındığına görə, Peyğəmbər (ə) üzərində həmin hədis həkk olan qılıncı ona bağışlamışdır. Seyid Əzim də əsərində sözügedən hədisə belə işarə vurmuşdur:

Seyyid düşəndə möhnətə “Nadi-Əli” oxur,
Müşkülgüşa cahanda şahi-Lafəta imiş (7, s.160).

Şahi-mərdan. Əli ibn Əbutalibin ləqəbidir. Dini rəvayətlərə görə qiyamət günündə insanlara kömək edəcək bilənlərdən biri də odur. Əgər həyatın boyu onu layiqli şəkildə vəsf etməsənsə, xatircəm ol ki, o sənin gözüvü məşşərdə ağlar görmək istəməz. Peyğəmbər buyurur: “Əlini sevmək zirehdir, (Yəni cəhənnəm odundan qoruyandır. Necə ki, Peyğəmbər başqa bir hədisdə buyurur: Əlini sevmək iman, sevməmək küfrdür.) Əli cənnətlə cəhənnəmi ayırandır”. S.Ə.Şirvani də həmin hədisə istinad edərək yazır:

Seyyida, sən eylə daim şahi-mərdan vəsfini,
Şahi-mərdan çeşməvi məşşərdə giryən istəməz (7, s.84).

Şah və mərdan hər ikisi fars sözüdür. “Şah” - padşah, ən yaxşı və s. deməkdir. “Mərd” - igid, qorxmaz mənasındadır. “Mərdan” sözündə olan “an”- “lar, lər” mənasında fars dilində cəm şəkildədir. Bu ləqəbi ona farsdillilər vermişlər. Bu baxımdan sözügedən ləqəbin mənası “mərdlərin şahı”, “igidlərin padşahı” “igidlərin ən yaxşısı” deməkdir.

Şahi-Bətha. Ərəbistanın iki mühüm şəhərindən biri Məkkə biri Mədinədir. Məlumdur ki, Peyğəmbər (ə) hər iki şəhərlə əlaqəsi olub. Məkkə şəhərində dünyaya gəlmiş və Mədinə şəhərinə hicrət etmişdir. Bu baxımdan ona verilən ləqəblərindən biri də budur. S. Ə.Şirvani də öz əsərində həmin ləqəbi belə vurğulayır:

Hər adı Məhəmməd ola bilməz şahi-Bətha (7, s.76).

Ərəb dilində “Bətha” sözünün “içərisində çınqıl daşları olan arxlar”, “səhra”, “düzənlik” və “qumsal yerlər” kimi anlamı var. “Bətha” Hicazın qədim adıdır. “Bətha” sözünə verilmiş mənalar hər iki şəhərə (Məkkə və Məfinə) uyğundur. Sözügedən ləqəb “Mədinənin padşahı” və ya “Məkkənin padşahı” anlamındadır.

Seyid Əzimin əsərlərində künyələrə də rast gəlirik. Künyə ərəb sözüdür. Künyə valideynin ilk oğlunun adının əvvəlinə “əbu” - ata, “ümmü” - ana, “ibnu” - oğul, “bintu” - qız sözlərini əlavə etmək əsasında yaranır. Bu model bizə ərəblərdən keçib və antroponimiyamıza xas olan cəhət deyil. Lakin bu kimi künyələr mənbə dildən dilimizə şəxs adı kimi daxil olub formalaşmışdır. Bunlar künyədən əmələ gələn şəxs adlarıdır. “Azərbaycan antroponimiyasında belə adlandırma üsulu xüsusi bir omonim modeli yarada bilməmişdir: Həsənin atası, Vəlinin dədəsi, Məmmədin cicisi, Leylanın anası” (2, s.257). Bu baxımdan öz əsərində işlətdiyi bəzi künyələr də maraqlıdır:

Əbülqasim. Peyğəmbərin (ə) künyələrindən biridir. Onun Tahir və Qasım adında iki oğlu olub. Hər iki oğlan uşaqlıqdan vəfat etdilər. Lakin Qasım həyatda olarkən ona “Əbülqasım” – Qasımın atası

künyəsi verilib.

Əhədü Əhmədü Məhmudü Əbülqasimdən (7, s.92).

Sözügedən künyə ərəb dilində iki komponentdən ibarət olub ”Əb – ata, “Qasım” – bölən, şərik olan mənasındadır. Qasım sözü ərəb dilində “qasim” formasında olub feili sifətdir. Peyğəmbərin oğluna bu adı qoyması böyük oğlunu itirməsi ilə bağlı idi. Belə ki, bu ad məcazi mənada “dərdə şərik olan” anlamındadır. Həm Əbülqasım həm də Qasım sözləri dilimizə şəxs adı kimi daxil olmuş və işlənməkdədir.

S.Ə.Şirvanın əsərlərində mifonimlərin də istifadə etmişdir. “Adətən qədim miflərdə, əsətlər və nağıllarda işlədilər və hər hansı onomastik sahəyə daxil olan uydurma obyekt adı. Buraya ən çox mifotoponimlər, mifozoonimlər, mifofitonimlər, mifopersonimlər habelə teonimlər daxildir” (2, s.300). Onun əsərlərində bu kimi onomastik vahidlər də olduqca maraqlıdır:

Buraq. Buraq elə bir minik vasitəsidir ki, Allah tərəfindən müqəddəs insanları yerdən götürüb göylərə aləminə aparmaq üçün təyin edilmişdir. Buraq daha çox Məhəmməd peyğəmbərin meraca getdiyi ucaq vasitəsinə aid edilir. Lakin S.Ə.Şirvani İsa peyğəmbərin də bu əfsanəvi varlıq vasitəsilə göyə qalxmasına işarə edərək deyir:

Buraqi-himmət ilə qıl üruc ərşi-həqə,
O quş ki, çərxi-çəharüm məqami-İsadır (7, s.127).

Buraq sözünün kökü ərəb dilində “bəriqə” – bərq vurmaq, parıldamaq feilindən götürülüb “parlaq”, “parıldayan”, “ıldırım” mənasındadır. İldırım kimi sürətlə hərəkət edən səma minik heyvanıdır. Sözü “bərk qaçan at” mənası da var. “Lügətnamə” əsərində bu söz Peyğəmbərin (ə) merac gecəsində süvar olduğu atın uzunqulaqdan böyük dəvədən kiçik olması qeyd olunur. “Şərq miniatürlərində buraq çox saçlı, başında tacı olan tovuz quyruğu və qanadları ilə təsvir olunur. Onun üzü insana bənzəyir, qatırdan kiçik, ulaqdan böyük bir qanadlı heyvandır” (6, s.67).

Cəbrail. S.Ə.Şirvanının şeirlərində mistik adlar içərisində ən çox işlənən Cəbraildir. Peyğəmbərimizə (s) yaxın olan dörd mələkdən biri və ilahi vəhyin daşıyıcısıdır. “Qurani-Kərim” ayələrini 23 ilə yaxın bir müddətdə Peyğəmbərimizin (ə) ürəyinə mərhələ-mərhələ nazil etmişdir. “Qurani - Kərim”də Peyğəmbərimizin (ə) məqam baxımından Cəbrail mələkdən də üstün olduğuna işarə edilib. Belə ki, Cəbrail mələk merac gecəsində “Milçək qanadı qədər də yaxınlaşsaydım, yanardım!” dediyi yerdə qalmış və möhtərəm Peyğəmbərimiz (ə) daha qabağa getmişdir. Buna görə də S.Ə.Şirvani həmin rəvayətə işarə edərək deyir:

Şəbi-meracda getdin, sənəma, bir yol kim,
Cəbrail olmadı getməkligə yoldaş sənə (7, s.258).

Cəbrail adı iki komponentdən ibarətdir. “Cəbr” güc, qüvvə və “il” isə Allahın adlarından biridir. “Allahın qulu”, “Allahın əsgəri”, “Allahın döyüşçüsü”, “Allahın gücü” mənalarında təxmin etmək olar.

Harut və Marut. Əsətlərə görə ilahi əzaba düçar olmuş və Babil quyusunda başaşağı şəkildə asılmış, sehr və möcüzə edən iki mələk olub. Onlar camaata sehr öyrətmək ilə məşğul idi. Kimsə cadu etmək istəyəndə onu öyrənmək üçün həmin quyunun başına gəlmişlər.

“Qurani-Kərim”də “Bəqərə” sürəsinin 102-ci ayəsində onların adları çəkilir və Babilə yaşadıkları qeyd olunur. “Quran”da olduğu kimi S.Ə.Şirvanının əsərində də bu adlar qoşa çəkilmişdir:

Gözlərin təlimi-sehr eylər sənə mərdümlərə,
Ey gözüm nuru, bular Harut ilə Marutdur (7, s.138).

Sözügedən adlar haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Harut və Marut sözləri “Qurani-Kərim”də işlənməsinə baxmayaraq ərəb əsilli hesab edilmir. Əcəm (ərəb olmayan, qeyri ərəb) adıdır. Bəzi tədqiqatçılara görə “Harut-münbitlik, məhsuldarlıq, “Marut” - ölməzlik mənasındadır. “Avesta”da işlənən “Haurvatat” - kamala çatmaqlıq “Ameretat” – həmişəlik, əbədlilik mənasını verən

adlar indi xordad və mordad şəklində işlənirlər. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə “Haurvatat” sözü zərdüştlük dinində bir mələkdir ki, indi xordad adlanır. Avestada da çox vaxt bu adlar qoşa çəkilir. Maraqlısı budur ki, bu adlar səmavi kitablarda da (Avesta və Quranda) yanaşı işlənmişdir.

Sami ədəbiyyatında çox işlənən dastanlardan biri də “Harut və Marut”dur. Bu sözlər sami dillərində də mələk adı hesab olunub.

Nəticə. S.Ə.Şirvani əsərlərində onomastik vahidlər antroponimlərlə bitmir. Burada külli miqdarda onomastik vahidlər mövcuddur və onların bütövlükdə tədqiqi bir məqalə mövzusu deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Dərs vəsaiti (qısa öçerklər). Bakı: Elm, 2019, 104 s.
2. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı lüğət). Bakı: Nurlan, 2005, 488
3. Əhmədov Ə. Allahın hicətləri. Mədiyəm nəşr, 1999, 352 s.
4. Ərəbcə - azərbaycanca lüğət. İki cilddə I cild. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2007, 440 s.
5. Ərəbcə - azərbaycanca lüğət. İki cilddə II cild. Bakı: “Şərq – Qərb”, 2008, 816 s.
6. Səfərli Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı: 2014, 488 s.
7. Şirvani S.Ə. Əsərləri. 3 cilddə I c. Bakı: “AVRASİYA PRESS”, 2005, 400 s.
8. Şühədanamə, Bakı: “Elm”, 2019, 681+334 s.

XURAMAN HACIZADƏ
“Naxçıvan” Universiteti
xuraman_hacizade@mail.ru

NAXÇIVANDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublika təhsilinin əsas məqsəd və vəzifəsi “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın tələblərinə əsasən azərbaycançılıq ideyasına sədaqətli vətəndaşların yetişdirilməsidir. Bu məsələdə Azərbaycan dili dərslərinin rolu olduqca əhəmiyyətlidir.

Təhsil islahatından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında fənlərin tədrisi, eləcə də kurikulumla bağlı problemlər yeni tədqiqat mövzusunə çevrildi. Belə ki, bir-birinin ardınca xeyli elmi ədəbiyyat yaranmağa başladı. H.Eyvazov, T.Baxşəliyevanın birgə nəşr etdirdikləri “Milli kurikulum yeni təlim metodlarında” (2012) metodik vəsaiti, Q.Qurbanlının “Kurikulum: empirik araşdırmalardan fundamental tədqiqatlara doğru” (2020), A.İmanlının “İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində ədəbi tələffüz qaydalarının öyrədilməsi təcrübəsindən” (2020), E.İsayevin “Naxçıvan Muxtar Respublikasında ali təhsilin inkişafı” (2020) məqalələri son dövrdə Naxçıvanda təhsil və təlim problemlərinə həsr olunmuş əsərlərdəndir.

Müasir dövrümüzə də Azərbaycan dilçiyində öz xüsusi xidmətləri ilə seçilən xeyli tədqiqatçı alim Naxçıvanın payına düşür. Naxçıvanlı tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı bir çox problemləri öz elmi araşdırmalarına daxil etmişlər. Naxçıvanda Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri S.Vəliyev, E.Maqsudov, A.İmanov, S.Həsənova, Q.Əsgərova, A.Zeynalova kimi bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Görkəmli pedaqoq və alim A.İmanlı hələ 1988-ci ildə “Azərbaycan dili sintaksisinin ibtidai kursunun öyrənilməsində sintaktik bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması” mövzusunda elmlər namizədi adı almaq üçün dissertasiya yazıb müdafiə etmişdir. Burada həm nəzəri, həm də praktik cəhərdən Azərbaycan dilinin sintaksisinin ibtidai siniflərdə tədrisi məsələlərindən bəhs olunmuşdur.

Professor S.Həsənova Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərinə çoxsaylı elmi əsərlər həsr etmişdir. Alimin məqalə və tezislərində feilin, feilin şəkillərinin, nitq hissələrinin, söz cümlələrin, bir sözlə, morfolojiya və sintaksisin tədrisinin aktual məsələlərindən bəhs olunur. Onun “Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri haqqında bəzi qeydlər” (2014), “Morfemlərin tədrisi haqqında” (2015), “Azərbaycan dili”nin tədrisinə diqqəti artıraraq” (2017), “Azərbaycan dili dərslərində fəal təlim üsullarından istifadə məsələləri” (2019), “Əməli yazılar və onların tədrisi məsələləri” (2021) kimi məqalələrində Azərbaycan dilinin tədrisinin müasir günümüzdəki problemləri faktlarla göstərilmişdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri ilə məşğul olan digər alim M.Quliyevadır. Onun “Azərbaycan dilində sintaktik transformasiya” (2013) kitabı Azərbaycan dilinin tədrisinin aktual problemlərindən bəhs edir.

Q.Əsgərovanın “Əvəzliliklərin tədrisi məsələləri” (2009) metodik vəsaitində isə tarixi qrammatika məsələlərinin tədrisindən bəhs olunur. Müəllif tarixi əvəzliliklərin mənə növlərinin, quruluşunun, dialekt və şivələrdəki izlərinin tədrisdə yeri və rolu, bu prosesdə qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yolları və s. kimi problemləri tədqiqatına daxil etmişdir.

Naxçıvan dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Azərbaycanın Əməkdar müəllimi, professor S.Vəliyevdir. O, Azərbaycan dilinin tədrisinin aktual problemlərini konseptual və sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. Uzun müddət Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını fənnini tədris edən metodist-alim S.Vəliyev bu sahədə xeyli elmi əsərin yaranmasında da rol oynamışdır. S.Vəliyevin “Sinonimika təliminin elmi-metodik əsasları” (2004), “Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri” (2007), “Dil və dilçilik məsələləri” (2010) “Azərbaycan dili dərslərində sinonimlər üzərində iş” (1980), “İbtidai siniflərdə ana dilinin (Azərbaycan dilinin) tədrisi metodikasından yoxlama işlərinin yerinə yetirilməsinə dair metodik göstərişlər” (1991), “Sinonimika tədrisinin elmi-

metodik əsasları” (1990) və s. adlı dərslik və metodik vəsaitlərindən ibtidai, orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər, ali məktəbin filologiya, ibtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisaslarında oxuyan tələbələr, aspirantlar və dissertantlar, eləcə də pedaqogika, psixologiya və xüsusilə metodika ilə maraqlanan hər kəs faydalana bilər.

S.Vəliyev Azərbaycan dilinin məktəb kursunda sinonimlik məsələlərinin informasiya tutumu və bunlara aid bacarıqların parametrləri, sinonimika üzrə üslubiyyət işlərinin təşkili, sinonimlik məsələlərinin öyrədilməsini səmərəliləşdirən ənənəvi, yeni vasitələr, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözlərin və cümlənin müqayisəli tədrisi, nitqin inkişafında sinonimika üzrə işlər, sinonim frozoloji birləşmələrin öyrədilməsi, yarımçıq cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisi kimi aktual problemləri tədqiqatlarına cəlb etmişdir. Bundan başqa, alim sinonimika üzrə çalışmaları, onların növləri, sistemi haqqında da ətraflı tədqiqat aparmışdır.

S.Vəliyev sinonimlərin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və problemləri müəyyənləşdirərək yazır ki, bəzən mənimsəmənin tempinin aşağı düşməsi, fikri-fəallığın azalması halları ilə qarşılaşırıq. Alimə görə, bu bir çox səbəblərdən baş verir. O qeyd edir ki, müəllim belə vəziyyətin hansı hallarda baş verdiyini və onun aradan qaldırılmasının real imkanlarını yaxşı təsəvvür etməlidir. Müəllifə görə, sabit olmayan həmin vəziyyəti verilmiş nümunələrdə ümumiləşdirmək olar: “Sinonimlər, xüsusən mütləq sinonimlər başqa dillərdən alınma sözlərdən ibarətdirsə, onların Azərbaycan dili variantı yoxdursa, şagirdlər belə sözləri çox zaman sinonim kimi dərk etmirlər. Məsələn, qəsbkar-işğalçı, vahimələnmək-xoflanmaq kimi sözlərin sinonim olduğunu söyləyən şagirdlərə rast gəlmək çətinlikdir. Bunun əsl səbəbini araşdırdıqda aydın olur ki, şagirdlər həmin sözlərin lüğəvi mənasını düzgün başa düşmürlər” [12, s.30]. İzahdan məlum olur ki, şagirdlər bu səbəbdən də məna yaxınlığı, fikir çalarlığı, yaxud da mütləqlik, eynilik kimi xüsusiyyətləri qeyd edə bilmirlər. Digər tərəfdən, onlar Azərbaycan dilinə məxsus bir və ya bir neçə sözlə yanaşı, bir və ya bir neçə alınma sözə (başqa dillərə məxsus söz) daxil olan sinonim cərgəni daha tez qavrayırlar. S.Vəliyev bunlara da aid xeyli nümunə işlədir: “Məsələn, ayrılmaq -vidalaşmaq, gileylənmək -şikayətlənmək və s. ana dilindəki sözün və ya sözlərin köməyi ilə başqa dillərdən həmin sinonim cərgəyə keçmiş sözün və ya sözlərin də mənasını düzgün başa düşürlər. Belə sinonim cərgələrlə rastlaşan şagirdlər müəllimin izahatına və lüğət kitablarının köməyinə ehtiyac hiss etmirlər” [12, s.30].

Bildiyimiz kimi, sinonimlərin bir qismi ayrı-ayrı sözlərin kəsb etdiyi məcazi mənalar hesabına meydana çıxır və Azərbaycan dilinin sinonim cərgəsini zənginləşdirir. Çox zaman şagirdlər məcazi mənada işlənmiş sözləri həqiqi mənalı sözlərdən seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun üçün də belə sözlərin arasındakı sinonimlik xüsusiyyətləri tapa bilmirlər. S.Vəliyev bu problemi bu cür həll etməyi lazım bilir: “...Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin belə sinonimlər üzərində işləmək bacarığını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün birinci növbədə məcazi məna üzərində yenidən işləmək lazım gəlir. Sonra leksik sinonimlər mətnə artırılmaq yolu ilə şagirdlərin şəxsi müşahidəsi əsasında bir sıra çalışmaları üzərində təşkil edilmiş işin icrası yaxşı nəticə verir. Şagirdlər başa düşürlər ki, məcazlar hesabına yaranan sinonim cərgələr dilimizi zənginləşdirən vasitələrdəndir” [12, s.31].

Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı sinonimlərin tədrisini çətinləşdirən məsələlərdən biri də onların çoxmənalı sözlərlə qarışıq salınmasıdır. Şagirdlər çoxmənalı sözlərlə sinonimlər arasındakı sərhəddi tam olaraq görmək istəyirlər. S.Vəliyev bu problemi də həll etməyə çalışmışdır: “Çoxmənalı sözlər bir deyil, bir neçə sinonim cərgədə iştirak edə bilər. Məsələn, çəkmək məsdərin götürək. Ondan düzəlmiş çoxmənalı sözlərin nisbi sinonimlərini tapmaq o qədər də çətin deyil. Şagirdləri bu işə təhrik etmək əsas şərtidir. Şagirdlər qol çəkmək ifadəsinə imza etmək, adını yazmaq, fikir çəkmək ifadəsinə isə kədərlənmək, qüssələnmək... kimi sinonimləri tapıb söyləyə bilirlər. Bununla yanaşı, qol çəkmək, papiros çəkmək, kef çəkmək, nəm çəkmək, su çəkmək kimi ifadələri sinonim sırası hesab edən şagirdlərə də tez-tez rast gəlmək olur” [12, s.33]. Alim yazır ki, müəllim bunlardan hər birinin, heç olmasa, bir neçəsinin sinonim sırasını tapdırmaqla həmin sözlərin öz aralarında, doğrudan da, sinonim olmadığını başa sala bilər.

S.Vəliyevin apardığı müşahidələr göstərir ki, ali məktəblərin hazırlıq şöbələrində oxuyan dinləyicilərin yazı savadı aşağı olur, 7-8 ay müddətində Azərbaycan dili üzrə aparılan işlər bəzən bu çatışmazlığı aradan qaldıra bilmir. Onun fikrincə, dinləyicilərin yazılı nitqini inkişaf etdirmək üçün

hazırlıq qruplarında dərslər apararaq Azərbaycan dili müəllimləri bu geriliyi aradan qaldırmaq üçün daha effektiv, əhəmiyyətli metod və vasitələrdən istifadə etməlidirlər.

2004-cü ildə E.Maqsudovun “Poetik-praktik Azərbaycan dili” adlı dərslər vəsaiti nəşr olunur. Bu fundamental əsər Azərbaycan dilinin poetik dillə tətbiqinə həsr olunmuş, böyük intellektual düşüncə ilə ciddi elmi təfəkkürün vəhdətindən yaranmış bir kitabdır. Kitab təkmilləşərək 2009-cu ildə yenidən nəşr edilmişdir. Dərslərdə verilən sual və tapşırıqlar oxucunu düşündürməyə, dillə bağlı təfəkkürünü inkişaf etdirməyə, biliyini möhkəmləndirməyə yönəlmişdir. Əsər Azərbaycan dilinin poetik dillə tədrisinə həsr olunmuş yeganə dərslər vəsaitidir. Dərslər vəsaitində dil və təfəkkürlə bağlı krossvordlara, atalar sözlərinə, ana dilindən inşa mövzularına, dünyanın tanınmış mütəfəkkirlərinin aforizlərinə də yer verilmişdir. Xüsusən diqqətimizi “Bəzi alınma sözlərin türkmənşəli qarşılıqlarının Azərbaycan dilində işlədilməsi məsləhət görülən sözlər” başlıqlı lüğət cəlb etdi. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilinə əcnəbi sözlərin dəvətsiz gəldiyi bir zamanda bu lüğət şagirdlərdə ana dilinə hörmət, sevgini artırmış olar, onları türkmənşəli sözlərdən istifadə etməyə sövq edər. Bu lüğət həm də şagirdlərdə düşüncə və sözyaratmanı yaxşılaşdırmış olacaqdır.

“Poetik-praktik Azərbaycan dili” kitabında fonetika, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikologiya, morfologiya, durğu işarələri, sintaksisə aid poetik çalışmalar verilmişdir.

E.Maqsudovun Azərbaycan dili dərsləri üçün nəzərdə tutulmuş ən maraqlı tapşırıq formaları isə “Qarabağ” və “Vətən” mövzusu ilə əlaqədar olanlardır. Bu tapşırıq və çalışmaları əsl vətəndaş yetişdirmək üçün olduqca vacib və əhəmiyyətli hesab etmək olar. Tədqiqatçı alimin “Salam, Qarabağ!”, “Tir-tir əsir dodağım”, “Vətənsiz qara daşam”, “Zaman keçir” və s. şeirləri və onlarla bağlı vermiş olduğu sual formaları şagirdlərdə vətənpərvərlik hissi yaratmaqla yanaşı, onlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün də çox faydalıdır.

“Salam, Qarabağ, salam!
Silaha sarılıram
Düşməndən qisas alam
Zəlalətdən qurtulub
Büsbütün azad olam...” [9, s.36].

Müəllif şeirdən sonra Qarabağla bağlı xeyli maraqlı sual və tapşırıqlar (1. Şeiri oxuyub məzmununa uyğun kiçik bir mətn düzəldin. 2. Qarabağla əlaqədar sizi hansı məsələlər düşündürür? 3. “Azad Azərbaycana qovuşdu Qarabağım” adlı bir mətn hazırlayın və s.) tərtib etmişdir. Bu tapşırıqlardan hazırda Azərbaycan dili təlimi zamanı dərslər yaradıcı tətbiq etmə mərhələsində istifadə etmək olar. Şagirdlər bu cür tapşırıqları yerinə yetirərkən, fikrə münasibət bildirməyi, hisslərini ifadə etməyi, rəhbərli danışımağı bacaracaq, cümlə qurmaq vərdişlərini yaxşılaşdıracaqlar.

E.Maqsudovun övladlarının adını Azər, Baycan və Təbrizə qoyan Türkiyəli dostu Ənvər Arasa yazdığı “Azərim, Baycanım, Təbrizəm mənim” şeiri də vətən mövzusunda həsr olunmuşdur:

“Parlaq səmalarda, zülmə, zülmətdə
Bizimlə birsiniz bizdən qürbətdə,
Birləşə bilərsək bir məmləkətdə
Qarabağ, Ərzurum, Təbriz Vətənim,
Azərim, Baycanım, Təbrizəm mənim” [9, s.43].

Bu şeirlə bağlı sual və tapşırıqlar da diqqəti cəlb edir. Mənt üzrə tətbiq etmədə bu cür tapşırıqlar lazımlı və əhəmiyyətlidir: “1. Övladlarının adını Azər, Baycan, Təbrizə qoymaq, sizcə, hansı hisslərdən irəli gəlir? 2. Məntdəki xüsusi isimlərin hansı cümlə üzvü olduğunu müəyyənləşdirin və onları fonetik təhlil edin. 3. Bu dodaqdəydidinin üçüncü bəndində neçə qoşadodaq samit yalnız söz kökündə işlənmişdir?” [9, s.44]. Şeirdə birinci sual Azərbaycanın ikiyə bölünməsi məsələsinə aiddirsə, digər tapşırıqlar isə mənt üzrə nəzəri biliklərin tətbiqini öyrətmə və möhkəmləndirmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan dilçiliyində vurğu hər zaman tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Belə ki,

naxçıvanlı alimlərdən biri A.Zeynalova günümüz üçün aktual olan “Vurğunun tədrisi məsələləri”ndən (2009) bəhs etmişdir. Alim vurğunun tədrisi prosesində təlim keyfiyyətini təmin etmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqətli yanaşılmağı zəruri hesab edir:

- “1. Vurğu haqqında formalaşan fikirlərin ümumiləşdirilməsi.
2. Vurğunun rolu.
3. Vurğunun yeri.
4. Vurğunun növləri” [14, s.4].

A.Zeynalovanın fikrinə görə, vurğu ilə bağlı məlumatların təkcə fonetika bəhsində cəmləşdirilməsi doğru deyildir. O, fikrini bu cür əsaslandırır ki, vurğu dilin bütün strukturu ilə bağlı olduğu üçün o, həm fonetik (tələffüzə, sözün səs baxımından formalaşmasına görə), həm semantik (eyni səs quruluşuna malik olan sözlərin məna fərqinə görə), həm qrammatik (morfoloji yolla yaranan sözlərdə leksik şəkilçinin, yəni şəkilçi–morfemin üzərinə düşməsi, cümlədə xəbərdən əvvəlki sözün üzərinə düşməsi ilə əlaqədar olaraq) xarakterə malik olduğundan dilçiliyin bütün sahələri ilə əlaqələndirilməlidir. Müəllif əsərində vurğunun dilçiliyin digər nəzəri və praktik sahələri ilə əlaqəli öyrənilməsinin zəruriliyini dil faktları ilə əsaslandırmaqla sübut edir.

Gördüyümüz kimi, məqalə Naxçıvanda Azərbaycan dilinin tədrisinin tədqiq tarixini bir sistem halında təqdim edir. Eyni zamanda elmi araşdırmamız Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı problemlər və onların həlli məsələsində görülmüş işlər, naxçıvanlı alimlərinin tədqiqatları, müqayisə zamanı alınmış nəticələr Naxçıvanda Azərbaycan dilinin tədrisinin tədqiq səviyyəsi və vəziyyəti haqqında tam təsəvvür yaradır.

Beləliklə, tədqiqatın məzmunundan aydın olur ki, Naxçıvanda Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış, alimlərimiz bu sahədəki problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Lakin təhsil islahatından sonra, Naxçıvanda Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri aktual mövzu olsa da, bu sahədə görülən işlərin sayı, təəssüf ki, digərləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri bir çoxları tərəfindən tədqiqata cəlb olunsada, daha çox S.Vəliyev, A.İmanov və E.Maqsudov tərəfindən araşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 2013
2. Abbasov. Ə. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar. İslahatlar. Bakı: 2011
3. Baliyev H., Baliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014
4. Eyvazov H., Baxşəliyeva T. Milli kurikulum (Metodik vəsait). Naxçıvan: 2012
5. Əsgərova Q. Əvəzlilərin tədrisi məsələləri (Metodik vəsait). Bakı: Nurlan, 2009
6. Həsənov.İ. Kurikulum. Metodika. Pedaqogika. Bakı: Mücrü, 2020
7. Həsənova S. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri haqqında bəzi qeydlər. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” jurnalı, 2014
8. Maqsudov E. Poetik-praktik Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan, 2004
9. Maqsudov E. Poetik-praktik Azərbaycan dili. Bakı: Əcəmi, 2009
10. Məmmədova A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi (dərs vəsaiti). Bakı: 2011
11. Vəliyev. S. Sadə cümlənin tərkibi. Bakı: 1998
12. Vəliyev. S. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007
13. “Ümumi təhsildə kurikulum islahatları: nəticələr və perspektivlər -2020” mövzusunda videobağlantı formatında keçirilmiş Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Naxçıvan: Məktəb, 2020
14. Zeynalova A.Ə. Vurğunun tədrisi məsələləri (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009

BƏHRAM MƏMMƏDOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
behrammamedov@yahoo.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN TƏLİM DİLİ AZƏRBAYCAN DİLİ OLAN IX SINIFLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Ümumtəhsil məktəblərinin tədris dili Azərbaycan dili olan IX siniflərinə tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisinə 9 sinif Azərbaycan dili dərslərində nəzərdə tutulmuş üçüncü “Mənəviyyat və cəmiyyət” bölməsinin 3-cü mövzusu “Ətrafsız həyat” mətni ilə başlanılır (1, s.104). Dərsin gedişində müəllim motivasiya mərhələsində dərse qabaqlayıcı tapşırıq əsasında başlaya bilər. Əvvəlcə, yeni mövzuya keçmək üçün 11-ci tapşırıq üzərində iş aparılır. 11-ci tapşırığın şərtində belə bir sual qoyulmuşdur: “Mətnin son abzasında hansı cümlə tiplərindən istifadə edilmişdir?” Şagirdlərə bu sualı ünvanlayır və mətnin son abzasındakı cümlələrlə tanış olan şagirdlər iki qrammatik əsasdan ibarət mürəkkəb cümlələrlə:

“Həyatda elə olur ki, yıxılırsınız və sizə elə gəlir ki, durmağa gücünüz yoxdur.”

“Onda siz dərhal fikirləşirsiniz ki, görəsən, ayağa qalxmağa ümid varmı? Mənim nə əlim, nə ayağım var!”

“Mən istəyirəm ki, siz biləsiniz –uğursuzluq son deyil. Əsas odur ki, siz axırda nəyə nail olacaqsınız” (1, s.107) qarşılaşırlar. Şagirdlər bu cümlələrin mürəkkəb olduğunu əvvəlki bölmədən öyrəndikləri biliklər əsasında müəyyən edəcəklər, lakin onlar bu cümlələrin tabesiz mürəkkəb cümlə olmadığını gördükdə müəllimə suallar vermə ehtimalı yaranacaq. Bu zaman mövzu müəllim tərəfindən tabeli mürəkkəb cümlələrə yönəldilir və qrammatik qayda izah olunur. Dərslərin 110-cu səhifəsində tabeli mürəkkəb cümləyə aid qaydalar verilmişdir. Həmin qaydalar bu şəkildə şagirdlərə çatdırıla bilər: “Tərkibindəki sadə cümlələrdən birinin qrammatik cəhətdən digərinə tabe olması ilə yaranan mürəkkəb cümlələrə tabeli mürəkkəb cümlələr deyilir” (1, s.107). Bu qayda müəllim tərəfindən söyləndikdə ehtimal olunur ki, şagirdlərin bəziləri qrammatik cəhətdən asılılıq ilə əlaqədar müəllimə suallar ünvanlaya bilər, bu zaman müəllim mövzular arası inteqrasiya edərək, sintaktik əlaqələr mövzusunun şagirdlərə xatırlatmalıdır. “Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələrdən biri qrammatik cəhətdən müstəqil, digəri ondan asılı olur. Məsələn: Ona elə gəlirdi ki, qarşısında durub ağlayan, piyaləyə bənzər bu gözlər dostunun gözləridir (1, s.107). Yaxud, “Müstəqil cümlə baş cümlə, asılı cümlə budaq cümlə adlanır. Baş cümlə kvadrat, budaq cümlə dairə işarəsi ilə göstərilir. Budaq cümlə həmişə baş cümlədən asılı olur” (1, s.107).

Bundan sonra tabeli mürəkkəb cümlələrin özünəməxsus cəhətlərini izah etmək məqsədilə “Tabeli mürəkkəb cümlələrin hansı xüsusiyyətləri var?” şəklində tədqiqat sualı formalaşdırılır. Tədqiqatın aparılması işi müxtəlif formalarda icra edilə bilər, müəllim şagirdləri qruplara bölüb onlara dərslərdə verilmiş 13-cü, 14-cü və 15-ci tapşırıqları verə bilər. Məlumat mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində şagirdlərin qeyd edilmiş çalışmaları aşağıdakı şəkildə həll etdikləri müəyyənləşdiriləcək:

14-cü tapşırığın şərtində tələb edilir ki, mətnə altından xətt çəkilmiş cümlələrin mürəkkəb cümlə olduğu müəyyən edilərək fərqləri müəyyənləşdirilsin. Bu zaman şagirdlər müəyyən edəcəklər ki;

“1. Həkimin cavabı onu daha da sarsıtdı: Körpənin əlləri və ayaqları yoxdur.”

“2. Nikin valideynləri faciə ilə barışdı, onlar adi həyat sürməyə başladılar.”

“3. Nik etiraz etmədi, o, tələbələrə öz bildiklərini danışdı” cümlələri tabesiz mürəkkəb cümlədir, çünki iki qrammatik əsas var və bu qrammatik əsaslar bir-birindən asılı deyil.

“4. Sonralar Nik özü etiraz etmişdi ki, hər səhər əl-ayağını görəcəyi ümidi ilə yuxudan oyanırdı”.

“5. Onlar uşaq üçün çox ağır idi, ona görə də Nik ancaq anadangəlmə onda olan sol “ayağının” köməyindən istifadə etməyə başladı”.

“6. Onun qısa müəhazirəsinin təsiri o qədər güclü oldu ki, zalda oturanların əksəriyyətini ağlatdı.” cümlələri isə tabeli mürəkkəb cümlələrdir, çünki bu cümlələrdə qrammatik əsaslar arasında

tabelilik intonasiyası, tabelilik bağlayıcıları “ki”, “ona görə də” işlənmişdir. Bu tabeli mürəkkəb cümlələrdə əsas cümlə 1-ci, asılı cümlələr isə 2-ci cümlələr hesab edilir. Dərslikdə əsas- baş cümlənin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar verilmiş qayda əsas cümlənin tapılmasına kifayət etməyəcək. Təcrübəli müəllim belə olan halda tabeli mürəkkəb cümlədə əsas-baş cümlənin müəyyən edilməsi zamanı digər üsullardan istifadəni də şagirdlərə öyrədə bilər. Məsələn, müəllim şagirdlərə bildirə bilər ki, əsas-baş cümlə məzmunca və ya hər hansı bir cümlə üzvünün aydın olmaması səbəbi ilə sual tələb edən cümlədir.

15-ci tapşırıq şagirdlərdən mətn daxilində fərqləndirilmiş cümlələri tabeli mürəkkəb cümləyə çevirməyi tələb edir. Şagirdlər bu tapşırığı icra edərkən müxtəlif üsullardan istifadə edəcəkdir. Bundan istifadə edən müəllim şagirdləri tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar növbəti dərstdə verəcəyi elmi məlumatlara hazırlaya bilər. Mətnə fərqləndirilmiş aşağıdakı cümlələri şagirdlər;

“1. Doğum şöbəsində isə heç kəs onu körpəsinin yolunu həsrətlə gözləyən anaya göstərməyə cürət etmirdi” (1, s.104) “*Doğum şöbəsində isə heç kəs cürət etmirdi, körpəsinin yolunu həsrətlə gözləyən anaya onu göstərsin.*” Tabelilik intonasiyasının;

“2. Hər gecə Allahdan ona əl və ayaqlar verməsini xahiş edirdi” (1, s.105) “*Hər gecə Allahdan xahiş edirdi ki, ona əl və ayaqlar versin*” tabelilik intonasiyası və “ki” tabelilik bağlayıcısının;

“3. Qriffit Universitetində oxuyan və maliyyənin planlaşdırmasını öyrənən Nikə bir dəfə tələbələrin qarşısında çıxış etmək təklif olundu” (1, s.106) cümləsini “*Qriffit Universitetində oxuyan və maliyyənin planlaşdırmasını öyrənən Nikə bir dəfə təklif olundu ki, o, tələbələrin qarşısında çıxış etsin*” “ki” tabelilik bağlayıcısının köməyi ilə tabeli mürəkkəb cümlələrinə çevirəcəklər. Bütün bunlar dərslin məlumat mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsində qrupların təqdimatında dinlənir, tabeli mürəkkəb cümlənin əldə edilmiş xüsusiyyətləri lövhədə çəkilmiş cədvəldə qeyd olunur, nəticə çıxarılır. Nəticədə şagirdlərin iştirakı ilə müəyyən edilir ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibindəki sadə cümlələrin biri digər cümləyə tabe olur, qrammatik cəhətdən müstəqil olan cümlə, əsas-baş, ondan asılı olan cümlə isə budaq cümlə hesab edilir.

Metodik vəsaitdə qeyd edilir ki, dərslikdəki 17-ci tapşırıq nəticənin çıxarılması mərhələsində bacarıqların formalaşması məqsədi ilə həll edilə bilər (2, s.120). Lakin həmin tapşırığın şərtinə nəzər saldıqda aydın olur ki, bu tapşırıq eyni zamanda qrammatikanın sintaksis hissəsində keçilmiş bir çox dil qaydalarının təkrarını tələb edir. 17-ci tapşırığın şərtində deyilir:

1. “Cümlələri fərqləndirib sadə, həmcins üzvlü sadə cümlələr; tabesiz mürəkkəb cümlələr; tabeli mürəkkəb cümlələr şəklində qruplaşdırın.”

2. “Hansı cümlənin mübtədasi məsdərlə; hansı cümlənin təyini feili sifət tərkibi ilə; hansı cümlənin xəbəri suala cavab verə bilməyən sözlə; hansı cümlənin tamamlığı həmcins vasitəli tamamlıqla ifadə olunmuşdur?” (1, s.111).

Tapşırığı həll etməli olan şagirdlər müəyyən edəcəklər ki;

1. “Günəş ola bilməsən də, ulduz ol, amma göydəki ən parlaq ulduz sən ol. (R.Taqor)”;

2. “Əlindəki işi qurtarmamış başqasına girişmə, çünki hər ikisi yarımçıq qala bilər. (M.M.Nəvvab)”;

3. “Sən torpağa əyil ki, o sənə yaxın gəlsin. (Atalar sözü)” cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

“Keçmiş dəyişə bilməsən, lakin gələcək sən öz əlindədir. (V.Hüqo)” ; “Boş zaman yoxdur, boş keçən zaman var. (Atalar sözü)” -cümlələri tabesiz mürəkkəb cümlələrdir. Sonuncu tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki cümləsinin xəbərləri “yox” və “var” sözləri sintaktik suala cavab vermir.

“Özü ilə mübarizə apara bilən insan ən dəyərlidir (R.Brauning)”-cümləsi sadə cümlədir. Bu cümlənin mübtədaya aid olan təyini feili sifət tərkibi ilə ifadə olunmuşdur.

“İş insanı üç bələdan: avaraçılıqdan, qəbahətdən və ehtiyacdan xilas edir. (A.Volter)”-cümləsi də sadə cümlədir, tərkibində ümumiləşdirici sözdən sonra həmcins vasitəli tamamlıqlar işlənmişdir. “Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. (Heydər Əliyev)”-cümləsinin həmcins mübtədaları məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuşdur. Burada qeyd etmək lazımdır ki, dərslikdə verilmiş “Hansı cümlənin mübtədasi məsdərlə ifadə olunmuşdur sualına cavab yoxdur, çünki bu nümunədə mübtədə məsdərlə deyil, məsdər tərkibi ilə ifadə olunmuşdur.

Metodik vəsaitdə o da qeyd edilmişdir ki, yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində müəllim şagirdlərə sadə cümlələr verib onları tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək, ev tapşırığına isə budaq cümlənin baş cümlədən əvvəl işlənməsinə aid bir neçə cümlə yazmağı tapşırıla bilər (2, s.120). Dərsliyin 115-ci səhifəsində verilmiş tapşırıq isə tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri- baş və budaq cümləsini bir-birinə bağlayan vasitələrin tədrisi üçün zəmin yaratmaq məqsədi ilə verilmişdir. Şərtə qeyd edilir ki, 112-113-cü səhifələrdə verilmiş mətnə fərqləndirilmiş cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu əsaslandırın. Cümlələrin hansı vasitələrlə bağlandığını müəyyənləşdirməyə çalışın. Dərslikdə “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” adlı mətnə fərqləndirilmiş cümlələrə və onların təhlilinə nəzər salaq. Şagirdlər müəyyənləşdirəcəklər ki, “Ucalmaq istəsən, bir kamala çat” cümləsi tabeli mürəkkəb cümlədir. Şagirdlərin bu qənaətə gəlmələrinə səbəb onların aşağı siniflərdə feilin şəkilləri-şərt şəklinin tədrisi zamanı əldə etdikləri biliklər ola bilər. Çünki, onlar artıq bilir ki, şərt şəklində olan feil sadə cümlənin xəbəri ola bilməz. “Həm həkim, həm fəqih olsan sən əgər, Hamının yanında adın yüksələr.” cümləsinin də tabeli mürəkkəb cümlə hesab edilməsində yuxarıda qeyd etdiyimiz biliklər yardımçı ola bilər, çünki bu cümlədə də “fəqih olsan” xəbəri feilin şərt şəklindədir. Lakin bu cümlədən başlayaraq şagirdlərin digər cümlələri də tabeli mürəkkəb cümlə hesab etmələri üçün başqa səbəb də var. Şagirdlər bu cümlədə “əgər” tabelilik şərt, “Öz adına layiq işlər gör ki, sən, Axırda utanma xəcalətindən.” və “Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən. Kamil bir palançı olsa da insan, Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan” cümlələrində də tabelilik “ki” aydınlaşdırma, “Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var, Həyata faydalı bir elmi axtar” cümləsində “hərçəndi” tabelilik güzəşt, “Ol öz vicdanının sirrinə açar, Çünki bu mərifət qəlbə nur saçar” cümləsində “çünki” tabelilik səbəb bağlayıcılarını gördükdə müəyyən edəcəklər ki, bu cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Burada onlara tabeli mürəkkəb cümlə ilə əlaqədar ən son öyrəndikləri dil qaydaları da kömək edəcəkdir. Bu tapşırığın həllindən sonra müəllim növbəti dərsdə tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümləsini bir-birinə bağlayan vasitələri müəyyən etməkdə lazım olacaq dil qaydalarını izah edə bilər. Bu qaydalar dərsliyin 115-ci səhifəsində təqdim edilir: “Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri: baş və budaq cümlələr bir çox vasitələrlə, əsasən də, intonasiya və tabelilik bağlayıcıları ilə bağlanır. İntonasiya ilə əlaqələnmən cümlələrdə tərkib hissələr arasında vergül işarəsi qoyulur. Məsələn:

Çalış, öldükdən sonra da adın dillərdə dolaşsın. (C.Rumi)

“Ki” aydınlaşdırma bağlayıcısı ilə əlaqələnmən cümlələrdə vergül işarəsi bağlayıcıdan sonra qoyulur. Məsələn:

İnsanda elə bir daxili inam olmalıdır ki, bütün bədbinlikləri yandırıp kül edə bilsin. (F.Bekon)” (1, s.115).

Dərsliyin 116-cı səhifəsində verilmiş 12-ci, 13-cü və 14-cü tapşırıqlar yuxarıda təqdim edilmiş dil qaydalarının mənimsədilməsinə hesablanmışdır. Qeyd etdiyimiz tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin bu mövzuda əldə etmiş olduğu bilik və bacarıqlarını tətbiq etməyə, yadda saxlamağa kömək edəcəkdir. Məsələn, 12-ci tapşırıq verilmiş cümlələrdə durğu işarələrinin yerinin təyin edilməsi və vergülün qoyulma səbəbinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Şagirdlər tapşırıq nümunəsindən seçdiyimiz aşağıdakı cümlələrdə müəyyən edəcəklər ki:

Tabelilik intonasiyası ilə bağlanmış “Şairəm əsrimin ayinəsiyəm. (M.Ə.Sabir)” cümləsində vergül tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında “şairəm” xəbərindən sonra; “Cavanlıq müdrikliyi mənimsəmək qocalıq isə bu müdrikliyi tətbiq etmək dövrüdür” tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında “mənimsəmək” xəbərindən sonra; “O insan xoşbəxtədir ki, başqalarının həyatından dərs almağı bacarır. (T.Fontane)” və “Sənə xəyanət edənə xəyanət etmə ki, sən də onun kimi olarsan. (Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər)” tabeli mürəkkəb cümlələrində “ki” aydınlaşdırma tabeli bağlayıcısından sonra; “Çalış öz xalqının işinə yara, Geysin əmələndən dünya zərərə. (N.Gəncəvi) tabeli mürəkkəb cümləsində “çalış” xəbərindən sonra işlənməlidir.

Dərslikdə verilmiş çalışmalar şagirdlərdə elə təəssürat yaradacaq ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini yalnız tabelilik intonasiyası və ki aydınlaşdırma tabelilik bağlayıcısı ilə bağlamaq mümkündür. Aydındır ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri təkcə adları çəkilən vasitələrlə bağlanmır. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümləsini digər bağlayıcı vasitələrlə də bağlamaq

mümkündür. Bunu nəzərə alan həmmüəlliflər dərsləyin 123-cü səhifəsində 16-cı, 120-ci səhifələrdə verilmiş mətnə əsaslanan tapşırığı təqdim edirlər. Tapşırıqda mətnə altından xətt çəkilmiş cümlələrin tabeli mürəkkəb cümlə olmasını əsaslandırmaq, tərkib hissələrinin hansı vasitə ilə bağlandığını müəyyənləşdirmək tələb edilir. Mətnə altından xətt çəkilmiş 3 cümlə var; *“Onların səsini “Alazan”ın, “Kristal”ın gurultuları əvəz etsə də, Gülyazgil evlərindən çıxıb getməyi heç ağıllarına belə gətirmirdilər”*; *“Həyat yoldaşı onu tələdsirsə də, Gülyaz evindən, elindən ayrılı bilmirdi”*; *“Çətin olsa belə, getməlidir”* (1, s.123). Aydın görünür ki, fərqləndirilmiş cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrdir, lakin bu cümlələri şagirdlərin indiyə qədər öyrəndikləri cümlələrdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət ilk ikisinin “sa da” (şərt şəkilçisi+da ədatı), sonuncusunun isə “sa” (şərt şəkilçisi) ilə bağlanmasıdır. Məhz bu çalışmanın həllindən sonra dərsləkdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən digər vasitələrlə əlaqədar dil qaydaları təqdim edilir:

“Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən digər vasitələr də vardır:

1) -sa şərt şəkilçisi

2) –sa da (şərt şəkilçisi + ədat)

Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan bu vasitələrdən sonra vergül işarəsi qoyulur. Məsələn:

Od olmasa, tüstü çıxmaz. (Atalar sözü)

Dəqiqələr sürünsə *da*, zaman ox kimi uçar. (M.Mendelson)” (1, s.123)

Dərsləkdə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən vasitələrlə rəngarəng olduğunu nəzərə alan həmmüəlliflər qeyd etdiyimiz dil qaydalarının ardınca baş və budaq cümlənin əlaqə vasitələrindən *-mi* sual ədatının da olduğu və bu zaman vergül işarəsi *belə* və *-mi* ədatlarından sonra qoyulduğunu qeyd edirlər. Fikrimizcə, dərsləkdə tabeli mürəkkəb cümlənin əlaqə vasitələrini təqdim edərkən həmmüəlliflər müəyyən qüsurlara yol verir. Həmin qüsurları aşağıdakı şəkildə qeyd etmək mümkündür:

-birincisi baş və budaq cümləni bağlayan vasitələri təqdim edərkən *-sa şərt şəkilçisi –sa da (şərt şəkilçisi + ədat)* bir, sonra da bu qaydanı təkrar etməklə *-mi* sual ədatını ayrıca təqdim etməkdənsə hər üçünü birlikdə təqdim etmək də olardı.

-ikincisi bu qaydalar təqdim edilərkən vergülün işlədilməsi ilə əlaqədar faktar təqdim edildiyi halda, baş və budaq cümlənin işlənmə yeri ilə bağlı heç bir qeydə rast gəlinmir, halbuki, *“ki”* tabelilik bağlayıcısının tərəfləri bağlayan vasitə kimi işləndiyini göstərən dil qaydalarında bu barədə müəyyən qeydlər var, qeyd edilir ki, baş cümlə həm birinci, həm də ikinci gələ bilər. Burada da qeyd edilə bilər ki, *-sa şərt şəkilçisi –sa da (şərt şəkilçisi + ədat)* ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə adətən ikinci işlənir. Sadaladığımız nüansların verilməsi heç şübhəsiz ki, şagirdlər tərəfindən tabeli mürəkkəb cümlələrin daha yaxşı mənimsədilməsinə xidmət edərdi.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən vasitələr zəngindir. Artıq şagirdlər son dərslərdən öyrənmişlər ki, tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında əlaqə vasitələri arasında tabelilik bağlayıcıları ciddi rol oynayır. Çalışmaların həlli zamanı onlar müəyyən etmişlər ki, tərəflər arasında tabelilik bağlayıcılarından *“ki”* aydınlaşdırma bağlayıcısı iştirak edir. Dərsləkdəki 20-ci tapşırıq şagirdləri tabelilik bağlayıcılarından qarşılıq-güzəşt bağlayıcısından istifadə etməyə sövq etdirəcək. Növbəti dil qaydaları isə tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümləni əlaqələndirən qarşılıq-güzəşt bağlayıcılarının izahına həsr edilib. Elmi məlumatdan əvvəl səhifə 132-də verilmiş 21-ci tapşırıqda *“Səyahət mənə yaşamaq stimulu verir”* mətnindən güzəşt və səbəb bağlayıcılarından istifadə edilmiş cümlələri müəyyən etmək və bu cümlələrdə baş və budaq cümlənin yerlərini müəyyənləşdirmək tələb edilir. Şerti yerinə yetirən şagirdlər müşahidə edəcəklər ki, mətnə altından xətt çəkilmiş *“Hərçənd ki, Abid İsmayilovun 65 yaşı vardır, amma bu səfərə cəsarətlə başlayan həmyerlimiz yorulmaq bilmir”* cümləsində qarşılıq-güzəşt bağlayıcısı *“hərçənd ki”* bağlayıcısı işlənməmiş, budaq cümlə birinci, baş cümlə isə ikinci gəlmişdir. *“Uşaqılıqda tay-tuşlarının velosipedi olduqda Abid müəllimin velosipedi olmayıb, ona görə də, heç sürməyə həvəsi də olmayıb.”* cümləsində isə *“ona görə də”* səbəb bağlayıcısından istifadə edilmiş, baş cümlə birinci işlənməmişdir. Sonrakı mərhələdə şagirdlərə dərsləkdəki dil qaydaları təqdim ediləcəkdir.

Bununla bağlı dərsləkdə təqdim edilmiş dil qaydalarına nəzər salmaq:

“Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələri əlaqələndirən qarşılıq-güzəşt bağlayıcılarından əvvəl və sonra vergül işarəsi qoyulmur. Məsələn:

Əjdər hərçənd qorxaq deyildi, amma hər zaman ehtiyatlı olmağı və özünü boş yerə təhlükəyə salmamağı həyat ona yaxşı öyrətmişdi. (S.Rəhman)

Tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələri əlaqələndirən səbəb bağlayıcılarından əvvəl vergül işarəsi qoyulur.

Başqa yol yoxdur, çünki keçmiş həmişə pusqudadır, fürsət düşən kimi tətiiyi çəkir. (Y.Səmədöglü)

Hər gecənin bir sabahı var, ona görə də ümidi itirmək yox, onunla yaşamaq lazımdır. (Y.Səmədöglü)” (1, s.132). Burada baş və budaq cümlənin yeri ilə əlaqədar məlumat var, qeyd edilir ki, tərəflər qarşılıq-güzəşt bağlayıcıları ilə əlaqələnən zaman budaq cümlə birinci, səbəb bağlayıcıları ilə əlaqələnən zaman isə baş cümlə birinci işlənir.

Tabelilik bağlayıcılarının dörd mənə növünün olması məlumdur. İndiyə qədər şagirdlər tabelilik bağlayıcılarının aydınlaşdırma, səbəb, qarşılıq-güzəşt adlanan növlərinin baş və budaq cümlənin tərəflərini bağlayan vasitə kimi çıxış etməsinin şahidi olmuş, şərt bağlayıcılarını isə bu mövqedə görməmişlər. Buna görə də dərslikdə növbəti dil qaydaları şərt bağlayıcılarının tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərinin əlaqələndirmə vasitəsi kimi iştirak etməsinə həsr edilmişdir: “Şərt bağlayıcıları da tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələrdən biridir. Şərt bağlayıcıları budaq cümlənin tərkibində iştirak edir və onlardan əvvəl və sonra vergül işarəsi qoyulmur. Məsələn:

Bu gün olanlardan əgər düzgün nəticə çıxarmasan, daha ağır olacaq. (M.İbrahimov)

Bir halda ki, mən öz sirrimi saxlaya bilmirəm, başqası bu sirri necə saxlaya bilər? (F.Laraşfuko)

Hərgah səhv etməsəydim, çox az iş görə bilərdim. (Q.Marsel)” (1, s.140).

Dərslikdə verilmiş qaydalarda tərəfləri şərt bağlayıcıları ilə bağlanmış tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlənin hər zaman ikinci işlənməsi ilə əlaqədar qeyd var, lakin qaydalarda “*Şərt bağlayıcıları budaq cümlənin tərkibində iştirak edir və onlardan əvvəl və sonra vergül işarəsi qoyulmur*” fikrinin “Şərt bağlayıcıları budaq cümlənin tərkibində iştirak edir və şərt bağlayıcıları işlənməmiş budaq cümlənin sonunda vergül işarəsindən istifadə edilir” şəklində qeyd edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Sözsüz ki, tabeli mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümləsini bir-birinə bağlayan vasitələr yalnız tabelilik bağlayıcılarından ibarət deyil. Baş və budaq cümlə bağlayıcı sözlər vasitəsilə də əlaqələndirə bilər. Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, bağlayıcı sözlər əlaqə vasitəsi olub hər zaman budaq cümlədə işlənir, budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirmir, cümlə üzvü hesab edilir, tabelilik bağlayıcılarından fərqli olaraq intonasiya ilə əvəz edilmir, qarşılıq söz kimi çıxış etmir, cümlə sadələşdiyi zaman ixtisar edilir, ədatlarla işləndirə bilər.

Bağlayıcı sözlərin öyrədilməsi, mənimsədilməsi üçün əvəzlik mövzusunun konkret olaraq sual əvəzliliklərinin təkrarına ehtiyac duyulur. Əvəzlik nitq hissəsi 6-cı sinifdə tədris edilir. 6-cı sinif Azərbaycan dili dərsliyində bu haqda yazılıb: “Dilimizdə sual bildirən sözlərin hamısı əvəzlilikdir: kim, nə, hara, neçə, hansı, niyə, nə vaxt və s. Bunlara sual əvəzlilikləri deyilir” (3, s.95). Dərslikdə bu amil nəzərə alınmış, dərsliyin 147-ci səhifəsində əvəzliyin mənə növlərinin xatırladılması, əvəzliliklərlə bağlı dialoq qurulması, sual əvəzliliklərin tapılması ilə əlaqədar tapşırıq təqdim edilir. Şagirdlər sual əvəzliliklərini təkrar etdikdən sonra sual əvəzliliklərinin mürəkkəb cümlə tərkibində işlənməsi faktı ilə tanış edilir. Dərsliyin 147-ci səhifəsində mətnlə bağlı olan 19-cu çalışma məhz bu məqsədlə bağlayıcı sözlərin tədrisinə hazırlıq məqsədi ilə təqdim edilmişdir. Mətnə tərkibində sual əvəzlilikləri işlənilən cümlələr altından xətt çəkilərək təqdim edilir. Mətnə altından xətt çəkilmiş cümlələr aşağıdakılardır: “*Kim ki bu adı eşidir, o dəqiqə hər kəsin çöhrəsinə sevinc qarışıq bir təbəssüm qonur*”; “*Harada Nəsimə xanım varsa, orada düşündürücü gülüş var.*” (1, s.142). Şagirdlər birinci mürəkkəb cümlənin ilk cümləsində “Kim ki”, ikinci mürəkkəb cümlənin ilk cümləsində isə “harada” sual əvəzliyi ilə qarşılaşacaqdır, lakin sual əvəzliliklərinin bu cümlələrdə sual məzmununu kəsb etmədiyinin şahidi olacaqlar. Müəllim dərslikdə təqdim edilmiş qaydanı izah edərkən şagirdlərə bildirə bilər ki, sual əvəzlilikləri sual məzmununu itirdikdən sonra bağlayıcı söz funksiyasını icra edir. Dərslikdə təqdim edilmiş qayda isə aşağıdakı şəkildədir:

“Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bağlayıcı sözlər vasitəsilə də əlaqələndirə bilər. Bağlayıcı sözlər, əsasən, sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Ana öz uşağının üstündə *necə* əsirsə, biz də öz dostlarımız üçün o cür əsməliyik. (S.Budda)

Ki ədatı ilə işlənən sual əvəzlilikləri də bağlayıcı söz hesab edilir.

Kimin ki ixtiyarı sədaqətə bağlıdır,

Taleyinin axırı səadətə bağlıdır. (N.Gəncəvi)

Cümlələrdə fərqləndirilmiş sözlər bağlayıcı sözlərdir. Bağlayıcı sözlərdən əvvəl və sonra vergül işarəsi qoyulmur.

İnsan *nə qədər* az düşünürsə, o qədər çox danışır. (Ş.Monteskyö)” (1, s.147).

Dərslikdə, qayda tərkibində təqdim edilmiş cümlələr müəllim tərəfindən izah edilməlidir. Müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, əgər tabeli mürəkkəb cümlənin tərəfləri bağlayıcı sözlə bağlanırsa budaq cümlə birinci işlənir, ikinci gələn baş cümlənin tərkibində bağlayıcı sözlün qarşılığı işlənir. Doğrudur, bəzən elə cümlələr olur ki, qarşılıq söz işlənmir, lakin əksəriyyət cümlələrdə qarşılıq söz işlənir. Məsələn, “*Ana öz uşağının üstündə necə əsirsə, biz də öz dostlarımız üçün o cür əsməliyik*”. Tabeli mürəkkəb cümləsinin birinci cümləsində “*necə*” bağlayıcı sözlünün ikinci cümlədə “*o cür*” qarşılıq sözü vardır. Eyni qayda ilə “İnsan *nə qədər* az düşünürsə, o qədər çox danışır” cümləsində də “*nə qədər*” bağlayıcı sözlünün “*o qədər*” qarşılıq sözü vardır. Həmçinin müəllim izah etməlidir ki, sual məzmununu itirmiş sual əvəzlilikləri ilə ifadə olunan bağlayıcı sözlər ədatlarla birlikdə bağlayıcı söz funksiyasını yerinə yetirir.

Verilmiş dil qaydalarından sonra dərslikdə təqdim edilən 20-ci tapşırıq şagirdlərin bağlayıcı sözlərlə əlaqəli əldə etdikləri bilikləri möhkəmləndirməyə xidmət edəcəkdir. Dərsliyin 149-cu səhifəsindəki 22-ci tapşırıq da bu mövzuya həsr edilmişdir. Bu tapşırıqda bağlayıcı sözlə bağlayıcı terminlərini fərqləndirmək tələb edilir. Şagirdlər bəzən bağlayıcı söz termini ilə bağlayıcı terminlərini qarışdırırlar. 22-ci tapşırıq bu problemin aradan qaldırılmasına həsr edilib. Müəllim müşahidə edərsə ki, şagirdlər bağlayıcı söz və bağlayıcı arasında seçim etməkdə çətinlik çəkir. O zaman dərs prosesində şagirdlərə bu məzmununda izah verə bilər. Həm tabelilik bağlayıcıları, həm də bağlayıcı sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlaya bilər. Lakin bağlayıcı sözlər sual məzmununu itirmiş sual əvəzliliklərindən təşkil olunur, bağlayıcılar isə köməkçi nitq hissəsidir.

Tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə mövzusu dərsliyin 2-ci və 3-cü bölmələrini əhatə edir və 3-cü bölmənin sonunda yekunlaşdırılır. Bölmənin sonunda təqdim edilmiş 18, 19 və 20-ci tapşırıqlar şagirdlərin mürəkkəb cümlə ilə bağlı əldə etdikləri bilikləri ümumiləşdirməyə əsaslanıb. Bu baxımdan 18-ci tapşırıq maraqlıdır. Tapşırığı yerinə yetirən şagirdlər aşağıdakı qənaətə gələcəklər:

-Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri ədatlar vasitəsilə də əlaqələndirə bilər;

-Həm tabeli, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələrdə cümlənin bir neçə qrammatik əsası ola bilər;

-Tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr də intonasiya və bağlayıcılar vasitəsilə bağlana bilər;

-Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində tabesizlik bağlayıcılarından istifadə oluna bilməz;

- Tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirən “*ona görə ki*”, “*onun üçün ki*”, “*o səbəbə ki*” bağlayıcılarından əvvəl vergül işarəsi qoyulmalıdır.

Bütün qeyd edilən faktlar ona xidmət edir ki, şagirdlər nitq prosesi zamanı məntiqli, ədəbi dilin norma və tələblərinə uyğun cümlələr qura bilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. T.Hacıyev, S.Bektaş, Y. Hüseynova. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2020
2. Sevil Cavadova. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili) fənni üzrə dərsliyin Metodik vəsaiti. Bakı: Şərq-Qərb, 2020
3. R.İsmayılov, D.Cəfərova, S.Məmmədova. Azərbaycan dili 6. Bakı: Altun kitab, 2017
4. A.Rüstəmov, R.İsmayılov, D.Cəfərova. Ümumi təhsil müəssisələrinin 6-cı sinifləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərsliyin metodik vəsaiti. Bakı: Altun kitab, 2020
5. Muxtar Hüseyinzadə. Müasir Azərbaycan dil. III hissə. Morfologiya. Bakı: 2007.
6. Aytən Əhmədova. Azərbaycan dilindən praktikum. Bakı: 2019.

AYSEL EMİNOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANIN ŞİMAL-QƏRBİNDƏ YERLƏŞƏN BƏZİ URBANONİMLƏRİN TƏHLİLİ

Məhəllə və meydan adları dilimizin toponimik fondunun maraqlı və zəngin bir layını təşkil edir. Dilçilikdə bu adları öyrənən bölmə urbanonimlər adlanır. Urbanonim latınca urbanus- “şəhərli, şəhər sakini”, onim-“ad” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, şəhərdaxli topoqrafik obyektlərin-məhəllə, meydan, prospekt, küçə, döngə və s. xüsusi adları bildirir. Belə adları öyrənmək xalqımızın dil tarixini, etnik mənşəyini, yaşayış tərzini, qan yaddaşımızla bağlı bir çox qaranlıq mətləblərin açılmasında mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, məhəllədə əsasən, tayfa, nəsil, tirəyə mənsub ailələr yaşayır ki, bu səbəbdən də Naxçıvanda olan məhəllə və meydan adları öz qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Vurgulamaq lazımdır ki, məhəllə və meydanlara adların verilməsi dövlət əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu adlar hər hansı yaşayış məntəqəsinin tarixi simasıdır. Bu səbəbdən də biz Naxçıvanın şimal-qərbində yerləşən bəzi urbanonimləri tədqiqata cəlb edərək onların etimologiyasına toxunmuşuq.

Şərur rayonu ərazisində etnonimik mənşəli olduğu heç bir şübhə doğurmayan digər urbanonimlər sırasında *Şor məhəlləsi* (İbadulla kəndi), Hindistan, Qazaxlı, Muğanlı məhəllələri (Xanlıqlar kəndi), Qaraxallı məhəlləsi (Siyaqut kəndi) və başqalarının adlarını da qeyd etmək olar. İbadulla kəndində qeydə alınmış, adından bəhs etdiyimiz Şor məhəlləsi urbanonimi maraqlı doğuran toponimdir. Qeyd edək ki, bu toponim ilə oxşarlıq təşkil edən digər bir urbanonim Culfa rayonunun Dizə kəndi ərazisində qeydə alınmış Şorlar məhəlləsidir [1, s.361]. Araşdırdığımız məhəllə etnourbanonimdir, çünki adını şor tayfalarından götürmüşdür.

Şərur rayonunun Havuş kəndi ərazisində qeydə alınmış maraqlı məhəllə adlarından biri *Assorular məhəlləsi* urbanonimidir [2, s.252]. Hesab edirik ki, məhəllənin adının mənşəyi qədim As tayfasının adı ilə bağlıdır. Mənası isə “aslara məxsus qurulmuş” yer deməkdir.

Qədim As tayfasının adı ilə yaranan digər urbanonim isə Şərur rayonunun Tənənəm kəndindəki *Asnı məhəlləsidir*. Qeyd edək ki, eyni adlı məhəllə həmçinin Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində və Babək rayonunun Sirab kəndində də vardır. Bu faktlar Naxçıvan ərazisində Asnı tayfasının yerli, köklü bir tayfa olduğunu və yayılma arealını təsdiqləyir. Əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində Asnı adlı balağın və müqəddəs pirin olması da fikrimizə qüvvət verir.

Kəngərli rayonunu Qarabağlar kəndində və Babək rayonunun Sirab kəndində *Bəydilli* məhəlləsi var ki, bu urbanonim türk Oğuz tayfalarından biri olan Bəydili tayfasının adından yaranmışdır. Qeyd edək ki, M.Kaşğari “Divani-lüğət-it türk” əsərində Bəydili tayfasının adını çəkir [5, s. 56]. İ.Şopen isə Bəydili tayfa adını Kəngərli tayfasının bir qolu hesab edir. Lakin biz indiki faktiki adın bu cür səslənməsindən də adın məhz elə oğuzlarla bağlı olduğu qənaətinə gəlirik.

Şərur rayonunun Dizə kəndində *Avçılar məhəlləsi* adında urbanonim vardır. Yerli əhalinin dediklərinə görə kənddə ovçuların daha çoxu bu məhəllədə yaşadığına görə məhəlləyə məhz belə ad verilmişdir. Lakin fərqli bir fikir də mövcuddur ki, məhəllə adının mənşəyi türk ərazilərində geniş yayılmış Avçılar tayfa adı ilə bağlıdır. F.Sümər də yazır ki, “Avçılar türklərin böyük bir eli olan, əsasən, Maraşda yaşayan, sonra Amik ovasına, Hələb dolaylarına, Çuxurova, İran, Diyarbəkir, Yazdax, Sivas, Kayseri, Qırşəhr, Ankara bölgəsinə və Kars yörəsinə qədər yayılan Dilqədirli elinin əsas qollarından biri olmuşdur” [4, s.184-185]. Düşünürük ki, Qars ətrafında yaşayan Avçılar tayfasına məxsus ailələrin bir qismi Naxçıvanda məskunlaşmışdır. Əsasən də Dizə kəndində. Məhz həmin kənddəki Ovçular təpə adı da bu qəbilənin adından yaranmışdır.

Maraqlı urbanonimlərdən biri *Hindizondur*. Belə bir məhəllə adını Şərur rayonunun Cəlilkənd kəndində çöl materialları toplayarkən qeydə aldığımız. Bəzi məlumatçılar bu məhəllənin iran dillərində “hindli övladları” mənasını verməsi fikrini səsləndirənlər də, bu inandırıcı deyildir. A.Bağirov bu urbanonimlə bu fikri məqbul sayır. O, hesab edirdi ki, toponim Azərbaycanın bəzi dialekt və şivələrində “əkinyeri, çöl, tarla” mənasında işlənən “hənd” sözü ilə bağlıdır. Əvvəlcə əkin yeri olan ərazidə yeni yaşayış məhəlləsi salındığı üçün obyektə Hindizon adı verilmişdir. Zon sözü isə “yer, məkan” anlayışını bildirir [3, s.36]. Lakin biz bu fikirlə razılaşmırıq və hesab edirik ki, bu urbanonim özündə daha qədim çağların nişanələrini yaşatmaqla hun türkləri ilə bağlıdır. Hundüzən formasında

bu urbanonimin mənası tam aydındır: “hunlara məxsus olan düzənlik ərazi, məhəllə”.

Şərur rayonun Şəhriyar kəndi ərazisində *Kürdlər məhəlləsi* etnourbanonimi qeydə alınmışdır [2, s.255]. Məlumdur ki, müxtəlif tarixi-siyasi proseslərin təsiri altında XVIII-XIX əsrlərdə qonşu ölkələrin və vilayətlərin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı kürd tayfaları Şərur rayonu ərazisinə də gəlmiş və bölgənin avtohton əhalisi olan Azərbaycan türkləri ilə bərabər müxtəlif kəndlərdə məskunlaşmağa başlamışlar. Şəhriyar kəndi ərazisindəki Kürdlər məhəlləsi etnourbanonimi də məhz belə köçlərdən biri nəticəsində meydana çıxmışdır.

Digər toponim rayonun Zeyvə kəndindəki *Sərxanlı məhəlləsidir*. Adından da göründüyü kimi məhəllənin adı eyni adlı kənddən götürülüb. Sərxanlı adı XIX əsrin II yarısında şahsevən tayfalarının Sərxanlı və ya Sarıxan elinin adı ilə əlaqədar formalaşmışdır. Hesab edirik ki, bu etnourbanonimin şahsevənlərin bu elinin Şərur ərazisində məskunlaşması ilə meydana çıxdığını yazmışdır.

Qaraxanlı Şərur rayonunun Siyaqut kəndində məhəllə adıdır. Çöl materialları topladığımız zaman məhəllədə yaşayan insanlardan aldığımız məlumatlara görə buraya bu adın verilməsi yerli sakinlərin yanaqlarında qara xal olduğuna görə bu ad verilib. Lakin biz hesab edirik ki, urbanonimdəki Qaraxan şəxs adıdır və sözdüzəldici –li şəkilçisinin iştirakı ilə yaranan toponim assimilyasiya nəticəsində Qaraxanlı şəkildən Qaraxanı, sonra isə n-ll dəyişməsi nəticəsində Qaraxanlı şəklinə düşmüşdür. Onu da qeyd edək ki, buradakı qara sözü rəng deyil, böyük, ulu mənasında işlənmişdir, yəni “Böyük xan”. Qaraxan adlı şəxsin başçılıq etdiyi tayfa kəndin bir hissəsində məskunlaşdığı üçün məhəlləyə belə ad verilmişdir.

Sufilər Şərur rayonunun Dərvişlər kəndində məhəllə adıdır. Məhəllə adı vaxtilə Azərbaycan və Türkiyədə geniş yayılmış Sufi təriqətinin adı ilə bağlı yaranmışdır. Orta əsrlərdə Naxçıvanın Şərur rayonunun Dərvişlər kəndində Sufi təriqətinə məxsus ailələr təriqət adlarını bu günə kimi qoruyub saxlamışlar.

Dəvəlilər məhəlləsinin adı çəkiləndə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki Dəvəli, Dəvəlilər, Dəvəçi, və Dəvəçilər adlı etnonim və urbanonimlər yada düşür. Buna səbəb vaxtilə Naxçıvan və Şərur-Dərəyələz qəzalarının təsərrüfat həyatında dəvəçiliyin inkişafı, minik və yükdaşımada, İran, Türkiyə və digər ölkələrlə ticarət əlaqələrinin genişlənməsində dəvədən çox istifadə edilməsi olmuşdur. Ona görə də bölgədə dəvə ilə bağlı adlar da çoxalmışdır. Hansı ərazidə yerləşməsindən asılı olmayaraq, Dəvəli, Dəvəlilər, Dəvəçi, və Dəvəçilər adlarının mənşəyi peşə və məşğuliyyətlə, dəvəçiliklə bağlı yaranmışdır. Şərur rayonunun Xanlıqlar və Zeyvə kəndlərindəki Dəvəli məhəlləsi və Axaməd kəndindəki Dəvəlilər məhəllə adları da bu qəbildəndir.

Naxçıvanın şima-qərb bölgəsində yerləşən Sədərək rayonunda da çöl materialları toplayarkən xeyli urbanonim qeydə almışıq. Sədərək kəndində Cıqqılıbaş, Zavod, Universam, Cındırır (Cındırlı), Dəmirçi kəndində Doqquz hektar, İsmixanı (İsmixanlı), Təroylu, Kərimli, Qəfələr, Orta, Qır məhəllələrinin adlarını çəkmə bilirik. Qeyd edək ki, topladığımız məhəllə adları göründüyü kimi müasir dil imkanlarının hesabına yaranmış adlardır, əksəriyyəti də antroponim səciyyəli urbanonimlərdir.

Nəticədə bu qənaətə gəldik ki, müxtəlif zaman və məkan qovuşacağında yaranmış məhəllə və meydan adlarının bir qismi illərin izini itirərək tarixin dolaylarında itib batmış, bir qismi fonetik dəyişikliyə uğramış, bir qismi isə olduğu kimi zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bu səbəbdən də, dilimizin leksik fondunda məhəllə və meydan adlarının zəngin leksikası yaranmışdır. Odur ki, məhəllə, meydan, xiyaban, mədəniyyət və istirahət parklarının adlarını toplayıb linqvistik cəhətdən tədqiq etmək xalqımızın tarixi, dili, etnik tərkibi, etnoqrafiyası, məşğuliyyət sahələri, yaşayış tərzini, ad mədəniyyəti haqqında təsəvvürü genişləndirir, dünənimizlə bu günümüz arasında mənəvi körpü yaradır.

Apardığımız tədqiqatdan da aydın olur ki, məhəllə və meydan adlarının mənşəyi müxtəlif tayfa və tayfa birləşmələri, tayfa başçıların adları, ərazinin relyef quruluşu, ərazidə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr, əhalinin peşə və məşğuliyyət sahələri ilə bağlı yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağirov A. Onomalogiya problemləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
2. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2001, 286 s.
3. Bağirov A. Naxçıvanın urbanonimləri. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2014, 172 s.
4. F.Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
5. Kaşğari Mahmud. Divani lüğət-it-türk (Çevirəni: Besim Atalay), 5 baskı. Ankara: 2006. I cilt, 530 s.

GÜNAY ƏLƏKBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

M.T.SİDQİ ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNDƏ ANTONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIX əsrin sonlarında özünəməxsus fərqli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi uğurlara imza atmaqla bərabər, sözə dərin ehtiramını bildirən, sözün imkanlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnən qələm sahiblərindən biri də Məhəmməd Tağı Sidqi olmuşdur. Şairin sözə münasibəti S.Həsənovanın “Məhəmməd Tağı Sidqinin söz haqqında fikirləri” əsərində belə mənalandırılmışdır: “...Məhəmməd Tağı Sidqi sözü “sehrli buqələmun” adlandırmışdır. Bu sözün mənalarından biri müxtəlif cür çiçəklər açan gül deməkdir. Sözü rəngarəng anlamlara malik olması baxımından bu bənzətmə yerinə düşür. Bundan başqa, Məhəmməd Tağı Sidqi sözün “hər dona girmək” qabiliyyətini göstərmək üçün onu buqələmunla müqayisə etmişdir. Bu sözün anlamlarından biri də “mühitə uyğunlaşmaq”dır. Doğrudan da, söz hər bir dona girə bilər, o ağladar, pərt edər, sevindirib güldürər, alçaldar, ucaldar, düşündürər və s. Bundan başqa, hər bir dövrün özünəxas leksikası vardır. Söz müxtəlif tarixlərdə fərqli anlam və şəkillərdə işləyə bilər. Sözü bu əlamətlərini ədib maraqlı qarşılaşdırmalarla izah etmişdir” (3, s.65).

Məhəmməd Tağı Sidqi əsərlərinin dilini zənginləşdirən, şairin yaradıcılığında müəllif fikrinin daha qüvvətli ifadəsinə xidmət edən söz qrupları sırasında antonimlərin bir qədər üstünlük təşkil etdiyini görürük və bu da təsadüfi deyil. Çünki, XIX əsrin əvvəllərindən, yəni Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının yarandığı dövrdən başlayaraq ölkədə yeniliklə mühafizəkarlıq üz-üzə dayanmışdı və şübhəsiz ki, yeniliyi, tərəqqini təmsil edən qabaqcıl dünyagörüşlü ziyalılar maarifin, elmin, təhsilin gərəkli olduğunu söyləyərkən elmsizliyə, əqli donuqluğa, zülmə biganəliyə, mühafizəkarlığa nifrətlərini də qəti şəkildə ifadə edirdilər. Bu səbəbdən hətta XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elmin, təhsilin vacib və gərəkli olduğunu söyləyən ziyalılar nəinki ictimai həyatda, eləcə də tənqidlərdə antonimlərin ciddi mübarizə aparmalarından döndə-döndə söz açmışlar. Eyni vəziyyət Sidqi əsərlərinin dilində də izlənilməkdədir.

Ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibini antonimlərsiz təsvir etmək qeyri-mümkündür. Niqt prosesində antonimlərin nə qədər əhəmiyyət kəsb etməsi “Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti” kitabında belə mənalandırılmışdır: “Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemində antonim sözlər mühüm yer tutur. Mənaca bir-birinin əksi olan belə leksik vahidlər –antonimlər dilin leksik-semantik sistemində mikrosistem yaradır; böyük–kiçik, ağ–qara, dost–düşmən, köhnə–təzə, həyat–ölüm, almaq–vermək, getmək–gəlmək və s. ... “Sözün dialektikası” tənqidlərin gerçək varlıqla, insanların həyat təcrübəsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Antonim sözlər üçün mənənin ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradiqmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, mənə əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər” (1, s.5).

Elmi ədəbiyyatlarda antonimlərin müxtəlif meyarlar nəzərə alınmaqla təsnifləndirildiyini, növlərə ayrıldığını görürük. Məsələn, A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında antonimlər aşağıdakı 6 növ üzrə qruplaşdırılmışdır:

- 1) əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən antonimlər;
- 2) vaxt anlayışı bildirən antonimlər;
- 3) məkan anlayışı bildirən antonimlər;
- 4) ölçü və miqdar anlayışı bildirən antonimlər;
- 5) təbiət hadisələri anlayışlarını bildirən antonimlər;
- 6) hal, hərəkət və vəziyyət anlayışlarını bildirən antonimlər” (5, s.311).

Göründüyü kimi, bu qruplaşdırmada ilk növbədə əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət məfhumları ifadə edən antonimlərdən söz açılmışdır. Düşündürücüdür ki, eyni elmi mənbədə bu növ üzrə qruplaşdırılan antonimlərin hamısı sifətlərdən ibarətdir və bu tipli antonimlərə M.T.Sidqi əsərlərinin dilində də sıx-sıx rast gəlinməkdədir. Digər tərəfdən, antonim sifətlərdə mürəkkəb sözlər yaratmaya

meyillilik daha çoxdur və antonim sözlərdən yaranmış mürəkkəb leksemlərin M.T.Sidqi yaradıcılığında birbaşa poetik semantika ilə bağlılığı müşahidə olunmaqdadır. Fikrimizin təsdiqi üçün şairin yaradıcılığından bir neçə nümunəyə diqqət yetirmək kifayətdir:

Keçəcəkdir tamam yaxşı-yaman,
 Bir gözəl ad qalır cahanda nişan. (6, s.39)
 Süpürürlər hamı həyəət-bacanı,
 Çağırırlar cavan və qocanı. (6, s.40)
 Bu çətin işləri gəl asan et,
 Özünə sağlığında ehsan et. (6, s.42)

Yuxarıdakı mətnlər deməyə əsas verir ki, M.T.Sidqi antonimlərdən, eləcə də antonimlərin müxtəlif növlərindən məharətlə istifadə etmişdir. Əslində yuxarıdakı birinci nümunədə insan həyatındakı bütün əksliklər, o cümlədən xeyir-şər, yaxşılıq-pislik, zülm-ədalət kimi zidd məfhumlar sadəcə yaxşı-yaman antonimləri ilə ifadə olunmuş, həm də qiymətli bir aforizm deyilmişdir. Keçmək-qalmaq sözlərinin də nisbi antonimlər olduğunu nəzərə alsaq, M.T.Sidqiyə məxsus aforizmdə antonimlərin digər söz qrupları ilə müqayisədə üstün yer tutduğunu görürük. “Çağırırlar cavan və qocanı” misrası da antonimlərin aydınlaşdırılması baxımından bir qədər geniş təhlil tələb edir. Bəlkə də, ədəbi dilimizdə kifayətləndirici qədər çox işlədildiyindən cavan-qoca sözlərinin nisbi antonimlər olmasının fərqi varmıdır. Halbuki qoca sözünün tam antonimi körpə, yaxud uşaq sözləri olmalıdır. “Bu çətin işləri gəl asan et” misrasında yer tutan antonimlər isə sanki təzadlardan ibarət insan ömrünün uğurlu sonluğuna gedən yoldan xəbər verir.

A.Qurbanova görə, antonimlərin mənə növləri arasında ikinci yeri vaxt anlayışı bildirən antonimlər tutur və həmin antonimlərə nümunə olaraq alim gecə-gündüz, səhər-axşam, dünən-sabah, yay-qış, tez-gec leksemlərini nümunə göstərir (5, s.311)

M.T.Sidqi öz əsərlərində bu xarakterli antonimlərdən də məqamına görə yaradıcı şəkildə faydalanmış, həm də ədəbi dilimizin antonimlər sistemində müəyyən qədər yeniliklərə imza atmışdır. Budur, şair “Tərcüman” qəzetinin onuncu ildönümü münasibətilə təbrik” şeirinin əvvəlində öz razılıq duyğularını sadəcə əks mənalı sözlərin, yəni antonimlərin işlədilməsi yolu ilə belə qələmə almışdır:

Könül qafil deyil bu nemətin şükrü sənəsindən,
 Dilim sakit deyil bu mətləbin xeyri duasından.
 Gecə-gündüz səvadi- “Tərcüman” mənzuri-didəmdir,
 Səvadi-cəşm nur almış ağından, həm qarasından. (6, s.27)

Bəli, şair qəti şəkildə bildirir ki, cəmiyyətlərin tərəqqisi baxımından “Tərcüman”ın xidmətləri gecə-gündüz, yəni hər an onun gözü qarşısındadır. Həm də türk dünyasının böyük oğlu İsmayıl bəy Qasıralının nəşr etdirdiyi bu qəzet nəinki hər səhifəsindəki qara hərflərlə, hətta hərflər arasındakı ağ boşluqlarla elmin gözünü işıqlandırmaqdadır. Qəti şəkildə bu fikirdəyik ki, ağ-qara antonimlərinin bu formada mətn daxilində işlədilməsi üsulu M.T.Sidqiyə məxsusdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan klassik ədəbiyyatında təkrar-təkrar işlədilmiş antonim sözlərdən də danışmaq mümkündür. Bu sırada ay-günəş, yer-göy leksemlərindən məxsusi söz açılmalıdır. Əlbəttə, M.T.Sidqi əsərlərinin dilində də bu tipli antonimlərlə qarşılaşırıq. Bu mənada şairin “Müsəvvir paşanın zıfaf gecəsinə maddeyi-tarix” başlıqlı şeirindən bir bənd daha diqqətçəkicidir:

Bu yer göyə, yeri var, eyləsə təfaxür əgər,
 Məgər o müştəri və zöhrəsinə fəxr eylər.
 Batıbdı şəms, giribdir səhabə qürsi-qəmər,
 Bu yerdə, bu gecə bir ay və gün vüsələ yetər.
 Odur ki, ay və günün gizlədib xəcalətdir. (6, s.29)

Bu bəndi təşkil edən sözlərin semantikasını dəyərləndirsək, aydın olar ki, misraların düzümündə əsas yeri antonim leksemlər tutur. Şair müsafiri olduğu məclisi bir yer, həm də göylə müqayisədə fəxr edəcək bir yer kimi qələmə almış, daim bir-birini təqib edən günəşin batdığını, ayın bulud arxasında görünməz olduğunu bildirmiş, başqa bir ay və günəşin vüsələ yetməsindən sevinclə

söz açmış, gecənin sə öz ay və günəşini gizlətməsini onun xəcalət çəkməsi kimi mənalandırmışdır. Əlbəttə ki, yer və göy sözlərinin antonim olmasını söyləməyə ehtiyac yoxdur. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında bu əks mənalı sözlərə antonim olaraq rast gəlməsək də, fikrimizcə, yer və göy sözlərini məkan anlayışı bildirən antonimlər qrupuna aid etmək olar.

A.Qurbanovun təsnifatına görə, böyük-küçük, qısa-uzun, iri-xırda, az-çox, geniş-müxtəsər, yüngül-ağır, alçaq-hündür, bütöv-yarımçıq kimi antonimlər ölçü və miqdar anlayışı bildirməkdədir (5, s.311).

Eyni tipli antonimlər M.T.Sidqi əsərlərində ideyanın daha qüvvətli ifadəsinə xidmət etməklə bərabər, əksər məqamlarda bədii təsvirin canlılığını şərtləndirmişdir. Məsələn, “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsinin əvvəlində müəllif Kəblə Nəsinin var-dövlətindən aşağıdakı şəkildə söz açmışdır:

Var idi bir də bir qara ulağı,
O ulağın uzun idi qulağı.
Quyruğu qısa, qıçları nazik,
Noxtası para-para, unbuzu dik. (5, s.31)

Əlbəttə ki, uzun və qısa sözləri antonimlərdir. Bununla belə, şair ulağın qulağı ilə müqayisədə quyruğunun qısa olduğunu bildirməklə sanki “uzunqulaq” sözünə özünəməxsus şəkildə aydınlıq gətirmişdir.

Hər halda M.T.Sidqi yaradıcılığına xas səciyyəvi cəhətdir ki, əksər məqamlarda müəyyən prosesin təsviri məhz antonim sözlər vasitəsilə gerçəkləşdirilmişdir. Budur, şair “Kəblə Nəsir” hekayəsində əsərin əsas dinamik surəti Kəblə Nəsinin öz eşşəyi və keçisi ilə səfərə çıxmasını belə qələmə almışdır:

Eşşəyi mindi, bir yavaş sürdü,
Yeridi eşşəyi, keçi durdu.
Keçini istədi qabağa sala,
Eşşəyi ilə özü dalıda qala.
Gördü gəlmir keçi, dalıda qalır,
Gəh gedir, gəh durur, gəhi yıxılır. (5, s.32)

Bu 3 beytdə leksik mənalı 25 söz işlədilmişdir ki, həmin 25 sözdən 4-ü özünün antonimi ilə birgə müəllif fikrinin ifadəsinə xidmət etmişdir. Başqa sözlə, 3 beyt daxilində qələmə alınmış təsvir məhz antonimlər vasitəsilə canlandırılmışdır. Yəni mətndən kənar yarımaq-durmaq, qabaq-dal, gəl-get, durur-yıxılır sözləri adi antonimlər olduqları halda, M.T.Sidqi sənətində artıq poetik düşüncəni gerçəkləşdirən bədii leksemlərdir.

Antonimlərlə bağlı A.Qurbanovun bölgüsündə 5-ci yerdə təbiət hadisələri ilə əlaqəli anlayışları bildirən sözlər dayanır və həmin məqamda isti-soyuq, işıq-qaranlıq, donmaq-ərimək, ağarmaq-qaralmaq, quraqlıq-yağmurluq kimi sözlər nəzər nöqtəsinə çəkilir. (5, s.311)

Maraqlıdır ki, M.T.Sidqi yaradıcılığında antonim olaraq zülmət və münəvvər sözlərindən istifadə olunmuşdur. Lakin maarifpərvər şair bu antonim sözləri təbiət hadisəsi ilə əlaqəli anlayışlar kimi deyil, təfəkkür, düşüncə hadisəsini ifadə edən əks mənalı leksemlər olaraq qələmə almışdır. Budur, “Elmin şərəfəti” şeirində pedaqoq-şair yeni nəsilləri, xüsusən də qızları savadsızlıqdan xilas olmağa, elm öyrənməyə səsləyərək yazırdı:

“Quran” dilinizdə əzbər olsun,
Hikmət sizə zibi-zivər olsun,
Elmilə gözünüz münəvvər olsun,
Zülmətdən olun kənar, qızlar. (6, s.19)

Əlbəttə, işıq-qaranlıq antonimləri öz sözlərimizdir. Münəvvər və zülmət sözləri isə mənşəcə ərəb dilinə aid leksemlərdir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə həm münəvvər, həm də zülmət sözləri eyni zamanda maarifçilik təfəkkürü ilə əlaqəli şərh olunmuşdur. Hətta münəvvər sözünün

ziyalı məfhumu bildirdiyi də göstərilmişdir (2, s.362). Bu mənada M.T.Sidqi Azərbaycan dilinin imkanlarından gərəyincə faydalanmış, münəvvər və zülmət sözlərini antonim məqamında işlədərək maarifçilik ideyalarını daha təsirli şəkildə təbliğ etmişdir. Daha doğrusu, gözlərin elmlə nurlanmasını istəyən şair əslində təfəkkürlərin zülmətdən xilas olmasına çalışmışdır. O da var ki, münəvvər və zülmət antonimlərinin məhz maarifçilik ideyalarının tərənnümü məqsədilə, həm də müxtəlif şəkillərdə işlədilməsinə M.T.Sidqi yaradıcılığında dönə-dönə rast gəlirik. Məsələn, böyük pedaqoq-şair 1893-cü ildə qələmə aldığı “Tərcüman” qəzetinin onuncu ildönümü münasibətilə təbrik şeirində Qafqazın günəş vasitəsilə deyil, “Tərcüman” vasitəsilə nurlandırılması fikrini irəli sürərək yazmışdır:

Nə müddətdir açıbdır səfheyi-afaqa övraqın,
Münəvvər oldu çox yerlər onun nuri ziyasından.
Edibdir mülki-Qafqaza münəvvər ruzi-rövşən tək,
Olubdur rəf zülmət cəhalət incilasından. (6, s.28)

Maraqlıdır ki, Sidqi əsərlərinin dilində, həm də eyni cümlə, eyni mətn daxilində işlədilən antonimlər ilk növbədə şairin maarifçilik ideyalarının ifadəsinə xidmət etmişdir. Bu məqamda isə “ışıq” və “qaranlıq” məfhumlarını bildirən sözlərin şairin yaradıcılığında daha çox yer tutduğunu görürük. Çünki maarifçilik hərəkatı nümayəndələrinin fikrincə, cəmiyyətlərin yeniləşməsindən ötrü öncə təfəkkürlər dəyişilməli, milli şüur elmsizliyin yaratdığı zülmətdən xilas edilməli, zəkalar nurlandırılmalı idi. Digər maarifçi ziyalılar kimi, Sidqi də cəmiyyətlərin tənəzzüldən xilas yolunu elmdə görmüş, elmi zəkalara işıq saçan yeganə vasitə kimi dəyərləndirmişdir. Şair öz mövqeyini ifadə edərkən antonim sözlərin təsir imkanlarından maksimum səviyyədə yararlanmışdır.

Görkəmli dilçi A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” kitabında antonim sözlər tam və nisbi olmaqla 2 yerə ayrılmış və məsələyə bu cür aydınlıq gətirilmişdir: “Dildəki bütün antonimlərin ifadə etdikləri ziddiyyətin dərəcəsi eyni kəmiyyətdə olmur. Buna görə də antonim sözlər iki yerə bölünür: tam və nisbi antonimlər. Mənaca bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən sözlərə tam antonimlər deyilir: məsələn: ağ-qara, dağ-dərə, yay-qışm və s.

Bu antonimlərdə ifadə olunan məna əksliyi tam ziddiyyət təşkil edir.

Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən sözlərə nisbi antonimlər deyilir. Nisbi antonimləri aydın dərk etmək üçün tam antonimlərə verdiyimiz misallara nəzər yetirək. Dağ-dərə sözləri mənaca tam ziddiyyət təşkil edir. Lakin dağ-düz, ağ-boz kimi sözlərin ifadə etdikləri məna arasındakı ziddiyyət nisbi olur. Həmçinin ağ sözü ilə düzələn ağ-qırmızı, ağ-yaşıl, ağ-göy, qış sözü ilə əmələ gələn payız-qış vahidləri də nisbi antonimlər yaradır (5, s.312).

M.T.Sidqi əsərlərinin dilində əsasən tam antonimlərə rast gəlirik. Çünki maarifçi şair cəhalətə qarşı mübarizədə fikrin daha təsirli ifadə olunmasını xüsusilə diqqətdə saxlamış, bu səbəbdən poetik deyimlərinə mənaca bir-birinə tam şəkildə zidd olan sözlərdən istifadəyə üstünlük vermişdir. Həm də M.T.Sidqi poetikləşdirdiyi antonimlərin xalq dilində işləklilik dərəcəsini də nəzərə almışdır. Məsələn, “Məktəbdə” adlı elmin tərənnümündən ibarət şeirində şair məktəbin insanlıq üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu belə qələmə almışdır:

Cəhalət adamı eylər,
Yəqin, heyvandan bədtər.
Gər insaniyyət axtarsan,
Olur peyda bu məktəbdə. (6, s.22)

“Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti”ndə antonim olaraq adam-heyvan sözləri deyil, adamlıq-heyvanlıq sözləri nümunə göstərilmişdir. İnkər edilməz ki, xalq dilində adamlıq və heyvanlıq sözlərindən daha əvvəl, adam-heyvan sözləri bir-birinə zidd mənaları ifadə edən leksemlər olaraq geniş şəkildə yer tutmuşdur. M.T.Sidqi şeirində də adam və heyvan sözləri tam və mütləq mənada ziddiyyət təşkil edən antonimlərdir. Şübhəsiz ki, şair öz əsərlərində bilərəkdən antonim sözlərin təsir gücündən faydalanmış, beləliklə, şeirdə müəllif fikrinin daha kəskin təqdiminə nail olmuşdur. Həm də M.T.Sidqi antonimlərdən istifadə zamanı misra, beyt və bənd daxilində sözlərin poetik düzümünü də nəzərə almış, bədii dildə harmoniyanın antonimlərdən ibarət yeni modellərini yaratmışdır. Fikrimizin təsdiqi üçün “Şikayətnamə” şeirindən bəzi beytlərə diqqət yetirmək kifayətdir. Həmin

şeyrdə şair mövcud ədalətsiz ictimai mühit daxilində lirik qəhrəmanın əzablarını belə qələmə almışdır:

Gəhi şadəm, gəhi qəmgin, gəhi məsrur, gəhi məhzun,
Özüm də qalmışam heyran ki, yarəb, bu nə halətdir?
... Qərarü taqətim getdi, tükəndi səbrü aramım,
Məgər rəhm etməzsən zalım, nə insafü mürüvvətdir? (6, s.25)

Göründüyü kimi, “Gəhi şadəm, gəhi qəmgin, gəhi məsrur, gəhi məhzun” misrasında şair lirik qəhrəmanın mənəvi dünyasındakı dəyişkənliyi həm şad-qəmgin, həm də məsrur-məhzun antonimləri ilə ifadə etməyə çalışmışdır. Əslində ərəb dilindən alınmış məsrur sözü şad, məhzun sözü kədərli, qəmli deməkdir. M.T.Sidqi dilimizdə mövzud olan antonimlərin ərəb dilindəki qarşılıqlarını işlətməklə Azərbaycan dilinə məxsus antonimlər sistemini bir qədər də zənginləşdirmişdir. “Məgər rəhm etməzsən zalım, nə insafü mürüvvətdir” misrasında isə bədii dilin başqa bir poetik mənərəsi ilə qarşılaşırıq. Daha doğrusu, zalımın rəhm etməsi ziddiyyətlərin vəhdəti anlamındadır.

Azərbaycan dilinə məxsus mənə zənginliyinə bələd olmasının sübutudur ki, M.T.Sidqinin əsərlərində nisbi antonimlərə də rast gəlinməkdədir. Nümunə üçün “Məmmədəliyə nəsihət” şeirindən aşağıdakı misralara diqqət yetirmək kifayətdir:

Yetişibdir zamani-elmü ədəb,
Mənzilin eylə guşeyi-məktəb.
Dəmbədəm məktəb ilə ol dəmsaz,
Qış, həm yaz həm oxu, həm yaz. (6, s.20)

Bildiyimiz kimi, qış sözünün tam, yəni mütləq antonimi yaydır. Yaz sözü isə qışın nisbi antonimidir. Düşünürük ki, M.T.Sidqi bilərəkdən qış sözünün mütləq deyil, nisbi antonimini işlətməmişdir. Çünki böyük pedaqoq bilirdi ki, şagirdlərə “yayda məktəbi özünə mənzil et” demək doğru olmaz.

A.Qurbanovdan fərqli olaraq H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında antonimlər nitq hissələrinə görə növlərə bölünmüş, dilimizdə ismi, sifəti, feili, zərfi antonimlərin mövcudluğu bildirilmiş, əvəzliliklərdə antonimliyin yox dərəcəsində olması, bir neçə qeyri-müəyyən sayın antonimlik yaratması qeyd edilmişdir (4, s.85). Təqdirəlayiq haldır ki, bəzi ismi antonimlərə məhz M.T.Sidqi yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsində həyatdan köçən bir insanla bağlı icra edilən mərasimin təsvirində şair yazır:

Döşəyib fərşlə otaqları,
Yandırıb şamları, çıraqları.
Gəlhagəl, gethaget, gətirhagətir,
Gəl, sən Allah, buyur, oturhaotur. (4, s.40)

Bu misralarda yer tutan gəlhagəl-gethaget sözləri mürəkkəb isim olmaqla bərabər, qeyd-şərtsiz antonimlərdir. Doğrudur, “Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti”ndə (1, s.57) gəlmək-getmək sözləri antonimlər kimi verilsə də, eyni mənədə gəlhagəl-gethaget sözlərinə rast gəlmirik. Gəlhagəl-gethaget mürəkkəb isimlərinin M.T.Sidqi tərəfindən antonim olaraq işlədilməsi bir daha təsdiqləyir ki, şair xalq dilinin incəliklərinə dərinləndən bələd olmuş, Azərbaycan dilinin leksikasına xas bütün imkanlardan gərəyincə bəhrələnmişdir.

Bəzən M.T.Sidqi əsərlərində işlədilmiş antonimləri nəzəriyyə kitablarında eyni qrupa aid sözlərə dair verilmiş bölgülərə uyğun şəkildə şərh etmək mümkün olmur. “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabının “Feillərin antonimliyi” bölməsindən oxuyuruq: “Məlum olduğu üzrə, tam leksik mənəli sözlər məntiqi-semantik cəhətdən iki böyük qrupa bölünür: a) əşya (maddi şeylər, fiziki cisimlər və b.k.) bildirən sözlər; b) əlamət, yaxud hadisə bildirən sözlər. Antonimlər yalnız ikinci qrup sözlərdən yaranır. Antonimliyə xas olan qiymətləndirmə məqamı da məhz əlamət, keyfiyyət (həmçinin kəmiyyət), ya da hadisə, hərəkət (eləcə də məkan və zaman) anlayışları ilə əlaqədardır. Deməli antonim sözlər substansiyaya yox, aksidensiyalara aiddir” (7, s.99).

Juxarıdakı şərhə əsaslanaraq, əşya bildirən sözlərin antonim olma ehtimalı yoxdur və bu fikir bir qədər subyektiv təsir bağışlayır. Fikrimizcə, dilçilikdə antonimləri qrammatik məfhum kimi deyil, sırf fəlsəfi məfhum kimi öyrənmək müəyyən yanlışlıqlarla nəticələnər və o halda bədii dildə geniş yer tutan ismi antonimləri inkar etmiş olarıq. M.T.Sidqinin əsərlərində onlarla ismi antonimlərə rast gəlirik ki, həmin antonimlər birbaşa müəllif fikrinin daha təsirli ifadəsinə xidmət etməkdədir. Məsələn, şairin “Salıbdı möhnəti-hicrin bir özgə hala məni” misrası ilə başlayan qəzəlinde antonimlərin sıx-sıx işlədilməsi baxımından aşağıdakı beytlər xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Vüsal günləri bir mahi-ənvərim sən idin,
Gör indi ayrılığın döndərib hilalə məni.
...Kəsildi tabü-təvanım, tükəndi aramım,
Qərar-səbrim alıb, verdi qəmi-zəvalə məni.
...Nə sən firaqə dözərdin, nə mən bu hicranə,
Gəl indi vəslə yetiş, ya yetir vüsalə məni. (6, s.55)

Göründüyü kimi, bu misralarda işlədilmiş vüsal ismi hicran, ayrılıq və firaq isimləri ilə antonimlik təşkil etməkdədir. Ümumiyyətlə, M.T.Sidqin əsərlərinin dilində qrammatika baxımından əşya bildirən, yəni isim olan antonimlərin çoxsaylı nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Həmin nümunələrin ədəbi dilimizdə işləklik dərəcəsi də müxtəlifdir. Şair məqamına görə ədəbi dilimizdə, eləcə də məişət leksikasında çox işlənən antonimərdən istifadə etdiyi kimi, yeri gəldikcə də söz yaradıcılığının imkanlarından faydalanmış, əsasən bədii əsərlərin leksikasında rast gəlinən antonimlər vasitəsilə də öz didaktik xarakterli fikirlərini ifadə etmişdir. Məsələn, M.T.Sidqi “Əzbər ediləcək hikmətli sözlər”indən birində müasirlərini elm və təhsilə səsləyərkən insanıyyət-heyvaniyyət antonimini işlədərək müəllif fikrinin daha aydın ifadəsinə nail olmuşdur: “İnsana ömrü olduqca yemək və içmək nə qədər lazım olsa, elm və tərbiyə və əxlaqi-həsənə təhsil etmək o qədər lazımdır. Amma insanın insanıyyəti oxumaqla və heyvaniyyəti yemək ilə qaimdir. Pəs dirilik yeməkdən ötrü deyil, bəlkə, yemək dirilikdən ötrü lazımdır” (6, s.121).

Elmi ədəbiyyatlarda antonim sözlər bir də mənşə baxımından təhlil obyektinə çevrilir. Doğrudur, ilk baxışda belə təəssürət yaranır ki, sanki M.T.Sidqi yaradıcılığında alınma antonimlər bir qədər üstünlük təşkil etdir. Lakin birbaşa mətnə istinədən çıxış etdikdə Sidqi yaradıcılığında yer tutan antonim cütlüklərinin əsasən öz dilimizə aid olduqlarını görürük. Fikrimizin təsdiqi üçün şairin yaradıcılığından seçilmiş aşağıdakı antonimlərə diqqət yetirməyə ehtiyac vardır: qış-yaz, sübh-şam, adam-heyvan, rahat-məşəqqət, yatdım-durdum, şad-qəmgin, gecə-gündüz, yer-göy, uzun-qısa, yeridi-durdu, durur-yıxılır, qabaq-daş, yaxşı-yaman, cavan-qoca, gəlhagəl-gehtaget, yaxşı-pis, az-çox, dost-düşmən, çətin-asan, behişt-cəhənnəm, zimistan-bahar, yar-əğyar, sual-cavab, əvvəl-axır, xərabə-abad və s. Şairin qələmə aldığı və mənşə etibarilə ərəb-fars sözlərindən ibarət antonim cütlükləri isə dilimizdə işləklik səviyyəsinin yüksək olması ilə səciyyəlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1983.
3. Həsənova S. Məhəmməd Tağı Sidqinin söz haqqında fikirləri // “Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti” kitabı. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2015.
4. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988.
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985.
6. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri. Bakı: Kitab Klubu MMC, 2017.
7. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Elm, 1985.

GÜLSÜM KƏRİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gkarimova371@gmail.com

ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Atalar sözləri xalq tərbiyəsinin vasitələrindən biridir. Prof. Ə.Həşimov xalq tərbiyəsinin vasitələrinə aşağıdakıları daxil edir: əzizləmələr-bəsləmələr, sicilləmələr, mahnılar, sanamalar, yarıltmaclar, acıtmalar, müxtəlif mövzularda düzəldilmiş mənzumələr, dastanlar, nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri və s. (5, s.47).

Xalq yaradıcılığının ən çox yayılmış nümunələri atalar sözləridir. Cəmiyyət həyatının elə bir sahəsi yoxdur ki, atalar sözlərində əks olunmasın. Xalqın həyat fəlsəfəsinin dərinliyini qeyri-adi bir tamlıqla ifadə eləyən atalar sözlərini Şərqi xalqları “dilün gülzarı”, “ipə-sapa düzülmemiş incilər”, yunanlar və romalıları “hakim fikirlər”, ruslar “ibrətamiz, qanadlı ifadələr”, italyanlar “xalq məktəbi”, ispanlar “ruhun təbiəti” adlandırmışlar (2, s.112). Türk xalqlarının möhtəşəm abidələrindən olan “Oğuznamədə” professor Samət Əlizadə ön sözdə atalar sözlərini belə təqdim edir: “Atalar sözləri bugünkü oxucuya nə verir, hər bir pəremik vahidin ən qiymətli cəhəti nədədir: yığcamlığında mı, nəsihətamiz ruhunda, obrazlılığında, ahəngində mi və ya dərin ictimai-fəlsəfi məzmununda mı? Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin ideal vəhdətində!”

Atalar sözü və məsəllər xalqın tarixən sınaqdan çıxardığı həyat müşahidələrinin bədii ifadəsidir. Formaca kiçik, lakin zəngin məzmun çalarına malik olan bu janrın özünəməxsus tələbləri var. Atalar sözündə hökm qəti şəkildə təsdiqlənir.

Azərbaycan atalar sözləri sistemli və elmi şəkildə toplanana qədər bir sıra qədim abidələrdə öz əksini tapmışdır. Belə abidələrdən biri Ümumi türk ədəbiyyatının şah əsərlərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan xalqının mədəni tarixi və mənəviyyatı haqda çox əhəmiyyətli mənbə olduğunu nəzərə alıb buradakı atalar sözləri barədə, nisbətən, ətraflı dayanmaq lazımdır.

XDastanda atalar sözləri müqəddimədən başlayaraq müəyyən sistemlə düzülmüşdür. Əvvəlcə insanın taleyinə, qismətinə, hər şeyin, hər bir işin Allah əlində olduğuna aid atalar sözləri verilmişdir.

Allah-Allah deməyincə işlər olma
Qadir Allah verməyincə kişi varlanmaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz
Əcəl vaxtı çatmayınca, kimsə olmaz
Ölən adam dirilməz, çıxan qan geri gəlməz (Əliyev, 2014 (2),-11)

Qorqud ataya aid olunan yetmişdən artıq həmin pəremik vahid atalar sözlərinin toplanıb yazıya alınmasının təcrübələrindən sayıla ilə bilər. İki minəcən atalar sözü və zərbi-məsəlin yazıya köçürüldüyü “Oğuznamə”nin, həmçinin mindən artıq atalar sözü və xalq məsəlini özündə birləşdirən XVIII əsr abidəsi “Əmsali-türkanə”nin üzə çıxarılması isə bu qənaətə gətirir ki, Azərbaycan pəremik vahidlərinin toplanıb yazıya köçürülməsinin bəlkə XV-XVI yüzilliklərdən keçib gələn bir tarixi var.

Azərbaycan atalar sözlərinin pəremik vahidlər olaraq ardıcıl şəkildə toplanılmasına, tərtib və nəşr olunmasına, onlara şərhlər verilərək mövzu məzmunca təsnifatının aparılmasının isə, elmi ədəbiyyatlarda qərarlaşmış olan fikrə görə, əsasən XIX əsrin sonlarından etibarən başlanır. Atalar sözləri toplayıcılıq işi dövrün çeşidli qəzet, toplu, dərslik və s. çap olunması yoluyla gerçəkləşdirildi. Bu iş sistemli olaraq isə ilk dəfə Tiflisdə nəşr edilən S MO MPK tərəfindən həyata keçirilmişdir. Toplunun xüsusən 1898-cü il 24-cü buraxılışı Azərbaycan atalar sözləri və məsəllərlə xeyli zəngin olub sonrakı tərtib və nəşrlər üçün də təbii ki, ilkin qaynaqlardan biri rolunu oynamışdır.

Azərbaycanda ayrıca kitab kimi atalar sözü ilk dəfə 1899-cu ildə İrəvan şəhərində müəllim Məhəmməd Vəli Qəmərlinin hazırladığı çərəkə boyda toplu hesab olunur. Burada 750 atalar sözü toplanmışdır. transliterasiya olunaraq yalnız 2003-cü ildə Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri 1881-

1889-cu illərdə Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Qafqazın məskən və məskunlarının təsvir materialları” məcmuəsinin müxtəlif nömrələrində ara-sıra ana dilimizdə atalar sözləri dərc olunardı. (Əsər seriyası”nda Bakıda təkrar işıq üzü görmüşdür).

Hətta Soltan Məcid Qənizadənin, Firidun bəy Köçərlinin, Rəşid bəy Əfəndiyevin XX əsrin əvvəllərində çap edilmiş kitablarında da atalar sözlünə rast gəlinir.

Azərbaycan atalar sözləri 1920-ci ildən sonra H.Zeynallının və Ə.Hüseynzadənin tərtibində ayrı-ayrılıqda nəşr edilmişdir. 1926-cı ildə H.Zeynallının nəşr etdirdiyi “Azərbaycan atalar sözü” kitabı nümunələrin, bugünkü baxımdan nöqsanlı da görünsə, tematik təsnifatına görə maraqlıdır. Ə.Hüseynzadənin 1938-ci ildə H.Araslının həcmcə kiçik, lakin dəyərli ön sözü ilə ikinci dəfə nəşr etdirdiyi atalar sözü kitabı isə klassik təsnifatı prinsipi - əlifba sistemi üzrə tərtib olunmuşdur. Kitab müxtəlif tərtibatlarda sonrakı illərdə dəfələrlə (ən son olaraq 1985-ci ildə) işıq üzü görmüşdür. Əmək fəaliyyətinə mühasib kimi başlayan Əbdülqasım Hüseynzadə 98 il ömür sürüb. Ömür boyu atalar sözü axtarmaqla məşğul olub. Onları bir-bir toplayaraq müxtəlif kitablar halında nəşrinə çalışıb.

Xalq ədəbiyyatı bilicilərinin fikrincə, Ə.Hüseynzadənin toplayıb tərtib elədiyi “Atalar sözü” kitablarının 1949-cu il nəşri daha çox diqqəti cəlb edir. Əbdülqasım Hüseynzadənin topladığı atalar sözü rus dilində tərcümə olunub dəfələrlə (1959, 1965, 1971 və.s) kitab şəklində nəşr edildikdən sonra bir çox nümunələr bir sıra rus atalar sözü məcmuəsinə heç bir qeyd-şərtsiz daxil edilmişdir. Bu hal təbiidir: böyük ya kiçik olduğuna baxmayaraq “hər bir millət-K.Marksın sözü ilə desək, -başqa millətlərdən öyrənməlidirlər və öyrənir”. Güney Azərbaycanda atalar sözü və zərb-məsəllərin toplanıb nəşr edilməsi sahəsində isə Əli Əsgər Müctəhdinin gördüyü işlər Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri dilçilik baxımından araşdırılmaqla yanaşı, folklorşünaslıq aspektindən öyrənilmiş və yenə öyrənilməkdədir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatların 1961-ci il nəşrində İdris İbrahimovun namizədlik işi əsasında hazırladığı “Atalar sözü və məsəllər” adlı iri həcmli yazısı atalar sözlünün təsnifatı zamanı əsas problemlə bağlı işıq üzü görən tədqiqatlar işərisində sayılan-seçilən araşdırmalardan biri olaraq qalır. Xalq ədəbiyyatına dair ali məktəb dərslərində, ən son dövrlərəcən aparılan ayrı-ayrı tədqiqatlarda atalar sözlərinə davamlı olaraq yer verilməsi bu pəremik vahidləri el ədəbiyyatı araşdırıcılarının daim diqqət mərkəzində saxladıklarını göstərir.

Folklorun bir janrı kimi atalar sözləri və məsəllərə isə ağız ədəbiyyatından ibarət müxtəlif toplularda, seriya və antologiyalarda ardıcıl yer ayrılrsa da Azərbaycan atalar sözlərinin toplandığı son kitab təxminən 20 il bundan əvvəl işıq üzü görüb. Ona görə də hazırki nəşr əsas etibarilə bugünkü Azərbaycan oxucusunun udduğu hava, içdiyi su kimi atalar sözlərinə duyduğu ehtiyacın, qismən də olsa, ödənilməsi məqsədi daşıyır. Atalar sözlərinin bu nəşrində yüz ildən artıq bir dövr ərzindəki toplama və nəşr fəaliyyətinin başlıca uğurlarının mümkün qədər əhatə olunmasına çalışılmışdır. Azərbaycan pəremioloji vahidlərinə dair konkret və ümumiləşdirici araşdırmaların indiki səviyyəsi nəzərə alınaraq, subyektiv mülahizələrə əsaslanan hər hansı şərti və qüsurlu ola biləcək təsnifatdan qaçılmışdır.

Məlum olduğu kimi, pəremik vahidlərin tərtib edilməsi, elmi nəşri ilə bağlı olaraq dünya folklorşünaslığında, pəremiologiyaya dair elmi ədəbiyyatlarda atalar sözlərinin təsnifatının bir neçə tipi göstərilir ki, bunlardan biri də əlifba üzrə təsnifatdır. Doğrudur, təsnifatın bu tipindəki sıralamada, təbiidir ki, zaman-zaman bir-biriylə mənə və məzmunca bağlanmayan atalar sözlərinə rast gəlinir.

Azərbaycan əlifbası üzrə sıralamaya, əlbəttə, əməl edilməklə, lakin həmin sıralama zamanı mənəca bir kökdən gələn və bir-birinə yaxın anlam bildirən kəlimələrlə başlayan atalar sözlərinin ardıcıl düzülməsi qaydasına daha çox diqqət yetirilmişdir.

Əslində hamısının təsadüfi əlamətlərə əsaslandığı və janrın həqiqi nəzəriyyəsinə yaratmağa xidmət göstərmək gücündə olmadığı nəzərə alınarsa, hazırki təsnifatların elə ən sadəsi, variantlıq baxımından bütün mənfi cəhətləri ilə daha üstün olanı təsnif etmənin yenə də bu şəkildəcə əlifba sistemi üzrə aparılmasıdır. Ona görə kütləvilik amili də nəzərdən qaçırılmayan indiki nəşrdə Azərbaycan atalar sözlərinin bədii sənətkarlıq baxımından nisbətən çox seçilənləri diqqət mərkəzində saxlanmış, yazılı ədəbiyyatdan alınan və üzərində şəxslərin danılmaz təsiri aşkar hiss olunan nümunələr saf-çürük edilmiş, mümkün olduqca seçilib bir kənara qoyulmuşdur. Bir çoxlarında arxaizmlərə və dialekt özəlliklərinə də toxunulmayan həmin atalar sözlərinin əlifba üzrə düzülməsi prinsipi bu nəşrdə əsas götürülmüş, onların mətn kimi daxili məntiqini təşkil edib konseptual özlülündə dayanacaq hər hansı təsnifatı isə artıq gələcək araşdırıcıların öhdəsinə buraxılmışdır.

Hörmətli folklorşünas alim prof. İsrafil Abblaslının tövsiyəsi ilə Mahmud Kaşqarlı “Divan...”ından (burada 270-dən artıq atalar sözü (işlənibdir), “Kitabi – Dədə Qorqud”dan, iki minəcən atalar sözünün toplandığı “Oğuznamə”dən, eləcə də “Əmsali-turkanə”dən seçmə atalar sözləri də kitabın sonuna əlavə olunmuşdur. Belə bir təcrübəyə Azərbaycan pəremilərinin nəşri sahəsində ilk dəfə məhz bu tərtibdə üz tutulmuşdur. Belə ki, müasir danışığ dilində işlənən atalar sözləri və məsəllərin onların tarixi variantlarıyla qarşılaşdırılması pəremik vahidlərin (qısalmağı və genişlənməyi) gerçəkdən də əski vaxtlardan gəldiyi, onların artıq dəyişmiş fikir və görüşlərlə bağlı olanlarından bəzilərinin nə cür işləkikdən qaldığı, bir sözlə, dil-nitq vahidlərinin struktur inkişaf qanunauyğunluğu istiqamətində necə formalaşdığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəydili Cəlal. Atalar sözü. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004
2. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, -112 s.
3. Əliyev İ.İ. “Divanü Lüğət-İt-Türk”də atalar sözləri. Bakı: Avropa, 2014
4. Əliyev İ.İ. Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri. Bakı: 2004
5. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970
6. Hüseynzadə Əbdülqasım. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı: 1981

MODALLIĞIN DİLDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Nitq hissələri ümumi qrammatik kateqoriyadır. Sözlərin nitq hissələri üzrə bölgüsünün tarixi çox qədimdir. Köməkçi nitq hissələri müstəqil lüğəvi mənaya malik olmaması, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənə daşması ilə əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Əsas nitq hissələri nominativ mənaya malik olduğu halda, köməkçi nitq hissələri nə əşya adı, nə əlamət, nə kəmiyyət, nə də hərəkət bildirir. Bunlar yalnız sözlər, ifadələr, cümlələr və bəzən də mətnin hissələri arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərin, ifadə və cümlələrin mənasına müxtəlif çalarlar əlavə edir. Köməkçi nitq hissələri əsas nitq hissələrindən morfoloji əlamətlərinin olmamasına görə də fərqlənir. Köməkçi nitq hissələri morfoloji cəhətdən dəyişmir, sözdüzəldicilik prosesində iştirak etmir, sözdəyişdiricilik əlamətlərinə malik deyil. Bu və ya digər əsas nitq hissəsi tədricən öz lüğəvi mənasını itirməsi və köməkçi sözlərə çevrilməsi yolu ilə yaranır. Odur ki, köməkçi nitq hissələri tarixən əsas nitq hissələrindən sonra yaranmışdır. Elə buna görə də qədim dövrlərə getdikcə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin sayı azalır. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində, təkrarlar nəzərə alınmazsa, cəmi 76 köməkçi söz işləndiyi müəyyən edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri sintaktik vəzifə baxımından da əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Bu qrupa daxil olan sözlər sintaktik əlaqələrə girmək və cümlə üzvü olmaq imkanından məhrumdur. Bu cəhətdən yalnız qoşmalar fərqlənir. Qoşmalar qoşulduğu sözün müəyyən halda olmasını tələb edir və qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Köməkçi nitq hissələrinin təsnifində müxtəliflik vardır. Bəzi dilçilər köməkçi nitq hissələri dedikdə, qoşma, bağlayıcı və ədatları nəzərdə tutur, əsas və köməkçi nitq hissələri arasında köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər haqqında ayrıca məlumat verməyi məsləhət bilirlər. Köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına və vəzifə yaxınlığına görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi sözlər, cümlələr və mətnin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır, sözləri, cümlələri, mətnin hissələrini bir-biri ilə əlaqələndirir. Bu qrupa qoşmalar və bağlayıcılar daxildir. Qoşmalar cümlə daxilində iş görə bilir. Bağlayıcıların imkanları çox genişdir. Onlar mətnin tərkib hissələri ilə yanaşı, mətnin ayrı-ayrı parçalarını da əlaqələndirməyə xidmət edir.

2. Köməkçi nitq hissələrinin bir qismi cümlədə söylənilən fikrə münasibət bildirir, cümlədə emosional və ekspressiv təsiri gücləndirir, sözlərə, ifadə və cümlələrə müəyyən çalarlar verir. Bu qrupa ədatlar və modal sözlər daxildir. Ədatlar son dərəcə cansızlaşmış, lakin qrammatik cəhətdən çox ümumiləşmiş dil vahidləridir. Modal sözlər isə əsas nitq hissələrinə nisbətən yaxın olub, aşkar modal münasibət ifadə edir. Bunlarla yanaşı, əsas nitq hissələrinə nisbətən köməkçi nitq hissələrinə daha yaxın olan, köməkçi nitq hissələri dairəsində nisbi müstəqilliyə malik bir nitq hissəsi kimi öyrənilən nidalar da vardır. Nidalar hiss və həyəcan bildirdiyi üçün lüğəvi mənalı sözlərə - əsas nitq hissələrinə yaxındır, lakin hiss və həyəcanı bilavasitə ifadə etdiyi, adlandırma bilmədiyini, morfoloji əlaməti olmadığı, sintaktik vəzifə daşmadığı üçün köməkçi nitq hissələrinə yaxındır. Ona görə də köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə xüsusi bir nitq hissəsi kimi öyrənilir. Yamsılamalar, vokativ sözlər isə nidalara daha yaxın söz qruplarıdır.

Danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibətini bildirən sözlərə modal sözlər deyilir. Modallıq məntiqi və qrammatik kateqoriyadır. Qrammatik modallıqda ifadə olunan fikir ya real, ya da qeyri-real, mümkün və ya qeyri-mümkün olur, arzu olunur, ehtimal edilir, sıralanır, ümumiləşdirilir, obyektiv və subyektiv olmaqla fərqlənir. Obyektiv modallıqda söylənilən fikrin obyektiv aləmə münasibəti, subyektiv modallıqda danışanın söylədiyi fikrə münasibəti ifadə olunur.

Bunlardan - birincisi kommunikativlik (dil vahidləri vasitəsilə müəyyən məlumat vermə, ünsiyyət), ikincisi modallıqdır (modallıq latınca modalis sözündən olub, vasitə, üsul deməkdir). Modallığın dildə ifadə vasitələri çoxdur. İntonasiya ilə, söz sırası, ədatlar, felin şəkilləri və s.-lə ifadə oluna bilər. İntonasiya vasitəsi ilə fikrə hər cür çalarlar (məhəbbət, hörmət, səmimiyyət, əsəbilik, qəzəb, kinayə, istehza, məsxərə və s.) vermək mümkündür. Modal sözlər də leksik-qrammatik və morfoloji səciyyəsi, sintaktik vəzifəsi ilə fərqlənərək dildə ayrıca bir nitq hissəsi kimi özünü göstərir.

Modal sözlər ümumiləşmiş qrammatik mənası olan sözlərdir. Leksik mənadan məhrumdur. Lakin başqa köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq, leksik məna izlərini daha çox saxlamış olur və bu cəhətdən qoşma və bağlayıcılara, ədatlara nisbətən əsas nitq hissələrinə daha yaxındır, morfoloji əlaməti yoxdur. Cümlədəki sözlərlə, yəni cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilmir, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənası ilə əlaqələnir. Ona görə də cümlə üzvü ola bilmir, sintaksisdə ara söz vəzifəsi daşıyır. Modal söz ədatlara nisbətən, cümlənin məzmununa daha ciddi təsir edir. Modal söz atılarsa, bəzən cümlənin məzmununu dəyişə bilər. Məs., Elə bil, kişini birdən-birə silkələyib oyatdılar – cümləsindən elə bil modal sözünü atsaq, cümlədəki qeyri-real şəxs anlayışı real, lakin qeyri-müəyyən şəxs anlayışı ilə əvəz olunur. Modal sözlər əsas nitq hissələri ilə əlaqəni daha çox və aşkar saxladığı halda, ədatlar şəkildəlişməyə doğru inkişaf edir. Qeyd etdiyimiz kimi, modallıq həm fəlsəfi-məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır. Qrammatik modallıq məntiqi-fəlsəfi modallığın dildə ifadəsidir. Modal sözlər isə həmin ifadə vasitələrindən biridir. Məntiqi modallıq konkretidir: burada hökm ya müsbət, ya da mənfi planda iqrar edilir, ya təsdiq, ya da inkar olunur. Qrammatik modallığın isə məna imkanları çox genişdir: yəqinlik, güman, şübhə, ehtimal, ümumiləşdirmə, fikrin mənbəyi və s. kimi qrammatik mənalar ifadə edir.

Modal sözləri təcrid olunduğu nitq hissələrinə görə iki qrupa ayırmaq olar: a) adlardan əmələ gələn modal sözlər; b) fellərdən əmələ gələn modal sözlər.

Adlardan təcrid olunan modal sözlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar. İsimlərdən: qərəz, nəhayət, xülasə, güman; Sifətlərdən: şəxsiz, şübhəsiz, sözsüz, məlum, müxtəsər, yaxşı; Saylardan: əvvələn, ikincisi, üçüncüsü; Əvəzlilərdən: mənəcə, sənəcə, nə isə, nədənsə; Zərflərdən: həqiqətən, doğrudan, adətən, beləliklə, ümumiyyətlə. Məs., Yaxşı, onda Sultan razılıq versə, bu qışı Qarabağda qalar, yazda Diyarbəkərə qayıdacaq. (F.K.) Salmanın könlündən, doğrudan da, müavinlik keçirdi. (M.İ.)

Fellərdən təcrid olunan modal sözlər. Bu qrupa görünür, elə bil, elə bil ki, sanki, olsun ki, sən demə, demək ki, tutaq ki və s. sözlər daxildir. Məs., Kim, görəsən, qürbətini icad edib? Hər kim edib, mən kimi bimar ola. (Möc.)

Modal sözlər quruluşuna görə fərqli olur. Bu cəhətdən onları üç qrupa ayırmaq olar: Sadə modal sözlər: əlbəttə, xülasə, yaxşı, təəssüf, yəqin və s. Düzəltmə modal sözlər: doğrusu, düzü, mənəcə, bizcə, sözsüz, şübhəsiz, əvvələn və s. Mürəkkəb modal sözlər: sanki, doğrudan-doğruya, elə bil ki, bəlkə də, ehtimal ki, daha doğrusu, yəqin ki, tutaq ki, doğrudan da və s. Modal sözlər şərti olaraq sadə, düzəltmə və mürəkkəb hesab olunur. Çünki həmin sözlər olduğu kimi, yəni şəkildəlişmələ birlikdə modallaşmışdır, modallaşaraq şəkildə qəbul etməmişdir.

Modal sözləri inkişafının xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq olar: Sabitləşmiş modal sözlər; qeyri-sabit modal sözlər. Sabitləşmiş modal sözlər o modal sözlərdir ki, onlar artıq modal söz kimi inkişafını başa çatdırmışdır, dildə yalnız modal söz kimi işlənir və heç bir nitq hissəsi ilə ortaqlı münasibəti yoxdur. Bu qrupa: yəqin ki, bəlkə də, sanki, əlbəttə, əlbəttə ki, və s. modal sözlər daxildir. Məs., Əlbəttə, bəzən dala qaldığı, bədrədiyi hallar da olmuşdur. (M.İ.)

Qeyri-sabit modal sözlər. Modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələri ilə əlaqəni kəsməmişdir və həm əsas nitq hissələrinə daxil olan sözlər kimi, həm də modal söz kimi işlənir. Bu, əsas nitq hissələrinin modallaşması, modal xüsusiyyət qazanması, konversiyasıdır. Bu yolla tədricən bir sıra sözlər modal sözə çevrilir. Bu qrupa görünür, deməli, deyəsən, sözsüz, şübhəsiz, birincisi, nəhayət, beləliklə və s. kimi sözlər daxildir. Fel kimi: Gərək kəndə gedəndə bizimkiləri də görəsən. Modal söz kimi: Görəsən, bu qar neçə gün yerdə qalar? (İ.Ə.) Sifət kimi: Bunlar yaxşı materiallardır. Modal söz kimi: Yaxşı, Alihüseyn, bundan sonra sən də gündə üç dəfə pəncərəni açıq qoyarsan (İ.Ə.). İsim kimi: Onlar hər şeydən – həqiqətdən, doğrudan da qorxurdular. Modal söz kimi: Onlar, doğrudan da, qorxurdular. Bəzən mübahisəli görünsə də (6, s.463) demək, deməli, demək ki, ümumiyyətlə, bir sözlə, müxtəsər, beləliklə, nəhayət, deməli ki, xülasə, qərəz, ümumən, mənəcə, bizcə tipli sözləri qrammatik əlaqənin xarakterinə, hadisəyə münasibət bildirmə xüsusiyyətlərinə və yerinə görə modal sözlərə daxil etmək olar.

Modallığı, adətən, məna etibarilə həqiqi, zəruri və ehtimali modallıq olmaqla üç qrupa ayırırlar.

Lakin modal sözləri bu cür üç qrupla məhdudlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Odur ki, dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır.

Modal sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq tədris baxımından daha əlverişlidir:

1. Yəqinlik bildirənlər: əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, həqiqətən və s. Bunlar fikrin gerçəkliyini, doğruluğunu qəti şəkildə təsdiq edən modal sözlərdir və həqiqi modallığın ifadə vasitələridir. Məs., Doğrudan, adam o vaxt öz başını da unudarmış (M.F.). Əlbəttə, Qulu da özünü Həsən kişinin yanında aydan-arı, sudan duru göstərməyə səy edirdi (M.I.). 2. Güman, ehtimal, şübhə bildirənlər: bəlkə, bəlkə də, yəqin, yəqin ki, ehtimal ki, güman ki, deyəsən və s. Bunlar ehtimali modallığın əsas ifadə vasitələri olub, hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildirir. Məs., Bəlkə də, qəlbində yurd saldı iblis. (S.V.); Deyəsən, bu xəstə heç o birilərinə oxşamır. (M.H.) Yəqin, yenə də ağzını fərəğət saxlamayıb də. (M.H.) 3. Bənzətmə, müqayisə bildirənlər: elə bil, elə bil ki, sanki, deyəsən, guya ki, və s. Bunlar müqayisə çaları ilə yanaşı, fikrin irrel olduğunu da ifadə edir. Məs., Sanki bütün təbiət oxuyurdu (M.I.). Odunlar çatırtı ilə yandıqca sanki otağında hər əşyaya görünməz bir həyat qüvvəsi enirdi (İ.Ə.). 4. Nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirənlər: ümumiyyətlə, beləliklə, xülasə, deməli, nəhayət və s. Bunlar söylənilən fikri ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma, nəticə çıxarma kimi qrammatik mənalara malikdir. Məs., Yastığa baş qoyub yataq, deməli? (S.V.); Demək ki, kainat bir padşahındır? (S.V.); Demək, mənə elçiliyə gəlmisən, qardaş? (F.K.). 5. Mənbə və isnad bildirənlər: mənəcə, sənəcə, deyilənə görə, fikrimcə və s. Bu qrupa daxil olan sözlər cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan modallığı bildirən və eyni zamanda söylənilən fikrin mənbəyini göstərən modal sözlərdir. Məs., Mənəcə, bu işlər bütün şiveyi-küffardır; Deyilənə görə, çox ağıllı bir oğlan olan atası cəbhədə həlak olub (İ.Ə.). Bunlardan əlavə, dilimizdə necə deyərlər, qərībədir ki, məlumdur ki, aydındır ki, bəllidir ki, aşkardır ki, mümkündür ki, bilirsənmi, kim bilir tipli cümlələrin modal sözlərə doğru inkişafı da müşahidə olunur. Bəzən bir cümlədə iki modal söz işlənir. Bu cür hallarda çox zaman işin həqiqət olduğu gümanlı şəkildə iqrar olunur. Məs., Deyəsən, doğrudan da, tanış idilər (İ.M.). Doğrudan da, deyəsən, yersiz söz danışdım (Ə.V.). Modal sözlərin də bölgüsündə şərtliliklər var. Modal sözlər yazıda durğu işarəsi ilə fərqləndirilir. Cümlənin əvvəlində gəldikdə ondan sonra, sonunda gəldikdə ondan əvvəl, daxilində işləndikdə hər iki tərəfində vergül qoyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı: Təhsil, 2003
2. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: "Maarif", 1971
3. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri, VII cild. Bakı: "Nurlan", 2009
4. Kazımov Q.Ş. Seçilmiş əsərləri, VIII cild. Bakı: "Nurlan", 2009
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, morfolojiya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyat Nəşriyyatı, 1963
6. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfolojiya. Bakı: "Elm", 1980
7. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Morfolojiya. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1960
8. Kamal Hacıyev. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: 1999

GÜNEL ƏKBƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gunelekberli9@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

Müasir dövr təhsil sistemində yeni texnologiyalardan istifadə təlim prosesinin keyfiyyət və səmərəliliyinin əsas göstəricisi olduğundan bu texnologiyaların, innovasiyaların müasir tələblərə uyğun araşdırılması və tətbiq edilməsi təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual məsələlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Yeni texnologiyalardan dərslərdə istifadə olunması şagirdlərin öz fikirlərini aydın və şüurlu şəkildə ifadə etmələrinə imkan yaradır, şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırır və onların fərdi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Yeni təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini prof. Ə.Ə. Ağayev belə göstərir: “...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdır, yeniliyə meyillik güclənir”.

İnteraktiv təlim metodları ən yeni texnologiyalardan biri sayılır. Təlim texnologiyası deyəndə pedaqoji prosesdə təlimin ən yeni və ən səmərəli metodlarından, tərz və vasitələrindən istifadə etməklə yüksək elmi – intellektual səviyyəyə və nümunəvi mənəvi - əxlaqi normalara malik olan şəxsiyyətin yetişdirilməsi nəzərdə tutulur [1, s.129]. Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı təşkil edə, şagirdləri, əsasən, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu daha dərinləndirən anlamağa kömək edən mühüm vasitələrə çevirə bilirlər. Deməli, yeni təlim metodları təhsilin məzmununu daha dərinləndirən mənimsəmək və şagirdlərin düzgün fikir yürütmək məqsədi ilə tələb olunan təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək və yaradıcılıq qabiliyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün olduqca faydalıdır. Müasir texnologiyalar tədris strategiyasının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirildiyindən, onlar nəzərdə tutulmuş təlim məqsədlərinə nail olmaqda əsas alət rolu oynayır. Multimedia sistemi didaktiv materialın verilməsini maksimum əlverişli və aşkar etmək imkanı verir ki, bu da təhsilə marağı artırır və bütövlükdə, boşluqları aradan qaldırmağa şərait yaradır [2, s.166].

Dilimizin dərinləndirilməsi, dünya təcrübəsindəki yeniliklərlə təhsilimizin əlaqələnməsi, yeni texnologiyalardan, ideyalardan səmərəli istifadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının yeni problemlərini ortaya qoymuş, bu sahədə ciddi tədqiqatların aparılmasını aktuallaşdırmışdır.

Müasir Azərbaycan dili dərsləri tədris olunarkən iki məsələ diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- a) sinfin bilik və anlama səviyyəsi;
- b) ədəbi-bədii materialın xarakteri.

Müasir dövrümüzdə təlim prosesinə yeni yanaşmaların meydana gəlməsi, dərslərin təşkilinə münasibətin dəyişməsi, şagirdlərin dərs zamanı tədqiqatçı kimi formalaşdırılması və bu kimi digər məsələlər dilimizin tədrisində dərslərə verilən tələbləri bir daha dəqiqləşdirməyi zəruri edir. Azərbaycan dili dərslərinin müasir texnologiyalarla tədris olunması emosional-estetik və elmi-nəzəri müstəvidə reallaşdırılır ki, bu da dərslərin yüksək səviyyədə təşkil olunmasına imkan yaradır. Həmçinin, Azərbaycan dili dərslərinin tədrisində yeni texnologiyalardan istifadə fəal, yəni interaktiv təlim vasitələrinin tətbiqinə əsaslanır. Fəal-interaktiv təlim texnologiyaları ilə şagirdin tədqiqatçı mövqeyi, dialoji təlim, müəllim və şagird əməkdaşlığı ön plana çəkilir.

“Müəllim - şagird - dərslərlik” tədris modelinə texnologiyaların da əlavə edilməsi tədris prosesini yüksək səviyyədə təşkil etməyə, dərslə maraqlı və istəyi stimullaşdırmağa imkan verir. Texnologiyalarla aparılan dərslər daha yadda qalan olur. Kompüter tədris proqramları, multimedia vasitələri, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər, rəngarəng illüstrasiyalar, animasiya qrafikası, idrak aktivliyinə müsbət təsir göstərir və yekun etibarilə şagirdlərin müxtəlif intellektual yarışmalarda göstərdikləri nəticələrin keyfiyyəti xeyli artır.

“Elektron Məktəb” layihəsi vasitəsilə məktəblərin daxili idarəetməsi həyata keçirilir, şagirdlərin qiymətləndirilməsi üçün elektron jurnallardan istifadə olunur, valideynlərə öz uşaqlarının davamiyyətini onlayn rejimdə və ya SMS-lər vasitəsilə izləmək imkanı yaranır [4].

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi texnoloji vasitələrdən biri sayılır və dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyanliliyini təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu səthinə barmaq və

ya xüsusi qələmlə toxunmaqla onun üzərində kompyuterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv şəkildə aparmaq olar. "Ağıllı" lövhə, həmçinin kompyuterə qoşulan videokamera, skaner, mikroskop, rəqəmli fotoaparət və s. qurğulardan alınan təsvirləri də proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkil olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlər istənilən dərslərin izahını və videogörüntülərini, müxtəlif cihazların, texniki vasitələrin və qurğuların işləmə prinsiplərini "möcüzəli" ekranda izləməklə yadda saxlayırlar. Bu isə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələri ilə əlaqələndirərək tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, qavrama, tədris materialını dərinlən dərk etmə qabiliyyətini daha da artırır. "Ağıllı" lövhənin bir üstün cəhəti də odur ki, onun üzərində aparılan bütün əməliyyatları, dərslərin gedişini, hazırlanmış modeli kompyuterin daimi yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək olar. Belə imkanlar hansısa səbəbdən dərsləri buraxan şagirdlər və ya təlimdən geri qalmış uşaqlar üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, şagird iştirak edə bilmədiyi dərslərin elektron variantı ilə sonradan tanış ola bilər və həmin materialı tam qavrayana kimi təkrar-təkrar kompüterdə izləyə bilər.

Ana dili və ədəbiyyatın öyrənilməsində interaktivlik dedikdə, sadəcə obyektlərin qarşılıqlı təsir prosesi deyil, şagirdlərin tədqiqat xarakteri daşıyan xüsusi təşkil olunmuş idrak fəaliyyəti başa düşülməlidir. İnteraktiv metodlara ədəbiyyatın tədrisinin elə metodları aid edilir ki, onlar şagirdlərin dərslərik materialı (mənbələr, sənədlər, xəritələr, illüstrasiyalar, tədqiqatçıların ziddiyətli fikirləri, səs yazıları, video materialları) ilə, eləcə də ətraf aləmin reallıqları və təzahürləri ilə (rollu oyunların, müxtəlif hüquqi və münaqişəli vəziyyətlərin müzakirəsinin, layihələrin tərtibinin, müsahibələr aparılmasının və s. köməyi ilə) sərbəst iş prosesini təmsil edir, nəticədə onlara əsasən şagirdlərdə yeni biliklər yaranır. Hazır proqramlardan istifadə, MS Office proqramları (Word, Power Point, Microsoft Publisher) ilə, elektron dərsləklə, İnternet resursları ilə işləmək onlarda dərslə marağı daha da artırmağa, yaradıcılığa doğru həvəslə addımlamağa səbəb olur [5, s.15].

Məktəblərdə geniş tətbiq olunan yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də modulla təlim texnologiyasıdır. Təlimin modul texnologiyası dedikdə, uşaqların müstəqil olaraq dərslə modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür [3, s.14]. İKT-nin imkanlarından tədrisdə uğurla istifadə edən müəllimlər qeyd edirlər ki, interaktiv rejimdə keçilən dərslərdə şagirdlərin mərkəzi fiqur olması təmin edilməli və bu məsələ diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Humanitar fənnlərin tədrisini genişləndirmək və rəngarəng etmək üçün mikrofonla hazırlanmış imla mətnlərə-audio imlalara əsaslanan müxtəlif qrammatik tapşırıqlardan, videofraqlardan istifadə etmək olar. Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri dərslə hazırlayarkən üzləşdikləri problemlər şagirdlərin dərsləklə, bədii mətnlərlə bərabər, elmi, elmi-kütləvi mətnlər üzrə tapşırıqlarının hazırlanmasında daha çox yaranır.

Bu problemi aradan qaldırmaq üçün, ilk növbədə, onu qeyd etmək lazımdır ki, TTİMY texnologiyası ilə aparılan dərslərin tədrisi üç məqsədin həyata keçirilməsinə əsaslanır:

- a) Düşünməyə yönəltmə;
- b) Dərketmə;
- c) Düşünmə.

Fəal (interaktiv) təlim texnologiyası tədris materiallarının elə öyrədilməsi sistemidir ki, bu zaman şagirdlərin qarşısına problem qoyulur, onlarda həmin problemi həll etmək tələbatı yaranır, onlar birgə fəaliyyət, axtarış həyata keçirib bilikləri müstəqil şəkildə əldə edirlər. Bu zaman əsas yük şagirdlərin tədqiqat işlərinin təşkilinə, alınan biliklərin yaradıcı tətbiqinə, şagirdlərin məntiqi tənqidi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına yönəldilir. Burdan bu nəticəyə gəlirik ki, yeni texnologiyalara əsaslanaraq təşkil olunan fəal (interaktiv) dərslər mükəmməl mexanizmə malikdir və yüksək səviyyəli təhsil sisteminin əsas prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova N. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2016, 403 s.
2. Abdullayev S.H., Abbasova S.E. Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqinə sistemli yanaşma prinsipləri haqqında. Bakı: 2014
3. Novruzov A. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2012, 103 s.
4. "Azərbaycan 2020": Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası, http://www.president.az/files/future_az.pdf
5. Mehrabov A. Təhsildə texnoloji yanaşmaların mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri. Azərbaycan müəllimi qəzeti, Bakı: 2006

VÜSALƏ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

TÜRK DİLİ VASİTƏSİLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ GƏLƏN YENİ SÖZLƏR

Cəmiyyətin bütün sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan dil xalqın tarixi ilə sıx əlaqədədir. Dil eyni zamanda insan təfəkkürü ilə sıx vəhdətdədir. İnsanların təfəkkürünün formalaşdırılması üçün dilin mühüm rolu olduğu kimi, dilin formalaşması üçün də sözlərin olması olduqca zəruridir. Sözlərin köməyi ilə insan təfəkkürü itənیلən istiqamətdə yönələ bilər. Dilin köməyi ilə insanlar əşya və hadisələri bir-birindən fərqləndirmək, onları ümumiləşdirmək və təcrid etmək imkanına da malikdir [2, s.15].

Dilə olan təsir ilk növbədə lüğət tərkibində öz əksini tapır. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsasını onun bu dilə məxsus olan qədim sözləri tutur. Azərbaycan dili genealoji cəhətdən türk dilləri ailəsinə, morfoloji strukturuna görə iltisafı dillərə daxildir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dillər bir kökdən təşəkkül tapmışdır. Nəticədə türk dilləri anlayışı yaranmışdır.

Türk dilləri altı qrupa bölünür:

Oğuz qrupuna-Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz və balkan türklərinin dilləri daxildir.

Qıpçaq qrupu-qazax, Qaraqalpaq, qırğız, Altay, Noqay, Krım tatar dillərini əhatə edir.

Bulqar dil qrupunda-Kazan tatar, başqırd, Qaraçay-balkar, kumık və qaraim dilləri birləşir.

Karluq-uyğur qrupu dillərinə-özbək, yeni uyğur, sarı uyğur və salar dilləri mənsubdur.

Uyğur-oğuz qrupu dilləri Tuva, tafalar, xakas, şor, Baraba tatarları və Çulim tatar dillərini özündə cəmləşdirir.

Çuvaş-yakut qrupuna ancaq iki-çuvaş və yakut dilləri daxildir [1, s.15].

Genealoji bölgüdə dillər mənşəyinə və qohumluğuna görə qruplaşdırılır. Türk dilləri ailəsinin oğuz dilləri qrupuna müasir qaqauz dili, müasir türk dili, Krım tatarlarının dili ilə yanaşı Azərbaycan dili də daxildir.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birilə əlaqədədir, mənşəyinə görə eynidir, hamısı eyni kökdən təşəkkül tapmışdır. Bu dillərin bir-birinə yaxınlığını onların fonetik, leksik-qrammatik quruluşlarının yaxınlığı ilə müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik strukturlarında qaqauz, türkmən, türk dillərinin xüsusiyyətlərinə oxşarlığı və yaxınlığı başqa türk dillərinə nisbətən daha çoxdur.

Dünya dilləri arasında türk dillərinin özünəməxsus yeri olduğu, bu dil ailəsinin qədim tarixi köklərlə bağlılığı, işlənmə coğrafiyasının genişliyi danılmaz faktdır. Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan, digər türk dilləri ilə müqayisədə bir-birinə daha çox yaxın olan türk və Azərbaycan dillərinin tədris prosesində bu gün müqayisəli şəkildə öyrədilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qohum dillərin hər ikisi eyni qrupa daxil olsalar da müxtəlif dillər əhatəsində inkişaf etmiş, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Eyni dil qrupuna daxil olan türk və Azərbaycan dillərinin orfoqrafiyası, orfoepiyası, lüğət tərkibi, morfologiyası və sintaksisində müəyyən fərqli xüsusiyyətlər özünü daha çox göstərir.

Ortaq türk dili və əlifbası yaradılması ideyalarının geniş vüsət aldığı, türk xalqlarının bir-birinə daha sıx yaxınlaşdığı, qədim türk mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixinin dərinədən öyrənilməsi marağının gücləndiyi bir zamanda Azərbaycan və türk dilinin də müqayisəli tədris olunması bu imkanları genişləndirir və tədrisdə buna geniş meydan açır.

Azərbaycan dili ilə türk dilinin fonetikasının da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məsələn: Azərbaycan türkcəsində olan “torpaq” sözü Türkiyə türkcəsində “topraq” kimi, “yarpaq” sözü “yapraq” kimi öz əksini tapır.

Azərbaycan dilinin leksikasında həm qonşu, həm də qonşu olmayan xalqların, qohum və qohum olmayan dillərin sözləri vardır. Xalqımız öz tarixi boyu ərazi cəhətdən qonşu olan və olmayan müxtəlif xalqlarla dostluq, qonşuluq münasibətində yaşamışdır. Bu əlaqə dilimizin lüğət tərkibinə həmin dillərdən xeyli söz keçməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dili türk mənşəli dil olduğu üçün onun əsas lüğət fondu digər türk dilləri ilə ümumilik təşkil edir. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin

leksikasında ən mühüm problemlərdən biri sinonim məsələsidir.

İbtidai, orta, ali məktəblərdə tədris olunan sinonimlər Azərbaycan dilinin məna sisteminin real xüsusiyyətlərini əks etdirən dil hadisəsi kimi əsas yer tutur. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi və inkişaf etməsi ilə əlaqədar onun sinonimləri də dəyişir, inkişaf edir. Azərbaycan türkcəsində işlənən bir qrup sözlər Türkiyə türkcəsindəki sözlərlə sinonimlik təşkil edir. Bəzən bunların hər ikisi iki dildə də işlədilir. Eyni bir məfhumun müxtəlif çalarlıqlarını ifadə edən sinonimlər bəzən hər iki dildə eyni məna ifadə etsə də onlardan yalnız biri həmin dil üçün işləkdir. Türk dilləri bir-birinə o qədər yaxındır ki, çuvaşlar və yakutlar müstəsna olmaqla bütün türkdilli xalqlar heç bir çətinlik çəkmədən bir-biri ilə danışır, bir-birlərini başa düşürlər. Bütün türk dilləri öz lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu etibarilə birləşir [3, s.11]. Hər iki dildə işlədilən sinonimlərə misal olaraq başarılı-uğurlu, çeviri-tərcümə, hürr-azad, bıkmak-bezmək və s. göstərmək olar. Dilimizə yeni daxil olan sinonim sözlər də vardır. Məsələn: ariqlamaq- kilo vermək, təyyarə-uçak, rahat-kolay, hörmət-ilgi və s.

Yer üzündə elə bir dil yoxdur ki, başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə olmasın. Qonşu xalqların qarşılıqlı münasibəti öz əksini bilavasitə dildə tapır. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri dedikdə isə birinci növbədə sözvermə yaxud sözalma prosesi başa düşülür.

Artıq, 20 ildən çoxdur ki, keçmiş SSRİ məkanında yaşamış türkdilli xalqlar müstəqillik qazanmışlar. Bu müddət ərzində dünya miqyasında baş vermiş çoxsaylı hadisələr və proseslər müəyyən dərəcədə türk dillərinə öz təsirini göstərmişdir. Çünki milli dillərin terminologiyasında terminlərin başqa dillərdən alınması fasiləsiz bir prosesdir. Sözalma prosesində ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni, elmi-texniki amillər şübhəsiz, müəyyən rol oynayır. Bu zaman sözalmanın mahiyyəti dəyişir, yəni ictimai-siyasi quruluşa uyğun alınma leksika formalaşır.

Müstəqillik əldə etmiş türk xalqlarının ictimai-siyasi həyatı mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrlə dolu olmuşdur. Bu hadisələrlə bağlı sözalınma prosesi çox intensiv getmişdir. Hazırda müstəqillik şəraitində türkdilli xalqların ictimai-siyasi həyatında alınma söz və terminlər işlənməkdədir. Belə sözlərdən biri fransız dilindən keçmiş “mentalitet” sözüdür. “Mentalitet” anlayış, zehniyyət, düşüncə deməkdir.

Yeni sözlər yaratmaqda türk dillərinin öz daxili imkanları müəyyən potensiallara malikdir. Belə ki, türk dillərinin hər birində belə yeni sözlər yaradılır. Məsələn, Azərbaycan dilində son onilliklərdə işlədilən atəşkəs, toplantı, soydaş, sözcü, tərəfdaş, yetərsay, qurum, Anayasa, yatırım, özəlləşdirmə, açıqlama, təmsilçi, dönəm və s. kimi yeni sözlərin bəziləri müasir türk dilindən götürülmüşdür.

Müstəqillik qazanıldıqdan sonra türk dillərinin bir-birinə sözvermə və sözalma prosesi genişləndirilir. Xüsusən, son illərdə Türkiyə türkcəsindən “canlıyayım, iqtidar, çizgi-film, iş adamı, çağdaş, soyad, durum, yetərsay” kimi söz və terminlər dilimizə keçmişdir.

Müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadənin nəticəsində Türkiyə türkcəsində olan bir çox sözlər Azərbaycan türkcəsində hal-hazırda işlənməkdədir. Bu sözlər daha çox uşaqların nitqində özünü göstərir. Buna misal olaraq kaybolmaq, vazkeçmək kimi sözləri göstərmək olar.

Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biridir. Çox qədim tarixi olan bu dil böyük bir inkişaf səviyyəsinə çataraq zəngin dillər sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Azərbaycan dili türk dilləri arasında özünəməxsus yerlərdən birini tutan, gözəlliyi, həzinliyi, zərifliyi ilə seçilən dillərdən biridir.

Azərbaycan dili XII əsrdən formalaşmağa başlamış, uzun inkişaf yolu keçmişdir. Dövrümüzədək qorunub saxlanan qədim türk yazılı abidələrinin indiki dilimizə münasibətini müəyyənləşdirmək üçün Gül-tikinin şəərəfinə yazılmış abidənin lüğət tərkibini indiki Azərbaycan türk dili ilə müqayisə etmək kiyafətdir. Həmin yazılı mətnə 170-dən artıq kök və düzəltmə söz vardır. Həmin sözlər kök etibarilə, demək olar ki, bütünlüklə türk mənşəlidir. Göstərilən abidədə 20-dən artıq söz fonetik quruluşuna görə indiki dilimizdə işlədilən sözlərə tam uyğun gəlir: il, bir, üçün, al, altun və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994, 272 s.
2. Məmmədov N.N. Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
3. Бакаков Н.А. Структура тюркских языков сравнительно со структурой русского языка. Стенографический отчет. Ташкент: 1958, 220 с.

II BÖLMƏ: DİALEKTOLOGİYA

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ QARŞIDA DURAN VƏZİFƏLƏR

Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri olmaqla uzunmüddətli tarixi inkişaf yolu keçmiş, bu dil uzaq keçmişdə xalqımızın ictimai həyatında böyük nüfuz qazanmış, şair və yazıçılar tərəfindən təkmilləşdirilərək bu günkü vəziyyətə gəlib çıxmışdır. Müəyyən dövrlərdə çox ciddi təzyiqlərə məruz qaldığından dövlət dili anlayışı ancaq müstəqillik dövründə real məzmun kəsb etməyə başlamışdır. Müstəqillik dövründə dövlət dili səviyyəsinə yüksəlmiş ədəbi dilimizin hərtərəfli fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradılmış, onun tətbiqi və inkişafı dövlət qaygısı ilə əhatə olunmuşdur. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasətinin müəyyənləşməsində Azərbaycan ümummilli lider Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı tarixi rol oynamışdır.

Məlumdur ki, dialekt faktları dilin tarixinin canlı nümunələridir. Eyni zamanda milli ədəbi dilimizin formalaşmasında yerli dialekt və şivələrin də öz rolu vardır. Ona görə də Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri hələ XIX əsrdə elm adamlarının diqqətini cəlb etmiş, görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazımbəy ilk dəfə 1839-cu ildə Kazan şəhərində nəşr olunmuş “Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası” əsərində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən də bəhs etmiş, burada Quba və Dərbənd dialektlərindən bəzi nümunələr vermişdir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqinə həsr olunmuş ayrıca tədqiqat əsərini isə N.Aşmarin 1926-cı ildə nəşr etdirmişdir. Belə ki, onun “Nuxa şəhəri türk şivələrinin ümumi icmalı” adlı əsəri dialektoloji tədqiqatların tarixində ilk monoqrafik əsər sayılır. Aşmarinin ümumi rəhbərliyi altında yerlərə göndərilən proqram və təlimat əsasında 1930-cu ilə qədər Naxçıvan bölgəsi də daxil Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrinə aid 60 minə yaxın leksik vahid toplanmışdır. Toplanan materiallar əsasında “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” adlı əsərin birinci cildi (A hərfi) 1930-cu ildə, ikinci cildi (B hərfi) yenə 1930-cu ildə nəşr olundu. Bundan sonra XX əsrin 30-cu illərində ilk elmi dialektoloji tədqiqat aparən İdris Zaman oğlu Həsənovun fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Amma o, 1937-ci il repressiyasına qurban getdiyi üçün bu iş yarımçıq qalmışdır. Azərbaycan elminə böyük zərbə vuran 37-ci il hadisələrindən sonra bu sahədə bir müddət sakitlik olmuş, elmi tədqiqat aparılmamış, 1943-cü ildə akademik M.Şirəliyev “Bakı dialekti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1945-ci ildə Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının təşkil olunması və ondan az sonra Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun yaradılması dialektologiya sahəsində elmi tədqiqatların canlanmasına səbəb olmuşdur.

Bu elmi araşdırmalar fonunda 50-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dialektoloji baxımdan zəngin bölgələrindən biri, cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının dialekt və şivələri də elm adamlarının diqqətini çəkmişdir. 1950-55-ci illərdə əsasən akademiyanın dilçi alimləri tərəfindən ekspedisiya yolu ilə bölgənin dialekt və şivələrinə aid külli miqdarda dil materialı toplanmışdır. Təfəssilatla versaq 1950-ci ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Ordubad rayonunun Aza, Bist, Biləv, Vələver, Vənənd, Dəstə, Dırnıs, Əylis, Kələki, Kotam, Gənzə, Nüsnüs, Sabirdizə, Tivi və yenə həmin ildə B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev, H.A.Bayramov, A.Ə.Aslanov və E.M.Əlibəyzadə Culfa rayonunun Bəyəhməd, Bənəniyar, Qazançı, Qızılca, Əbrəqunus, Ərəfsə, Ərəzin, Kırna, Saltaq, Ləkətağ, Milax, Noraşen (Göydərə), Teyvaz, Xanağa (Xanəgah), Camaldın, Yaycı şivələrini, 1951-ci ildə K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Noraşen (Şərur) rayonunun Alışar, Axura, Qarabağlar, Qıvraq, Dəmirçi, Dizə, Yengicə, İbadulla, Kürçülü, Maxta, Püsyən, Sədərək, Xanlıqlar, Çərçiboğan, Yaycı şivələrini, 1953-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov T.B.Həmzəyev və R.Ə.Süleymanov Şahbuz rayonunun Aşağı Qışlaq, Badamlı, Biçənək, Əzizbəyov (indiki Daylaqlı), Keçili, Kolanı, Kənd Şahbuz, Külüs, Kükü, Mahmudoba, Məzrə, Nursu, Remeşin, Sələsüz, Türkeş,

Şada şivələrini, 1954-cü ildə R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, T.B.Həmzəyev Naxçıvan rayonunun (indiki Babək) Qaraçuq, Qoşadizə, Didivar, Nehrəm, Cəhri, Çeşməbasar, Sirab, Şəkərabad, Naxçıvan (şəhər) şivələrini öyrənmişlər. 1955-ci ildə prof. M.Ş.Şirəliyevin, R.Ə.Rüstəmov, B.M.İbrahimov, K.T.Ramazanov, M.İ.İslamovun iştirakı ilə yekunlaşdırıcı ekspedisiya Naxçıvan Muxtar Respublikasında çalışmışdır.

Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycanın Naxçıvan dialekt və şivələri uzun müddət üç istiqamətdə öyrənilmişdir:

1. Azərbaycanın Naxçıvan dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqidir ki, bu sahədəki işlər prof.M.Şirəliyev, R.Rüstəmov və K.Ramazanov tərəfindən tərtib olunmuş və 1956-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin monoqrafik tədqiqinə aid proqram” əsasında aparılmışdır.

2. Azərbaycan və Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin dilçilik coğrafiyası əsasında öyrənilməsidir ki, bu sahədəki işlər M.Şirəliyev və R.Rüstəmov tərəfindən tərtib olunan və 1958-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanmış materialların proqramı” əsasında aparılmışdır.

3. Azərbaycanın Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin lüğətinin tərtib olunmasıdır ki, bu istiqamətdə də xeyli işlər görülmüşdür.

Bu proqram və metodik göstərişlər, tədqiqat üsulu ilə tədqiqat işlərini quran elm adamları təkcə 5 ildə Naxçıvan dialekt və şivələrinə aid material toplamaqla kifayətlənməmiş, bu tədqiqatın nəticələri ayrı-ayrı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dialekt materialları ümumiləşdirilib kitab halına salınanadək dialektoloqlarımızın bu istiqamətdə çap etdirdikləri məqalələrin bəzilərini nəzərdən keçirək: prof.M.Şirəliyevin “Naxçıvan dialekti (ümumi qeydlər)” (1), yenə onun “Şahbuz şivələrinin fonetikasi” (2), T.B.Həmzəyev “Ordubad rayonu dialektinin fonetik xüsusiyyətləri” (3), yenə onun “Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər” (4), yenə onun “Ordubad dialektinin morfolojiyasına aid bəzi qeydlər” (5), K.T.Ramazanovun “Noraşen rayonu şivələrinin bəzi xarakterik morfoloji xüsusiyyətləri haqqında” (6), R.Ə.Süleymanovun “Ordubad və Culfa rayon şivələrinin leksik xüsusiyyətləri” (7), R.Rüstəmovun “Şahbuz şivələrinin sintaksisi” (8), A.Həsənovun “Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri” (9) və s.

Həmin dövrdə yuxarıda göstərilən elmi məqalələrin nəşri Naxçıvan dialekt və şivələrinin geniş tədqiqi istiqamətində atılan əməli addımlar idi. Məhz bu araşdırmaların ümumi yekunu olaraq 1962-ci ildə M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə “Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri” adlı elmi monoqrafiya işıq üzü gördü (10). Həmin monoqrafiyada Naxçıvan qrupuna daxil olan dialekt və şivələrin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə dair elmi araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Müqayisəli-tarixi üsuldən istifadə edilərək yazılan bu monoqrafiya Azərbaycan dialektologiyasının tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Bir çox materiallar qohum dillərin faktları, türk dillərinə aid qədim yazılı mənbələr, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının materialları ilə müqayisə edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər kollektiv əməyin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır. Belə ki, əsərin ayrı-ayrı hissələri prof. M.Şirəliyev (fonetika), K.T.Ramazanov (morfolojiya), R.Ə.Rüstəmov (sintaksis və Şahbuz şivələrinin mətnləri), B.M.İbrahimov (leksika, A-K hərfləri, mətnlər), A.H.Vəliyev (leksika, L-Ş hərfləri, terminlər) tərəfindən işlənib hazırlanmışdır.

Sonrakı dövrlərdə də Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi ilə bir sıra alimlər məşğul olmuş, bu mövzuda monoqrafiya və namizədlik dissertasiyası yazmışlar. Bunlardan T.Həmzəyev, Ə.Quliyev, K.İmamquliyeva, M.Zeynalov, M.Əhnədovun xidmətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, T.Həmzəyev Ordubad dialektini (11), Ə.Quliyev Şahbuz şivələrini (12), M.Zeynalov dialekt və şivələrimizin məişət leksikasını (13), K.İmamquliyeva Şərur rayon şivələrini (14), M.Əhmədov Naxçıvan bölgəsinin dialekt leksikasını (15) tədqiq etmişlər.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci ildə imzaladığı sərəncamla AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi təşkil olunmuşdur. Naxçıvan regionunun maddi və mənəvi sərvətlərini daha effektiv şəkildə öyrənmək bölmənin 6 elmi-tədqiqat müəssisəsi qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdur. Bu elmi-tədqiqat institutlarından biri də İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutudur. 7 şöbəsi olan bu institutun Dilçilik şöbəsinin plan işininin mövzusu Naxçıvan dialekt və şivələrini əsaslı

surətdə yenidən elmi şəkildə tədqiq etməkdən ibarətdir. Keçən müddət ərzində 4 elmi işçisi olan şöbənin əməkdaşları vaxtaşırı əraziyə elmi ekspedisiya təşkil etmiş, müəyyən miqdarda dialekt materialı toplamış, bu materialları kameral şəkildə öyrənmişlər. Artıq bu tədqiqatın bəzi nəticələri məqalə şəklində nəşr edilmişdir (16). Eyni zamanda “Naxçıvan dialekt və şivələri” adlı türkçə monoqrafiya (Naxçıvan ağzı) şöbənin əməkdaşı, müxbir üzv Əbülfəz Quliyev tərəfindən Ankaradakı Türk Dil Qurumu nəşriyyatında iri həcmdə nəşr edilmişdir (17). Əbülfəz Quliyev Türkiyədə eyni zamanda “Naxçıvan ağzlarının söz varlığı” kitabını da nəşr etdirmişdir (18). Şöbənin əməkdaşı Nuray Əliyeva elmi-tədqiqatlarını başa çatdıraraq 2010-cu ildə “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri” mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almışdır. O eyni zamanda “Şahbuz şivələri” adlı monoqrafiya nəşr etdirmişdir (19). Bundan əlavə, N.Əliyevanın, “Naxçıvan dialekt və şivələrinin etnoqrafik leksikası” monoqrafiyası, Almaniyada rus dilində “Naxçıvan şivələrinin frazeologiyası” adlı monoqrafiyası da nəşr olunmuşdur (20). O, “Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası” mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasını 2022-ci ilin əvvəllərində müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişdir. Şöbənin digər əməkdaşı dosent Zülfüyyə İsmayıl da dialekt və şivələrimizin intensiv tədqiqi ilə məşğul olur. O, uzun illərdir topladığı dialekt materiallarının tədqiqi əsasında “Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri” və “Ədəbi-bədii dil və dilçilik araşdırmaları” adlı monoqrafiyalar nəşr etdirmişdir (21). Z.İsmayıl doktorluq dissertasiyası üzərində çalışır. Dissertasiya işinin mövzusu “Naxçıvan dialekt və şivələrinin derivatologiyası (Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisədə)” adlanır.

Şöbənin digər əməkdaşı Rəşad Zülfüqarov Ordubad və Culfa rayonlarının dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə məşğuldur. Rəşad Zülfüqarov bu sahədəki araşdırmalarını başa çatdıraraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün 2015-ci il tarixdə NDU nəzdindəki Dissertasiya şurasında müvəffəqiyyətlə dissertasiya müdafiə etmiş, hazırda doktorluq dissertasiyası üzərində çalışmaqdadır (22). Bundan əlavə, şöbə əməkdaşı Əbülfəz Quliyev Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları ilə birlikdə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin atlası” kitabını nəşr etdirmişdir (23). Müstəqillik dövrü Azərbaycan dilçiliyi üçün bir hadisə səciyyəsi daşıyan bu atlas haqqında bir qədər ətraflı bəhs etmək istəyirik. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili dialektlərinin dilçilik coğrafiyası üsulu ilə öyrənilməsinə XX əsrin təxminən 50-ci illərində başlanmışdır. Belə ki, 1958-ci ildə “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi üçün toplanan materialların proqramı” çap edilir və bu proqrama uyğun olaraq dilimizin Azərbaycan respublikası ərazisindəki bütün şivələrini əhatə edən atlasın tərtib edilməsi üçün material toplanması işi başlayır. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlməsi ilə respublikada elm və mədəniyyət məsələlərinə diqqət artırılmışdı. Bunun əyani ifadəsi kimi 1970-ci ildə Elmlər Akademiyasının tərkibində yenidən müstəqil Dilçilik institutunun fəaliyyətə başlamasını göstərə bilərik. Bu kontekstdə dialektoloji atlas işi də sürətləndirilmiş və 1975-ci ildə bu elm müəssisədə 1975-ci ildə 128 xəritədən ibarət olan Azərbaycan dilinin dialektoloji atlasının tərtibi işi başa çatdırılmışdır. Heydər Əliyevin mərkəzə işə göndərilməsi ilə əlaqədar bu layihə üzərində iş uzanmış və nəhayət, 1990-cı ildə “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası” işıq üzü görə bilmişdir. Azərbaycan dilçiliyinin parlaq bir səhifəsini təşkil edən bu əsər türkologiyada dialektoloji atlasın ilk nümunəsini təşkil edirdi. Həmin atlas ölkə prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə 2008-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında təkrar nəşr olunmuşdur.

Məlum olduğu kimi, ölkə prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda da Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərinin müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq öyrənilməsinin təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu əməkdaşları ilə birgə hazırladığı 2015-ci ildə işıq üzü görmüş (yenidən işlənilib təkmilləşmiş nəşri 2016-cı ildə həyata keçirilmişdir) “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının yerinə yetirilməsi istiqamətində mühüm bir nailiyyət kimi

dəyərləndirilə bilər. Ə.Quliyev, Z.Xasiyev, K.İmanquliyeva, K.Əliyeva, Q.Qəmbərova, M.Məmmədov tərəfindən tərtib edilmiş, 151 yaşayış məntəqəsindən toplanmış dialektoloji material əsasında hazırlanmış və 250 xəritəni əhatə edən bu dialektoloji atlasın diqqətəlayiq cəhətlərindən biri də 4 dildə (Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində) tərtib olunmasından ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu cəhət atlasın istifadə dairəsinin daha geniş olmasına əyani şərait yaradacaqdır.

Haqqında bəhs olunan dialektoloji atlasın quruluşu belədir: material toplanmış yaşayış məntəqələrinin siyahısı və xəritələrdəki kodu, proqramda və xəritələrdə istifadə olunmuş şərti işarələr, atlasın tərtibi üçün toplanan materialların proqramı, dialektoloji xəritələr (250 xəritə), yaşayış məntəqələri üzrə informatorların siyahısı, atlas qrupu üzvlərinin fəaliyyətinə və informatorlara aid şəkillər, informatorların səsi yazılmış kompakt disk. Bunlardan başqa, dialektoloji atlasda Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbiətinə, tarixi abidələrinə, etnoqrafiyasına aid çoxlu şəkillər də öz əksini tapmışdır.

Dil faktlarının xəritələrdə verilməsində müxtəlif rəngli dairəciklərdən istifadə olunmuşdur. Xəritələrdə, bir qayda olaraq, ədəbi dillə uyğun gələn formalar qara rəngli dairəciklərlə işarələnmişdir. Dialekt fərqləri isə qırmızı, göy, yaşıl, sarı, bənövşəyi, qəhvəyi dairəciklərlə işarələnmişdir. Dialektoloji atlasda Naxçıvan dialekt və şivələrinin bütün xüsusiyyətləri deyil, bir şivəni digərindən fərqləndirən, izoqlos təşkil edən, dilimizin tarixi üçün əhəmiyyətli olan fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlər əks olunmuşdur. Atlasda 64 xəritə fonetik xüsusiyyətlərə, 111 xəritə morfoloji xüsusiyyətlərə, 19 xəritə sintaktik xüsusiyyətlərə, 56 xəritə isə leksik xüsusiyyətlərə aiddir. Dialektoloji atlasda dilin inkişafının müxtəlif dövrlərinə aid olan dil hadisələri (izoqloslar) əks olunur. Xəritələr müasir dialekt və şivələrin qədim tayfa dilləri ilə əlaqəsini, ayrı-ayrı dil hadisələrinin etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirməyə, bu və ya digər əlamətin müəyyən bir ərazidə əmələ gəlməsinin səbəbini aydınlaşdırmağa, yeni elmi nəticələr çıxarmağa kömək edir. “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”nda leksikaya aid xəritələr dilimizin lüğət tərkibinin zənginliyi, onun tarixi inkişafı, başqa dillərlə qədim əlaqələri, leksik vahidlərin yaranma yolları haqqında mövcud təsəvvürləri daha da genişləndirir. “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” kitabının digər bir üstün məziyyəti ondan ibarətdir ki, 1990-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası”nda material toplanmış yaşayış məntəqələrinin adları kodların sırasına uyğun bir şəkildə deyil, əlifba sırası ilə verilmişdir ki, bu da kodun hansı yaşayış məntəqəsinə aid olduğunu tapmaqda xeyli çətinlik törədirdi. Bu yaxşı haldır ki, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”nda bu qüsurlardan qaldırılmış, yaşayış məntəqələrinin adları kodların sırasına uyğun bir şəkildə verilmiş və beləliklə, atlasdan istifadədə heç bir çətinlik qalmamışdır (24, s.137).

Qeyd etmək lazımdır ki, muxtar respublikanın digər elm və təhsil ocaqlarının alimləri də dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə məşğuldurlar. İndi tədqiqatçılar qarşısında Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşuluğundakı Cənubi Azərbaycana və Şərqi Anadoluya aid dialekt və şivələri öyrənmək vəzifəsi də dayanmaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti Qalibə Hacıyeva bu sahədə uzun illərdir tədqiqat aparır, bu araşdırmaları o, doktorluq dissertasiyası şəklində salmışdır. O, 2018-ci ildə “Naxçıvan dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi” adlı doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir (25). Eyni zamanda Qalibə Hacıyevanın bu mövzuda iki monoqrafiyası nəşr olunmuşdur (26; 27). Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun müəllimi Əhriz Mahmudova bir neçə ildir dialekt və şivələrimizin Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəli tədqiqi ilə məşğuldur. O, 2018-ci ildə bu araşdırmaların nəticəsi olaraq filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir (28).

Qarşıda duran vəzifələr

1. Naxçıvanın Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri ilə müqayisəli tədqiqi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Ordubad dialektində Cənubi Azərbaycan əlaqələri daha çox hiss olunur. O zamanlar, yəni keçən əsrin 40-cı illərində dialekt və şivələrimizin təsnifi aparılarkən (M.Şirəliyev) bu məsələ siyasətlə bağlı olduğuna görə Cənubi Azərbaycan məsələsi üzərində çox dayanmaq mümkün olmayıb.

2. Naxçıvan dialekt və şivələrinin türk dünyası kontekstində öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim türk dilinin öyrənilməsində müasir türk ədəbi dilləri yox, dialekt və şivələr əsas

mənbə rolunda çıxış edir. Bir sıra qədim türk dil vahidləri ədəbi dildə yox məhz Naxçıvan dialekt və şivələrində qalmışdır. Məsələn, qır, xır (çöl, daşlıq yer), yazı (çöl), yey (yaxşı), çamlamaq (tilsimə salmaq), kamlamak; meçi-meçi dolanmaq-qədim türk dilində biçin sözünün dialekt və şivələrdəki izlərindən biridir.

3. Naxçıvan dialekt və şivələrinin tarixi dialektologiya aspektində öyrənilməsi. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin bazasını cənub dialektləri, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələri təşkil etmişdir. Ona görə də o dövrün şairlərinin əsərlərinin dil xüsusiyyətləri Naxçıvan dialekt və şivələri ilə yaxından səsleşir.

4. Naxçıvan əhalisinin etnik təşəkkülündə dialekt və şivələrin rolu.

Azərbaycan dili türk dillərinin Oğuz qrupuna daxil olsa da burada Qırçaq dillərinin də rolu olmuşdur. Məsələn Nehrəm şivəsində bu təsir aydın şəkildə hiss olunur. Düşmək-çüşmək, çevirmək-devirmək.

5. Naxçıvan dialekt və şivələrinin dil əlaqələrində rolu. Bu bölgənin iran dilləri ilə qarşılıqlı əlaqələri böyük maraq doğurur. Bu baxımdan Kilit dilinin öyrənilməsi diqqəti cəlb edir.

Dil tariximizin canlı yadigarları sayılan Azərbaycan dialektologiyası, eləcə də Naxçıvan dialekt və şivələrinin dərinədən öyrənilməsi dilçilik elmi ictimaiyyəti qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi öz aktuallığını daima saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Şirəliyev M. Naxçıvan dialekti (ümumi qeydlər). Azərb. SSR EA “Xəbərləri”, 1949, №5
2. Şirəliyev M. Şahbuz şivələrinin fonetikasi. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, NO:VIII, 1957
3. Həməzəyev T.B. Ordubad rayonu dialektinin fonetik xüsusiyyətləri. Azərb. SSR EA “Xəbərləri”, 1953, NO:7
4. Həməzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər. Azərb. SSR EA “Xəbərləri” (İctimai elmlər seriyası), 1958, NO: 2
5. Həməzəyev T.B. Ordubad dialektinin morfologiyasına aid bəzi qeydlər. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, 1958, NO:4
6. Ramazanov K.T. Nəraşen rayonu şivələrinin bəzi xarakterik morfoloji xüsusiyyətləri haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1953, V cild
7. Süleymanov R.Ə. Ordubad və Culfa rayonu şivələrinin leksik xüsusiyyətləri. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1953, V cild.
8. Rüstəmov R.Ə. Şahbuz şivələrinin sintaksisi. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, NO: VIII, 1957
9. Həsənov A. Ordubad dialektinin bəzi xarakterik leksik və morfoloji xüsusiyyətləri. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”, dil və ədəbiyyat seriyası, 1957, NO:6
10. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri, Azərb. EA nəşriyyatı, Bakı: 1962
11. Həməzəyev T.B. Ordubad dialekti.-namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1962
12. Quliyev Ə.M. Şahbuz şivələrinin leksikası, namizədlik dissertasiyası, Bakı: 1984
13. Zeynalov M.Ə. Məişət leksikası (Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin materialları əsasında), namizədlik dissertasiyası, Bakı: 1983
14. İmamquliyeva K.H. Nəraşen rayon şivələri, namizədlik dissertasiyası, Bakı: 1987
15. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti, Atalar sözləri, Atilla, Bakı: 2001
16. Quliyev Ə.A. Naxçıvan dialekt və şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri. -AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərləri”, humanitar və ictimai elmlər seriyası. Naxçıvan, 2006, NO: 4;
17. Gülensoy T., Ebulfez Quliyev, Paki Küçüker. Nahçıvan ağızı, Ankara, TDK yayınları, 2010
18. Ebulfez Guliyeu. Nahçıvan ağızlarının söz varlığı, Ankara, Kültür və Turizm Bakanlığı yayınları, 2011
19. Əliyeva N. Şahbuz rayon şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2013
20. Naxçıvan şivələrinin frazeologiyası (rus dilində). Berlin: 2015

21. İsmayıl Z. Naxçıvan dialekt və şivələrinin tədqiqi məsələləri. Əcəmi, 2019
22. Zülfüqarov R.Ə. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası (Ordubad və Culfa rayonlarının materialları əsasında), -filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün tədim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Naxçıvan: 2015
23. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2015
24. E.Əzizov. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. "Türkologiya" j. 2015, NO:3
25. Qalibə Hacıyeva. Naxçıvan dialekt və şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi, doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2018
26. Hacıyeva Q.Ə. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017
27. Hacıyeva Q.Ə. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2017
28. Mahmudova Ə. Naxçıvan və Qars şivələrində (Şərqi Anadolu) heyvandarlıq leksikası, fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Naxçıvan, 2018

İBRAHİM BAYRAMOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ibrahim_toxluca@rambler.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Şivələrin bölmələrindən biri də morfologiyadır. Morfologiya mənşəcə yunan sözü olub morfo (forma), logos (elm) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Söz və onun formalarından bəhs edir.

Azərbaycan dili şivələrinin morfologiyası zəngin olmaqla ədəbi dilimizin morfologiyasından bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Belə ki şivələrimizin ədəbi dillə üst-üstə düşən morfoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı, müasir Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinməyən kifayət qədər morfoloji əlamətlər özünü göstərir. Şivələrimizin morfoloji əlamətləri dilimizin tarixi ilə səsleşir və eyni zamanda digər türk dillərində də rast gəlinir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfoloji quruluşunun formalaşması və inkişaf tarixini izləmək üçün şivələrimizin morfoloji xüsusiyyətləri tam təsəvvür yaradır və baş verən morfoloji dəyişikliyi üzə çıxarmağa imkan yaradır. Bu, şivələrimizdə dilimizin qədim dövrünə xas hal şəkilçilərinin, eləcə də leksik və qrammatik şəkilçilərin mühafizə olunması ilə bağlıdır. Bu baxımdan şivələrimizə məxsus morfoloji xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Şəkilçilərin variantları özünü göstərir. Belə ki, -lıq, -lik, -luq, -lük leksik şəkilçisinin -lıx, -lığ, -liğ, -luğ, -nığ, -niğ, -nuğ, -nüğ, -dığ, dig, -diq, -duğ, -düg, -rığ, -riğ, -ruğ (Dərbənd), -lıx, -lux, -nıx, -nix, -nux, -rıx, -dix, -dux (Meğri), -nıx, -nix, -nux, -nüx, -dix, -dix, -dux, -dük (Çəmbərək, Karvansaray), -dix, -dix, -nıx, -nix, -rıx, -rix (Çəmbərək, Qazax, Ağstafa), -lıx, -lix, -lux, -lük, -rıx, -rix, -rux, -rük (Çəmbərək, Karvansaray, Qazax, Təbriz), -dix, -dux, -nıx, -tux (Təbriz), -nüx, -rıx (Naxçıvan), -lıx, -lix (Naxçıvan, Şəki), -nıx, -nux, -dix, -dux (Şəki), -dığ, -lığ, -zığ, -niğ (Muğan), -lığ, -lig, -dığ, -dig, -rığ, -rig, -nığ, -nig (Bakı) variantları şivələrimizdə söz yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn: balalılığ “cift”, dovuzduğ “dəyirmanın un təknəsi, unluğu” (Dərbənd), ağızzıq “qıf, ağızlıq”, əyağlıq “pilləkən” (Muğan), donquzdux “dəyirmanın çarxına su yığılan yer” (Şəki), arılıx “arı səbəti yığılan yer”, günnük “çətir” (Naxçıvan), başdix “əldə toxunan yaylıq”, qəhətlük “qıtlıq” (Təbriz), dizdix “tuman”, ayrılıx “paxıllıq” (Çəmbərək), ağırrıx “göz xəstəliyi”, peyinnix “peyin tökülən yer” (Meğri), otdıq “ot olan yer” (Bakı), tərrix (Çəmbərək, Qazax), tərrix (Bakı) “yəhərin altından atın belinə qoyulan keçə parçası”, ağızdix “doğan malın ilk südü” (Qazax) və s.

2. Qrammatik şəkilçilərin artırılması nəticəsində söz köklərində fonetik dəyişiklik baş verir.

a) II şəxs təkində və cəmində işlənən mənsubiyyət şəkilçili ismin hallanması nəticəsində. Məsələn: ato:un, atova, ato:uza, babo:uzda, ərəbo:ün (Bakı) və s.

b) isimlərin II şəxsin tək və cəminin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etməsi nəticəsində.

Məsələn: nənö:üz, babo:uz, ərəbö:ün (Bakı, Muğan), əlüz, quzüz, ütüz (Muğan) və s.

c) sonu saitlə bitən isimlərin yönlük halda işlənməsi nəticəsində. Məsələn: danıya (Çəmbərək, Qazax, Gəncə, Tovuz) “danaya”, nənıya (Ağstafa, Çəmbərək, Qazax, Gəncə, Şəmki, Tovuz) və s.

2. ç) mən və sən şəxs əvəzliyinin yönlük halda işlənməsi nəticəsində. Məsələn: ma:, sa: (Çəmbərək, Qazax) - “mənə”, “sənə”, mə:, sə: (İrəvan, Muğan)- “mənə”, “sənə”, maña (Qazax)- “mənə”, mağa, məğə, sağa, səğə (Zaqatala, Qax) - “mənə”, “sənə” və s.

3. İsmnin təsirlik halında sonu saitlə bitən isimlər və isimləşən sözlər -yı, -yi, -yu, -yü şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: qapıyı, quzuyu, körpüyü, çatıyı (Borçalı, Çəmbərək, Gəncə, Qazax, Tovuz) və s.

4. İsmnin yiyəlik halında sonu samitlə bitən isimlər -iy, şəxs əvəzlilikləri -iy, -üy şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: kəndiy “kəndin”, nənəliyi “nənənin” (Təbriz), onuy “onun” (Lerik), səniy “sənin”, biziy “bizim” (İraq-türkman, M. Məmmədli, s.69).

5. İsmnin yiyəlik halında -ı, -i, -u, -ü şəkilçisi işlənir. Məsələn: tufənkiş “tufəngin”, üşşəniş “üşşənin”, öyün “evin” (Çəmbərək, Gədəbəy, Qazax; B. Sadıqov, 1977, s.11), sədəfiş “düymənin”, quşunun “quşunun” (Çəmbərək, Karvansaray), atanış “atanın”, tünəngiş

“tüfəngin”, mirtandanı “yumurtanın” (Gədəbəy), atın “atın”, qolun “qolun” (İmişli), dumbuzun “dumbuzun” lt; yumruğun, büvünün “bibinin” (Çəmbərək, Qazax) və s.

6. Mənsubiyyət şəkilçili isimlər təsirlik halda -n şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: dərsin “dərsini”, qonşusun “qonşusunu”, qabağın “qabağını” (Sisyan). Bu hal Azərbaycan dilinin Sisyan şivəsi üçün xarakterik morfoloji xüsusiyyətdir (B. Sadıqov, 1977, s.21).

7. Ədəbi dildə dörd variantda işlənən şəkilçilər şivələrimizdə iki variantda özünü göstərir. Bu vaxt ahəng qanununun tələbləri pozulur. Məsələn: aldı i, verdi, tükdi, atası i, quzusi, kürpisi (R.Rüstəmov, 1961, s.106), yazı i, süri, qorxı i, udış, əkdü, yatdu (Bakı, Quba) və s.

8. Feilin indiki zamanı –adu, -adı i, -ədi, -ədü şəkilçiləri və var sözü ilə düzəlir. Məsələn: aladu “alır”, gələdü “gəlir”, aladı i “alır”, ala var “alır”, gələ var “gəlir”, süriyə var “sürüyür”, gidə var “gedir”, taniyə var “tanıyır” (Dərbənd, Quba) və s.

9. Feili bağlama –iban, -ibən, -uban // -ubən, -übən, -ıbannı i, -ibəni, -ubanı i // -ubəni, -übəni; -ıbannarı i, -ibənnəri, -ubannarı i, -übənnəri (Dərbənd, Quba), -ıbnan, -ibnən, -ubnan, -übənən, -ibənnəri // -ibənləri, -ıbannarı// -ıbanları, ubannrı// ubanları, -übənnəri // -übənləri (Dərbənd), -ıvəni, -ivəni, -ıvəni, -üvəni şəkilçiləri ilə düzəlir. Məsələn: alıban “alır”, gedibən “gedir”, duruban “durub”, çıxıban “çıxıban”, istiyibən “istəyib” (Dərbənd, Quba), alıbanı “alır”, giribəni “girir”, baxubani “baxır” (Dərbənd), qışqırıbannarı i “qışqırır”, gidibənnəri “gedir” (Quba), alıbənnəri “alır”, bilibənnəri “bilir”, tutubanları “tutub”, gütəribnən “gətirir”, götürübənən “götürüb” (Dərbənd), alıvəni “alır”, diyivəni “deyir”, duruvəni “durub”, bölüvəni “bölür” (Şəki) və s.

10. Feilin indiki zamanı -er, -e:r, -or, -o:r, -ör, -ö:r şəkilçiləri ilə düzəlir. Məsələn: yater “yadır”, vuror “vurur”, çüşör “düşür”, iste:r “istəyir”, çalxe:r “çalxalayır”, otdo:r “otlayır” (Ağstafa, Borçalı, Qazax), toxuyor “toxuyur”, işde:r “işləyir”, görö:r “görür”, əyre:r “əyirir” (Çəmbərək, Karvansaray) və s.

11. habı/havı, habu, hobu “bu”, həblə “belə”, ho “o”, u “o”, honnarı, hunda (Dərbənd, Qax, Şəki, Zaqatala), hau “o”, ilə “elə” (Dərbənd), hələncix, helençix “elə”, beləncix, belənçilix “belə” (Təbriz) işarə və şəxs əvəzlilikləri işlənir.

12. Feilin nəqli keçmiş zamanı -ıb, -ib, -ub, -üb şəkilçisinin qarşılığı kimi -ıtdı, -itdi, -utdu, -ütdü, -ıf, -if, -uf, -üf (-yıf, -yif, -yuf, -yüf) şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: alıtdı “alır”, gəlirdi “gəlir”, deyirdi “deyir”, durutdu “durub”, görütdü “görüb” (Şəki), alıfsan “alıbsan”, gəlirdi “gəlir”, oxuyuf “oxuyub”, görüfsən “görüb” (Çəmbərək, Qazax, Şəki) və s.

13. Feilin qəti gələcək zamanı I şəxsin təkində -aj, -əj, -ej, -oj, -öj, -ij, -ij, -uj, -üj, I şəxsin cəmində -ajıy, -ajuy, -ajey, -aje:, -əjiy, -əje:, -əj, -ojuy, -öjüy, -ij, -ij, -üj, -aco:,-əco: (-yəco,-yco:, co:) şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: baxajam “baxacağam”, gedəjəm “gedəcəyəm”, görəjəm “görəcəyəm”, üzdüjüm “üzləyəcəyəm”, baxajıyix “baxacağıq”, işdiyəjıyix “işləyəcəyik”, biləjıx “biləcəyik” (Ağstafa, Qazax, Tovuz), alaco:uğ “alacağıq”, gidəco:uğ “gedəcəyik”, almico:uğ, almeyaco:ug “almayacağıq” (Quba) və s.

14. Mənsubiyyət kateqoriyasının ikinci şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə - ı, samitlə bitən sözlərdə -ıı, -ıı,-uıı,-üıı şəkilçisi işlənir. Məsələn: atan “sənin atan”, nənə “sənin nənə” (Çəmbərək), dədə “sənin dədə” (Çəmbərək, Qax, Naxçıvan), atın “sənin atın”, keçin “sənin keçin” (Çəmbərək, İmişli, Şərur), qolun “sənin qolun”, gözün “sənin gözün” (Çəmbərək, Qazax, Təbriz), arəbiyin “sənin araban” (Təbriz) və s.

15. Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə - y, samitlə bitən sözlərdə -ıy, -iy, -uy, -üy, -ing, -ğiz, -ğuz şəkilçisi işlənir. Məsələn: babay “sənin baban”, nənəy “sənin nənə”, ayağıy “sənin ayağın”, ömrüy “sənin ömrün” (İraq), eving “sənin evin”, canğız “sənin canın”, başingiz “sənin başın” (Qax), atıgız “sənin atın”, gözüguz “sənin gözün” (Cəbrayıl), əliğız “sənin əlin”, qutuğuz “sənin qutun” (Zəngilan; E.Əzizov, 1999, s.185) və s.

16. Mənsubiyyət kateqoriyasının II şəxsin təkində saitlə bitən sözlərdə - v, samitlə bitən sözlərdə -uv, -üv, cəmində saitlə bitəndə -vuz, -vuz, samitlə bitəndə -uvuz, -üvüz şəkilçisi işlənir. Məsələn: atov “sənin atan”, babov “sənin baban”, nənəv “sənin nənə”, quzuv “sənin quzun”, ütöv “sənin ütün”, qulağuv “sənin qulağın”, inegüv “sənin inəyin”, babovuz “sizin babanız”, atuvuz “sizin atınız”, inegivüz “sizin inəyiniz” (Dərbənd) və s.

17. Mənsubiyyət kateqoriyasının I, II şəxsin cəmində -z, -ız, -iz, -uz, -üz (Təbriz), -yız, -yiz, -yuz, -yüz, -iyiz, -iyiz, -uyuz, -üyüz (Cəbrayıl, İrəvan, Ordubad, Təbriz, Zəngilan) şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: bab â:z “sizin babanız”, hamm î:z “izin hamınız”, bac î:z “sizin bacınız”, əmî:z “sizin əminiz”, süfrə:z “sizin süfrəniz”, oğlū:z “sizin oğlunuz”, gözū:z “sizin gözünüz” (Təbriz), buğdayız “sizin buğdanız”, ziliyiz “sizin ziliniz” < xalça növü, suçuyuz “sizin suçunuz”, gülüyüz “sizin gülünüz” (Cəbrayıl, İrəvan, Ordubad, Təbriz, Zəngilan) və s.

18. Mənsubiyyət kateqoriyasının I şəxs tək və cəmi analitik yolla düzəlir. Məsələn: mə:m qonax “mənim qonağım”, mə:m arvad “mənim arvadım” (Şəki), bizim öy “bizim evimiz” (Borçalı, Çəmbərək, Şəki) və s.

19. Mənsubiyyət kateqoriyası sintaktik yolla yaranır. Məsələn: meni yuxı “mənim yuxum”, məni el “mənim elim”, sənin at “sənin atın”, süzün dil “sizin diliniz”, uların mekteb “onların məktəbi” (Dərbənd) və s.

20. Feilin indiki zamanı -ı, -i, -u, -ü, -ıy, -iy, -ey, -y şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn : qalı “qalır”, gəli “gəlir”, aparı “aparır”, görü “görür” (Təbriz), çalıy “çalır” (Naxçıvan) köçey “köçür”, qaley “qalır”, əkiy “əkir”, gediş “gədir”, oliş “olur” (Təbriz) və s.

21. Feilin bacarıq formasının inkarı -amma, -əmmə şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: yazammadı “yaza bilmədi”, oxuyammadı “oxuya bilmədi”, gələmmədi “gələ bilmədi”, görəmmədi “görə bilmədi” (Borçalı, Çəmbərək, Qazax, Gəncə, Tovuz) və s.

22. ki bağlayıcısını qədim forması olan kın, kin, kun, kün, kim tabelilik bağlayıcısı işlənir.

23. Feilin əmr şəklinin I şəxsin cəmində -eg, -gün şəkilçisi işlənir. Məsələn: aleg, alegün “alaq”, yoleg, yolegün “yolaq” (Bakı) və s.

24. Feildən isim düzəldən -mac, -məc, -mec, -maş şəkilçisi işlənir. Məsələn: tıxlamac “çoxlu çörək doğranmış xörək”, döyməc “ərinmiş yağa çörək doğramaqla hazırlanmış yemək” (Çəmbərək), “meyvəni qabda əzməklə, döyməklə hazırlanmış yemək”, yörtməc “yelləncək” (Şəki), buzlamac // buzdamaş “sacda bişirilən qalın çörək” (Dərbənd), bozdamaş “sac üstündə bişirilən mayasız çörək” (Bakı, İsmayılı, Qazax, Salyan), bozartmaş “ətdən hazırlanmış yemək” (Meğri) və s.

25. Sıra sayı -imci, -imci, -umcu, -ümcü, -ümcü şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn: altımcı, birimci, otuzumcu, üçümcü (Dərbənd, Qazax, Şəki), doqquzumcu, dördümcü (Ağstafa, Qazax), qırxımcı, beşimci, unumcu (Naxçıvan) və s.

26. Həyindi, hayindi “indi”, öyrəli “o vaxt, o gün” < keçən gün, ho:r, bir ho:r “bir az” (zaman mənasında), soramnan “sonra”, öyün “o gün” < keçən gün və s. zaman zərfi (Şəki) işlənir.

27. Nancan, nancən “nə qədər”, accə “azca” zərfi (Şəki) işlənir.

26. Hıñña, hıña “bəli”, tapar “görünür”, yaraf “görəsən”, həlvət “görünür ki”, bəkə, bərəkə “bəlkə” (Şəki), həlvət “əlbəttə”, qərəz “nəhayət, xülasə, axır ki” (Çəmbərək, Şəki) modal sözləri işlənir.

28. Feilin əmr şəklində II şəxsin təkində - gınan, - ginən, -gilən, -ynan, -ynən, -nən, cəmində -uz, -üz şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: yazginən “sən yaz”, vurginən “sən vur”, yazuz “siz yazın”, gidüz “siz gedin” (Quba), çıxgınan “sən çıx”, tüşüynən “sən düş”, açıynan “sən aç” (Borçalı, Qazax), qazangınan “sən qazan”, qoymaginən “sən qoyma”, almaynan “sən alma”, deynən “sən de” (Naxçıvan) və s.

29. Quba və Dərbənd şivələrində feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarı I şəxsin təkində və cəmində -man, -mən, Təbriz şivəsində feilin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarı I şəxsin təkində -mam, -məm şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: almanam “almaram”, gəlmənəm “gəlmərəm”, almanuğ “almarıq”, gəlmənuğ “gəlmərik” (Dərbənd, Quba), almam “almaram”, aşmam “açmaram”, işməm “içməmə”, yetişməm “yetişməmə” (Təbriz) və s.

30. Hancarı, həcəri “necə?, nə cür?”, nağarta, nəğərtə “nə qədər?” (Borçalı, Çəmbərək, Qazax, Tovuz), nə:şə, ne:şə, nış, nışün “niyə? nə üçün” (Bakı), nə tə:r “necə?”, ha:sı “hansı?” (Basarkeçər, Çəmbərək) sual əvəzliyi işlənir.

31. Feilin əmr şəklinin II şəxs cəmində -ıñ, -iñ, -uñ, -üñ (-yıñ, -yiñ, -yuñ, -yüñ) şəkilçisini qəbul edir. Məsələn: açıñ “siz açın”, səpiñ “siz səpin”, qoşuñ “siz qoşun”, görüñ “siz görün” (Ağstafa,

Borçalı, Çəmbərək, Qazax, Gəncə, Tovuz) və s.

32. Feilin nəqli keçmiş zamanı analitik yolla düzəlir. Məsələn : diyə olmuşəm “demişəm”, diyə olmuşən “demişsən”, diyə olutdu “demişdir”, diyə olmuşig “demişik”, duye olmuşsüz “demişsiniz”, diyə olutdular “demişdirlər”, baxa olmuşəm “baxmışam”, baxa olmuşən “baxmışsan”, baxa ulıtdu “baxmışdır”, baxa olmuşüg “baxmışıq”, baxa olmuşsüz “baxmışsınız”, baxa ulutdular “baxmışdırlar” (Dərbənd) və s.

33. Feilin indiki zamanı -a (-ə) var, -a (-ə) dur forması ilə düzəlir. Məsələn : ala var “alır”, gələ var “gəlir”, ala varam “alırım”, gələ varuğ “gəlirik”, gələ varsınız “gəlersiniz” (Dərbənd), qaynıya dur “qaynayır”, baxa dur “baxır” (Qax), dərə dur “dərir” (Dərbənd), çəkə dur “çəkir”, uxuya dur “yuxulayır” (Quba) və s.

34. Ögə “başqa”, tənni // ənni “kimi”, damağ “kimi”, artda “sonra”, sayrı “başqa, savayı”, baxıb “görə” qoşmaları işlənir. Məsələn: munnan oğə “bundan başqa”, məni tənni “məni kimi”, məni ənni “məni kimi”, pambığ damağ “pambıq kimi”, munnan sayrı “bundan başqa”, mənə baxıb “mənə görə” (Dərbənd) və s.

QALİBƏ HACIYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
oguz.haciyev@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ DİLÇİLİYİNDƏ DİALEKT BÖLGÜSÜ PROBLEMI

Dialektlərin tədqiqi coğrafi prinsipə əsaslanan praktik tədqiqatlardan başqa, həm də tarixi, siyasi, etnik və sosial amilləri şərtləndirən konseptual nəzəriyyələrə əsaslanır ki, yalnız bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda doğru nəticə əldə etmək mümkün olur. Lakin təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, müasir dialektologiyada aparılan praktik tədqiqatlarda əldə edilmiş uğurlu nəticələri nəzəri dialektologiyada görmək mümkün deyildir. Müasir dialektologiyanın bir elm kimi inkişafı göstərir ki, müasir dialektlərin tədqiqində nəzəri baxımdan həllini gözləyən bir çox problemlər mövcuddur. Dialektlərin tədqiqinə istər tarixi, istərsə də müasir elmin tələbləri müstəvisində yanaşdıqda dialektlərin coğrafi amillər əsasında praktik tədqiqindən əlavə olaraq, bu tədqiqatlarda siyasi, etnik, tarixi və sosial-mədəni amillərin də nəzərə alınaraq tədqiq olunması olduqca vacib şərtidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dialektlərin tədqiqində yalnız ənənəvi olaraq tarixi-coğrafi prinsipə əsasən aparılan tədqiqatlar təsviri xarakter daşıyır. Bu isə dilin inkişafı tarixində baş verən hadisələrin dilə təsirini, eləcə də dillərarası qarşılıqlı inteqrasiya səviyyəsini, dildə yaranmış deformasiyaları, dilin təşəkkülündə əsas rol oynayan etnolinqvistik faktorları müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Hətta praktik tədqiqatlarda bəzən dialektlər üzərində qurulan siyasi-ideoloji təbliğat məqsədi dialektologiyada müxtəlif yeni nəzəri konsepsiyaların yaranmasını şərtləndirir.

Dünya dilçiliyində dialektlərin yaranması, sonrakı inkişafı, tədqiqi və təsnifi ilə əlaqədar müxtəlif nəzəriyyələr meydana çıxmış, mübahisə doğuran mülahizələr söylənməmişdir. Bununla belə, dialektlərin tədqiqi və təsnifi məsələləri nəinki Azərbaycan və Türkiyə, hətta rus və ingilis dilçiliyində də lazımi səviyyədə həll edilməmiş mühüm problem olaraq qalmaqdadır. Bunu N.A.Baskakov, N.İ.Aşmarin, B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, E.Əzizov, M.Məmmədli, B.A.Serebrennikov, R.A.Budaqova, Ə.Dəmirçizadə, V.M.Jirmunski, Ə.Cəfəroğlu, C.Heyət, B.Rəsuloğlu, Z.Korkmaz, A.B.Ercilasun, T.Gülensoy, L.Karahan, A.Dilaçar, N.Məmmədov kimi tədqiqatçıların əsərlərində dialektlərin təsnifində yekdil bir fikrin olmaması təsdiq etməkdədir.

V.V.Vinoqradova görə “öz inkişafının müxtəlif tarixi mərhələlərində... milli dillərin daxili xəlqi mahiyyəti açılmamış, yazılı və şifahi ədəbi nitqin ardıcıl inkişafı, həmçinin milli ədəbi dil sistemində bunların müxtəlif mərhələlər üzrə qarşılıqlı təsiri problemləri işıqlandırılmamışdır” [Виноградов В., s.24].

M.Cahangirov dilin inkişafını xalqın tarixi ilə sıx bağlılığını, dilin ümdə inkişaf dövrlərini cəmiyyətin inkişafının başlıca dövrləri ilə əlaqələndirir və bu dövrlərin qəbilə-tayfa dilərindən xalq dillərinə, xalq dillərindən milli dillərə doğru inkişafdan ibarət olduğunu göstərir [Cahangirov M., s.7].

N.Məmmədov qəbilə quruluşunun çürüməyə başladığı dövrlərdə qəbilələrin parçalanması və bir-birinə qohum olan dil və dialektlərin əmələ gəlməsindən daha çox, qəbilələr arasında yaxınlaşma və birləşmə hadisələrinin daha tipik olması qənaətindədir. Onun fikrincə qəbilə ittifaqlarının yaranması və tayfaların əmələ gəlməsi ilə bu qəbilə ittifaqlarına daxil olan qohum dialektlərin birləşməsi prosesi yaranır. Burada da dil qəbilə ittifaqları üçün vahid ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilir [Məmmədov N., s.12-13].

Zamanın yaratdığı siyasi-coğrafi ayrılıq bəzən zəifləmiş olan iki qəbilənin bir tayfa halında birləşdiyi yerdə eyni bir tayfada bir-birinə çox yaxın olan iki dialekt danışıqında öz təsdiqini tapır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, tayfalar bölünürkən onların müxtəlif coğrafi məkanlara miqrasiyası onlar üçün yeni bir dil yaratmır. Bölünən qəbilə ayrıldığı qəbilənin dilini də özü ilə bərabər başqa coğrafiyaya apararaq ondan vahid ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Dillərin parçalanması nəticəsində bəzən bu dillərin müstəqil dil kimi formalaşmasına, bəzən də dialektlərin yaranmasına gətirib çıxaran tarixi, ictimai-siyasi amillərin başlıca rol oynadığını qeyd edən B.Çobanzadə türk-tatar

şivə və ləhcələrinin 3 əsas – üzvi (qan qarışmaları, yəni genetik amillər), coğrafi və ictimai amillərin əsasında yaranadığını göstərmişdir [Çobanzadə B., s.160, c.1].

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, B.Çobanzadədən sonra dialektlərin yaranması və sonrakı proseslərdə bölünməsi məsələlərinə bu müstəvidən yanaşılmamış, sadəcə ənənəvi olaraq tarixi-coğrafi prinsip əsas götürülmüşdür. Azərbaycanda aparılan dialektoloji tədqiqatlarda B.Çobanzadədən fərqli olaraq müxtəlif dillərin və dialektlərin təsnifində etnik-geneoloji əlamətlər və tarixi-siyasi proseslər nəzərə alınmadan yalnız sosoloji, dillərarası qarşılıqlı əlaqə və vahid ədəbi dil kimi ümimiləşdirilmiş bir konsepsiyasının prinsipləri çərçivəsində yanaşılmışdır.

Bu isə onu göstərir ki, müasir dialektlərin təsnifində ən ciddi problem yaradan tarixi-siyasi proseslər nəticəsində təcrid olunmuş kənar dialektlər tamamilə kənarda qalmışdır. Deyilənlər çağdaş Azərbaycan-türk dilinin dialektlərinin təsnifində öz təsdiqini tapır. Orta əsrlərə qədər vahid coğrafiyada vahid ünsiyyət vasitəsi olan türk dilinə mənsub olan indiki Azərbaycan və Türkiyə ərazisinə dəfələrlə müxtəlif xalqların kütləvi miqrasiyalarının təşkil edilməsi, eyni zamanda tarix boyu Azərbaycan ərazilərinin parçalanaraq başqa dövlətlərin sərhədləri daxilinə aid edilməsi nəticədə ümumtürk dilində müxtəlif dialekt fərqlərini yaratmış və bölgədə çox ciddi demoqrafik dəyişikliyə səbəb olmuşdur.

Bütün bu faktorlar isə müasir dialektologiyada öz həllini gözləyən bir çox konseptual nəzəri məsələlərin mövcud olduğunu göstərir. Müasir Azərbaycan dialektologiyasında ən ciddi nəzəri problemlərin sırasında dialektlərin tədqiqi tarixi, Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolinqvistik qatının müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlərlə yanaşı, ən ciddi problemlərdən biri də dialektlərin bölgüsüdür.

Əsrlər boyu imperialist dövlətlərin siyasi çəkişmələrinin qurbanına çevrilmiş Azərbaycanın tarixi ərazilərinin müxtəlif dövlətlər tərəfindən işğal edilməsi nəticədə zaman-zaman öz tarixi yurdlarından deportasiya olunmuş və öz doğma yurdlarından didərgin salınmış Azərbaycan türklərinin bir qismini soyqırma, bir qismini isə dünyanın müxtəlif bölgələrində özünə sığınacaq tapmaq məcburiyyətində qoymuşdur. Bütün bu proseslər müasir dialektlərin tədqiqində Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarda yaşamaq məcburiyyətində qalan xalqın canlı danışmaq dilinin bir qədər diqqətdən kənarda qalmasına səbəb olmuş, Azərbaycan dialektlərinin təsnifatına daxil edilməsinə imkan verməmişdir.

Məhz bu səbəbdən də Azərbaycanın tarixində baş verən siyasi-tarixi proseslər bu gün Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifində ən ciddi problemlərdən biri kimi ortaya çıxır və Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsünün dəqiqləşdirilməsinə imkan vermir. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan-türk dili dialektlərinin təsnifi məsələlərinə tədqiqatçılar fərqli mövqedən yanaşmış və bu məsələ elmi səviyyədə həll edilməyən mürəkkəb bir problem olaraq qalmışdır.

Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində dialektoloji tədqiqatların əsasən praktik tədqiqinə üstünlük verildiyindən, burada etnik-geneoloji amillər nəzərə alınmamış və yaxud dialektlərin tarixi-coğrafi baxımdan təsnifi isə birmənalı olaraq sadəcə ölkənin sərhədləri daxilindəki bölgələrə aid edilmiş, ölkə xaricində digər coğrafiyalarda danışılan vahid bir dilin dialektləri kənarda qalaraq bu təsnifata daxil edilməmişdir. Bu müstəvidən yanaşdıqda aydın görünür ki, müasir dialektologiyanın ən öncül məsələlərindən biri də məhz müasir dialektlərin təsnifi məsələsidir.

Dünya dilçiliyində türk dilinin dialektlərinin tarixi-coğrafi və etnik-geneoloji prinsip əsasında ilk təsnifi hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı “Divanü-lügət-it Türk” əsərində verilmişdir. Orta əsrlərə qədər bütün Şərqdə xalqlar arasında vahid ünsiyyət vasitəsi olan türk dili sonrakı tarixi mərhələlərdə müəyyən amillər nəticəsində oğuz, qıpçaq, səlcuq, bulqar, peçenek, əfşar və s. bu kimi tayfa dillərinə ayrılmış və sonrakı tarixi mərhələlərdə müəyyən amillər nəticəsində bu tayfa dillərinin özünün də daxilində dialekt bölünməsi baş vermişdir.

Bu parçalanmadan sonra istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə dilçiliyində XIX əsrdən başlayaraq ümumtürkoloji dilçilikdə dialektlərin təsnifi məsələsi olduqca aktual və mübahisəli məsələlərdən biri olmuş və indi də belə olaraq qalmaqdadır. Amerika dilçiliyində dialektlərin təsnifi coğrafi prinsip üzrə, Rus dilçiliyində isə bu məsələ birmənalı şəkildə tarixi etnik amillər əsasında şərh edilmiş olsa da, Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində isə dialektlərin təsnifi daha çox tarixi-coğrafi

prinsipə əsaslanılmışdır.

1. Azərbaycan dilçiliyində dialekt bölünməsi problemi.

Azərbaycan-türk dialektlərinin təsnifinə tədqiqatçılar tərəfindən fərqli mövqedən yanaşılmış olsa da, bu dialektlərin tədqiqi tarixinə diqqət edərsək dialektoloji araşdırmaların əsasən tarixi-coğrafi prinsip əsasında tədqiqinə daha çox üstünlük verildiyi görünməkdədir. Dünya dilçiliyində Azərbaycan dialektlərinin tədqiqində ənənəvi olaraq M.Şirəliyevin tarixi-coğrafi prinsipi əsas götürüldüyündən, bu tədqiqatlarda bir çox digər amillər, xüsusilə tarixi-siyasi, etnik-geneoloji məsələlər istənilən səviyyədə nəzərə alınmamış və nəticədə Azərbaycan dili dialektlərinin tarixi etnolingvistik xüsusiyyətləri tam şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir.

Bu iş müasir mərhələdə aparılan tarixi-müqayisəli dialektoloji tədqiqatlarda coğrafi prinsipin Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş kənar dialektlərini nəzərə almadan, sadəcə Quzey Azərbaycanın sərhədləri daxilindəki dialektlərə tətbiqinin özünü doğrultmadığını aydın şəkildə göstərir. Deyilənlər müasir Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarda-Güney Azərbaycan (İranda), Əfqanıstan, Suriya, İraq, Gürçüstan, Balkan ölkələri, Rusiya, Dağıstan, bütövlükdə Qafqazda, eləcə də hazırda Ermənistan Respublikası kimi tanıtılan Azərbaycanın tarixi ərazisi Qərbi Azərbaycanda yaşayan və ermənilərin törətdiyi soyqırım nəticəsində öz tarixi yurdlarından didərgin salınan Azərbaycan türklərinin dilinin tədqiqində öz təsdiqini tapır. Ninel Hacıyevanın yazdığı kimi, tarixi məlumatlar, habelə Qafqaz ərazilərindəki müasir linqvistik dialekt materialları Qafqazda daha böyük bir ərazidə, çox qədimdə türkdilli əhalinin yaşaması faktını təsdiq edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin Qafqaz arealı, özünə qarşı lazımi maraq oymamışdır. Bu həm də onunla izah olunur ki, Qafqazdakı türk dil münasibətləri, dillərin qarışması faktları, onların yayılma arealları kifayət qədər aydın görünür. Lakin buna baxmayaraq, Qafqazın türkdilli arealı indiyə qədər linqvistik cəhətdən öyrənilmədiyindən müasir dövrdə bir qədər çətinlik törədir [Гаджиева Н., s.3-6].

N.Hacıyevanın Qafqaz regionu üçün söylədiyi bu fikirləri eynilə XIX əsrdə 1828-ci il Rusiya ilə İran arasında bağlanmış “Türkmənçay” müqaviləsinə əsasən İranın tərkibinə qatılan Güney Azərbaycan arealını da daxil etmək olar. Hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan və müasir azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş qarpapaq, əfşar, qaşqay, bayat, şahsevən, sungur, xalac və başqa bu kimi digər türk boylarının dillərinin dialektoloji tədqiqatlardan kənar qalması və yaxud müstəqil etnik dil kimi tədqiq edilərək tanıtılması səbəbindən Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifatına daxil edilməmişdir. Bu işə onu göstərir ki, Azərbaycan dialektologiyasında Azərbaycan dilinin dialektlərinin bölgüsündə etnik-geneoloji və sosial-siyasi amillər nəzərə alınmadan sadəcə tarixi-coğrafi prinsipə əsaslanılmışdır. Azərbaycan dilinin dialektlərinin təsnifində qeyd olunan bu amillərin nəzərə alınmaması, nəticədə dialektoloji tədqiqatlarda yanlış nəzəri konsepsiyaların əsasını qoymuşdur.

Vaxtı ilə G. Dörfer Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dilini tədqiq edərkən coğrafi prinsipə görə bu dili müasir Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi deyil, bunu İranda yaşayan az saylı bir xalqın müstəqil dili kimi tədqiq etmişdir ki, bu da dünya dilçiliyində xalacların dilinin müasir Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti kimi deyil, müstəqil etnik dil kimi tanıtılmasına səbəb olmuşdur. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, G.Dörferdən sonrakı tədqiqatlarda da Güney Azərbaycanda, İranın mərkəzində Tehranın 160 km. Cənub-qərbində yerləşən Savə, Qum, Ərak şəhərləri arasındakı Xələcistan adlanan bölgədə yaşayan xalacların dilinin tədqiqinə coğrafi-etnik prinsip əsasında yanaşaraq müstəqil dil kimi qəbul edilmiş və bu dilin tədqiqində tarixi-siyasi parçalanmalar nəzərə alınmadan yalnız ümumi nəzəri baxımdan sosioloji, dillərarası qarşılıqlı əlaqə və vahid ədəbi dil konsepsiyası çərçivəsində yanaşılmışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Dörferdən sonrakı bir çox tədqiqatlarda da hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dili müasir Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi deyil, müstəqil dil kimi tədqiq edilməkdədir. M.Məmmədli “Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini saxlayan dialektləri”indən bəhs edərkən bu bölgüyə Güney Azərbaycanda yaşayan sunqurların, əfşarların dilini daxil etmiş olsa da, öncəki tədqiqatlara əsasən xalacların dilini Azərbaycan dilinin dialekti kimi qəbul etməkdə bir qədər tərəddüd etmişdir [Məmmədli M., s.48].

Onu da təəssüflə qeyd etməliyik ki, hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan sadəcə xalaların dili deyil, eyni zamanda vaxtilə müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən bayat, qarapapaq, əfşar, qaşqay, sunqur, şahsevən və digər bu kimi türk boylarının da dilləri müasir dövrdə vahid bir dilin, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti kimi deyil, ayrı-ayrı xalqların müstəqil dili kimi araşdırılmaqdadır. Bu yöndə aparılan tədqiqatların və irəli sürülən nəzəri konsepsiyaların nəticəsində Güneydəki xalac, qaşaqay, əfşar, qarapapaq, sunqur və başqa bu kimi türk boylarının dili müasir Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi deyil, beynəlxalq müstəvidə Güney Azərbaycanda yaşayan ayrıca bir millətin müstəqil dili kimi tanındılmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, İranda-Güney Azərbaycanda vahid milli dildə təhsilin olmaması və milli dildə danışmağın yasaq edildiyi bir şəraitdə dialektoloji tədqiqatların aparılmasının imkansızlığı, digər tərəfdən isə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda sosioloji amillər, dillərarası qarşılıqlı əlaqə və vahid ədəbi dil konsepsiyası əsasında etnolinqvistik faktların şərhli nəzəri baxımdan özünü doğrultmur. Nəticədə, müasir Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixini və etnogenezini bilmədən aparılan bu tip tədqiqatlarda dialekt faktlarının şərhli tamamilə yanlış bir istiqamət alır və dil öz tarixi kökündən qoparılır. Bu isə vaxtı ilə Azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş **bayat, oğuz, qıpçaq, xalac, əfşar, qaşqay, sunqur, qarapapaq, qacar** kimi qədim türk boylarının dil faktlarının beynəlxalq müstəvidə İranda yaşayan az saylı xalqlara məxsus müstəqil dili kimi tanındılmasına gətirib çıxarır ki, bu da çağdaş Azərbaycan, eləcə də digər türk ləhcələri üzrə aparılan dialektoloji tədqiqatların istiqamətini tamamilə dəyişir və tamamilə yanlış nəticələrə gətirib çıxarır.

Bu baxımdan xarici tədqiqatçıların Güney Azərbaycanda vaxtı ilə azərbaycanlıların etnogenezində rol oynamış qədim etnosların dili üzərində apardığı tədqiqatlar bunun bariz nümunəsidir. G.Dörferin Güney Azərbaycanda yaşayan xalaların dilini tədqiq edərkən İranın fars dilli bir dövlət olduğunu nəzərə alaraq, vaxtı ilə Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş qədim oğuz boylarından biri olan xalaların dilini müstəqil dil kimi təqdim etməsi, və yaxud İran tarixçisi Ə.Kəsrəvinin Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilinin dialekt xüsusiyyətlərini əsas götürərək Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların dilindən tam fərqli bir dil olduğu iddiasını irəli sürməsi fikri də dialektoloji tədqiqatların istiqamətini tamamilə dəyişdirən təhlükləli siyasi konsepsiyadan başqa bir şey deyil.

Onu da təəssüflə qeyd etməliyik ki, hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan sadəcə xalaların dili deyil, eyni zamanda vaxtilə müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən bayat, qarapapaq, əfşar, qaşqay, sunqur, şahsevən və digər bu kimi türk boylarının da dilləri müasir dövrdə vahid bir dilin, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti kimi deyil, ayrı-ayrı xalqların dili kimi araşdırılmaqdadır.

Lakin etnik-geneoloji-mənşə prinsipi əsasında aparılan dialektoloji tədqiqatlar və xalaların dil faktları çağdaş Azərbaycan türkcəsinin prototürk dövründən bu günə kimi ən qədim tarixi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış və yad dillərin təsiri altında müstəqilləşdirilmiş bir dialekti olduğunu təsdiq etməkdədir. Bu müstəvidən yanaşarkən müasir dövrdə xalaların timsalında hazırda İran, İraq, Suriya, Əfqanıstan, Dağıstan, Gürcüstan, Rusiya, Balkan ölkələri kimi dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında parçalanmış şəkildə yaşayan və çağdaş Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış ağqoyunlu, bayat, əfşar, bayandur, colan//kolan, kəngər, qarapapaq, qacar, qaraqoyunlu kimi bir çox digər türk boylarının tarixi-etnik dil faktlarına əsasən dialektlərin tədqiqində bir çox ümumiləşdirilmiş nəzəriyyələrin tamamilə özünü doğrultmadığının şahidi oluruq.

Bütün tarixi mənbələr və tədqiqatlar göstərir ki, hazırda istər Güney Azərbaycanda, istərsə də digər coğrafiyalarda yaşayan xalalar qədim oğuzlardan ayrılmış bir qoldur. Tarixi mənbələrdə xalaların oğuz boylarından biri kimi müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rolu olduğunu təsdiq edən faktlar öz əksini tapmışdır. Şimali Azərbaycanda xalaların oğuz boylarına mənsub türk etnosları olduğunu təsdiq edən külli miqdarda toponimlərlə yanaşı, xalaların folklorunda rast gəlinən bayatılar eyni ilə müasir Quzey Azərbaycan və Anadolu folklorunda ortaq şəkildə qorunmaqdadır ki, bütün bu tarixi ədəbi dil faktları qədim şumer dilinin müasir varisi olan xalaların dilinin Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti olduğunu təsdiq edir.

Xalacların dilində

Horos banq yerdeki yek,
Keysim qan verdiki yek,
Sağluqumça kelmedyin
Tural can verdiki yek,

Tağları kezdım keldım,
Taşlarıyn tüzdüım keldım,
Yaru bi-vafa kördüm
Elimi üzdüm keldım.

Mən höldüm nənəm qaldı,
Hotuma köner qaldu,
Nə dünyada kam aldım,
Nə bi nişanam qaldu [Gökdağ B.A., s.91].

Müasir Azərbaycan dilində

Xoruz ban verəndə, gəl
Köksüm (yaram) qan verəndə, gəl,
Sağlığımda gəlmədin
Dur (barı) can verəndə, gəl.

Dağları gəzdım gəldım,
Daşların düzdüm gəldım,
Yarı bivəfa gördüm
Əlimi üzdüm gəldım.

Mən öldüm anam qaldı,
Oduma yanan qaldı,
Nə dünyadan kam aldım,
Nə bir nişanəm qaldı.

Müasir dövrdə İran ərazisində, yəni Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dilinin çağdaş Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti olduğunu təsdiq edən faktlardan biri də xalacların adını daşıyan tarixi toponimlərin həm Güney, həm də Quzey Azərbaycanda paralel şəkildə qeydə alınmasıdır. Hazırda Şimali Azərbaycanın Naxçıvan MR, Qubadlı, Salyan, Ucar və Xızı payonlarında Xələc adlı kəndlərin mövcud olması deyilənləri təsdiq edir [AR-nın inzibati ərazi bölgüsü, s. 396-397]. Dediklərimizi təsdiq edən bu fakt kiçik bir coğrafiyada xalacların adının bu qədər toponimdə mühafizə olunmasının təsadüfi olmadığını aydın göstərir.

Xalacların qədim oğuz boylarından biri olub, sonradan onlardan ayrıldığını təsdiq edən bir çox tarixi mənbələrdən aydın olur ki, xalacların yaşadığı ərazilər sadəcə Güney Azərbaycanla məhdudlaşmır. Müxtəlif coğrafiyalardakı bir çox tarixi toponimlər xalacların Quzey Azərbaycan, İraq, Suriya, Əfqanıstan, Anadolu, hətta Hindistana qədər geniş bir coğrafiyaya sahib olduğunu təsdiq edir. B.A.Gökdağ xalacların adının keçdiyi ən qədim mənbənin eramızın 630-cu ilinə aid olduğunu göstərir [Gökdağ B. A., s. 3]. Z.Vəlidı Toğan “Oğuz Xaqan” dastanında xalacların adının türk dilində “kalaç” şəklində işləndiyi halda, “Oğuznamə”də isə “xalac” şəklində qeyd olunduğunu göstərmişdir [Toğan Z. V., s.45-46]. “Oğuz Xaqan” dastanında verilən məlumatdan, həmçinin Quzey və Güney Azərbaycanda Araz boyu ərazilərdə xalacların adını daşıyan yaşayış məskənləri və burada aparılan arxeoloji qazıntılar xalacların tarixinin bizim eradan 3 min il əvvələ gedib çıxdığını və qədim şumer mədəniyyətinə dayandığını təsdiq edən xeyli dil faktları mövcuddur [Seyidov A., s.12].

Əbülqazi Bahadır xan “Şəcərəi-tərakimə” (Türkmənlərin soy kitabı) əsərində Oğuz xanın İran, Türkiyə və Misirə yürüşündən bəhs edərkən xalacların tarixi və məskunlaşdığı coğrafi areal haqqında tam təsvir yaradır, onların Mavərnəhr, Xorasan və İraqda daha çox üstünlüyə malik olduğunu, Aymak və Cağatay elinə birləşdiyini göstərmişdir [Əbülqazi B., s.60]. Xalacların adının keçdiyi ən qədim mənbələrdən biri də M.Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsəridir [Kaşğarlı M., s.415].

Dünya dilçiliyində xalacların dilinin Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti kimi deyil, müstəqil dil kimi tanınmasının başlıca səbəbi coğrafi prinsipə görə əsaslandırılmışdır. Belə ki, coğrafi baxımdan hazırda Cənubi Azərbaycanda (İranda) xalacların fars dövlətinin tərkibində fars dilinin hakimiyyəti altında digər türklərdən təcrid olunmuş şəkildə müstəqil bir toplum kimi kompakt şəkildə yaşaması və burada onların vahid ədəbi dildə təhsil almaq imkanlarından məhrum edilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bu faktlar isə onu göstərir ki, tarixi etnik xüsusiyyətlərinin sadəcə coğrafi prinsip əsasında tədqiqi bu dialektlərin sərhəddini məhdudlaşdırır.

Nəticədə eyni xalqın parçalanaraq müxtəlif coğrafiyalarda yaşaması onların danışdığı dil arealını da məhdudlaşdırır ki, bu səbəbdən də başqa bir coğrafiyada, ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində yaşayan parçalanmış bir xalqın dilinin tarixi kökündən qoparılaq yayıldığı tarixi arealın sərhədlərini müəyyənləşdirilməsi bir qədər çətinləşir.

Bu isə onu göstərir ki, bəzən dünyanın bir çox dövlətlərində yaşayan və rəsmi dövlət dili olmayan toplumların dilinin və dialektlərinin tədqiqində sadəcə coğrafi prinsipə əsaslanaraq ümumiləşdirilmiş, sosioloji, dillərarası qarşılıqlı əlaqə və vahid ədəbi dil konsepsiyası çərçivəsində yanaşılması bu dialektlərin tarixi-etnik tədqiqində özünü doğrultmur. Bunun üçün dialektoloji tədqiqatlarda təsəvvüfat aparılırkən ilk növbədə bu nəzəriyyənin dialektlərin tədqiqində özünü tam şəkildə doğrultmadığını göstərən bir neçə əsas amil ciddi konseptual bir məsələ kimi nəzərə alınmalıdır.

1. Müxtəlif siyasi amillər əsasında baş verən kütləvi tarixi miqrasiyalar.
2. İşğal olunmuş ərazilərdə imperiya tərkibinə daxil edilmiş yeni ərazilər və bu ərazilərdə yaşayan digər millətləri assimilyasiya etmək məqsədi ilə aparılan dil siyasəti.
3. Müxtəlif dövlətlərin tərkibində öz tarixi kökündən qoparımaq məqsədi ilə öz millətindən təcrid olunaraq başqa dil hökmranlığı altında kompakt (toplum) şəkildə yaşamaq məcburiyyəti.
4. Dövlət tərkibində fərqli millətlərin milli mədəni hüquqlarından məhrum edilməsi və bu millətlərin milli dildə təhsil almaması və ya milli dildə təhsilin yasaq edilməsi.

Dialektlərin tədqiqinə bu müstəvidən yanaşdıqda aydın olur ki, dialektlərin tədqiqi coğrafi prinsipə əsaslanan praktik tədqiqatlardan başqa, həm də tarixi, siyasi, etnik və sosial amillərə əsaslanır ki, yalnız bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda dialektlərin təsnifində doğru nəticə əldə etmək mümkün olur.

Bu konsepsiyadan çıxış edərək aydın olur ki, müasir dialektologiyada Azərbaycan dilinin dialektlərinin tədqiqində və təsnifində sadəcə coğrafi amillərə əsaslanıldığından, vaxtı ilə Ə.Cəfəroğlu və B.Çobanzadənin irəli sürdüyü digər amillər (etnik-geneoloji və sosial-siyasi) amillər nəzərə alınmır. Elə bu səbəbdən də bu problemlərin həllinin başlıca yollarından biri ənənəvi prinsipdən, yəni dialektlərin müəyyən bir coğrafi areal əsasında tədqiqindən əlavə olaraq, dialektoloji tədqiqatlarda digər amillərin də nəzərə alınması vacib şərtədir. Lakin təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, müasir dialektoloji tədqiqatlarda bu istiqamətdə həll olunmamış bir çox məsələlər hələ də öz həllini gözləyir. Elə bu səbəbdən də bu problemlərin həllinin başlıca yollarından biri ənənəvi prinsipi, yəni dialektlərin coğrafi amil əsasında praktik tədqiqindən əlavə olaraq, bu tədqiqatlarda siyasi, etnik, tarixi və sosial amillərin də ciddi şəkildə nəzərə alınaraq tədqiq olunması olduqca vacib şərtədir.

Bu isə onu göstərir ki, müasir dialektlərin təsnifində və tədqiqində tarixi, coğrafi, etnik amillərlə yanaşı, sosial-siyasi amillərin də rolunun nəzərə alınması olduqca vacibdir. Belə ki, tarixi, coğrafi və etnik amillər əsasında bir dilin daxilində yaranmış dialekt fərqlərinə görə bütün bir xalq və milləti parçalamaq siyasətini həyata keçirən imperialistlərin əsas hədəf nöqtəsi dildir. Ən başlıcası isə etno-dilləri, yəni dialekt fərqlinə görə müxtəlif adlarla adlandırılan vahid bir dilə məxsus tayfa dillərini hədəf almaqla imperialist dövlətlər eyni kökdən olan bu tayfalar arasında milli birliyi pozmaq və bu xalqlar üzərində öz hakimiyyətini daha da gücləndirməyə cəhd etmişdir. Elə bu səbəbdən də müxtəlif imperiyaların işğal etdiyi bölgələrdə yerli xalq vahid dil əsasında öz milli dilində təhsil almaq və digər sosial-mədəni hüquqlarından tamamilə məhrum edilmişdir. Nəticədə dialektlərin coğrafi prinsip əsasında təsnifatında bu etno dillər kənar qalmışdır. Artıq müasir Azərbaycan dialektologiyasında bu məsələyə diqqəti yönəltməyə çalışan tədqiqatçıların əsərlərində Azərbaycan Respublikasının sərhədləri xaricində qalan “təcrid olunmuş” və ya “kənar dialektlər” haqqında verilən məlumatlar müasir mərhələdə bu dialektlərin də dialekt bölgüsündə yer almasını şərtləndirir. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, siyasi mahiyyətinə görə bu günə qədər aparılan təsnifatlarda bu məsələyə yetərincə toxunulmamışdır.

Azərbaycan dialektologiyasında “kənar” və ya “təcrid olunmuş” dialektlərin təsnifatda yer almamasının başlıca səbəblərindən biri də İraq, Əfqanıstan, Suriya, Rusiya kimi ölkələrlə yanaşı, İran-fars dövlətində də yaşayan və müxtəlif etnik adlarla müstəqil xalq kimi tanıtılan türk boylarının milli dildə vahid təhsil hüququnun tamamilə yasaq edilməsi olmuşdur. Çünki imperializm iddiasında olan bu dövlətlər yaxşı bilir ki, bu coğrafiyalarda *bayat, qacar, qaşqay, bayat, əfşar, qarapapaq, şahsevən, xalac, sunqur, türkmən, colan//kolan, kəngər, qızılbaş* kimi ayrı-ayrı etnik adlarla tanıtılmağa çalışılan Azərbaycan türklərinin milli dildə vahid təhsil sisteminin olamsı bu tayfa dillərinin bir kökdən qaynaqlandığını elmi əsaslarla göstərəcək və onların milli birliyini daha da

gücləndirəcək. Bu faktor imperializmi zəiflədən əsas amil kimi imperiyanı tamamilə dağılmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyduğundan bu ölkələrdə milli dildə vahid təhsil sisteminin aradan qaldırılması ilə yanaşı, burada yaşayan eyni kökdən qaynaqlanan xalqların dillərinin etnik adlarla parçalanması və müstəqil dil kimi tanınması siyasəti həyata keçirilmişdir. Buna görə də, bütün bir xalqın parçalanması və asan assimilyasiya edilməsinin əsas yolu bir dilin dialektlərə parçalanması və müstəqil etnodillər kimi tanınması imperializmin əsas hədəf nöqtəsi olmuşdur. Bu barədə İranın bir çox rəsmi dövlət sənədlərində verilən məlumatlar da açıq şəkildə ifadə edir.

XIX əsrdə 1813-cü il “Gülstan” və 1828-ci il “Türkmənçay” müqavilələri əsasında İran İslam Respublikasının tərkibinə daxil edilən Güney Azərbaycanda müasir mərhələdə tarixi etnik adını və ən qədim linqvistik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan xalqlarla yanaşı, əfşar, qaşqay, şahsevən, qarapapaq, bayandur, bayat, sunqur və başqa bu kimi digər türk boylarının dilinin müasir Azərbaycan türkcəsindən qoparılmasının başlıca səbəbi farsdilli dövlət olan İranda fars rejiminin siyasi-ideoloji məqsədinə xidmət edir və farsdilli dövlət daxilində öz tarixi-etnik müstəqilliyini qoruyub işlək bir durumda saxlayan bu türk tayfalarını öz tarixi kökündən qoparmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycan türklərini parçalamaq ideyasını dil üzərindən gerçəkləşdirən bu fikirlərə İran rəsmilərinin tərtib etdiyi rəsmi dövlət sənədlərində də aydın görmək mümkündür. Xalqımızın milli dil və tarixini inkar etməyə çalışan bu kimi fikirlərə İranın hərbi generalı olmuş Əli Rəzmaranın “Coğrafiyeye Nizami İran. Azərbaycan xavəri” (۱۳۲۰. علی رزم خاوری ایران آذربایجان خاوری ایران) əsərinin 5-ci fəslində rastlaşırıq: “Şərqi Azərbaycan sakinlərinin dili Azəridir (bir növ türkcədir). Bu dil zaman prosesində qonşu dövlətlərin əhalisi ilə ünsiyyət nəticəsində qəbul edilərək indi də işlənməkdədir. Dövlət tərəfindən bu məntəqənin dilinin dəyişdirilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilsə də, bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, ən çox vətənpərvərlik hissinə malik olan Azərbaycan əhalisi üçün bu iş son dərəcə vacib və mühümdür. Azərbaycan əhalisində həqiqi vətənpərvərliyi qoruyub onu üzə çıxarmaq üçün lazımdır ki, zaman keçdikcə tədricən onların dilində ortaya çıxmış bu kiçik zahiri nöqsanlar da aradan qaldırılsın.” [علي رزم آرا s. 47].

زبان سکنه آذربایجان خاوری آذری (یک قسم ترکی است) که بواسطه
ارتباط با سکنه همجوار بمرور زمان اقتباس کرده و حالیه نیز معمول است
با آنکه از طرف کشور اقدامات جدی و اساسی برای تغییر زبان این منطقه
عملی شده ولی بایستی همیشه این نکته منظور نظر باشد که تغییر زبان این منطقه
که دارای بهترین احساسات و افکار مبین پرستی میباشد یکی از اقدامات موثر و
مهم محسوب شده و برای آنکه سکنه آذربایجان دارای ظاهر و باطن مبین پرستی
واقعی باشند بایستی این مختصر نقیصه ظاهری که بمرور زمان در زبان آنها حاصل شده
مرتفع گردد.

Müasir dövrdə Azərbaycan və Türkiyə Respublikalarının sərhədlərindən kənarında müxtəlif bölgələr üzrə aparılan dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, dialekt bölünməsi problemi sadəcə coğrafi prinsipə deyil, həm də tarixi etnik, siyasi və sosial amillərə əsaslanır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin dialektlərinin tədqiqində bu amillər bütövlükdə nəzərə alınmadan, dialektoloji tədqiqatlarda sadəcə M.Şirəliyevin tarixi-coğrafi prinsipi əsas götürülmüş, bu prinsipə görə də Azərbaycan dilinin dialektlərinin sərhəddi sadəcə 1920-ci ildən sonra Sövet İttifaqının tərkibinə daxil olan Azərbaycan Respublikasının siyasi-coğrafi sərhədləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Lakin Türkiyə dilçiliyində İ.Kunos və Ə.Cəfəroğlunun tədqiqatlarında bu

məsələyə bir qədər fərqli yanaşılmış, coğrafi prinsip əsasında aparılan tədqiqatların bir çoxunda tarixi etnolinqvistik faktorlar da öz əksini tapmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq, müasir Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində dialektoloji tədqiqatların istiqamətinin dialekt bölgüsü əsasında iki istiqamətdə müəyyənləşdirilməsi daha məqsədə uyğundur: 1. tarixi – coğrafi; 2. etnik-geneoloji.

Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyindən fərqli olaraq, rus dilçiliyində dialektlərin təsnifində etnik amillər ön planda olmuşdur. Türk dillərinin dialektlərə parçalanmasının əsasən tarixi-siyasi və etnik amillərə dayandığını göstərən N.A.Baskakov türk dillərini bütövlükdə etnik cəhətlərinə görə qruplaşdırmış və bu qrupların tərkibində yarımqruplara daxil edilən türk dilləri dialektlərinin hər biri haqqında müfəssəl məlumat vermişdir.

Türk dillərinin dialekt sisteminin sabitləşməsi və formalaşmasında kök-tayfa dillərinin əsas rol oynadığını və sonrakı tarixi mərhələlərdə xalqın inkişafını siyasi, coğrafi amillərə dayanması faktı ilə izah edən N.A.Baskakov bizim eramın I əsrində hun imperiyasının parçalanması nəticəsində türk dilinin iki qola, qərb (uyğur-bulqar və uyğur-xəzər) və şərq (uyğur) budaqlarına ayrıldığını və sonradan da şərq budağının da daxilində dialekt parçalanması nəticəsində uyğur (огуьские или уьгььские), uyğur oğuz ittifaqı nəticəsində uyğur-oğuz (огуь-огуь), qırğız dillərini coğrafi baxımdan cənubda yaşayan oğuzların (южные огуьы) dilinə aid olduğunu, sonrakı parçalanma nəticəsində isə qərb budağına daxil olan oğuz-karluq-qırpaq, şərq qrupuna daxil olan türk dillərinin sonradan bir-birindən qoparaq müstəqil dil kimi inkişaf etdiyini göstərmişdir [Баскаков Н.А., с.1-3].

Azərbaycan və Türkiyə dialektlərinin əsasında Türk dili dialektlərini bu dilin kökündə dayanan oğuz dilinə əsasən iki qola ayıran N.A.Baskakov coğrafi prinsip əsasında bu dialektlərin birinci qoluna 1) Dunay-türk (Adrianapol, Makedoniya, Bosnya, Adakaliya), ikinci qoluna isə Şərqi Anadolu (Kastamonu, Aydın, Konya, Sivas, Ankara) şivələrini daxil edərək bu dialektlərin də öz spesfik əlamətlərinə görə areal baxımından bir-birindən fərqləndiyini göstərmiş və bu bölgüyə keçid şivələrini də daxil etmişdir. Bunlarla yanaşı, dillərarası qarşılıqlı əlaqə prinsipinə görə Qafqazdakı türk dilləri – Azərbaycan, kumuk, qaraçay-balkar, noqay və türkmən dillərində daha qədim dövrlərin, alban və fars dillərinin substaratlarının (izlərinin) qorunduğunu qeyd edən N.Baskakovun tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin tarixi kökündə Güney Azərbaycanda İran faktorunun-fars dilinin təsirinin də qədimliyini izah etməsi də gözdən yayınmır [Баскаков Н.А., с. 2; 8-9].

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, Rus dilçiliyində Azərbaycan və türk dillərinin dialekt bölgüsündə daha çox etnik amillərə üstünlük verilmiş olsa da, Azərbaycan dialektologiyasında M.Şirəliyevin tarixi-coğrafi prinsip əsasında aparılan tədqiqatların istiqaməti yalnız coğrafi areal prinsipə uyğun müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da dünya dilçilərinin Azərbaycan dilinin coğrafi baxımdan təcrid olunmuş dialektlərinin tədqiqində yanlış nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin dialekt bölgüsünün tarixinə diqqət edərsək, bu dialektlərin ilk mükəmməl bölgüsünün tarixi XI əsrdə M.Kaşğarlının adı ilə bağlıdır. XI əsrdən bu günə qədər aparılan dialektoloji tədqiqatlarda öz aktuallığını itirməyən M.Kaşğarlının dillərin bölgüsünün əsasını etnik və coğrafi amillər müəyyənləşdirdiyi halda, nədənsə müasir Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində dialektlərin tədqiqində etnik amillər nəzərə alınmadan, yalnız coğrafi prinsip əsasında praktik tədqiqatlara üstünlük verilmişdir.

Dilin dialekt bölünməsinin Azərbaycan dilçiliyinin mürəkkəb bir məsələsi olduğunu qeyd edən E.Əzizov dilin dialekt bölünməsinin dialektlərin tədqiqində nə qədər mühüm olduğunu vurğulayaraq dilin dialekt bölünməsi probleminin bəzi dilçilər tərəfindən sadəcə olaraq şivələrin təsnifatı kimi başa düşüldüyünün yalnız olduğunu, əslində dilin dialekt bölünməsinin xalqın çoxəsrlik tarixi ilə bağlı olan, tarixən təşəkkül tapmış mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirir [Əzizov, s. 93]. Məhz bu baxımdan da E.Əzizov Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini bir neçə tarixi dövrlərə görə (qədim, orta və yeni) təsnif edərkən, xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş qədim tayfaların dildəki izinə əsasən tədqiqatların aparılmasını məqsədəuyğun sayır və Azərbaycan dilinin dialekt üzvlənməsini qəbilə-tayfa əlamətlərinə görə deyil, məhəlli əlamətlərə əsaslandığını göstərir [Əzizov E., s.23].

Bununla yanaşı, E.Əzizov tarixən böyük bir coğrafiyanı əhatə edən Azərbaycan dilinin yayılma arealı haqqında da ayrıca məlumat verərək, Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş, hazırda Güney Azərbaycanda (İranda) yaşayan qaşqay, eynallı, əfşar, İraq-Kərkük şivələrindən də söz açmışdır. O,

Azərbaycan dilinin ləhcələrini coğrafi prinsip əsasında cənub, şərq və qərb ləhcələri olaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə üç qrupda müəyyənləşdirmiş olsa da, Azərbaycan dili dialektlərini bu dialektlərin kökündə dayanan etnik-geneoloji əlamətlərə görə tədqiqinə daha çox üstünlük vermişdir [Əzizov E., s.3; 6; 29]. A.Hüseynov da Azərbaycan dilinin kökündə dayanan oğuz və qıpçaq dil faktlarına əsasən Azərbaycan dili şivələrində etnik amilləri əsas götürmüş olsa da, Azərbaycan dili şivələrini şərq, qərb və cənub ləhcəsi olaraq coğrafi baxımdan təsnif etmişdir. [Hüseynov A., s. 43].

Azərbaycan dili dialekt leksikasının etnolinqvistik təhlilində Quzey Azərbaycan ərazisində yaşamış qədim türk tayfalarının tarixi ilə qarşılıqlı surətdə öyrənilməsinin vacib şərt olduğunu göstərən İ.Qurbanova isə bu dialektləri tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərinə görə üç qrupda müəyyənləşdirmişdir: a) oğuz-qıpçaq; b) qıpçaq-oğuz; c) bütün qədim türk tayfa elementlərini, yəni səlcuq oğuzları və Orta Asiya qıpçaq tayfalarının bura gəlişindən öncə Azərbaycan ərazisindəki türk qarışıq tayfa elementləri [Qurbanova İ., s.55].

B.Çobanzadə, A.Hüseynov, E.Əzizov və İ.Qurbanovanın bu təsnifi nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilçiliyində dialektlərin tədqiqində əsasən coğrafi prinsip tətbiq edilməklə etnolinqvistik amillər sadəcə tarixi mövqedən ümumi nəzəri bir məsələ kimi şərh olunmuşdur. Nəticədə coğrafi prinsip əsasında aparılan praktik tədqiqatlarda etnik amillərə əsaslanılmadığından tarixi etnolinqvistik faktorlar kənarda qalmışdır. Azərbaycan dilçiliyində etnolinqvistika sahəsi ilə ən çox Ə.Dəmiçizadə məşğul olsa da, o da öz müasirlərindən fərqlənməmiş dialektlərin təşəkkülündə məhz inzibati ərazi bölgü prinsipini əsas götürmüşdür.

M.Şirəliyev tərəfindən tarixi-coğrafi prinsip əsasında sadəcə Şimali Azərbaycan Respublikasının dialektləri təsnif edildiyindən Sovet dövründə Azərbaycan respublikasının sərhədlərindən kənarda qalan Güney Azərbaycan, İraq, Suriya, Əfqanıstan, Gürcüstan, Dağıstan, Rusiya, Balkan ölkələrindəki Azərbaycan dilinin tarixi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan dialektlər bu bölgüyə daxil edilməmiş və bütövlükdə tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Tarixi tədqiqatlardan aydın olur ki, yad dil mühitində mövcud bu dialektlərin Azərbaycan dilinin digər dialektlərindən təcrid olunmasına baxmayaraq, bu dialektlər tarixi dil xüsusiyyətləri baxımından oğuz-qıpçaq dillərinin ilkin və qarışıq vəziyyətini nisbətən saxlaması və bir sıra innovasiya hallarına malik olması ilə səciyyələnir.

Sovet dövrü siyasi şərtlərin uyğun olmaması Şimali Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifində Azərbaycan dilindən təcrid olunmuş bir çox şivələrin, xüsusilə İraq-Türkman ləhcəsi və Güney Azərbaycan dialektlərinin bu təsnifata daxil edilməsinə imkan vermədiyindən mövcud dialektlər Azərbaycan dili dialektlərinin tərkibinə daxil edilməyərək, müxtəlif coğrafiyalarda mövcud müstəqil etnik dillər kimi tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifinə daxil edilməyən təcrid olunmuş şivələrindən biri də hazırda İraqda yaşayan İraq türkmanlarının dilidir. İstər İraq-türkman folkloru, istərsə də İraqda yaşayan türkmanların dilinin səs sistemi, leksikası və qrammatik quruluşu müasir Azərbaycan dilindəki eyni, təkzibolunmaz dil faktları ilə təsdiq olunur. Q.Paşayevin uzun illər İraq türkmanlarının dili və folkloru üzrə apardığı tədqiqatlar İraq-Türkman ləhcəsinin Azərbaycan dili dialektlərinin təsnifinə daxil edilməyən təcrid olunmuş bir dialekti olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırır.

Dilimdi,
Alma dilim-dilimdi,
Məni xoşbəxt eyləyən
Öz sevimli dilimdi [Paşayev Q., s.8].

1937-ci il represiyasından sonra Sovet dövrünün siyasi şərtlərinin nə qədər ağır olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dialektlərinin tarixi-coğrafi prinsip əsasında təsnif edən M.Şirəliyev bu təsnifata XIX əsrdən İran İslam Respublikasının tərkibinə aid edilən Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarda qalan, Güney Azərbaycanın sadəcə Təbriz dialektini cənub qrupuna daxil etmişdir. M.Şirəliyevdən fərqli olaraq, R.Rüstəmov Azərbaycan dialektlərinin cənub qrupuna Ərdəbil dialektini də əlavə etmişdir [Rüstəmov R., s.11].

M.Ergin Azərbaycan dilinin yayılma arealı haqqında daha müfəssəl məlumat verir: “Azəri sahası dil coğrafiyası baxımından Doğu Anadolu, Cənubi Qafqaz və Qafqaz Azərbaycanı, Kərkük və İraq-Suriya türkləri bölgələrini içinə alır” (Ergin M. s. VII-VIII). Z. Budaqovanın da tədqiqatlarında Azərbaycan türklərinin İran, İraq və Əfqanıstanda yaşaması haqqında verilən məlumat diqqəti cəlb edir [Budaqova Z., s.5].

Son illər bir çox tədqiqatlarda Azərbaycan dilinin coğrafi baxımdan təcrid olunmuş dialektləri sırasına Güney Azərbaycan dialektləri və İraq–Türkman ləhcəsinin də Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsünə daxil edilməsi məsələsinin gündəmə gətirildiyinin şahidi oluruq. Azərbaycan dilçiliyində Q.Kazımov və E.Əzizov “Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş şivələri”ndən söz açarkən buraya ilk növbədə Güney Azərbaycandakı Azərbaycan dilinin əsas ləhcələrini daxil etməklə yanaşı, Azərbaycan dilinin coğrafi baxımdan təcrid olunmuş Güney Azərbaycanın Qaşqay – Eynallı, Əfqanıstandakı əfşar, İraqdakı Kərkük–Türkman ləhcəsi, Borçalı, Meğri, Dərbənd kimi bir sıra dialektlərindən də söz açmışdır [Əzizov E., s. 29-32].

M.Məmmədli isə Azərbaycan dilinin dialektlərini təsnif edərkən E.Əzizovun müasir Azərbaycan dilinin tarixən şimal – şərq, qərb, cənub ləhcələrinin qovuşması nəticəsində formalaşmış bu ləhcələrin qarşılıqlı surətdə bir-birinə keçməsi nəticəsində əsas ləhcələr arasında bir sıra keçid tipli şivələrin yarandığını qeyd edərək özünəməxsus spesifik bölgü aparmışdır. M.Məmmədli “Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr”də Azərbaycan dili şivələrini 1.Şimal–şərq ləhcəsi; 2. Qərb ləhcəsi; 3. Cənub ləhcəsi; 4.Qarşılıq tipli şimal–qərb şivələri; 5. Keçid şivələr başlığı altında 5 qrupda təsnif etsə də, “Azərbaycan dialektologiyası” monoqrafiyasında müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim tayfaların dil faktlarına istinad edərək bu bölgünün 6-cı qrupuna “Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini saxlayan dialektlər” adı ilə əlavə etmişdir [Məmmədli M., s. 21-26; s. 37-45].

“Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini saxlayan dialektləri”indən bəhs edən M.Məmmədli buraya Güney Azərbaycanda yaşayan sunqurların, əfşarların dilini daxil etmiş olsa da, öncəki tədqiqatlara əsasən xalacların dilini Azərbaycan dilinin dialekti kimi qəbul etməkdə bir qədər tərəddüd etmişdir [Məmmədli, s.48].

Öncə Azərbaycan dialektlərini tarixi-coğrafi prinsip əsasında 5 (şərq, qərb, şimal, cənub və orta qrup), sonra isə 4 qrupda (şərq, qərb, şimal, cənub) təsnif edən M.Şirəliyev sonradan dialektlərin tədqiqində digər türk dillərinin materiallarından istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq müqayisəli-tarixi metodu nəzərə alaraq Azərbaycan və Türkiyə dialektlərinin müqayisəli tədqiqinə həsr olunmuş məqaləsində Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrini coğrafi prinsip əsasında 8 qrupda təsnif etsə də, Qaşqay-Eynallı şivəsi adı ilə etnik dil faktlarını nəzərə alaraq bu təsnifata daxil etmişdir:

1. Şərq qrupu (Dərbənd, Quba, Şamaxı, Bakı, Salyan, Lənkəran);
2. Qərb qrupu (Qazax, Ayrım, Borçalı);
3. Şimal qrupu (Zaqatala, Nuxa, Qutqaşen);
4. Cənub qrupu (İrəvan, Naxçıvan, Ordubad);
5. Orta qrup (Gəncə, Qarabağ);
6. Şimali İran ağzı (Təbriz, Urmiyə);
7. Doğu Anadolu şivəsi;
8. Qaşqay-Eynallı şivəsi [Ercilasun A.B., s. 148].

Şimali və Cənubi Azərbaycan dialektlərini bütöv bir dilin dialekti kimi ilk təsnif edən Fuad Köprülü olmuşdur. O, “Azəri” adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin Nuxa, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Urmiyə kimi şivələrdən söz açır [Köprülü F., s.121].

Son illər aparılan dialektoloji tədqiqatlarda Şimali və Cənubi Azərbaycan dialektlərinin ümumi təsnifinə də rast gəlinir. Ə.Xəlilzadə “İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanunu” tədqiqat işində doktor C.Heyətın bölgüsü əsasında Azərbaycan dialektlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə iki qrupda (şimal və cənub) təsnif etmişdir. C.Heyət kimi Şimal dialektlərini Azərbaycan Respublikasına aid edən Ə.Xəlilzadə cənub dialektlərini isə İran Azərbaycanına (Güney Azərbaycan-Q.H) aid etmişdir [Xəlilzadə Ə., s.12].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dialektlərini bütövlükdə Şimal və Cənub qrupuna ayıran C.Heyət

Quzey Azərbaycan dialektlərinin təsnifində M.Şirəliyevin dialekt bölgüsünü qəbul edərək, Güney Azərbaycanda mövcud olan şivələri etnik amilləri nəzərə almadan coğrafi prinsip əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1. Mərkəzi qrup: Təbriz, Marağa; 2.Şimal qrupu: Mərənd, Əhər; 3. Şimali-qərb qrupu: Xoy Maku; 4. Şimali-şərq qrupu; Bıkrabad, Bacərvan; 5. Şərq qrupu: Ərdəbil, (Savalan), Xalxal; 6. Qərb qrupu; Urmiyə, Salmas; 7. Cənubi-şərq qrupu: Zəncan; 8. Cənub qrupu: Sayınqalə; 9. Cənubi-qərb qrupu: Savucbulaq [Heyət C., s.27, c.2].

K.Foy, T.Kovalski, G.Dörfer, A.Dilaçar, Mənuçehr Əmirpurun tədqiqatlarında bəzən Şimali və Cənubi Azərbaycan dialektləri ayrı-ayrılıqda təsnif olunsa da, bu təsnifatlar əsasında Azərbaycan dilinin yayıldığı tarixi coğrafiya haqqında tam təssəvür əldə etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin şivələrini coğrafi prinsip əsasında “şimali və cənubi azəricənin ləhcələri” adı altında iki qrupda təsnif edən A.Dilaçar Marağa şivəsini ən təmiz cənub azəricəsi hesab etmişdir.

Şimali azəricənin ləhcələri:

1. Şərq qrupu: Quba, Dərbənd (Dağıstan), Bakı, Şamaxı (Şirvan), Şalyan, Muğan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax, Borçalı, Gəncə (Kirovabad), Qarabağ (Şuşa).
3. Şimal qrupu: Nuxa, Zaqatala, Qax, Muğal, Qutqaşen.
4. Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarapapax.
5. Keçid şivələri: Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl.

Cənubi Azəricənin ləhcələri:

1. Mərkəzdə: Təbriz, Marağa. Türkmənçay.
2. Şimalda: Mərənd, Əhər.
3. Şimal-qərbdə: Xoy, Maku.
4. Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Becərvan
5. Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal.
6. Cənubda: Sayınqala, Sakiz.
7. Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərdəst.
8. Qərbdə: Rizaiyə (Rumiyə) Şahpur [Dilaçar A., s.91].

A.Dilaçardan fərqli olaraq Mənuçehr Əmirpur Şimali və Cənubi Azərbaycan dialektlərini bütöv bir coğrafiyanın dialektləri kimi 10 qrupda təsnif etmişdir.

1. Şərq qrupu: Dərbənd, Quba, Şamaxı, Bakı, Şalyan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax, ayırım, Borçalı.
3. Şimal qrupu: Zaqatala, Nuxa, Qutqaşen.
4. Cənub qrupu: Yervan, Naxçıvan, Ordubad.
5. Mərkəz qrupu: Gəncə, Şuşa.
6. Şərqi Anadolu dialekti: (Ərzurum).
7. Qaşqay və eynallı dialekti.
8. Şimali İraq dialekti.
9. Təbriz dialekti.
10. Rezaiyə gölü ətrafı dialekti [Əmirpur M., s.9-10].

Digər təsnifatlardan fərqli olaraq Mənuçehr Əmirpurun təsnifatı Azərbaycan dilinin tarixi coğrafi arealının daha geniş olub, Dağıstan, Gürcüstan və İrandan başlayaraq Türkiyənin Şərqi Anadolu, İraqın şimalına qədər böyük bir coğrafiyaya malik olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Güney Azərbaycanda müəyyən qədər fərqli şivələrdə danışan türk boylarının danışığında üç əsas amili – coğrafi, fonetik, qrammatik və etnolinqvistik cəhətləri nəzərə alan B. Rəsuloglu Güney Azərbaycanda danışılan türk dilinin - Təbriz, Qaradağ, Yamçı, Uyğur, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Həmədan və Xalac kimi 9 dialektini göstərmişdir. Güney Azərbaycanda milli dildə təhsilin olmaması və burada yaşayan 45 milyonluq Azərbaycan türklərinin vahid ədəbi dildən istifadə edə bilməməsi səbəbindən burada yaşayan Azərbaycan türklərinin dilinə təsir edən ekstralinqvistik amillərin qaçılmaz olduğunu qeyd edən tədqiqatçı Güney Azərbaycan dialektlərini əsasən şivə fərqlərinə görə təsnif etmişdir [Rəsuloglu B., s.7].

Güney Azərbaycan üzrə aparılan dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Güney Azərbaycanın

dialektləri fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərindən müəyyən dərəcədə fərqlənmiş olsa da, ədəbi dildən ciddi bir fərqi yoxdur və özünəməxsus tarixi etnik dialekt xüsusiyyətlərini qorumaqla, bütövlükdə Azərbaycan dilinin ədəbi normalarına malikdir.

Türkiyə dilçiliyində dialektlərin təsnifi məsələləri.

Son dövrlərdə Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin təsnifi məsələləri dialektologiyanın ən ümdə nəzəri məsələsi kimi gündəmə gətirilsə də, aparılan tədqiqatlar və mübahisəli nəzəri konsepsiyalar göstərir ki, bu məsələ ilə əlaqədar problemlər hələ də öz həllini tapmamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyində olduğu kimi, Türkiyədə də dialektlərin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərin bir çoxunda dialektlərin xarakterik cəhətlərinə görə bölgü məsələsi mübahisə doğuran məsələlərdən biri kimi, müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dialektlərindən fərqli olaraq, Türkiyə dialektlərinin tədqiqində tarixi-coğrafi və etnik, amillər nəzərə alınaraq, bu dialektlər bir neçə aspektdə təsnif olunmuşdur.

Anadolu dialektlərinin ilkin təsnifatı 1896-cı ildə ilk dəfə İ.Kunos tərəfindən aparılmışdır. Tədqiqatını coğrafi və etnik-geneoloji əlamətlər prinsipi əsasında quran İ.Kunos Anadolu şivələrini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. İzmir ilə Bursa arasındakı Zeybəkçə;
2. Kastamonu şivəsi;
3. Qaradənizin şərq sahillərinə doğru lazca;
4. Harputca;
5. Güneydoğu Anadolu Mersinlə Konya arasında Karamanlıca;
6. Qızılmaq hövzəsində Ankara şivəsi;
7. Anadolu dağınıq olaraq yaşayan yörük türkmənlər [Karahan L., s.IX].

Anadolu şivələrini coğrafi prinsip əsasında 9 qrupa (1. Doğu illeri ağızları (Kars, Elazığ, Van civarı, Malatya bölgəsi); 2. Erzurum, Trabzon, kısmen Rize ağızları bölgəsi; 3. Sivas, kısmen Tokat illeri ağızları; 4. Amasya, Çorum, Ankara, kısmen Yozgat ağızları bölgəsi; 5. Orta Anadolu (Kayseri başda olmak üzere) bölgəsi; 6. Gaziantep ve kuzey sınır ağızları; 7. Batı illeri ağızları (Eskişehir, Balıkesir, Manisa, İzmir, kısmen Afyon, Aydın ve Antalyaya kadar bölgeler); 8. Konya ağzı bölgəsi; 9. Kastamonu ağız bölgəsi) ayıran Ə.Cəfəroğlu sonradan bu şivələr arasında qrammatik xüsusiyyətlərin bənzərliyini nəzərə alıb Anadolu şivələrini 6 qrupda (1. Güneybatı ağızları (Bandırmadan Antalya civarına kadar); 2. Orta Anadolu ağızları (Afyondan Elazığ ve Erzuruma kadar); 3. Doğu ağızları (Elazığ ve Rzurumdan doğu sınırına kadar); 4. Kuzeydoğu ağızları (Samsundan Rizeye kadar); 5. Güneydoğu ağızları (Gaziantep, Adana, Anatalya ve civarı); 6. Kastamonu) birləşdirmişdir [Caferoğlu A.].

Anadolu şivələrinin təsnifi ilə ardıcıl məşğul olan Ə.Cəfəroğlunun təsnifində diqqəti cəlb edən başlıca cəhət hər bölgənin dialekt xüsusiyyətlərinin yerli və gəlmə tayfaların dili əsasında etnolinqvistik baxımdan tədqiqata cəlb edilməsidir. Anadolunun hər bir bölgəsinin şivələrində qaraqoyunlu, qarapapax, dünbüllü, qacar, afşar, bayat və başqa bu kimi türk boylarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan-türk dili dialekt fərqləri əsasən tarixi etnolinqvistik amillərə əsaslanır.

Ə.Vəkilov Anadolu dialektlərinin təsnifində Ə.Cəfəroğlunun təsnifatını əsas götürmüş və öz tədqiqatlarını da məhz bu bölgü əsasında aparmışdır:

1. Cənub-qərb dialekti;
2. Orta Anadolu dialekti;
3. Şərq dialekti;
4. Şimal-Şərq dialekti;
5. Rumeli dialekti;
6. Cənub-şərq dialekti;
7. Kastamonu dialekti [Векилов А., s.41-81]

Tədqiqatlarında daha çox tarixi etnik amillərə dayanan A.B.Ercilasun Kars bölgəsinin şivələrini tədqiqi edərəkən Karsda yaşayan türk boylarının etnik dil xüsusiyyətlərinə əsasən bu bölgənin

dialektlərini coğrafi-etnik baxımdan 5 yerə ayırmışdır.

1. Kars yerli şivəsi.
2. Ardahan-Posof yerli şivəsi.
3. Hanak türkmənləri şivəsi.
4. Kars azərbaycanlıları şivəsi.
5. Kars tərəkəmələri şivəsi [Ercilasun A.B., s.2].

Anadolu şivələrini təsnif edərkən “əsas şivə qruplarını təyin edən xüsusiyyətlər”i nəzərə alan Leyla Karahan Anadolu şivələrini coğrafi prinsip əsasında 3 qrupda təsnif etmişdir: 1. Şərq qrupu şivələri; 2. Şimal-şərq qrupu şivələri; 3. Qərb qrupu şivələri. Leyla Karahan Türkiyə dialektlərini coğrafi prinsip əsasında təsnif etmiş olsa da, bu bölgədə Anadolu şivələrinin qruplaşmasında fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri də əsas götürmüşdür [Karahan, s.1-2; s. XI].

Z.Korkmaz isə Anadolu ağzlarının kökündə (təməmində) dayanan fərqli və oxşar amillər əsasında bu dialektlərin bölgüsünü özünəməxsus şəkildə izah etmişdir:

a) şivələr arasında təməl əlaqəni yaradan ümumi xüsusiyyətlər;

b) bu şivələrin əski türkcədən başlayıb, xüsusilə Anadolu türkcəsi vasitəsi ilə bir-birindən fərqli şivə xüsusiyyətlərini yaradan xüsusiyyətlər.

c) müəyyən zaman içində struktur və işləmə fərqlərindən meydana gələn və fərqli şivə quruluşlarını yaradan xüsusiyyətlər [Korkmaz Z., s. 138].

Türkiyə dilçiliyində Anadolu dialektlərinin bölgüsündə tarixi-coğrafi prinsip əsas götürülmüş olsa da, Zeynep Korkmaz çağdaş türk dillərinin kökündə duran oğuz dilinin əsasında çağdaş Azərbaycan və Türkiyə dialektlərinin bölgüsünü coğrafi-etnik əlamətlərinə görə qruplaşdıraraq ümumiləşdirilmiş şəkildə təsnif etmişdir:

1. Türkiyə türkcəsi ağzları.
2. Balkan türkcəsi ağzları.
3. Kipr ağzı.
4. Qaqauz türkcəsi.
5. Azərbaycan türkcəsi ağzları.
6. İraq-Türkmən ağzları.
7. Suriya türkmənləri.
8. Xorasan türkləri və ləhcələri.
9. İran əfşarları
10. Türkmən ləhcəsi.
11. Quzey Qafqaz türkmənləri [Korkmaz Z., s.1-3].

Ayrılıqda Azərbaycan dialektlərinin təsnifində M.Şirəliyevin tarixi-coğrafi bölgüsünə istinad edən Z.Korkmaz bu bölgünün təməmində dayanan qədim türk tayfalarının dil faktları əsasında bu dialektləri etnolinqvistik xüsusiyyətlərinə görə 3 qrupa ayırmışdır: 1. Qıpçaq tipli; 2. Oğuz tipli; 3. Oğuz-qıpçaq tipli şivələr [Korkmaz Z., s. 186].

Azərbaycan və Anadolu dialektlərinin tədqiqi tarixinə diqqət edərsək bu dialektlərin əsasən coğrafi və ya etnik amillər əsasında təsnif edildiyi görünür. Ümumiyyətlə, türk dilinin dialektlərinin ilk coğrafi-etnik təsnifatı XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı tərəfindən aparılmışdır. “Divanü Luğat-itTürk” əsərində türk dilini tərkibinə, coğrafi-etnik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə təsnif edən M.Kaşğarlı türk tayfa dillərini etnolinqvistik cəhətdən müqayisə edərək türk tayfalarını 4 qrupa ayırmışdır: 1. beçenek; 2. kıfçak, oğuz, yemək, başqırd, basmıl, kay, yabku, tatar, kırkız; 3. çigil//çiyil, toxsı, yağma, uğrak, çaruk, çomıl, uygur, tanğut, xitay//kitay; 4. tawğaç [Kaşğarlı M., s.28].

Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasından sonra M.K.Atatürkün dəstəyi ilə türk dilinin tarixi baxımdan araşdırılması üçün böyük imkanların yarandığını qeyd edən A.Üstüner “Türkçenin Tarihi Gelişimi” (Türk dilinin tarixi inkişafı) adlı əsərində türk dilinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq öz təsnifatını 1) əski türkcə, 2) orta türkcə, 3) yeni türkcə, 4) çağdaş türkcə olaraq 4 qrupa ayıran müəllif Altay dil birliyi” nəzəriyyəsinə əsaslanaraq türk dili dialektlərini tarixi prinsip üzrə 7 qrupda təsnif etmişdir:

1. Altay dövrü (Ana Altayca);
2. Ən eski türkcə dövrü (Proto Türkcə);
3. İlk türkcə dövrü;
4. Əski türkcə dövrü (Köytürk, Uyğur);
5. Orta türkcə dövrü;
6. Yeni türkcə dövrü;
7. Çağdaş türkcə dövrü [Ustüner A., s. 5].

Tahir Nejat Gencan "Dilbilgisi" əsərində türk dili dialektlərinin tarixi-coğrafi müstəvidə təsnifinə etnik ünsürləri də daxil etməyə çalışmışdır. "Tarix boyunca Türk dialektləri" adı altında təsnifata əsasən 1. Ana türkcə, əski türkcə; 2. Quzey-doğu ləhcəsi; 3. Quzey ləhcəsi: 1. Quzey ləhcəsi (qırçaq); 2. Doğu ləhcəsi (cığatayca); 4. Cığatayca; 5. Batı (qərb) ləhcəsi (oğuzca); 6. Azəri ləhcəsi (Qafqaz və İranın qərbində yaşayan türklərin dialekti); 7. Anadolu ləhcəsi adı altında qruplaşdırmağa çalışan T.N.Gencanbu təsnifatda çox ciddi nöqsanlara yol vermişdir [Gencan N., s. 47-49]. Türk dili dialektlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə təsnif etməyə çalışan T.N.Gencanın bu təsnifatında türk dili və dialektləri istər coğrafi, istərsə də etnik baxımdan tam əhatə olunmadığından, bu bölgədə tarixi, coğrafi, etnik baxımdan dəqiqlik yoxdur və çağdaş türk ləhcələrinin dialektlərini coğrafi-etnik baxımından tam əhatə etmir.

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, çağdaş Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində dialekt bölünməsi məsələlərinə müxtəlif aspektdən yanaşılmaqdadır. Təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, dialektlərin bölgüsündə tarixi, coğrafi, etnik, siyasi və sosioloji amillərin bütövlükdə nəzərə alınmaması dialektlərin təsnifində müəyyən dərəcədə qarışıq və dolaşq fikirlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq praktik tədqiqatlarda dialekt bölgüsündə qeyd olunan səciyyəvi cəhətlərin bütövlükdə nəzərə alınması dialekt fərqlərinin, eyni zamanda dildə tarixi etnolinqviistik amillərin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir.

QAYNAQLAR

- Ahat Üstüner. Türkçenin Tarihi Gelişimi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü. Məlumat toplusu. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Bakı: 2013.
- Azərbaycan dialektologiyası proqramı. Tərtib edən P.Rüstəmov. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1953.
- Баскаков Н.А. Этнолингвистическая классификация диалектных систем современных тюркских языков. Москва: «Наука»1964.
- Bilgehan Atsız Gökağ. Halaç Türkçesi metinleri. Qarşu baluqqa salam. Ankara: Vizyon Yayınevi, 2012.
- Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: TDKY, 1995.
- Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. c.1, Bakı: "Elm", 1978.
- Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. c. 1, Bakı: "Təhsil", 2011.
- Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. c. 1, Bakı: "Şərq-Qərb", 2007.
- Dilaçar A. Dil, diller ve dilçilik. Ankara: TDKY, 1962.
- Doerfer G. Turkic Languages of Iran, The Turkic Languages, Editörler: L. Johanson, E.A. Csató, London, New York, 1998, p. 272-282.
- Ercilasun Ahmet Bican. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara: TDKY, 2002.
- Əbülqazi Bahadır Xan. "Şəcərəi-tərakimə" (Türkmənlərin soy kitabı). Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" nəşriyyatı, 2002.
- احمد كسروی. زبان ترکی در ایران. تبریز, ۲۰۰۵, (۱۳۸۴), ۷۸ص
- علی رزم آرا جغرافیای منظم ایران آذربایجان خاوری ایران ۱۳۲۰, ۱۱۹ص
- Əzizov E. Söz xəzinəsi. Bakı: "Maarif", 1995.
- Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: "Elm və təhsil", 2016.
- Əzizov E. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 1989.
- Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: APİ, 1958.

- Xəlilzadə Ə. İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanunu. (Nam.diss.) Bakı: 2010.
- İraq-Türkmən ləhcəsi. AMEA Nəsimi adına Dİ. Bakı: “Elm”, 2004.
- Kaşğarlı Mahmud. Divanü Luğat-it Türk. Ankara: Türk Dli Kurumu Yayınları, 2013.
- Kowalski T. Osmanisch-Türkische Dialekte. L. IV, 1931, s.991-1011.
- Köprülü M. Fuat. Azeri. İslam Anskilopedisi. 2. Cilt. İstanbul: 1976.
- Гаджиева Н. З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. АН СССР ИЯ. Москва: «Наука»1979.
- Qurbanova İ. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı: 2014.
- Leyla Karahan. Anadolu Ağızlarının sınıflandırılması. Ankara: TDKY, 2014.
- Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: “Maarif” 1971.
- Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: “Zərdabi” 2019.
- Manutscher Amirpur-Ahrandjani. Der azerbeidshanische Dialekt von Schapur. 1971.
- Rəsuloğlu B. Cənubi Azərbaycanda Türk ləhcələri. “Tribun” jurnalı, İsveç-Stokholm, 1998, №-3, s. 19-27.
- Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: “Elm”, 2010.
- Sims-Williams Nicholas. Bactrian Documents from Northern Afganistan.USA: Oxford Universiti Press, 2001.
- Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка. «Вопросы диалектологии тюркских языков». Баку: Изд.-во АН Азерб.ССР, 1960.
- Şirəliyev M. Azərbaycan dili dialektlərinin türk dili dialektləri ilə mukayiseli öyrənilməsi TDK, Bilimsel Bildiriler-1957,s.191-208.
- Tahir Nejat Gencan. Dilbilgisi. Ankara: TekAğaç Yayınları, 2007.
- Векилов А.Н. Турецкая диалектология. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1973.
- Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. Москва: «Наука» 1967.
- Zeki Velidi Toğan. Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası,1972.
- Zeynep Korkmaz. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. Ankara: TDKY, 2014.
- M.M.Cəfərovun “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin sintaksisi”nə həsr olunmuş metodik vəsaiti 1970-ci illərdə dialektlərin sintaktik cəhətdən tədqiqi istiqamətinə yönəlmiş nəzəri tədqiqatlarından biri kimi diqqəti cəlb edir.Əsərdə dialekt sintaksisindəki fərqlənmələri iki qrupa ayırmış müəllif bu fərqləri aşağıdakı şəkildə göstərmişdir:
1. Ayrı-ayrı dialektə, şivəyə, yaxud da dialekt və şivə qrupuna aid xüsusiyyətlər.
 2. Bütün dialekt və şivələrə aid olan xüsusiyyətlər (s. 4).

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ EV VƏ ONUN HİSSƏLƏRİ İLƏ BAĞLI SÖZLƏR

Giriş

Hər bir dilin leksikasının əsasını özünəməxsus sözlər təşkil edir. Azərbaycan dilinin, o cümlədən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinin də əsası türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu baxımdan da qeyd edə bilərik ki, hər bir dil onu yaradan və yaşadan xalqın düşüncə tərzində, təfəkküründə özünü qoruyub saxlayır. Lakin dialekt və şivələrimiz xalqımızın keçmiş əlaqələrini, ünsiyyətdə olduğu xalqları da özündə əks etdirir. Yəni burada başqa dillərə məxsus alınma leksik vahidlərə də rast gəlirik. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili türk sistemli dillər ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bir sıra Qafqaz və digər dillər ilə əlaqə və münasibətdə olmuş, istər mədəni, istərsə də məişət məsələlərində onlarla qaynayıb-qarışmışdır. Bununla yanaşı ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dialekt leksikasının da böyük rolu vardır. Dilin tarixi inkişafı nəticəsində dialektizmlərin bir qismi özünün məhəlli xüsusiyyətlərini itirərək ədəbi dilin leksikasına daxil olur. Bu baxımdan dialekt və şivələrin leksikasının öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Elmin, texnikanın inkişafı və bu inkişaf prosesində yaranan çoxsaylı terminlər dildə qarşılığı olmadığı üçün məcburən başqa dillərə müraciət edilir. Lakin dialekt və şivələrin müxtəlif sahələrə aid zəngin lüğət materialı dilimizə gələn yeni məfhumların adlarının xalq dili əsasında yaradılmasına imkan verir. Naxçıvan MR dialekt və şivələrinin leksikasının böyük bir hissəsini regionun iqtisadiyyatı, əhalinin həyat və məişəti, adət-ənənəsi ilə əlaqədar olan terminlər təşkil edir. Bu leksik vahidlərdə xalqın tarixinin izləri, adət-ənənələri, milli ruhu yaşayır. Cəmiyyətin inkişafı, həyatının, məişətinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin bir qismi dilin lüğət tərkibindən çıxsada, onun tarixinin canlı şahidi kimi xalqın dilində-dialekt və şivələrdə yaşayır. Ona görə də dilin tarixini tədqiq edərkən ilk növbədə onun qədimliyini özündə qoruyub saxlayan yazılı mənbələrə və canlı xalq dilinə müraciət etmək lazım gəlir.

Ev anlamını ifadə edən dialektizmlər.

Azərbaycan ən qədim insan yaşayış məskənlərindən biridir. Ev, yaşayış yeri burada məskunlaşan insanların həyat təzi haqqında tam təsəvvür yarada bilir. Hər bir bölgədə evlər yaşadığımız ərazinin relyefinə, iqlim şəraitinə uyğun olaraq tikilir. “Arxeoloji qazıntıların nəticələrinə istinad edərək Azərbaycan ərazisində Paleolit dövrü insanların təbii və süni yaşayış məskənlərindən başlayaraq, müasir kənd, qəsəbə və şəhərlərə kimi müxtəlif məskunlaşma yerləri vasitəsilə yaşayış məskənlərinin təkamül və inkişafını izləmək mümkündür” (17). Öz əlverişli təbii şəraitinə görə dağlıq ərazilər qədim insanların yaşayışı üçün daha münasib idi ki, belə bölgələrdən biri də Naxçıvandır. Naxçıvan bölgəsinin evləri də Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, daha çox həyətin bir başından tikilmiş və fasadı həyətdə tərəf istiqamətləndirilmişdir. Nisbətən sonrakı dövrlərdə isə evlər artıq həyətin ortasından tikilir və ona yan və arxa tərəfdən də pəncərələr qoyulurdu. Naxçıvanın Şahbuz rayonunda hər cür şəraiti olan, yaxşı ev mənasında alaxana-balaxana leksemi işlədilir. –Sən gə:p Zeynabın alaxana-balaxanasın görəsən (Şahbuzkənd). –Kişi kətdə özünə bir alaxana-balaxana saldırıp kin, eləbilginən saraydı (Biçənək). Bu söz Qərbi Azərbaycan şivələrində də “imarət” (3, s.41) mənasında işlənir.

Xosəx'//xösək (Naxçıvan, Ordubad) “köhnə, ucuq-sökük ev, daxma”. –Bir xosəx' damı marıydı Qəzənfərin, onu də qərdaşları aldılar bı yəziğin əlinnən (Ordubad). –Bı uşaxlar qoymullar ki, bı qoca yaşımızda öz xosəyimizdə irahət oturax (Naxçıvan). Dilimizin Füzuli şivələrində eyni mənada xosma (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti 1999, 251), Qərbi Azərbaycanın Əştərək şivəsində isə xosey (Bayramov 2011, 192) leksik vahidi işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində eyni mənada kalafa (Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri 1962, 217) leksik vahidi də işlənir.

Bəğdatı (Ordubad) “ağac və ya qamışdan tikilən ev”. –Orda indi bəğdatı əvlər düzəlmişlər gələn

qonəxlər qalır. –Bəğtadı əvlər ən çoxu ağaşdan tikilir (Ordubad). Bu söz bəğdatı variantında eyni mənada Ağdam, Bərdə, Tərtər (2, s.28) şivələrində də qeydə alınmışdır.

Xərpişdə (Ordubad) “kərpic ev”. -O vaxdı hamı xərpişdə əv tix'mişdi özünə, yəyda sərin olur o. –Həsənin bir xərpişdə əvi varıydı Tividə, satdı getdi Ursetə (Ordubad).

Möhrə (əksər şivələrdə) “qurudulmuş palçıq laylarından tikilmiş ev, bu palçıqla hörülmüş divar, palçıq divar”. –Köhnədən qalan əvlərin hamısı möhrəyəndi. –Möhrə əv qışı isdi olar, yayı sərin olar (Naxçıvan). –Əvin dal tifarı möhrəydi, su çəkib, təmmiz quzuluyup gedib (Babək). “Azərbaycan ərazisində e.ə. I minilliklərdən palçıq-möhrə evlərdən istifadə olunmuşdur. Qədimdə möhrədən tikilən evlər memarlıq cəhətdən primitiv olmasına baxmayaraq, onlardan bəzən bir neçə yüz illərlə istifadə olunduğu məlumdur” (1, s.44).

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda, o cümlədən Azərbaycanın bir çox bölgələrində köhnə evlər möhrədən olurdu. Yəni insanlar kustar şəkildə, öz imkanları hesabına, heç bir texnikadan istifadə etmədən palçıqdan duzbucaqlı şəkildə kəsir, qızmar günəşin altında qurudur və ondan divar hörürdülər. Bu cür divarların eni indikinə nisbətən daha çox və ondan tikilən ev yayda sərin, qışı isə isti olurdu. İndi də Naxçıvanın köhnə məhəllələrində bu cür evlər var. Möhrə sözü şivənin lüğət tərkibinə ərəb dilindən keçmişdir. Bu söz həmin dildə bir neçə mənə ifadə edir: “1. hər cür girdə şey, kürəcik; 2. şüşə muncuq; 3. balıqqulağı, sədəf; 4. şahmatda fiqurlardan birinin adı” (5, s.394). Lakin göründüyü kimi həmin leksik vahid dialektə mənə dəyişikliyinə uğramış və alındığı dildəki mənasından uzaqlaşaraq yeni semantik çalar qazanmışdır. Möhrə Azərbaycan dilinin Ağdaş, Biləsuvar, Gəncə, Göyçay, Masallı, Mingəçevir, Şamaxı, Ucar, Vədi, Zəngibasar, İrəvan şivələrində də eyni mənada, yəni “palçıq divar” mənasında qeyd olunmuşdur (2, s.282). Göyçay və Kürdəmir şivələrində bu sözün “çəpər”; Ağdaş, İrəvan şivələrində isə “qayka” (2, s.401) mənası da göstərilir. Dilimizin Borçalı şivələrində isə möhrə xəstəlik adı (4, s.162) kimi işlədilir

Naxçıvanda möhrə divar bəzi hallarda çay daşından hörülmüş bünövrə üzərində, bəzən isə bilavasitə yerdən başlayaraq hörülürdü. Həm möhrə, həm də daş evlərin dam örtüyünü qurmaq üçün divarların üstünə dirəklər qoyulur, dirəklərin üstünə isə tir atılırdı. Bu tirlərə Naxçıvanın Babək və Kəngərli şivələrində karan//kərən, Şərur şivələrində şatır, Şahbuz, Ordubad şivələrində isə atma deyilir. –Şatırı damın üsdə atallar (Şərur). -Qutarıqlar deməy olar, atmaları atırdılar o günü mən gedəndə (Şahbuz). Tirlər müəyyən aralıqlarla atılır ki, onların arasındakı məsafə Ordubadda çeşmə leksik vahidi ilə ifadə olunur. Evin tavanının tam ortasına qoyulan uzun ağac isə hambal adlandırılır. Tirlərin üstü döşəndikdən sonra torpaqlıq hörülür. Möhrə evlərdə torpaqlığa sərmöhrə, yəni “axırıncı möhrə, baş möhrə” deyilir.

Daş evlərdə bəzən divar qalın olsun deyə ikiüzdü tifar adlanan hər cərgədə iki daşı üz-üzə qoymaqla da divar hörülürdü. Ordubad dialektində belə evlərdə evin divarlarının üzərinə düzülən sonuncu çıxıntılı daşlara bənərah deyirlər. –İsgəndər, gə gedax bizim damın bənərahların düzəldax.

Əlavə tikililərin adlarını bildiren dialektizmlər

Evdən başqa həyətdə təsərrüfat tikililəri də olur ki, bunlar şivələrdə təndirəsər (əksər şivələrdə)//təndirxan (Şərur), əl damı (əksər şivələrdə)//yandamı (Babək), kənd yerlərində tavlə, nin//hin (əksər şivələrdə) adlandırılır.

Əl damı//yan damı (əksər şivələrdə)//qarəv//ləmi (Şahbuz) “evdən kənarda artıq və ya çox işlənməyən əşyaların, qış azuqəsinin yığıldığı anbar kimi istifadə olunan əlavə tikili”. –Əl damına banka-balon, qavırma, əvdə artıx nə varsa yığarix (Culfa). –Damın dalında bir çiqqılı əl damım mar, əlim-avcım nəyim mar yığmışam ora (Naxçıvan). –Comalaxdan sıvayım bir də ləmi-yanı əl damı düzəldirdilər, orda qəymax səridix', pənir qoyurdax (Şahbuz). Dilimizin Gədəbəy və Goranboy şivələrində də əl damı (2, s.169) eyni mənada işlənir. Ləmi leksik vahidi dilimizin Ordubad dialektində və Şamaxı şivələrində də “yaylaqda keçədən düzəldilən dəyənin bir tərəfində süd, yağ, qatıq saxlanan yer” (2, s.362) kimi qeydə alınmışdır.

Naxçıvan kəndlərində həyət digər həyətlərdən, əsasən, çəpərlə, şəhərdə isə divarla ayrılır. Həyətə qapı – darvaza qoyulur, bu böyük qapını tez-tez açıb-bağlamamaq üçün onun üzərində də balaca qapı qoyulur. Daha çox iki küçəyə çıxışı olan həyətlərdə isə əsas qapıdan əlavə arxa küçəyə çıxmaq üçün də bir balaça qapı qoyulur ki, bu da dərbəçə//dərbəçə adlanır. –Bınnan əzəl hamınının

dərbəçəsi olurdu (Naxçıvan). –Dərbəçə çıqqılı qapıdı, qoarıx ki, dal döngüyə çıxax (Babək). Dər sözünün fars dilində “qapı” mənasında olduğu məlumdur. Beçə isə yenə həmin dildə “balaca, bala” deməkdir. Dərbəçə//dərbəçə də elə Naxçıvan dialekt və şivələrində “balaca qapı, qapıcıq” mənasındadır. Dilimizin Kürdəmir və Lənkəran şivələrində (2, s.134), İrəvan şivələrində (3, s.124) də dərbəçə eyni mənada işlənməkdədir.

Evin ayrı-ayrı hissələrinin adlarını bildiren dialektizmlər

Burada evin ayrı-ayrı otaqlarının da hər birinin hansı məqsədlə istifadə olunmasından asılı olaraq öz adları vardır. “Dialektlərin lüğət tərkibini ədəbi dildən fəqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də burada növ anlayışı bildirən sözlərin ümumiləşdirici anlayışları bildirən sözlərə nisbətən çoxluğudur” (7, s.317). Bu baxımdan Naxçıvan dialekt və şivələrində evin hissələrini bildirmək baxımından da çox zəngin lüğət tərkibi formalaşmışdır. Şüşəbənt//şüşəlix//aynabənt “evin qabağında çoxlu pəncərələri olan yer”. Şüşəbənd//şüşəlix', əsasən, oturmaq üçün istifadə olunur. Yayda ev əhalisinin gününün böyük bir hissəsi burada keçir. Evin yuxarı hissəsində evin eni boyu adətən böyük bir otaq salınır ki, bura kəllə otax adlanır. Bu otağın qapısı şüşəbəndə açılır, digər otaqlara çıxışı olmur və daha çox qonaq otağı kimi istifadə olunur. Bəzən də yeni evlənmiş gənclər üçün bəy otağı kimi də ayrılır.

Köhnə evlərdə adətən mətbəx evdən kənarda olurdu. Müasir evlərdə isə artıq mətbəx də evin yanında, çox vaxt şüşəbəndin bir başında tikilir və evdən oraya birbaşa giriş qoyulur.

Balaxana (Nehrəm)//xəconni (Ordubad) “mətbəx”. –Özdərinə təzə balaxana tikiplər əvin yanından. –Gün uzununu bir balaxanadan bə:nə gələmmədim ki, görün nə var nə yox. Balaxana Azərbaycan dilinin Kürdəmir, Sabirabad, Cənubi Azərbaycan şivələrində “evin üstünə əlavə tikilən balkonlu otaq” (2, s.30) mənasında qeydə alınmışdır.

Qəfəxana//qəfxana (əksər şivələrdə) “dəhliz, otaqların qabağında ensiz yer”. –Qışı qəfəxanada peş qurarıx, elə günümüzün çoxu orda keçər (Naxçıvan). –İndiki əvlərdə səndə:n çox qəfəxana qoymullar, əmə binnan əzəl hammının varyıdı (Babək). Əvvəlki mətbəx olmayan evlərdə qəfəxana həm də mətbəx rolu oynayırdı. Otaqların hamısına buradan giriş olduğu üçün soba da burada qurulur və istilik bütün evə paylanırdı. “Qəfəxana ifadəsinin qabxana sözünün təhrif olunmuş forması olduğu ehtimal edilir. Keçmişdə burada bir qayda olaraq yer təndiri də qurulur, kürsü qoyulur və yatacaq da burada həyata keçirilirdi (1, s, 71). Ümumiyyətlə, Naxçıvanın iqlimi çox sərt olduğu və evlər də böyük tikildiyi üçün qışın çox soyuq günlərində otaqların hamısını isitmək çətin olanda bütün ailənin sobanın yandığı yerə yığılması və çox vaxt yatacaqlarını da buraya daşmasına tez-tez rast gəlinir.

Dilab (Culfa, Ordubad, Şahbuz)//divar şkafi//tifar işqabı (Naxçıvan, Şərur) “divarın içərisində şkafi əvəz edən yer”. Naxçıvanda köhnə evlərdə divarlar həddindən artıq qalın olurdu. Buna möhrə divar deyilirdi, yəni torpaqdan hörülmüş divar. Bu divarların demək olar ki, hamısında divar şkafi olardı. Divarın içərisində olan bu şkaflardan həm mətbəx şkafi kimi-qab-qacaq yığmaq üçün istifadə edirdilər, həm də paltar və digər əşyaları yığırdılar. –İndi ta dilab qalmıyıf kin, hammının əvində işqab var da. –Nənəmin nəyi var – əli-avcı eyzən dilapdaydı (Culfa). –Arvat dilapdan döşəx'cəni çəx'di atdı qonağın altına (Şahbuz). Keçmişdə bu şkafların qarşısına parçadan pərdə çəkilirdi. Nisbətən sonrakı dövrlərdə isə ona taxtadan qapı qoyulmağa başlandı. Bu söz Bakıda və Şamaxıda “taxça” mənasında işlənir. Dilimizin Gəncə, Oğuz və Şuşa şivələrində isə bu leksik vahidə eyni mənada dilaf (2, s.142) variantında rast gəlinir.

Köhnə evlərin əksəriyyətinin həyətəni sahəsində taxd adlanan ağac və ya dəmir dirəklər üzərində qurulan tikili var. Taxd yayın həddindən artıq isti keçdiyi Naxçıvan bölgəsində belə günlərdə sərinləmək, gecələr isə yatmaq üçün istifadə olunur. Yerdən hündürdə düzəldilən bu tikili bəzən bir, bəzən isə iki mərtəbədən ibarət olur. –Taxdın üsdündə qəşəx' milçəx'dan qurmuşam ki, uşaxlar irəhat yatsın (Naxçıvan). –Taxda yay uzununu otururux, çay içirix', əpbəx' yeyirix' (Cəhri). “Azərbaycanın Lənkəran bölgəsi üçün daha xarakterik olan və ləm adlanan bu yay istirahət evi aran rayonlarında talvar, Abşeronda balaxana//külafirəngi, Qaxda altıaçıq, Zaqatalada isə qulaça adlandırılır” (1, s.67).

Nəticə

Deyilənlərdən də aydın olur ki, Naxçıvan dialektinin leksikası olduqca zəngindir və uzun

əslərin məhsuludur. Burada xalqımızın dilinin keçdiyi inkişaf yolu, həyatı, məişəti və s. ilə bağlı çoxlu miqdarda qədim söz və ifadələrə rast gəlirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. Bu baxımdan dialekt və şivələrimizin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Burada ədəbi dillə və digər qrup dialekt, şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ədəbi dil də buradan bəhrələnərək öz leksikonunu zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə. II cild, 2007. Bakı: Şərq-Qərb, 384 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, 653 s.
3. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
4. Çobanov M.N. Borçalı şivələrinin leksikası. Bakı: Təhsil, 1997, 210 s.
5. Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı: Elm, 1966, 1036 s.
6. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. M.Ş.Şirəliyevin redaktorluğu ilə, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
7. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN TƏSNİFİ MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş

Yer üzündə nə qədər dil varsa, danılmaz faktıdır ki, əhalinin danışığı, ləhcəsi əsasında yaranmış, tarixi və mədəni inkişaf prosesi keçərək müasir dil səviyyəsinə çatmışdır. Əvvəlcə insanların bir-biri ilə fərdi dialoqu, sonra həmin insanların coğrafi məkanlar üzrə yaşayış yerlərinin müəyyənlişməsinin təsiri ilə bir-birindən seçilən və səciyyələnən ləhcə formaları birləşərək mütəşəkkil tarixi inkişaf yolu keçmiş və bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bu inkişaf nəticəsində də təkmilləşərək bugünkü müasir dil hadisəsini yaratmışdır. Bu səbəbdəndir ki, dil ictimai hadisədir və ictimaiyyətə, sahib olduğu millətə aiddir.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması haqqında olduqca maraqlı və eyni zamanda, mübahisəli fikirlər mövcuddur. Akad. M.Şirəliyevin fikrincə, milli dilimiz Şamaxı-Bakı dialekti əsasında əmələ gəlmişdir (10, s.75). Və ya Azərbaycan ədəbi tələffüzünün yaradılması XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bakı dialekti burada üstün vəziyyət tutmuşdur (12, s.252). M.Şirəliyevin bu dialekt müddəası dilçilik ədəbiyyatlarında birmənalı qarşılanmamış, bu və ya digər alimlər arasında mübahisələr yaratmışdır.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin bir və ya iki dialekt əsasında yaranması məsələsi, fikrimizcə, həqiqətə uyğun görünür. Bütün əlaqədar dialektlər (şivələr) Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşmasında əsas mənbələrdən biri kimi iştirak edib onun yaranmasına qüvvətli təsir göstərmişdir. Lakin bu iştirak və təsir təkə milli dil dövründə yox, daha əvvəllərdən – xalq dilinin ilk təşəkkül mərhələsindən başlanmışdır (1, s.128).

Bütün dilçilik ədəbiyyatlarında Azərbaycan dili ulu, qədim dil kimi qəbul edilir. Fikrimizcə, dünyadakı bütün dillər məhz ilk dil olan türk dilindən yaranmış və inkişaf prosesi keçərək ləhcələrə bölünmüş, daha sonra bu və ya digər millətin ana dili kimi tanınmışdır. Finlandiyalı alim Q.Y.Ramstedtin bu sitatı yuxarıda dediklərimizi daha da qüvvətləndirir: “Koreya dili qədim bir türk ləhcəsindən törəyib”.

Elə ilk insan da dünyaya Ön Asiyadan yayılmışdır. Bu, həmin Ön Asiyadır ki, ilk insanoğlu burada yaranmış və o da türk olmuşdur. Əsrlər, eralar ötdükcə ilk dialoq olan nitq təkmilləşdi, mükəmməlləşdi və tədqiqatlar nəticəsində müasir dillər əmələ gəldi. Daha aydın desək, bu günümüzdəki müasir dillər ilk insanın dialoqu əsasında, ləhcələri üzərində yarandı.

Müasir Azərbaycan dili də türk dilləri ailəsinin tərkibində formalaşaraq, inkişaf edərək Azərbaycan türklərinin ana dili, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili oldu. Və əlbəttə ki, ana dilimiz də tarixən bu ərazidə yaşayan insanların danışığı, ləhcələri əsasında formalaşdı, yuxarıda qeyd etdiyimiz statusa sahib oldu. Deməli, qədim və ulu dil olan ana dilimizin dərinədən, əhatəli və dəqiq öyrənilməsi bilavasitə dilimizin ləhcələrindən asılıdır. Bu baxımdan dilimizin ləhcə və şivələrinin öyrənilməsi olduqca vacib, eyni zamanda, şəərəfli işdir. Başqa sözlə desək, bu və ya başqa ləhcədə işlənən söz və ya sözlər milyon, min, yüz illər bundan əvvəlki insanların dilində ünsiyyətə xidmət etmiş, lakin bugünkü müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən – mənası müasir insanımıza aydın olmayan, unudulan qiymətli xəzinə incisidir və bu söz xəzinəsi məhz dilimizin ləhcələrində mühafizə edilir, saxlanılır. Bu sözlər həm də dilimizin qədimliyinə, zənginliyinə dəlalət edən əsas və vacib atributlardan biridir.

Dedik ki, müasir dilimizin yaranmasında bir neçə amil iştirak etmişdir. Bu amillərdən ən öndə gedəni və bəlkə də, həlledici mövqeyə sahib olanı məhz ləhcələrimizdir.

Ana dilimizin ləhcələri haqqında ilk məlumata məşhur Azərbaycan türkü prof. Mirzə Kazımbəy məlum əsəri olan «Грамматика турецко-татарского языка» (1839) (“Türk-tatar dilinin qrammatikası”) əsərində rast gəlirik. Burada ilk dəfə olaraq, Quba dialekti və Dərbənd şivəsi üçün səciyyəvi olan indiki zamanın şəkilçisinin qeyd və təsrifi verilir (10, s.13). Bundan sonra akad. N.İ.Aşmarinin 1926-cı ildə Bakıda çap olunmuş “Общий обзор народных тюркских говоров гор. Нухи” (“Nuxa şəhər türk xalq

şivələrinin ümumi xülasəsi”) əsərində indiki Şəki şəhərinin ləhcəsinin təsvirini görürük.

Daha sonralar akad. M.Şirəliyevin tədqiq etdiyi ləhcələr və rəhbərlik etdiyi ekspedisiyalar dilimizin ləhcə tədqiqini zənginləşdirmiş və bu zənginlik əsasında özünün dialekt təsnifini ortaya çıxarmışdır. Qeyd edək ki, bu təsnif Azərbaycan dili ləhcələrinin təsnifi tarixində ikincidir. Belə ki, ilk təsnifi Fuad Köprülü vermişdir. O, özünün “Azəri-İslam Ansklopedisi” əsərinin ikinci cildindəki “Azəri” adlı məqaləsində Azərbaycan şivələrini iki böyük qrupa bölmüşdür:

1. Cənub ləhcəsi. Bura daxildir Təbriz, Ərdəbil, Urmiyə şivələri;

2. Şimal ləhcəsi. Bura da aiddir Nuxa (Şəki), Bakı, Gəncə, Qarabağ dialekt və şivələri (7, s. 121). Bundan sonra isə müəllifi M. Şirəliyev olan ikinci təsnif gəlir ki, bu da aşağıdakı kimidir.

1. Şərq qrupu dialektləri: Quba, Dərbənd, Bakı, Şamaxı dialektləri və Salyan, Lənkəran şivələri.

2. Qərb qrupu dialektləri: Qazax, Borçalı, ayırım şivələri.

3. Şimal qrupu dialektləri: Nuxa (Şəki) dialekti, Zaqatala, Qutqaşen şivələri.

4. Cənub qrupu dialektləri: Naxçıvan, Ordubad dialektləri və Yerevan (İrəvan – S.M.) şivəsi.

5. Orta qrupu dialektləri: Kirovabad (Gəncə – S.M.), Qarabağ şivələri (13, s.17-24).

M.Şirəliyev 1947-ci ildə daha bir məqalə çap etdirmiş və bu məqaləsində də həmin bölgünü saxlamış, lakin “orta qrupu dialektləri” əvəzinə “mərkəz qrupu dialektləri” ifadəsini işlətməmişdir (14, s.431-436).

Alim on bir il sonra, 1958-ci ildəki məqaləsində isə təsnifi bir qədər də təkmilləşdirərək, “orta” və ya “mərkəz” qrupu dialektləri bölgüsünü dörd qrup daxilinə qatmışdır. Yəni bu cür təsnif etmişdir:

1. Şərq qrupu: Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Salyan, Lənkəran şivələri;

2. Qərb qrupu: Qazax, Gəncə, Qarabağ dialektləri, Borçalı, ayırım şivələri;

3. Şimal qrupu: Nuxa dialekti, Zaqatala, Vartəşen, Qutqaşen şivələri;

4. Cənub qrupu: Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Ərdəbil dialektləri, Noraşen (Şərur – S.M.), Şahbuz və s. şivələri.

Göründüyü kimi, M. Şirəliyev bundan əvvəlki məqaləsində Qərb qrupuna aid etdiyi Gəncə (Kirovabad adı ilə – S.M.) və Qarabağ şivələrini “orta” və ya “mərkəz” (Köprülü 1970, s. 431-436) qrupu adı altında təsnif etmişdir.

Daha sonra 1962-ci il nəşrli “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” əsərində də M. Şirəliyev dialekt və şivələrimizin təsnifini dörd qrupda izah edir.

Qərb qrupunu olduğu kimi saxlayır, Şərq qrupuna Muğan qrupu şivələrini, Şimal qrupuna Qax şivəsini əlavə edir, Cənub qrupundan Ərdəbil dialekti və Şahbuz, Noraşen (Şərur – S.M.) şivələrini çıxarır, İrəvan şivəsini əlavə edir, yəni 1941-ci ildə çap etdirdiyi məqaləsindəki bölgünü saxlayır (13, s.17-24).

Dialekt və şivələrimizin iki əsas təsnifi haqqında

A.Hüseynovun da dialekt və şivələrin təsnifində maraqlı müddəaları vardır. Onun fikrincə, keçmiş Sovet Azərbaycanı ərazisində “Azərbaycan dilinin iki böyük ləhcəsindən bəhs etmək mümkündür. Bu ləhcələrdən birində qıpçaq tipli dil ünsürlərinin qalıqları, digər ləhcədə isə oğuz tipli dil sistemi əlamətlərinin qalıqları daha çox nəzərə çarpır. Birinci ləhcə Şərq, əsasən, Şimal qruplarını, ikinci ləhcə, əsasən, Qərb və Cənub qruplarını əhatə edir” (4, s. 114).

Göründüyü kimi, A.Hüseynov bu təsnifində tipoloji prinsipi əsas götürmüş və Şimali Azərbaycandakı ləhcəni iki yerə bölmüşdür. Müəllif 1979-cu ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan dialektologiyası” dərsliyində isə coğrafi prinsipə əsaslanaraq ləhcələri üç qrupda təsnif etmişdir: 1. Şərq qrupu; 2. Qərb qrupu; 3. Cənub qrupu. Bu təsnifdən məlum olur ki, A.Hüseynov M.Şirəliyevin müəyyənləşdirdiyi “Şimal qrupu ləhcələri” adlı ayrıca bölgü göstərməmiş və həmin qrupdakı ləhcələri Qərb və Şərq qruplarında “əritmişdir”. E.Əzizov da A.Hüseynovun bölgüsü ilə razılaşıaraq, onun müşahidələrini doğru hesab etmişdir (3, s. 17).

E.Əzizov Azərbaycan dilinin dialekt bölgüsünü yuxarıdakı üç qrup əsasında təsnif edir. (3, s. 17). M.Şirəliyevin qəbul etdiyi Şimal qrupunu öz bölgüsünə daxil etmir və bu qrupa aid olunan dialekt və şivələri Şərq qrupuna aid edir. Bundan başqa, E.Əzizov M.Şirəliyevin mövcud təsnifində Şərq qrupunun tərkib hissəsi olan Lənkəran şivəsinin Cənub qrupuna aid olduğunu səciyyəvi fonetik və qrammatik əlamətlər əsasında izah edir.

Anadolu alimi A.Dilaçar Azərbaycan şivələrini iki böyük qrupa ayırır:

1. Şimali Azəricənin ləhcələri. Buraya aiddir: a) Şərq qrupu: Quba, Dərbənd (Dağıstan), Bakı, Şamaxı (Şirvan), Salyan, Muğan, Lənkəran; b) Qərb qrupu: Qazax, Borçalı, Gəncə, Qarabağ (Şuşa); c) Şimal qrupu: Nuxa, Zaqatala-Qax, Muğal, Qutqaşen; d) Cənub qrupu: İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Qarapapax; e) Keçid ağızları: Göyçay, Ağdaş, Cəbrayıl.

2. Cənubi Azəricənin ləhcələri: a) Mərkəzdə: Təbriz, Marağa, Türkmənçay; b) Şimalda: Mərənd. Əhər; c) Şimal-qərbdə: Xoy, Maku; d) Şimal-şərqdə: Bəkrabad, Bəcərevan; e) Şərqdə: Ərdəbil (Savalan), Xalxal; ə) Cənub-şərqdə: Zəncan (Xəmsə); f) Cənubda: Satınqala, Sakiz; ğ) Cənub-qərbdə: Soyuqbulaq, Sərdəst; g) Qərbdə: Rizaiyə, Rumiyyə, Şahpur (Dilaçar 1968, s. 91). A. Dilaçara görə, “ən təmiz cənub azəricəsi Marağa ağzıdır” (Dilaçar 1968, s. 91).

M.Əmirpur Əhrəncani Azərbaycan şivələrini on qrupa ayırır:

1. Şərq qrupu: Dərbənd, Quba, Şamaxı, Bakı, Salyan, Lənkəran.
2. Qərb qrupu: Qazax, ayırım, Borçalı.
3. Şimal qrupu: Zaqatala, Qutqaşen.
4. Cənub qrupu: Naxçıvan, Ordubad, Yerevan.
5. Mərkəz qrupu: Gəncə, Şuşa.
6. Şərqi Anadolu dilekti (Ərzurum).
7. Qaşqay və Eynallı dilektləri.
8. Şimali İraq dialekti (Kərkük).
9. Təbriz dialekti.
10. Rezaiyə gölü ətrafı dialekti (9, s. 9-10).

Bütün bu sadaladığımız bölgülərə baxmayaraq, Azərbaycan şivələrinin təsnifində akad. M.Şirəliyevin verdiyi təsnifat aparıcıdır. Lakin E.Əzizovun fikrincə, M.Şirəliyevin mövcud bölgüsünün müəyyən qüsurları vardır. Bu qüsurlardan biri də “Azərbaycan şivələrini bütünlüklə əks etdirməməsidir. Bu təsnifat Sovet Azərbaycanının ərazisindəki şivələri əhatə edir, başqa areallardakı şivələr isə buraya daxil edilmir, ya da yarımçıq əks olunur. Müəllif o zamankı rejimi əldə rəhbər tutmuşdur” (3, s.19).

M.Şirəliyevin bölgüləri ilə tam razılaşmayanlardan biri də prof. A.Qurbanovdur. “Bu bölgü (M.Şirəliyevin bölgüsü – S. M.), göründüyü kimi, əhatəli, tam deyildir” (8, s.25). A.Qurbanov bildirir ki, M.Şirəliyevin qruplaşmasında İranda Şərqi Azərbaycan danışığı, Rusiyada Dərbənd dialekti, eləcə də Gürcüstanda Borçalı danışığı qeydə alınmamışdır (8, s.25).

“Dialekt” və “şivə” anlayışları

Azərbaycan ləhcələrinin öyrənilməsi zamanı meydana çıxan “şivə, dialekt və ləhcə” ifadələri də zaman-zaman ziddiyyətlər doğurmuş və bu ifadələrin düzgün işlədilib-İşlədilməməsi hələ də öz tutarlı həllini tapmamışdır.

Akad. M.Şirəliyev dialekt terminini dialekt bölünmənin şivədən böyük əsas vahidi sayır. “Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektədən kəskin ayrılır; ümumilik fərqdən üstün olur, ona görə ki, fərq o qədər cüzidir ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə, fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir” (16, s.98).

E.Əzizov isə M.Şirəliyevin bu fikrini M.Şirəliyev təsnifatının əsas nöqsanlarından biri sayaraq, ona qarşı çıxır. “Bu termindən (dialekt terminindən – S. M.) istər ayrıca şivəni, istərsə də onların qruplarını və ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar. Dilin dialekt bölünməsinin əsas vahidləri şivə, şivə qrupları və ləhcələrdir” (3, s.20).

Prof. A.Qurbanov dialektoloji anlayışları həcminə görə bu cür adlandırmağı düzgün hesab edir: **Şivə ► Dialekt ► Ləhcə ► Dil.**

Prof. Q.Kazımov da yuxarıdakı bölgünü qəbul edir. “Hər bir dilin inkişaf yolu var. Dilin daxilində şivələr yetişir. Yavaş-yavaş dialektlər yaranır. Dialektlər ləhcə səviyyəsinə gəlir, ərazi etibarilə fərqli mühitlərə düşür, yüz illər yox, min illər ərzində müstəqil dillərə çevrilir”. Göründüyü kimi, A.Qurbanovla Q. Kazımovun dialektoloji anlayışları və onların sıralanması haqqında fikirləri eynidir.

Fikrimizcə, bu adlandırmanın dialektoloji, eləcə də dil tarixi və müqayisəli təhlil kimi tədqiqatlarda yekdil müddəa kimi qəbul edilməsi aparılan bu və bu kimi elmi araşdırmaların həm elmi, həm dəqiq, həm də şübhə doğurmayan fakt və yeniliklərlə zəngin olmasına dəlalət edəcəkdir.

Nəticə

Bütün bunların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqı çox qədim, qədim olduğu qədər də zəngin tarixə, mədəniyyətə sahibdir. Məhz bu sahibliyə görə ümumdünya mədəniyyətində birincidir.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşmasında müasir ədəbi dilimizin qayda-qanunlarının cəm olduğu nitqə sahib bütün əlaqədar dialekt və şivələr əsaslı mənbələrdən biri kimi iştirak etmiş, və bu prosesə, necə deyirlər, qüdrətli təsir göstərmişdir. Bu iştirak və təsir təkcə milli dil dövründən deyil, xalq dilinin ilk təşəkkül mərhələsindən başlanmışdır (1, s.128).

Son illər Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin tədqiqi sahəsində xeyli işlər görülmüş, istər fərdi, istərsə də ekspedisiya şəklində bir sıra ləhcələrimiz araşdırılaraq sanballı elmi ədəbiyyat ortaya qoyulmuşdur. Bu tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş elmi uğurlara və ərsəyə gətirilmiş tədqiqat materiallarına əsasən deyə bilərik ki, prof. E.Əzizovun prof. A.Həsənovun təsnifləri daha müfəssəldir. Belə ki, bəhs edilən təsnifdə dialekt və şivələrimiz coğrafi cəhətdən deyil, haqlı olaraq, dil ünsürləri və üslub xüsusiyyətləri baxımından təsnif edilmişdir. Məhz bu baxımdan qeyd edilən təsnif son illər ləhcələrimizin tədqiqi ilə bağlı ərsəyə gətirilmiş elmi əsərlərin nəticələrini məntiqi formada əks etdirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, E.Əzizovun və A.Həsənovun təsnifləri həm də dialekt və şivələrimizin tədqiqi ilə bağlı aparılan kameral təhlillər zamanı da öz elmi sübutunu tapmaqdadır. Deməli, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin coğrafi cəhətlər üzrə tədqiqindən çox, həmin ləhcələrin ehtiva etdiyi dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından tədqiqi və təsnifləşdirilməsi vacibdir. Bu cür tədqiq və təsnif Azərbaycan-türk mənşəli sözlərin vahidlik prinsipi ilə leksik-semantik təhlilinin aparılmasına, həmçinin Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilərin coğrafi arealının və nitq fəaliyyəti zamanı dilimizin təsirinə düşmüş coğrafi ərazilərin müəyyənləşdirilməsinə əsaslı töhfə verməyə olacaqdır.

Bütün dilçilik ədəbiyyatlarında Azərbaycan dili ulu, qədim dil kimi qəbul edilir. Buna görə bu nəticəyə gələ bilərik ki, dünyadakı bütün dillər məhz ilk dil olan türk dilindən yaranmış və inkişaf prosesi keçərək ləhcələrə bölünmüş, daha sonra bu və ya digər millətin ana dili kimi tanınmışdır. Finlandiyalı alim Q.Y.Ramstedtin bu sitatı yuxarıda dediklərimizi daha da qüvvətləndirir: “Koreya dili qədim bir türk ləhcəsindən törəyib”.

ƏDƏBİYYAT

1. Cahangirov M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə; Bakı: Elm; 1978, 236 s.
2. Dilaçar A. Dil, diller və dilçilik. Ankara: 1968
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı; 1989, 38 s.
4. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı. 1958
5. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası /dərs vəsaiti/; Bakı; API-nin nəşriyyatı. 1979
6. Kazımov Q.Ş. Homerin poemaları və “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Təhsil, 2006, 80 s.
7. Köprülü M. Fuad. Azeri-İslam Ansklopedisi. 2. cilt; İstanbul. 1970
8. Qurbanov A. Qərbi Azərbaycanın Cucikənd şivəsi. Bakı: 2007, 112 s.
9. Manutsehr Amirpur-Ahrandjani. Der azerbeidschanische Dialek von Schapur. 1971
10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s.
11. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili tarixinin məsələləri. Bakı; Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, № 2; 1953, s. 72-75
12. Ширалиев М.Ш., Рагимов М.Ш. Азербайджанский язык. Баку: Источник, указанный в 218-м порядке по номеру. 1973, с.222-272
13. Ширалиев М.Ш. К вопросу об изучении и классификации азербайджанских диалектов; Москва: Изв. Азербайджанского филиала АН СССР, №4; 1941, с. 17-24
14. Ширалиев М.Ш. Изучение диалектов азербайджанского языка; Москва; Известия АН СССР отд., лит. и языка. т. VI вып. 5; 1947, с. 431-436
15. Ширалиев М.Ш. О диалектной основе Азербайджанского национального литературного языка; Вопросы диалектологии тюркских языков; Баку: Изд. АН Азерб. ССР; 1958, с.11-21
16. Ширалиев М.Ш. Проблема диалектного членения языка; Вопросы диалектологии тюркских языков; Баку; Изд. АН Азерб.ССР; 1960, с. 96-102

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ TOPONİMLƏRİNDƏ FAUNA LEKSİKASI
VƏ ONLARIN FUNKSIONALLIĞI

Giriş. Naxçıvan şivələri dialektologiyamızda önəmli yer tutur. İstər fərdi, istəsə də kollektiv şəkildə Naxçıvan dialektləri bir başlıqda və ya Naxçıvanın bölgələri ayrı-ayrılıqda tədqiqatlara cəlb edilmiş, monoqrafiya, lüğət və dissertasiyalar qələmə alınmışdır. Naxçıvan şivələrinin geniş şəkildə tədqiqinə 1950-ci ildən etibarən başlanılmışdır. Belə ki, 1950-1955-ci illəri əhatə edən Naxçıvanın 60-a yaxın yaşayış məntəqəsindəki informatorlardan toplanmış materiallar əsasında 1962-ci ildə ərsəyə gələn Azərbaycan EA-nın əməkdaşları: Azərbaycan dialektologiya məktəbinin banisi Məmmədağa Şirəliyevin başçılığı altında R.Rüstəmov, M.İslamov, K.Ramazanov, T.Həmzəyev kimi tanınmış dialektoloqların ərsəyə gətirdikləri “Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri” monoqrafiyası xüsusi önəm ərz edir. Həmçinin Naxçıvan dialektlərinin kollektiv şəkildə tədqiq olunduğu önəmli mənbə kimi AMEA-nın 2017-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti”, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası” misal ola bilər. Bu lüğətdə Naxçıvanın 175 yaşayış məntəqəsindən toplanmış beş minə yaxın söz və ifadə yer almaqdadır (Xasıyev, İmamquliyeva, Quliyeva və digər. 2017, 13). Naxçıvan bölgəsinin ayrı-ayrı şivələrinin fərdi tədqiqinə K.İmamquliyevanın “Azərbaycan dilinin Şərur şivələri” (1991), T.Həmzəyevin “Ordubad dialekti” (1959), M.Zeynalovun “Azərbaycan dilinin Naxçıvan MSSR ərazisindəki dialekt və şivələrinin məişət leksikası” (1982), Ə.Quliyevin “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası” (2013), N.Əliyevanın “Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri”, M.Əhmədovun “Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri” (1997) və s. misal ola bilər.

Tədqiqatımızın ikinci hissəsini təşkil edən Naxçıvan toponimləri ilə bağlı həm ümumi toponimik tədqiqatlarda yer alan məlumatlar, həm də ayrı-ayrı dilçilərin Naxçıvan oykonimləri ilə bağlı yazdıqları əsərləri misal göstərə bilərik. Belə ki, Q.Qeybulayevin “Azərbaycan toponimləri”, Y.Yusifov, S.Kərimov “Toponimikanın əsasları”, T.Əhmədovun “Azərbaycan toponimikasının əsasları”, Q.Məşədiyevin “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri”, İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”, həmçinin AMEA-nın Dilçilik İnstitutu tərəfindən 2 cildə nəşr edilmiş “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə ümumi Azərbaycan toponimləri, oykonimləri, eləcə də Naxçıvan bölgəsinə aid yer adları qeyd olunmuşdur. Lakin Adil Bağirovun “Naxçıvan oykonimləri”, eyni müəllifin “Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri” kitablarında Naxçıvanın oykonim və toponimlərinin siyahısı və linqvistik xüsusiyyətləri, Ə.Salamzadə, K.Məmmədzadənin “Arazboyu abidələr” əsərində Naxçıvanda mövcud olan oykonimlərlə yanaşı, tarixi önəm daşıyan abidələr, Naxçıvanın tarixi haqqında müfəssəl məlumat verilmiş, “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”nda Naxçıvan dialektlərinin toplandığı informatorların yaşayış məntəqələri qeyd edilmişdir.

Dialektologiyamızın banisi M.Şirəliyev coğrafi amili nəzərə almaqla Azərbaycan dialektlərinin 5 qrupda təsnifatını vermişdir. Belə ki, M.Şirəliyevin təsnifatına əsasən Naxçıvan, Ordubad, həmçinin İrəvan şivələri Azərbaycan dialektlərinin cənub qoluna daxildir (Məmmədli 2019, 36). Naxçıvan dialektlərində yer alan fauna leksikası vahidlərini bir sıra xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırmaq olar. Qrammatik aspektdə Naxçıvan dialektlərində yer alan fauna leksikası vahidlərini – **sadə**: *arı* (*ədəbi dildə fauna leksikası vahidi ilə omonimlik təşkil etsə də, Naxçıvan, Babək və Şahbuzda saf, təmiz mənasını bildirir*), *ambıl* (*Şahbuzda kotana qoşulan öküzlərin bir cütü*), *beçə* (*Şahbuz, Babək şivəsində yeni əmələ gəlmiş arı ailəsi, həmçinin dialektə omonim kimi sünbülün dibindən çıxan əlavə zoğlar, şivlər*), *buğa* (*Şahbuzda üç illik erkək qaramal*), *dorba* (*Ordubadda ikiillik camış balası*); **düzəltmə**: *toxlulux* (*Ordubadda çobana zəhmət haqqı olaraq verilən qoyun, keçi*), *yelpix`çi* (*Şahbuzda pətəkdəki rütubəti buxarlandırmaqdan ötrü aramsız olaraq qanad çalan arılar*); **mürəkkəb**: *ağalaqoyun* (*Babəkda ağ və qara yunlu qoyun adı*), *ayıbalası* (*Şahbuz şivəsində ədəbi dilimizin fauna leksikası ilə omonimlik təşkil etsə də, dialektə çiy kərpic mənasında işlənir*), *balıgəti* (*Şahbuzda heyvanın bel əti*),

buğabasar (Ordubadda üçillik dişi qaramal), *dəvədəlləyi* (Kəngərli, Şahbuz, Şərurda çəyirtkəyə oxşar uçan həşərat, həmçinin çox hündür boylu), *çaydaçapan* (Kəngərli, Babəkdə quş adı, çayda daşların üstünə qonub quyruq atan quş), *kələtan* (Ordubadda hörimçək) olaraq qruplaşdırıla bilər (Xasiyev, İmamquliyeva, Quliyeva və digər. 2017, 60-175). Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdə görüldüyü kimi bəzən dialektlərdə yer alan söz ilkin baxışdan ədəbi dildəki fauna leksikası vahidinə bənzərsə də yalnız dialektlərin araşdırılması zamanı onun fərqli mənə bildirdiyi görünür.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan dialektlərində söz birləşməsi, ədəbi dilimizdə qarşılığı olmayan xeyli sayda dialektik vahidlər də yer almaqdadır. Naxçıvan dialektlərində yer alıb söz birləşməsi formasında işlənən fauna leksikasına *erkəx`arı* (Şahbuzda arı ailəsinin heç bir işində iştirak etməyən, yalnız nəsil artıran arı), *girgənə beçə* (Şahbuzda zəif ana arıların verdikləri sayca çox arıdan ibarət olan arı ailəsi), *kəlim qoç* (Şərurda buynuzlu qoç), *kəlin qoyun* (Şərur, Culfa, Ordubadda xırda buynuzlu qoyun), *kəliş qoç* (Şərurda buynuzsuz qoç), *qəpi qaroulları* (Şahbuzda nəzarətçi arılar), *təhnəbaş qoyun* (Şahbuzda başı böyük qoyun), *yail keçisi* (Şahbuzda üzündə qızılı tükü olan keçisi), *ana arı* (Şahbuz, Babəkdə bala verən, nəsil artıran arı), *araz quşu* (Naxçıvanda toyuqdan kiçik çöl quşu), *boz arı* (Şahbuzda boz rəngli Qafqaz cinsli arı), *cır arı* (Şahbuz, Culfada az bal və beçə verən arı), *cilov öküzdəri* (Şahbuzda kotana qoşulan öküzlərin qabaq tərəfdən birinci, kotan tərəfdən sonuncu cütü), *göycə qarğa* (Naxçıvanda qonur lələkli quş), *itcil at* (Kəngərli, Şahbuzda itdən qorxmayan at), *qara arı* (Şahbuzda qara Qafqaz arısı), *qızıl arı* (Şahbuzda qızılı rəngli Qabaqtəpə arısı), *saralı arı / sarı arı* (Şahbuzda sarı İran arısı), *topal arı* (Şahbuzda bədəncə böyük, lakin az məhsul verən əhilləşdirilməmiş bal arısı) və s. misal ola bilər (Xasiyev, İmamquliyeva, Quliyeva və digər. 2017, 61-289).

Bununla yanaşı Naxçıvan dialektində *bızbıza* (Kəngərli, Şərur, Naxçıvan, Babəkdə yaşıl rəngli balaca böcək), *bubub* (Şərur, Naxçıvanda şanapipik), *gəzgəzma* (Şərurda ilk dəfə doğan qoyun), *mığmığ* (Naxçıvanda ağcaqanad), *pərpər* (Ordubadda kəpənək), *safsaf* (Ordubadda tülküyə bənzər vəhşi heyvan) kimi fauna leksikasını bildirən səs təqlidi sözlərdən yaranan mürəkkəb dialektik vahidlərə də rast gəlinir.

Həmçinin Naxçıvan şivələrində birhecalı: *day* (Şahbuz, Ordubadda üçyaşar at balası), *xar* (Şahbuz, Ordubad, Culfada bir yaşlı axta keçisi), *kəl* (Kəngərli, Şahbuz, Şərurda üç yaşlı erkək camış), *lük* (Ordubadda koramal), *sar* (Şərurda əti yeyilməyən böyük, vəhşi quş), *çil* (Şərurda kəklik növü) kimi fauna leksikası vahidlərinə rast gəlmək mümkündür.

Naxçıvan şivələrində ədəbi dilimizdə qarşılığı olmayan xeyli sayda fauna leksikası vahidləri vardır. *Anaş* (Ordubadda iki-üç bala doğmuş keçisi), *arvana* (Şahbuzda dişi dəvə), *bədəv* (Şahbuzda qaçağan, yaxşı at), *bəndal* (Şahbuzda nallatmağa qoymayan at), *bupbe* (Ordubadda şanapipik), *culfır* (Şahbuzda tez tənqəfəs olan at), *dübür* (Culfada axtalanmış keçisi), *mavrı* (Naxçıvan, Şahbuzda pişik balası) kimi dialektik vahidlərin ədəbi dilimizdə ümumiyyətlə qarşılığı yoxdur.

Bundan başqa Naxçıvan dialektlərində xeyli sayda ədəbi dilimizlə omonimik təşkil edib tamam fərqli mənalar bildirən sözlərə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, bu sözlərin bir qismi ədəbi dilimizin orfoqrafik, bir qismi isə orfoepik norması ilə omonimlik təşkil edir. Həmçinin, qeyd edilməlidir ki, fauna leksikası ilə omonimlik təşkil edib Naxçıvan zonasının şivələrində işlənən dialektik vahidlər hər zaman dialektoloji qarşılıq olaraq fauna leksikasını bildirmir. Bu cür zahiri orfoqrafik və ya orfoepik omonimliyin dialektlərdə bildirdiyi əsl mənanı ya bilavasitə Naxçıvan dialektlərinin informatorları və ya müvafiq dialektoloji lüğətlərdən istifadə edərək tapmaq olar. Naxçıvan zonasının şivələrində yer alıb ədəbi dilin **orfoqrafik norması ilə omonimlik təşkil edən dialektik vahidlərə**: *ağalaqoyun* (Babəkdə ağ və qara yunlu qoyun adı), *araz quşu* (Naxçıvanda toyuqdan kiçik çöl quşu), *arı* (Babək, Naxçıvan, Şahbuzda saf, təmiz), *ayıbalası* (Şahbuzda çiy kərpic), *buğa* (Şahbuzda üçillik erkək qaramal), *cil quşu* (Babək, Şahbuzda quş adı), *cüyyür* (Naxçıvan, Şərurda söyüd ağacına bənzər ağac növü), *çaydaçapan* (Babək, Kəngərli) çayda daşların üstünə qonub quyruq atan quş), *çil* (Şərurda kəklik növü), *dəvədəlləyi* (Kəngərli, Şahbuz, Şərurda çəyirtkəyə oxşar uçan həşərat, çox hündür boylu), *gəcəvırağı* (Babəkdə gecələr parıldayan balaca böcək), *gözyazma* (Şahbuzda buğaya gəlmə vaxtını ötürən düyü), *haqqına* (Şahbuzda üçillik dişi qaramal), *itcil at* (Kəngərli, Şahbuzda itdən qorxmayan at), *kəsmə* (Şahbuzda qoyun cinsi), *qaraxan* (Şahbuzda qara qoyun), *qızsancan* (Babək, Kəngərli, Şərur, Naxçıvanda həşərat), *quba* (Şahbuzda çöl ördəyinin balası), *üçəm* (Culfa, Naxçıvan, Ordubad, Şahbuzda birdəfəyə üç bala doğmuş

qoyun, keçi) misal ola bilər. **Orfoepik norma ilə omonimlik təşkil edən dialektik vahidlərə** misal olaraq *ağaşdələn* (*Ordubad, Şahbuzda* şanapipik), *analix* (*Şahbuzda* ögey ana arı), *bağrıqara* (*Culfada* göyərçin quşunun bir növü), *balığəti* (*Şahbuzda* heyvanın bel əti), *balıxbeli* (*Şahbuzda* arı yeşiyinin qapağı), *ərix` quşu* (*Ordubadda* mayböcəyi), *kəpənəx`* (*Şahbuzda* ipəkqurdundan əmələ gələn həşərat), *şəbçirax* (*Babək, Naxçıvanda* işıldayan böcək, atəş böcəyi), *təpıx` cil* (*Şahbuzda* sahibindən başqa heç kimi minməyə qoymayan, təpiklə vuran at), *yorğatoyux* (*Babək, Naxçıvanda* çöl quşu adı) göstərə bilərik.

Həmçinin Naxçıvan şivələrini təhlil etdiyimiz zaman bir və ya bir neçə zonada iki variantda olan dialektik vahidlərə rast gələ bilərik. Naxçıvan şivələrində işlənən ikili dialektik vahidlərə *cı:s arı / cins arı* (*Şahbuzda* çox məhsuldar arı), *saralı arı / sarı arı* (*Şahbuzda* sarı İran arısı), *qaradış / qaradış* (*Şahbuzda* qoyunun yazdakı vəziyyəti, üçillik qoyun), *qaplan / qəplan* (*Ordubadda* pələng), *şəşbuynuz / şəşəbuynuz* (*Şahbuzda* uzunbuynuzlu keçi), *çəpic / çəpiş* (*Babək, Culfa, Kəngərli, Naxçıvan, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərurda* keçinin altı aydan bir yaşa qədər olan balası), *dibir / dübüür* (*Culfa, Ordubad, Şahbuz, Şərurda* axtalanmış keçi), *xəx` biçə / xəx` beçə* (*Şərurda* milçəyəoxşar həşərat), *hipop / hubub* (*Şərurda* şanapipik), *xırnək / xırnəx`* (*Ordubadda* dovşan balası), *izman / əzman* (*Şahbuzda* iri, böyük qoç), *kiivər / küər* (*Culfa, Naxçıvan, Ordubad, Şahbuzda* ikiillik diş keçi), *məncələ / mənşələ* (*Ordubadda* siçan), *seiz / seyis* (*Şahbuz, Şərurda* dörd yaşdan yuxarı buruq təkə), *sibir / sivir* (*Kəngərli, Şahbuz, Şərurda* üç yaşdan yuxarı təkə), *şişəx` / şişəx* (*Culfa, Ordubad, Şahbuzda* doğmamış qoyun, ilk dəfə qoça və ya kələyə gələn, ilk dəfə doğum ərəfəsində olan heyvan, ikiyaşar diş qoyun), *toxlu / toğlu* (*Babək, Culfa, Ordubadda* qoyunun altı aydan bir yaşadək olan balası) misal ola bilər.

Naxçıvan zonasının yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrindən də göründüyü kimi bir dialektik vahid Naxçıvan zonasının eyni anda bir neçə məntəqəsində rast gəlinəndə kimi, Naxçıvanın yalnız bir bölgəsində olan şivələrdə də görmək mümkündür. Naxçıvanın bir neçə bölgəsində işlənən eyni fauna leksikasına daxil olan dialektik vahidlərə: *ağcamaya* (*Babək, Naxçıvanda* ağtöklü, kök, diş dəvə), *bəsdəmə* (*Babək, Naxçıvanda* xüsusi bəslənilən, kökəldilən heyvan, qoyun, at), *bijəynədoğan* (*Babək, Şahbuzda* vaxtından əvvəl doğan heyvan), *büvə* (*Babək, Naxçıvan, Şərurda* böv, həşərat adı), *cığa* (*Culfa, Şahbuzda* qırmızı xoruz), *cirtlax* (*Culfa, Ordubadda* ocaq çəyirtkəsi), *cöngə* (*Babək, Culfa, Şahbuz, Şərurda* iki-üç illik erkək qaramal), *cumul dax* (*Babək, Kəngərli* də ördək növü), *çalağan* (*Culfa, Naxçıvanda* yırtıcı quş), *çayan* (*Culfa, Ordubad, Şahbuzda* əqrəb), *çele* (*Culfa, Ordubad, Şahbuzda* pişik balası), *çəvikgə* (*Kəngərli, Naxçıvan, Şahbuzda* çəyirtkə), *daşxıçı* (*Şahbuz, Şərurda* şirə, çiçək tozu, su gətirən işçi arı), *dıbir* (*Babək, Naxçıvanda* axtalanmış keçi), *dımıx* (*Culfa, Naxçıvanda* quyruğu iri qoyun), *erkəx`* (*Culfa, Şərurda* bir yaşını tamamlamış erkək keçi), *əmlix`* (*Culfa, Şahbuzda* anasının yanında bəslənilən üç-dörd aylıq quzu), *fərix`* (*Naxçıvan, Ordubadda* bir aylıq cüce), *hibub* (*Naxçıvan, Şərurda* şanapipik), *qıra* (*Babək, Culfa, Şərurda* yetişməmiş qoyun), *lümə* (*Culfa, Naxçıvanda* qısaquyruq quş, it), *oyəç* (*Babək, Kəngərli, Naxçıvanda* üçillik erkək qoç), *övəc* (*Babək, Culfa, Naxçıvanda* bəsləmə qoyun), *öyəyana* (*Babək, Naxçıvanda* birə böyüklükdə bərk sancan zəhərli həşərat adı), *öysül* (*Ordubad, Culfada* təkə, sürünün qabağı ilə gedən keçi), *səkil* (*Şahbuz, Şərurda* ayaqlarının birində və ya hamısında ağ tük olan keçi), *şilxor* (*Culfa, Ordubadda* dayça), *zığırçın* (*Kəngərli, Sədərək, Şərurda* sığırçın) misal göstərə bilərik.

Naxçıvanın yalnız bir bölgəsində rast gəlinən şivələrə *adamxor* (*Şahbuzda* sahibindən başqa heç kimi yaxına buraxmayan, dişləyən at), *ağyal* (*Şahbuzda* ağ yallı at), *aları* (*Şahbuzda* bal arısı növü), *balax* (*Culfada* camışın körpə beş-altı aylıq balası), *balbas* (*Ordubadda* iriquyruqlu, gövdəli cins qoyun), *bezdən* (*Ordubadda* kərtənkələ növü), *bədöv* (*Ordubadda* qaçağan, yaxşı at), *bədöy at* (*Şahbuzda* yaxşı bəslənmiş, qaçağan, erkək at), *bəllə* (*Şahbuzda* xırda qulaqlı qoyun), *bılıx* (*Şahbuzda* bir-üç aylıq inək balası), *bicəx` / bicəyinə* (*Şahbuzda* vaxtından əvvəl buğaya gələn və ya doğan qaramal), *biçə* (*Şərurda* milçəyə bənzər həşərat), *bölə* (*Şahbuzda* qulağı qısa qoyun), *bubbu* (*Ordubadda* şanapipik), *burmanc* (*Culfada* dördillik axta qoç), *cinkərəsi* (*Şahbuzda* heyvanların arasında qulaqsız, qulaqları tamamilə görünməyən qoyun və ya keçi), *çəkükə* (*Kəngərli* də çəyirtkə), *daşkələzi* (*Culfada* kərtənkələ), *dızman* (*Şahbuzda* altıillik qoç), *dirəcən* (*Ordubadda* cır arı, çöl arısı), *dızman* (*Ordubadda* altıyaşar keçi), *ənix`* (*Culfada* yırtıcı heyvanların (aslanın, qaplanın, qurdun) bir az böyümüş balası), *əvərə* (*Culfada* birillik camış), *əzman* (*Şahbuzda* dördillik axta qoç), *gəzayazma* (*Babək* də ilk dəfə doğan qoyun), *güzdəx`* (*Ordubadda* qırılmış quzu), *haramı* (*Şahbuzda* arı ailəsindən olan tüfeyli növ), *xamcıl*

(*Şahbuzda* xam otlağa qaçan qoyun), *xıllaz* (*Ordubadda* kərtənkələ), *xuygir* (*Ordubadda* bədxasiyyət, dəlisov at), *kərətən* (*Ordubadda* hörümçək), *qarpağan* (*Şahbuzda* adamxor at, sahibindən başqa heç kimi yaxına buraxmayan, dişləyən at), *qəmişqulax* (*Şahbuzda* uzun və ensiz qulaqlı qoyun), *qıdix* (*Şərurda* keçi balası), *ları* (*Şahbuzda* xoruz cinsi), *minəh* (*Şahbuzda* minik atı), *murğu* (*Babəkda* quş adı), *müci* (*Ordubadda* gənə), *mülçi* (*Ordubadda* milçək), *nerqaran* (*Ordubadda* göyərçin), *ö:əç* (*Ordubadda* iki-üç illik erkək qoyun), *öğül* (*Ordubadda* vəhşi dağ qoçlarının qabağı ilə gedən qoç), *öyəy* (*Ordubadda* çöl quşlarından birinin adı), *pələqulax* (*Şahbuzda* iri, enli qulaqlı qoyun), *pərvəri* (*Şahbuzda* əldə kökəldilmiş qoyun), *saxça* (*Ordubadda* qarğaya bənzər əti yeyilən quş), *saqqar* (*Ordubadda* başı ağ zolaqlı at, qoyun), *təkə* (*Şahbuzda* doqquz aylıq keçi, nəsil artırmaq üçün saxlanılan erkək keçi), *tolaqqayi* (*Ordubadda* quş adı), *toraqqayi* (*Ordubadda* çolaq toyuq), *ulax* (*Ordubadda* qoşqu heyvanı öküz, kəl və s.), *ürgə* (*Şahbuzda* üçyaşar erkək at), *vəllix`* (*Şahbuzda* vələ qoşulan cavan öküz, dana), *yelpix`* (*Şahbuzda* tez təngnəfəs olan at) nümunə ola bilər.

Bununla yanaşı Naxçıvanın şivələri ilə eyni mənada digər dialektlərdə də yer almaqla eyni anlayışı bildirən sözlərə misal olaraq *arğalı* (*Culfa, Qazax, Zəngilan, Ordubad, Sədərəkda* vəhşi dağ qoçu, dağ kəli), *azman* (*Bakı, Beyləqan, Borçalı, Cəbrayıl, Füzuli, Qarakilsə, Şamaxı, Şahbuzda* beş-altı illik qoç) misal ola bilər (Şirəliyev, İslamov, Ramazanov və digər. 1999, 16-24). Naxçıvan dialektində sintaktik vahid kimi, fauna leksikasının iştirakı ilə əmələ gələn *atlı gəliş* (*Naxçıvanda* doğuş patologiyası) bildirərək tamam fərqli anlam daşıyır.

Naxçıvan dialektində *at, öküz, arı, qoç, qoyun* kimi bir sıra canlıların fərqli xüsusiyyətlərini bildirən bir və ya iki leksik komponentin birləşməsindən əmələ gələn dialektik vahidlərə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Naxçıvan dialektində *ana arı* (*Babək, Şahbuzda* bala verən, nəsil artıran arı), *arı* (*Babək, Naxçıvan, Şahbuzda* ədəbi dilimiz ilə omonimlik təşkil edərək fauna leksikası deyil saf, təmiz mənasında işlənir), *boz arı* (*Şahbuzda* boz rəngli Qafqaz cinsli arı), *cır arı* (*Culfa, Şahbuzda* az bal və beçə verən arı), *ci:s arı / cins arı* (*Şahbuzda* çox məhsuldar arı), *qara arı* (*Şahbuzda* qara Qafqaz arısı), *qızıl arı* (*Şahbuzda* qızılı rəngdə Qabaqtəpə arısı, arı növü), *saralı arı / sarı arı* (*Şahbuzda* sarı İran arısı), *topal arı* (*Şahbuzda* bədəcə böyük, lakin az məhsul verən əhilləşdirilməmiş arı) kimi vahidlər *arı* sözü ilə birgə işlənərək dialektlərdə söz birləşməsi əmələ gətirsə də, ədəbi dilimizdəki qarşılıqlarını bildirmək bir söz və ya söz birləşməsi ilə deyil, yalnız cümlə ilə mümkündür. Bu da dialektlərdə yer alan söz və söz birləşmələrinin daşdıqları məhfumun ədəbi dildə bəzən qarşılıqlarının leksik vahidlə olmaması fonunda, cümlə şəklində ifadəsində dolayısı ilə dialektik fonda olan vahidlərin bəzən mənə bildirmək baxımından ədəbi dil vahidlərinin zəngin olduğunu görmək mümkündür.

Həmçinin Naxçıvan dialektlərində yer alan fauna leksikası nümunələrinin əmələ gəlməsi bəzən ədəbi dilimizin ümumi isimlər kateqoriyasına daxil olan sözlər, bəzən isə xüsusi isimlərin, şəxs və yer adlarının birbaşa və ya söz birləşməsi şəklində dialektlərdə yer aldığını görmək olar. Naxçıvan dialektində yer alan xüsusi isimlərlə omonim təşkil edən fauna leksikası nümunələrinə misal kimi *araz quşu* (*Naxçıvanda* toyuqdan kiçik çöl quşu), *kürə* (*Şahbuzda* qısa və balaca qulağı olan qoyun), *qaraxan* (*Şahbuzda* qara qoyun), *quba* (*Şahbuzda* çöl ördəyinin balası) göstərə bilərik.

Naxçıvan toponimlərinə nəzər yetirdikdə isə bir sıra xüsusiyyətləri görə bilərik. Belə ki, fauna leksikasının yer aldığı Naxçıvan oykonimlərini bir sıra əlamətlərinə görə təhlil edə bilərik. Belə ki, onomastik vahidlərin dilçilər tərəfindən təklif edilən fərqli bölgüləri mövcuddur. Azərbaycan dilinin onomastikası ilə məşğul olan Afad Qurbanovun onomastik vahidlərin əmələ gəlməsini: 1) *leksik*, 2) *semantik*, 3) *morfoloji*, 4) *sintaktik*, 5) *nitq hissələrinin iştirakı ilə əmələ gələn*, 6) *mürəkkəb adların əmələ gəlməsində fəail iştirak edən ünsürlər* olaraq qruplaşdırmışdır (Qurbanov. 2019, 315). Adil Bağirovun tədqiqatlarında isə əsasən bölgələr üzrə onomastik vahidlərin verildiyini görə bilərik. Öz növbəsində fauna leksikası vahidlərinin iştirakı ilə əmələ gələn Naxçıvan ərazisində yer alan toponimləri: 1) *yaşayış məntəqələri*, 2) *passiv fonda keçən oykonimlər*, 3) *urbanonimlər*, 4) *oronimlər*, 5) *relyef formalarına verilən adlar*, 6) *qala adları və dromonim* olaraq qruplaşdırdıq: *Yaşayış məntəqələri*:

Keçili kəndi (Şahbuz) (Bağirov. 2008, 310).

1) *Passiv fonda keçən oykonimlər*:

Danaqırd kəndi (Ordubad)

Bülbülabad kəndi (Şərur)
Danaqalası kəndi (Şərur)
Quşçu (Şərur)
Qaraquş kəndi (Babək)
Beşquş kəndi (Ordubad)
Xaraba Keçili (Şahbuz) (Bağırov, 2002, 244-247).

2) *Urbanoimlər:*

Dəvəli məhəlləsi
Dəvəlilər məhəlləsi
Qoçaltı məhəlləsi
Qurdlar məhəlləsi
Qurdlu məhəlləsi.

3) *Oronimlər:*

Bülbüllü qaya
Dəvəboynu dağı
Dəvədaşı dağı
İlanlıdağ
Keçi qayası
Keçiqalan dağ
Keçili dağ
Kəklik qayası
Qaranquş dağı
Qoyunlubaba dağı
Quzu daşı
Quzuqulaqlı qaya
Quş qayası
Quş daşı
Pələng qayası
Pələngli dağ
Siçanlı dağı.

4) *Relyef formalarına verilən adlar:*

Ayı dərəsi
Atdar dərəsi
Balıqlı sahə
Dovşanölən sahə
Donuzqıran təpə
Dəvə yatağı
Dəvə yurd
Dəvəboynu sahə
Dəvəbornu təpəsi
Dəvə yatağı
Dəvə uçan diki
Eşşək güneyi
Eşşək meydanı
Əmirşiraslan yurdu
İlanlı sahə
İtölən yer
Kəklik dərə

Qaranquş yaylağı / yurdu / təpəsi
Qurd adası / darvazası / təpəsi / dağı
Qurtdu güney
Maral dərəsi
Pişik dırnağı sahə
Sarıquş sahə
Tülkü dərəsi / yeri / təpəsi.

5) *Qala adları və dromonim:*

Ayı çuxuru mağarası
Dana qalası
Donuz qalası
İlanlıdağ qalası
Keçi qalası
Qurd qalası
Arpaçay körpüsü (dromonim)

Nəticə: Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda yer alan toponimlərin eyni vaxtda muxtar respublikanın bir neçə bölgəsində və ya respublikamızın digər bölgələrində yer almaqla eyni adın bir neçə yaşayış məntəqəsinə verildiyini görə bilərik. Bu bənzərlik tayfa, etnosların yayıldığı arealın fərqliliyi, yaşayış məntəqələrini xarakterizə edən relyef və ya tarixi hadisələrin digər ərazilərdə təkrarlanması və s. nəticəsində Naxçıvan toponimlərində fauna leksikası vahidlərinin yer aldığı onomastik vahidlərin bənzərliyini görmək mümkündür. Həmçinin Naxçıvan zonasında yer alan fauna leksikası ilə əlaqədar dialektik vahidlərin təhlili nəticəsində onların bəzilərinin ədəbi dilimizin orfoqrafik, bəzilərinin orfoepik, ümumi, xüsusi isim ilə omonimlik təşkil etdiyini görə bilərik. Bundan başqa Naxçıvanın bir bölgəsində fauna leksikasına aid sözün eyni anda muxtar respublikanın digər bölgələrində və ya Azərbaycan dilinin digər şivələrində eyni ilə işlənməsi bəzən eyni, bəzənsə tamam fərqli mənə bildirdiyini görə bilərik. Naxçıvan dialektlərində yer alan fauna leksikası vahidlərinin omonim kimi tamam fərqli yalnız bu bölgəyə xas olmaqla ədəbi dilimizlə bənzərlik təşkil etmədiyini görmək mümkündür. Fauna leksikasına aid olub Naxçıvanın dialekt və şivələrində işlənən leksik vahidlərin, eyni zamanda bu leksik vahidlərin iştirakı ilə əmələ gələn toponimlərin tədqiqi dialektologiya, toponimika və etnoqrafiya baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı: İmak. 2019, 432 s.
2. Məşədiyev Q. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti (dialekt materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil. 2018, 126 s.
3. Əliyeva R., Məşədiyev Q., İnanç E., Baxşıyeva T., Qocayeva Ş. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2 cildə). I cild. Bakı: Şərqi-qərb. 2007, 304 s.
4. Əliyeva R., Məşədiyev Q., İnanç E., Baxşıyeva T., Qocayeva Ş. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (2 cildə). II cild. Bakı: Şərqi-Qərb. 2007, 304 s.
5. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Arazboyu abidələr. Bakı: 1979
6. Xasiyev Z., İmamquliyeva K., Quliyeva K., Məmmədov M., Binnətova G., Qəmbərova Q., Şərifova S. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil. 2017, 304 s.
7. Bağirov A. Naxçıvan oymonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
8. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm. 2002, 288 s.
9. Qəmbərova Q. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin xalq təbabəti leksikası. Bakı: Elm və təhsil. 2022, 312 s.
10. Şirəliyev M., Tağıyev B., Ramazanov K., Behbudov S., Həsənov Q. Azərbaycan dialektoloji lüğəti (2 cildə). I cild. A–L. Ankara. Kılıçaslan Matbaacılık. 1999, 374 s.

III BÖLMƏ: ÜSLUBİYYAT VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

SƏDAQƏT HƏSƏNOVA

AZƏRBAYCAN BƏDİİ DİLİNİN İNKİŞAF ÖZƏLLİKLƏRİ

Bədii dil bütün dövrlərdə türk xalqlarının tarixində, o cümlədən Azərbaycanda zənginliyi və təsiri ilə seçilmişdir. Həm yazılı bədii dil, həm də ondan daha qədim olan şifahi bədii dil xalqımızın təfəkkür və nitq mədəniyyətini yetərincə ifadə edə bilir. Şifahi ədəbi dildə ümümxalq təfəkkürü əsas rol oynasa da, yazılı ədəbi dildə ayrı-ayrı söz ustalarının xidməti mühüm yer tutur. Bütün yazarlar, bir tərəfdən, ədəbiyyatın zənginləşməsinə çalışmış, digər tərəfdən isə ədəbi dilimizə müəyyən qədər töhfələr vermişlər. Hər bir sənətkara dəyər vermək üçün ilk olaraq onun dilindən başlanılmasının zəruriliyi qəbul edilmiş yollardan birincisidir. Dilin insanı dəyərləndirmək üçün əsas vasitə olduğunu deyənlər çox haqlıdırlar. Şairin ədəbi dil tarixindəki qiyməti, yeri, rolu onun dil-üslub keyfiyyətləri ilə müəyyənə bilər.

Azərbaycan bədii dilinin inkişafında bir sıra özəlliklər müşahidə olunur. Bu baxımdan, araşdırmada üç əsas xüsusiyyətə önəm verilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Eyni tərkibli ifadə və misraların müxtəlif sənətkarlar tərəfindən işlənməsi;
2. Əski türk dili vahidlərinin və bir zaman fəal leksikaya daxil olsa da, çağdaş dövrümüzdə dildən çıxan və ya çıxmaqda olan sözlərin qorunması.

Bədii dilimizin inkişaf tarixində müxtəlif mərhələlərdə eyni tərkibli ifadə və misraların müxtəlif sənətkarlar tərəfindən işlənməsi faktları diqqəti cəlb edən özəlliklərdəndir. Bu faktların müxtəlif şairlərin qələmində yeni üslub keyfiyyəti yaratması bədii dilin inkişafında diqqəti cəlb edən faktlardır. Məsələn, “kөнülün dönməyi” frazeoloji birləşməsinin anlamı ilə bağlı olan fikirlərlə bir çox sənətkarın dilində qarşılaşmaq olar. Bu mənada, Molla Cumanın aşağıdakı misralarına nəzər salaq:

Bir gözələ gözüm düşdü,
Mən dönərəm, könül dönməz.
Ruhum getdi, əqlim çaşdı,
Mən dönərəm, könül dönməz (6, s.37)

Eyni fikri XX yüzilliyin yaddaşlardan çıxmayan, sevilən şairi M.Müşfiqin dilində də müşahidə edirik:

Tərlansan, göydən enməzsən,
Bu torpaqda sevinməzsən,
Mən dönərəm, sən dönməzsən,
Yaşa, könül, yaşa, könül!

Bundan başqa, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində maraqlı nitq yarlıqlarından biri “qurban olmaq” felinin ayrı-ayrı forma və anlamlarda işlənməsi məsələsi də diqqəti cəlb edir. Bu dil vahidinin feli sifət formasında müxtəlif üslub məqamlarına salınması bədii dilin inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlərdəndir. XVIII yüzilliyin şairi Molla Pənah Vaqifin dilinə müraciət edək:

Sallana-sallana dövlətxanadan,
Bir çıxı boyinə qurban olduğum.
Göydə mələk, yerdə insan gözəli
Sənsən, xoş xoyinə qurban olduğum (12, s.65).

Qeyd edək ki, Vaqifin “qurban olduğum” rədifli iki əsəri vardır. İkinci qoşmada “qurban olduğum” rədifi xitab kimi işlənmişdir:

Sən gəldin, nur doldu evə-otağa,
Gəldiyin yollara canım sadağa,
Durub qurban olmaq sən tək qonağa
Nuşdur canımıza, qurban olduğum.

Sən qəddinə yaşıl-allar geyici,
Vaqif dəxi sənə qəzəl deyici,
Şükr Allaha, deyil adamyeyici,
Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum (12, s.69).

Dərin bir məhəbbətin dil təcəssümü olan “qurban olduğum” ifadəsi poetikləşərək M.P.Vaqifdən üzü bəri dilimizin bəzəyinə çevrilib. Bu ifadə Molla Cumanın dilində daha hərarətli səslənir, daxildən gələn böyük bir məhəbbət və nəvazişin dili kimi danışır:

Canıma nar saldı cananın canı,
Gül yanaqlarına qurban olduğum.
Görmədim cahanda sən tək yarı,
Xumar gözlərinə qurban olduğum (6, s.187).

Azərbaycan ədəbi dilinin ən yeni dövründə M.Müşfiqin dilində “qurban olduğum” feli sifəti şerin dilinə bədii və estetik gözəllik gətirmişdir:

Bilməm, məni neçin atmış, unutmuş,
Cövrü-cəfasına qurban olduğum.
Yoxsa özgəsinə üzünü tutmuş,
Yeni sevdasına qurban olduğum?
Mən Dilbəri sordum gəlib-gedəndən;
Dedilər, barışmaz, küsmüşdür səndən.
Mən iltifat etdim, o qaçdı məndən,
Qaçqın ədasına qurban olduğum.

Şerin dilindəki *yeni sevdə, qaçqın əda* yeniliyi ilə diqqəti çəkən poetik sintaksis örnəklərindəndir.

Bundan başqa, dilimizdəki bir çox münasibətləri (mehribanlıqı, sevgini, bəzən də yalvarışı və s.) ifadə edən “sənə qurban” ifadəsi də bədii üslubda bir sıra söz ustaları tərəfindən işlənən dil faktlarındanır. Aşıq Ələsgərin dilində alınmış örnəyə nəzər salaq:

Bir sözüm var, sana pünhan deməli,
Qayılsan deyim, gül sana qurban.
Nə müddətdi həsrətini çəkirəm,
Söyləyim, dərdimi bil, sana qurban (1, s.74).

Əslində, adi sözlərin poetik məqsədlərə yönəldilməsi emosional fikirləri aktivləşdirərək dili üslub baxımından formalaşdırır və poetikliyi tündləşdirir.

Ələsgəri gözdən qoyma irəğa,
Könül tab gətirməz dərdü-fərağa,
Leyli kimi vədə versən bulağa,
Məcnun tək gözlərəm il, sana qurban (1, s.75).

Məlumdur ki, tarixən “mən” və “sən” əvəzlilikləri yönlük halda “mana”, “sana” kimi deyilib yazılmışdır. Bu cəhət Aşıq Ələsgərin dilində qorunub saxlanmışdır.

Aşıq Ələsgər özündən sonrakı qələm sahiblərinin yaradıcılığına təsiri duyulan sənətkarlardandır. Onun yuxarıdakı şerinə məxsus rədif və qafiyə sözlərdən Mikayıl Müşfiq də istifadə edərək məşhur əsərini yazmışdır:

Deyirsən yanında qalacağam mən,
Çox gözəl fikirdir, qal, sənə qurban.
Nə zaman istəsən əziz canımı,
Qumral gözlərinlə al, sənə qurban.

Azərbaycan ədəbiyyatında təbiətin gözəlliyi, gül-çiçəyi deyəndə aşıq Qurbaninin “Bənövşə” qoşması yada düşür. Baharın gəlişindən xəbər verən, onun simvolu hesab edilən bu zərif çiçəyi

Qurbani o qədər gözəlliklə vəsf etmişdir ki, aşığın sözləri həmin çiçəyi tanımayan adamda da xoş hisslər yaradır:

Başına döndüyüm, ay qələng Pəri
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ, nazik əlinlə bir dəstə bağla,
Tər buxaq altına düz bənövşəni.
Tanrı səni xöş camala yetirmiş,
Səni görən aşıq əqlin itirmiş.
Mələklərmi dərmiş, göyrən gətirmiş?
Heyf ki, dəriblər az bənövşəni.

Ümumiyyətlə, təbiətin tərənnümü vətən tərənnümünün zəruri bir bölümüdür. Belə əsərlər vətənə, onun təbiətinə sevgini, ehtiramı coşdurur, insanda zərif duyğular oyadır. Molla Cumanın “Bənövşəni” rədifli qoşması da sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir:

Mən sənə nə dedim, zalım, bimürvət,
Qoy qurusun qolun, üz bənövşəni.
Süsənlə, sünbüllə, gülü-reyhanla
Dərib dəstə-dəstə düz bənövşəni.

Gözəllər seyrana çıxarlar bağa,
Maşallah, hüsnündən bağa nur yağa,
Dərib dəstə-dəstə düzər buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni (6, s.78).

Molla Cumanın dilində tez-tez “könül quşu” ifadəsinə rast gəlirik. Bu ifadə M.Şəhriyarın dilində də özünü göstərən maraqlı nitq vahidlərindəndir. “Könül quşu”, əslində, bir yerdə qərar tutmayan, təlatümlü bir könülün özüdür, aşığın məkanı, ucsuz-bucaqsız xəyallar aləmidir, düşüncələrinin, demək istədiklərinin vətənidir:

Könül quşu havalardan
Durmaz, enər qərib eldə.
Həcər dəgər şüşə misli
Hər dəm sınar qərib eldə (6, s.38).

Bundan başqa, bütöv bir sintaktik vahidin – misra və ya beytin müxtəlif şairlərin yaradıcılığında işlənməsi faktı da diqqəti çəkir. Bu mənada, Vaqifin eyni misrasına S.Vurğunun dilində rast gəlirik:

Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Doğru sanma hər bir yaram deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən-könülə yollar görünür (12, s.120).

Məlumdur ki, 50 illik yubileyi keçiriləndə Azərbaycanın ilk Xalq şairi S.Vurğun yataq xəstəsi idi və o, öz yubileyində iştirak edə bilmirdi. Tədbirə gələn dost-taşılarla, poeziya, elm və incəsənət adamları ilə radio vasitəsilə əlaqə saxlayan şair belə demişdir:

Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür (11, s.120).

Faktlar göstərir ki, Vaqifin dilindən faydalanan şairlərimiz çoxdur. Onlardan biri də S.Rüstəmdir. Vaqifin aşağıdakı şeirinə nəzər salaq:

Vaqif, çoxdur dərdin, mən də bilərəm,
Bir gün görməyəndə, yəqin, ölərəm.
Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Xəstəyəm, dərmanım neçün ağlayır? (12, s.122).

Bu şeirin üçüncü misrası eynilə S.Rüstəmin “Təbrizim” şeirində təkrarlanmışdır:

Ağlasan, ağlaram, gülsən, gülərəm,
Yaşasan, yaşaram, ölsən, ölərəm.
Varımı səninlə yarı bölərəm.
Gəl bir də üzündən öpüm, Təbrizim,
Başına gül-çiçək səpim, Təbrizim (10, s.7).

Yuxarıdakı örnəklər bədii üslub nümayəndələrinin bir-birindən təsirlənərək eyni dil vahidlərini yeni üslub çalarları ilə işlətdiklərini göstərir və bədii dilin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri kimi dəyərlidir.

Azərbaycan bədii dilinin inkişafında özünü göstərən cəhətlərdən biri də əski türk dili vahidlərinin və bir zaman fəal leksikaya daxil olsa da, çağdaş dövrümüzdə dildən çıxan və ya çıxmaqda olan sözlərin qorunmasıdır. Sözsüz ki, dilin tarixi faktlarına müəyyən qədər yer vermək bədii dilin məziyyətlərindən biridir. Bu anlamda, tarixən dilimizdə fəallığı ilə seçilən “oxumaq” sözünü göstərmək olar. Nəsiminin dilində bu gün üçün mənası köhnəlmiş sözlərdən biri kimi “oxumaq” feli diqqəti çəkir. Məlumdur ki, çağdaş dilimizdə “təhsil almaq” və “mütaliə etmək” anlamlarında işlənən bu söz ədəbi dilimizin qədim və orta dövründə fərqli mənə daşmışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində o, ilk mənasından (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Baybörə bəg bazirganlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* (4, 53). Nəsiminin dilində isə tamamilə fərqli bir mənşərə ilə qarşılaşırıq: “oxumaq” sözü “demək” mənasında özünü göstərir:

Nə hikmətdir, əya, ey hüsnü-ziba,
Səni aləmlərə sultan oxurlar?
Fəda qıl canını, sən, ey Nəsimi,
Ki, canı yar üçün qurban oxurlar (7, s.210).

Nəsiminin dilindəki maraqlı faktlardan biri də budur ki, “bənzer” sözü “bənziş” şəklində işlədilmişdir:

Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin,
Mənidə adı hər həcərin kimiya degil (7, s.121).

Nəsiminin dilində “göydürmək” adlı feil də var ki, ilk baxışda hazırkı dilimizdə aktiv mövqeli “göynətmək” felinin arxaik variantı kimi görünür. Lakin sözün mənası bunu deməyə imkan vermir:

Xumari-mehriniz göydürdü canı,
Yetir şərbət vüsalından nəhanım (7, s.126).

“Göydürmək” sözü araşdırılmağa layiqli faktlardandır. Dilimizdə “göy” sözü əsasında bir sıra həqiqi və məcazi anlam daşıyan sözlər vardır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində dərdli adamların göy rəngdə geyinmələri, xalq arasındakı xəsis adamlar haqqında “necə də göydür” ifadəsi, “ağırmaq” mənasında “göynətmək”, göy sifətindən əmələ gələn “göyermək” feilləri və s. kimi leksik-qrammatik vahidlər diqqəti çəkir. Məsələn, çağdaş dövr şairimiz Sabir Rüstəmxanlının aşağıdakı şeirində həmin sözə baxaq:

Barmağın ucundan sözlər göyərüb,
Daşın da dilini bilən çağımdır.
Ruhumda sehr var, sözə can verib
Özüm söz üstündə ölən çağımdır (8, s.130).

Nəsiminin dilindəki “göydürmək” feli tamamilə fərqlidir. Belə ki, bu söz müsbət mənada işlənərək tərkibində “göy” hissəsi olan sözlərdən seçilir. Yəni mehrdən, məhəbbətdən canın ağırmağı yerinə düşür. Fikrimizcə, bədii dil nə qədər incələnsə, yenə də azdır. Çünki araşdırmalar çoxalıb dərinləşdikcə yeni dil faktları və mənalarla qarşılaşırıq.

Sözügədən leksik-qrammatik və üslub faktları M.P.Vaqifin də dilində bol-bol işlənmişdir:

Xeyli vaxtdır ayrılmışdıq yar ilən,
Gördük, amma tanışmadıq, ayrıldıq.
Qaldı canda gizli-gizli dərdimiz,
Bircə kəlmə danışmadıq, ayrıldıq! (12, s.19).

Qərib-qərib durduq biganələrtək,
Soyuq-soyuq baxdıq divanələrtək.
Dönmədik başına pərvanələrtək,
Eşq oduna yanımadıq, ayrıldıq!

Olmayaydı belə səfərə çıxmaq,
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.
Halallaşsın, himmətləşsın dost ilən,
Təmənnəşib görüşmədik, ayrıldıq (12, s.20).

Birinci bənddəki “tanışmaq” sözü maraqlı leksik-qrammatik dil vahidlərindəndir. Bizim dilimizdə “tanınmaq” felindən yaranan “tanış” ismi və “tanış olmaq” tərkibli feli vardır. Vaqifin dilindəki “tanışmaq” feli həm yığcamlığı, həm də səslənmə gözəlliyi ilə bədii estetiklik yaradan dil vahidi kimi yerinə düşmüşdür. Şerin ikinci bəndindəki “yanışmaq” feli də maraqlıdır. Dilimizdə milli mənşəli “yanmaq” feli işləkliyi və söz yaradıcılığında fəallığı ilə seçilir. Lakin dilimizdə həmin felin qarşılıq-birgəlik növündə işlənməsi ilə ilk dəfə Vaqifin dilində qarşılaşırıq. “Eşq oduna yanmaq” ifadəsi lirikada o qədər işlənmişdir ki, artıq qəlibə çevrilmişdir. Lakin ifadənin son sözünün “yanışmaq”, yəni “birlikdə yanmaq” feli ilə ifadəsi bədii dildə təzə və tərəvətli bir vahid kimi səslənir. Uzun zaman araşdırma aparılsa da, “təmənnəşmək” sözünə lüğətlərdə rast gəlmədik. Nəhayət, Kubra Quliyevanın 2019-cu ildə çap olunmuş “Bədii ədəbiyyatda dialektizmlər” adlı kitabında “təmənnələşmək” və “təmənnəşmək” sözləri ilə qarşılaşdıq. “Təmənnələşmək” sözünün “sözləşmək”, “təmənnəşmək” sözünün isə “hal-əhval tutmaq”, “əhvallaşmaq”, “görüşmək” anlamları qeyd olunmuşdur. Lakin bu sözlər “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə göstərilməmişdir.

Molla Cumanın dilində çağdaş dilimizdə işlənmə fəallığını azaldan milli leksik-qrammatik vahidlərin çoxu aktiv mövqeyi ilə diqqəti çəkir. Belə maraqlı sözlərdən biri “yaşırmaq” sözüdür. Bu söz həm olduğu kimi, həm də yerli tələffüzə uyğunlaşaraq “yöşürmək” şəklində aşığın dilində fəal yer tutur:

Çəkibən yaşmağı yüzün yöşürmə,
Sınəmin üstünə dağ qoyan dilbər.
Gedibən dərdimi həddən aşırma,
Allahı seversən, bir dayan, dilbər (6, s.101).

Aşığın dilində çox sayda ümumtürk dili vahidləri işlənmişdir. Onlardan biri kimi “dəfə” numerativ sözünün əvəzində işlənen, çağdaş türk dilində fəallığı ilə seçilən “gəz” (kəz) sözüdür:

Cüməyəm, cigərim daşa döndərdim,
Xəlvət yerdə göz yaşımı əndərdim,
Üç gəz sənə salam-dua göndərdim,
Bir gəz dua göndərmədin mənə, yar (6, s.121).

Əski türk dillərində felin əmr şəklində birinci şəxs təkini sonluğu kimi, *-ayım²* şəkilçisindən istifadə olunmuşdur ki, müasir Türkiyə türkcəsində indi də belədir. Lakin bizim dilimizdə sözügedən şəkilçi arxaik plana keçmişdir. Molla Cumanın dil-üslub xüsusiyyətləri üzərindəki araşdırmalar həmin şəkilçinin XIX yüzillikdə və XX yüzilin əvvəlində hələ də işlək olduğunu göstərir:

Ay ağalar, gəlin sizə sorayım,
Dərdimə dərd qatan burada kimdir?
Siz Allah, göstərin, onu görəyim,
Qəlbimi saxlayan qarada kimdir? (6, s.136).

S.Rüstəmin dilində də elə sözlərlə qarşılaşırıq ki, onlar hazırda ədəbi dilimizdə işlək leksikaya daxil olmasa da, ümumxalq dili vahidlərindəndir. Məsələn, hazırda dilimizdə “yaxmaq” feli fəal deyil, lakin o, “yandırmaq” şəklində işlənir. Şairin dilində isə həmin leksik vahid ayrılıqda “yandırmaq” anlamında özünü göstərir:

Deyirəm, heç kəsi yaxmasın odum,
Görməyim bir daha şair yasını.
Aparır özüylə hər köçən dostum
Bu şair qəlbinin bir parçasını (9, s.36).

Beləliklə, dilimizin milliliyini bütün üslublardan daha çox qoruyan bədii üslub inkişafının bütün dövrlərində ümumtürk leksikasına aid olan faktlara müəyyən qədər yer verməsi ilə diqqəti çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004
2. Əli Kərim. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
3. Hüseyn Arif. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004
5. Qabil. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s.
6. Molla Cümə. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648 s.
7. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
8. Rüstəm xanlı S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 344 s.
9. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 256 s.
10. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
11. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
12. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
13. <https://news.day.az/culture>

DİL VƏ ÜSLUBDA GÖZLƏNİLƏN ETİK NORMALAR

Dil və üslub məsələsi mətbu orqanlarda gedən yazıların redaktəsi prosesində, o cümlədən oxucu auditoriyasında nüfuz qazanmaqda başlıca şərtlərdəndir. Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu da digər üslublar kimi zənginləşmiş və sabit bir şəkil almışdır. Daha çox “qəzet dili” kimi adlandırdığımız bu üslub ədəbi dilimizin inkişafına da təsir etmişdir. Çünki müəyyən sözlər, ifadələr məhz mətbuat, o cümlədən KİV vasitəsilə ədəbi dildə sabitləşir, hamının istifadə etdiyi söz və ifadələrə çevrilir.

Ümumi dil vahidlərinin məqsədəuyğun işlədilməsinin metodlarını, dilin funksionallaşmasının qanunauyğunluğunu öyrənən sahə dilçilikdə üslubiyyat adlanır. Üslub və üslubiyyat terminləri antik dövrdən bugünədək işlədilir. Bu terminlərin işlədilmə və tətbiq sahələri geniş və müxtəlifdir. Qədim yunanlar və romalılar üslubu sübut etmə, inandırma, təsiretmə vasitəsi, üslubiyyatı isə ritorika və bəlağət sənətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişlər.

Üslubiyyat dilçiliyin yeni sahəsi olan nitq mədəniyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Bunların hər ikisinin ümumi problemləri, tələffüz norması və işlədilmə qaydaları birdir. Başqa sözlə nitq mədəniyyəti və üslubiyyat öz qrammatik formalarının keyfiyyətini qiymətləndirmə, dilin təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə, işlədilmə imkanlarının vəhdəti baxımından bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Lakin bunların arasında fərqli cəhətlər də var. Fərq ondadır ki, nitq mədəniyyəti onların müasir ədəbi normaya uyğunluğunu, üslubiyyat isə münasiblik, işlədilmə və ifadəlilik dərəcəsini öyrənir.

Jurnalistikada ümumi üslub-bədii publisistik üslubdur. Bu üslubda məqsəd müəyyən məlumat haqqında xəbər vermək və dinləyicilərə təsir göstərməkdir. Jurnalistikada bu üslubun səciyyəvi xüsusiyyətləri birbaşa peşə etikasının prinsipləri ilə bağlıdır. Dürüstlük, dəqiqlik, təhrifə yol verməmək, istinad və s.

Jurnalist yazıda fikrini düzgün ifadə etmək üçün sözləri mənaya uyğun seçməli, hər bir sözün mənə tutumunu bilməli, onları yerli-yerində işlətməlidir. Müsahibə zamanı sözlərin seçilib deyilməsinə, yumşaqlığına, ahənginə, vurğusuna fikir vermək hər bir jurnalistin mədəni səviyyəsindən xəbər verən əlamətlərin ən başlıcalarındandır. Jurnalistin nitqi və sualı eyni zamanda aydın və dəqiq olmalıdır. Fikrin aydın izahı dəqiq və aydın düşünməyin, danışmağın və yazmağın əsas şərtidir. Dəqiqlik nitqin keyfiyyəti kimi, həmişə aydın düşünmə qabiliyyəti, nitqin predmetini, sözlərin mənalarını bilməklə əlaqədardır.

Jurnalistikada ünsiyyət müsahib və informasiya mənbəyi ilə mətbuat, TV və radio vasitəsi ilə auditoriya ilə olur. Hər iki halda jurnalistin bu ünsiyyət zamanı qarşısına qoyduğu məqsədə nə dərəcədə çatma bilib-bilməməsi onun peşəkar kimi öz işini necə dərk etməsi və bu işin öhdəsindən necə gəlməsindən asılıdır.

Nitqin nitqi dinləyicilərə solğun, davamsız, dəyişkən surətlərdən ibarət olan təsəvvür verməməlidir. Dinləyicilər onun nitqinin təsir qüvvəsi ilə haqqında danışılmanı görməli, duymalı, bunlara münasibət bəsləməli və bunlarla yaşamağıdır. Nitqdə fikir, mənə və onun ifadə vasitələri möhkəm vəhdət təşkil etməlidir.

Səlis, aydın, zəngin ifadəli nitqdə ədəbi dilin normalarını və xüsusən də üslubiyyatı, üslub qaydalarını, dil vahidlərindən məqsədəuyğun istifadə yollarını bilmək əsas şərtidir. Hər bir jurnalist nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün ədəbi dilin qayda və qanunlarını, onun fonetik, leksik-semantik, orfoqrafik və orfoepik, morfoloji və sintaktik, üslubi və poetik normalarını yaxşı mənimsəməli və onları nitqdə düzgün tətbiq etməyi bacarmalıdır. Jurnalistin auditoriya və ya müsahibi qarşısında davranışı, ədəb qaydalarını gözləməsi, nitqində qüsurlara yol verməməsi və ümumiyyətlə əvvəlcədən hazırlaşaraq auditoriya qarşısında çıxış etməsi, nitqində ədəbi dilin qrammatik qaydalarını gözləməsi və s. bu qəbildəndir. Nitqin düzgünlüyü ədəbi dilin mənimsənilməsinin ilkin mərhələsidir. Deməli, ədəbi dilə yiyələnmədən, mədəni və düzgün nitqdən danışmaq artıqdır. Jurnalistin nitqində əsas məqsəd mövzu ilə əlaqədar auditoriyaya obyektiv məlumat verməkdir. Təbii ki, belə nitqdə fikir

aydın, məntiqi və düzgün ifadə olunmalıdır. Məlumat fikrin aydın və səlis ifadə edilməsi ilə müşayiət edilməlidir. Gözəl və mədəni danışmaq üçün zəngin söz ehtiyatına malik olmaq və dil qaydalarını mükəmməl bilmək lazımdır. Etik normalardan kənara çıxmayan, yararsız yad ünsürlərdən uzaq olan və milli ədəbi dilin qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq sayılır. Jurnalistin nitqi məhz bu cür olmalıdır. Jurnalistin nitqində vulqar sözlər və jarqondan istifadə yolverilməzdir. Dinləyici və ya oxucunun çətinlik çəkmədən anladığı nitq aydın sayılır. Jurnalistin haqqında yazdığı və ya danışdığı mövzunu necə dərinlən bilməsi və ya qavraması, məlumatlı olması vacib rol oynayır. Eyni zamanda jurnalistin nitqində və yazısında məntiqilik gözlənilməlidir. Həmçinin, o öz nitqində konkretliyi və yığcamlığı gözləməlidir. Burada fikir geniş, sözlər az, məna dərin olmalıdır. Nitqin və ya yazının sadəliyi üçün yığcamlıq, aydınlıq, anlaşılıqlıq və cümlənin qısalığı əsas şərtədir.

Nitqin ifadəliliyi, onun tərkibindəki informasiyanın auditoriyaya aydın və anlaşılın formada çatdırılması deməkdir. Jurnalistin nitqində və ya yazısında məntiqilik gözlənilməlidir. Fikrin məntiqliliyi dedikdə gerçəkliyin obyektlərinin, faktlarının əksinin düzgünlüyü nəzərdə tutulur. Jurnalist öz nitqində və ya yazısında konkretliyi və yığcamlılığı gözləməlidir. Yığcam nitq jurnalisdən dərin bilik, həssas düşüncə, zəngin lüğət ehtiyatı tələb edir. Yığcamlıq məzmunu dolğun əhatə edən adekvat formadır. Burada fikir geniş, sözlər az, məna dərin olmalıdır. Jurnalistin nitqində və yazısında sadəlik də olmalıdır. Nitqin və ya yazının sadəliyi üçün yığcamlıq, aydınlıq, anlaşılıqlıq və cümlənin qısalığı əsas götürülür.

Nitq mədəniyyətində mədəni danışq etikası da mühüm yer tutur. Jurnalist üçün bu, olduqca vacibdir. Danışq etikasının komponentləri müxtəlifdir: 1) müraciət qaydaları, 2) şad və qəmli xəbərləri çatdırmaq qaydaları, 3) dinləmə qaydaları, 4) söhbətə qoşulmaq, müdaxilə qaydaları, 5) suallara cavab vermək qaydaları, 6) mimika və jestlərdən məqamında düzgün istifadə etmək qaydaları. Jurnalistin müsahibinin sözünü yarımqıq kəsməsi, yersiz müdaxilə, onun fikrini öz istədiyi istiqamətdə yönləndirməsi və s. ünsiyyət mədəniyyətinin kobud surətdə pozulmasıdır.

Azərbaycan mətbuatında praktik olaraq yazı-üslub normalarının pozulma hallarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Mətbuatımıza ayaq açan jarqonlar, əcnəbi dillərdən alınma söz və ifadələr yazı etikasının kobud surətdə pozulmasına gətirib çıxarır. Müəlliflər çox zaman bu ifadələrdən istifadə edərək “yenilik” gətirdiklərini və ya başqalarından müsbət mənada fərqləndiklərini düşüncələr də üslub normalarını pozmaqla pis bir ənənənin əsasını qoymuş olurlar.

Televiziya və radio sahəsində çalışan jurnalistlərin əksəriyyəti dil normalarını pozaraq çox ciddi nöqsanlara yol verirlər. Hər bir dilin öz qayda-qanunu mövcuddur. Gərək dillə məşğul olan mütəxəssis bu qayda-qanuna əməl etsin. Jurnalistlər çox zaman buna əməl etmirlər. Onlara efir verildikdə özlərini çox sərbəst aparırlar. Əlbəttə, səhnədə özlərini sərbəst aparmalıdırlar və bu sərbəstlik təbiidir. Çox vaxt həmin sərbəstlikdən irəli gələn səbəblərə görə, dilin normaları kobudcasına pozulur. Həmin jurnalistlər çox zaman jarqon ifadələr işlədirlər. Əslində, belə ifadələr tamaşaçıya heç nə vermir. Əksinə, tamaşaçının dilə olan münasibətini, zövqünü və marağını korlayır. Nəticədə tamaşaçıda olan dil haqqındakı bilik və təsəvvürlər yoxa çıxır. Dil xalqın varlığıdır. Dil televiziya və radio məkanında elə qorunmalıdır ki, o, estetik baxımdan gözəl olsun. Həm də bu dil vasitəsilə kütləni öz arxanca aparmalısan. Bununla yanaşı, kütlənin zövqünü, səviyyəsini yüksəldərsən. Kütlə o vaxt sənə inanıb etibar edir ki, sən dildən gözəl istifadə edirsən və ifadələri yerində işlədirsən.

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

“Molla Nəsrəddin” jurnalı və ana dili məsələsi, ümumiyyətlə, molla-nəsrəddinşünaslığı daim düşündürən ciddi problemlərdən biri kimi diqqəti cəlb etməkdədir. İlk növbədə onu qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, qeyd-şərtsiz, nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində, eləcə də Azərbaycan maarifçilik hərəkatında “Molla Nəsrəddin” jurnalı son dərəcədə ciddi uğurlara imza atmışdır. Bununla belə, C.Məmmədquluzadə əsərlərinin və “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan materialların dilinə əsasən dilçi alimlər tərəfindən müxtəlif konsepsiyaların irəli sürüldüyünü görürük. Məsələn, Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında sanki bir qədər də günahlandıracaq şəkildə məsələni belə aydınlaşdırmağa səy göstərərək yazmışdır: “Satirik-realist üslubda lüğət tərkibi, bir qayda olaraq demokratikdir, xalq dilindən alınmış, hətta loruğa varacaq qədər demokratik sözlər, ifadələr işlədilir. Məsələn, ciddi mətləblərdən bəhs edəndə də “Molla Nəsrəddin” bu cür həddindən artıq xəlqi yazırdı: “Hərənin bir etiqađı var, hər cəridənin bir məsləki var, hər yazıçının bir mətləbi var; yoxsa bu işlər bihudə deyil, heç bir şairə demək olmaz –elə yazma, belə yaz; heç bir cəridə sahibinə demək olmaz –məsləkini çöndər; heç bir fikir sahibinə demək olmaz ki, qandığını at və mən qandığımı tut (11 dekabr 1911-ci il)” (3, s.408-409).

Eyni məqamda N.Xudiyev sanki məsələni bir qədər də sadələşdirərək problemə belə yekun vurmuşdur: “Satirik dilin böyük ustası C.Məmmədquluzadə ana dilinin təmizliyi uğrunda “Molla Nəsrəddin” jurnalının mübarizəsinə rəhbərlik edirdi və onun dil təcrübəsi həmin mübarizənin məqsədini, məramını daha aydın şəkildə göstərirdi” (3, s. 408-409).

Diqqət edilərsə, C.Məmmədquluzadəyə məxsus yuxarıdakı cümlələrdə də bu gün dilimizdə hətta mənası geniş ictimaiyyət tərəfindən başa düşülməyən “cəridə”, yaxud çağdaş leksikamızda işlənmə tezliyi zəif olan “bihudə” kimi sözlərin yer tutduğunu görürük. Lakin cümlənin strukturu elə qurulub ki, kimə isə “cəridə”nin “qəzet” olduğunu, yaxud “bihudə”nin “səbəbsiz” olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Demək, məsələnin mahiyyəti alınma sözlər, yaxud saf dil deyil, ədəbi dilin xalq dili ilə vəhdətidir.

Məsələ ondadır ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı Mirzə Cəlil “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsində dayanan hər bir müəllifdən açıq ana dilində yazmağı tələb etmiş, hətta bu tələbi məcmuənin 9 iyun 1906-cı il tarixli 10-cu sayında bütün “Molla Nəsrəddin” sevrəllərə bildirməyi də zəruri sayaraq oxuculara belə bir cümlə ilə müraciət etmişdir: “İdarəyə göndərilən məktub və məqalələr açıq türk dilində yazılmış olmasalar, çap olunmayacaqlar”.

Maraqlıdır ki, bu müraciət məcmuənin 1906-cı ilə aid sonrakı 28 sayında, hətta 1907-ci ilə aid birinci və ikinci saylarında da yer tutmuşdur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində ana dilini bəyənməyən, əsasən Avropa, xüsusən də rus dilinə meyil göstərən, məhz bu cəhətdən də ruslaşdırma siyasətinə rəvac verən yeni nəsil ziyalılar daim satirik gülüşün hədəfinə çevrilmişdir. Qəti şəkildə demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan dilində ruslaşdırmaya xidmət göstərəcək hər hansı bir aksiyanı ciddiyyətlə pisləmişdir. Məsələn, jurnal səhifələrində getmiş materiallarda övladlarını rus dili öyrənmək üçün rus ailələrinə tapşırıran imkanlılar, yeni tipli məktəblərdə təhsil alaraq soyadlarının sonuna “ofa”, “iski” şəkilçisini arıtran gənclər, özlərinin savadlı olduqlarını göstərmək üçün cəmiyyət içərisində rus dilində danışan oxumuşlar daim hiddətlə yad edilmişdir.

Düşünürük ki, C.Məmmədquluzadə dil məsələsinə eyni zamanda milli azadlıq faktı kimi yanaşmış, Azərbaycan dili müstəvisində həyata keçirilən ruslaşdırmanı pisləyərək bu yolla da Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxmışdır. Budur, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 19 may 1906-cı il tarixli 7-ci sayında “Təzə ufa xanımlarımız” adlı 3 cümləlik bir miniatür felyetonla qarşılaşırıq.

Fikrimizcə, bizim böyük tədqiqatçılarımız bu materialın adını əski əlifbadan oxuyarkən müəyyən yanlışlığa yol vermişlər. Yəni haqqında danışılan miniatür felyetonun yer adı olaraq Ufa ilə

heç bir əlaqəsi yoxdur. Aydınlıq üçün miniatür felyetonun mətninə diqqət yetirmək kifayətdir:

“Bakıda mayın 12-də ünasiyyə məktəbində imtahan tutub şəhadətnamə alan müsəlman xanımlarının adları: Musabəyova, Sultanova, Bayrəməlibəyova, Axundova, Məhəmmədova, Olsimova, Əhmədbəyova, Nərimanova, Əfəndiyevadırlar.

Qorxuram gələn il mayın 12-də imtahan tutub şəhadətnamə alan müsəlman xanımlarının adlarının yanına belə təzə müsəlman adları da qoşula: İvanova, Petrova, Urusova, Varansova, Daşkova.

Vallah qorxuram! Mozalan” (8, s.70)

Göründüyü kimi, bu miniatür felyetonda C.Məmmədquluzadəni düşündürən əsas məsələ soyadlarımızın ruslar sayacağı “-ofa” şəkilçisinin artırılması, yəni ruslaşdırma siyasətinin dil üzərindən də həyata keçirilməsidir.

C.Məmmədquluzadə bəzən hər hansı felyetonun daxilində qələmə aldığı bir cümlə ilə dil məsələsinə münasibətini ifadə etmişdir. Başqa sözlə, ana dili probleminə kompleks yanaşan Mirzə Cəlil əski əlifbanın əleyhinə yalnız ona görə olmayıb ki, o əlifbanı öyrənmək çətindir, həm də xalqın savadsızlığını sürətlə aradan qaldırmaq işində əski əlifbanın gərəksizliyi qərarına gəlib. Bununla belə, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı rus məktəblərində təhsil alanların ana dilindən uzaqlaşmalarına da biganə qalmayıb, məqamı düşdükcə eyni məsələləri nəzər nöqtəsinə çəkib. Məsələn, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 9 iyun və 23 iyun 1906-cı il tarixli 10 və 12-ci saylarında “Təzə təlim kitabı” adlı bir yazı ilə qarşılaşırıq.

Satiranın tamamilə yeni forması olan həmin materialda ictimai həyatın çox müxtəlif ciddi problemlərindən danışıldığını görürük. Hətta belə demək mümkündür ki, satiranın o forması birbaşa C.Məmmədquluzadə tərəfindən ədəbiyyatımıza gətirilmişdir. Yenə də ən doğru yol birbaşa Mirzə Cəlil sənətinə istinad etməkdir. Beləliklə, “Təzə təlim kitabı”ndan oxuyuruq:

“3-cü məsələ: Balaxanada Talışxanov fəhlənin hər birinə üç yumruq və 17 qəpik müzd verir. Bu hesabla dörd min fəhləyə gündə nə qədər müzd gerek verilər?”

6-cı məsələ: Rusiyada camaat vəkilləri iki aydır çalışıb bir iş görə bilmirlər. Bu hesabla on iki il çalışsalar, nə qədər iş görə bilirlər?”

8-ci məsələ: Təbriz bazarında satılan çörəyin bir hissəsi un və üç hissəsi torpaqdır. Bu hesabla Azərbaycan vilayətinin çölləri və dağları neçə ilin müddətində fövt ola bilər?”

Nəhayət, 15-ci məsələ: Müsəlman uşağı dörd il rus dərsi oxuyub evinə qayıdanda anası ilə rusca danışır. Bu hesabla cavan on dörd il oxuyandan sonra nə dildə danışacaq?” (8, s.94; 110)

C.Məmmədquluzadənin ana dili ilə bağlı qələmə aldığı felyetonlardan biri də “Papaslar” adlanır. Bu felyeton “Molla Nəsrəddin” jurnalının 9 avqust 1909-cu il tarixli 32-ci sayında nəşr olunmuşdur. Bu felyetonun əsas tənqid hədəfi ictimaiyyətdə savadlı görünməkdən ötrü öz yazılarında lüzumsuz yerə fars və ərəb sözləri işlədən ziyalılardır. Bununla belə, “Papaslar” felyetonu başqa bir həqiqətdən də xəbər verməkdədir. Yəni həmin felyetona əsaslanıb deyə bilərik ki, Mirzə Cəlil xalqla açıq ana dilində danışmaq qərarına birdən-birə gəlməyib, böyük satira ustası başqa xalqların ədəbiyyat tarixlərinə nəzər salıb, xalqa xidmət edəcək ədəbiyyatın prinsiplərini mənimsəyib, o zəmində yeni ədəbi uğurlara nail olub. Böyük ədib problemə münasibətini birbaşa kinayədən faydalanmaqla belə ifadə edib: “Və bir də doğrudan “eyib”dir, sadə yazmaq “eyib”dir. Açıq yazmaq savadsızların peşəsidir və tarixdə də görürük ki, böyük alim və mütəşəxxis adamlar sadə yazdığı eyib tutublar. Katolik papaları deyərmişlər ki, “dil sadə və açıq olsa – fəsih olmaz”; rusun qədim yazıçıları yazı yazanda elə bir kəlmə və ibarətlər tapıb işlədirdilər ki, xoruz səsi eşitməmiş olsunlar. Rusun qədim şairi Derjavinin şerlərini indi adam oxuyanda elə bilir ki, guya bu sözlər göydən yerə düşüblər.

Amma aylar və günlər dolandı, – axırda nə bilim Puşkinlər, Jukovskilər dili lap xarab elədilər; elə sözlər yazdılar ki, kəndlilər də başa düşürdülər” (9, s.100-101)

Əlbəttə, elə təəssürat yaranmasın ki, molla-nəsrəddinçilər ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə apararkən xarici dilləri öyrənməyin əleyhinə olmuşlar. Bir faktı diqqətinizə çatdırmaq. Salman Mümtazın 1910-cu ildə Mirzə Ələkbər Sabirdən aldığı müsahibədə aşağıdakı məqam xüsusilə maraqlıdır:

doğurur:

“S. – Osmanlıların klassik şairlərindən kimləri bəyənirsiniz?

C. – Siya Paşa və Namiq Kamal bəyi.

S. – Tofiq Fikrəti bəyənirsiniz, düzdürmü?

Siz osmanlı şairlərini soruşdunuz, mən də fikrimi dedim. Fikrət ərəb şairidir” (12, s.438).

Halbuki, Sabir özü fars və ərəb dillərini mükəmməl şəkildə bilmiş, hətta Sədi Şirazinin 4 şeirinə farsca nəzirə yazmışdır.

Prinsip etibarilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri ilə Azərbaycan ziyalısının ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə tarixində yeni mərhələ başlandı. Qüdrətli yazıçı, sözün həqiqi mənasında ədəbi dil və mətbuat dili ilə xalq dili arasındakı uçurumu aradan qaldırdı, “Molla Nəsrəddin” jurnalını məhz xalqına, onun ruhuna son dərəcədə bağlı ziyalıların mübarizə tribunasına çevirdi. Maraqlıdır ki, sonralar Cəlil Məmmədquluzadənin özü də məcmuənin türk-müsəlman dünyasında sevilməsinin səbəblərindən söz açarkən molla-nəsrəddinçi qələm sahiblərinin aydın dillə yazmalarını məxsusi dəyərləndirmişdir. Məcmuənin yaradıcısı jurnalının bu qədər böyük şöhrət qazanmasından bəhs edərkən yazırdı: “Və bizim dilçilərimiz ədəbi, fənni, akademik dili axtarınca “Molla Nəsrəddin” də açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək bircə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türküstana və Gilana keçdi və uça-uça Qafqaz dağlarını aşıb, Qafqaza və Krıma və sair türk ölkələrinə keçdi və bu sözə də sübutumuz budur ki, birinci nömrəmiz türk dünyasına dağılan kimi tək bircə həftənin içində hər bir yerdən yazdığımız suallara haman aydın “Molla Nəsrəddin” dilində hədsiz cavablar idarəməyə gəlməyə başladı. Bu cavablar bizim üçün tək bircə həqiqəti təsdiq etməkdə idi ki, yazdığımız dil “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi üçün gərək haman sadə və açıq dil olmalıdır. Bu haman dildir ki, iyirmi üç ilin müddətində biz haman “Molla Nəsrəddin” dilini tutub gedirik. Və bu 23 ilin təcrübəsi bizə bunu göstərdi ki, əgər məcmuəmiz türklərə çox asanlıqla dağılıb öz sözünü onlara çox açıq vəchlə yetirə bildi, bunun səbəbi məhz məcmuənin asan dilidir; onun üçün də bu yolda biz bərk-bərk durmuşuq və tərəddüd və şəkk-şübhə etmirik” (6, s.74).

Beləliklə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı mühafizəkar qüvvələrə, cəhalət və mövhumata, doğma xalqının ruhundan xəbərsiz ziyalılara, qadın hüquqsuzluğuna, elmsizliyə, müstəmləkə zülmünə, ruslaşdırma siyasətinə, qəflət yuxusuna, Şərq mütləqiyyətinə, Qərb antihumanizminə qarşı mübarizə apardığı kimi, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəni də özünün əsas vəzifələrindən biri olaraq yerinə yetirməyə başladı. Molla-nəsrəddinçilər onu da nəzərə alırdılar ki, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə də onlara ciddi rəqiblər qazandıracaqdır. Çünki ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə əslində türk dünyası üçün yeni ədəbiyyat və mətbuat uğrunda mübarizə demək idi. Çünki türk ziyalılarının əsrlər boyu öz əsərlərində qəliz ərəb-fars sözlərindən istifadə etmələri artıq ənənə halını almışdı. Bəli, ana dilinin saflığı uğrunda mübarizədə “Molla Nəsrəddin” jurnalı daha ciddi müqavimətlə qarşılaşırdı. Problemin mahiyyətinə nüfuz etməkdən ötrü yenə də böyük Mirzə Cəlilin açıqlamalarına ehtiyac vardır. Əlbəttə, bu gün çox sakit halda “Molla Nəsrəddin” jurnalının dil sadəliyi uğrunda mübarizəsindən söz açmaq mümkündür. Lakin XX əsin əvvəllərində ədəbi dildə “ana” sözü əvəzinə “madər”, “ata” sözü əvəzinə “pədar”, “nəvə” yerinə “həfid”, “ehfad”, “çörək” yerinə “nan” işlədənlərə qarşı çıxmaq, daha doğrusu farslaşmış və ərəbləşmiş türk ziyalısının ədəbi dilini dəyişmək o qədər də asan iş deyildi. Cəlil Məmmədquluzadə o dövrdə ədəbi dil məsələsində molla-nəsrəddinçilərin qarşılaşdığı prosesin çətinliyinə belə aydınlıq gətirirdi: “Məlumdur ki, bu ibarəli yazmaq şivəsi bizə Türkiyədən keçibdir və Osmanlı ədəbiyyat tarixinə aşına olanlar bilirlər ki, Türkiyədə qədimül-əyyamdan osmanlıların yazıları ərəb dilinə o qədər yavıqdır ki, əgər orada “iştə”, “şu” və “dır”, “lar” olmasa, osmanlı dilini ərəb dilindən seçmək olmaz. Osmanlının məşhur və müqtədir şairlərinin qəliz yazmağı, ibarəli yazmağı zərbi-məsəl olubdur. Qəliz və ibarəli yazmağın mənası budur ki, sözlərin cümləsi ərəb sözləri və tərkiblər ərəb tərkibidir. Və hətta ərəb dilinin nəinki o sözləridir ki, bizlər onu azdan-çoxdan Quranda və ərəb kitablarında görmüşük. Ərəb dilini qurtdalayıb, ərəb lüğətlərindən elə bir az eşidilən və az işlənən sözlər tapıb işlədirdilər ki, çox vaxtda lüğət kitablarında da o sözlər işlənir...” (6, s.72).

Maraqlıdır ki, hətta XX əsrin 20-ci illərində, dəqiq desək, böyük Mirzə Cəlilin artıq bolşevik yazarları tərəfindən tənqid hədəfinə çevrildiyi 1926-1930-cu illərdə Cəlil Məmmədquluzadə ümumtürk ədəbi dilinin yaradılması zərurətindən söz açmış, bu məsələnin daha ciddiyyətlə gündəmə

gətirilməsini zəruri saymışdır. Fikrimizcə, 1926-1930-cu illərdə artıq Mirzə Cəlil rus bolşevizminin antitürk mahiyyətli olmasının fərqləndirici idi və bu səbəbdən “ümumtürk” ədəbi dili ifadəsi ilə sovet postmakanında dəhşətli repressiyaya məruz qalacaq türk xalqlarını birliyə səsləyirdi. Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: “Biz mollanəsrəddinçilər dil barəsində yuxarıda bir neçə ibtidai sözlər deyib buna iktifa etmərik və dil barəsində ümumiyyətcə fikrimizi bir bu qədər müxtəsər bəyanatla məhdud etmək istəmirik. Biz bu əqidədə deyilik ki, o dil ki, biz onunla “Molla Nəsrəddin”i meydana gətirib və onunla da məcmuə yazmağa iqdam etmişik – bu dil ümum türk xalqı üçün arzu etdiyimiz bir dildir. Bizim türk tayfaları üçün ümumi bir dil, ədəbi bir dil mühüm məsələlərin biridir və hətta – elə zənn edirəm ki, – umum türklər üçün, ümum bir dil yaratmaq və bir imla yazmaq onlar üçün, təzə əlifba yaratmaqdan çətindir” (6, s.72-73).

Faktlar deməyə əsas verir ki, Mirzə Cəlil tarixin ən çətin dövrlərində belə dil probleminin həllinə ciddi önəm vermişdir. Bu sırada “Azərbaycan” məqaləsində irəli sürülən müddəalar hər bir Azərbaycan vətəndaşının milli yaddaşına yazılmalı və hər gün təkrarlanmalıdır. Bildiyimiz kimi, “Azərbaycan” məqaləsi “Molla Nəsrəddin” jurnalının 27 noyabr 1917-ci il tarixli 24-cü sayında çap olunmuşdur. 1917-ci ilin sonları isə Rusiyada ən qarışıq hadisələrin baş verməsi ilə səciyyələnməkdədir. O qarışıqlığın içərisində Mirzə Cəlil dogma vətən qardaşlarını vətən, dil və millət uğrunda mübarizəyə qalxmağa səsləyərək yazmışdır: “Dünya və Aləm dəyişildi, mənalar özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək, o şeylər ki, əsl mənalarını itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı, inna lillahi və inna ileyhi raciun; amma buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət!... Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi-bəşər üçün nicat yolu yoxdur” (5, s.4).

Tarix sübut etdi ki, C.Məmmədquluzadənin bu düsturu bütün zamanlar üçün keçərlidir.

Yenə də tariximizin ağır zamanlarından birinə nəzər salaq. C.Məmmədquluzadə 1921-ci ildə “Molla Nəsrəddin” 8 sayını Təbrizdə nəşr etdirmişdir. Q.Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” salnaməsində 1920-ci ilin dekabr ayına dair belə bir məlumat diqqəti cəlb edir. Yəni Mirzə Cəlil Təbrizdə “Molla Nəsrəddin”i nəşr etdirməkdən ötrü qubernatora müraciət etmiş, o isə jurnalı farsca çıxarmağı təklif etmişdir. Bu təklifə Mirzə Cəlilin cavabı belə olmuşdur: “Mən “Molla Nəsrəddin”i 15 il Azərbaycanca çıxartmışam. Qafqazın və buranın əhalisi ancaq Azərbaycan dilində danışır. Mən jurnalı onlar üçün yox, xalq üçün yazıram. Rus hökuməti bu barədə mənə icazə vermişdi. Amma siz icazə vermirsiniz. Sizin Təbrizdə erməni dilində dörd qəzet çıxır. İranlılardan bir nəfər də olsun ermənicə bilmir. Mən ermənicə bilirəm. Elə isə icazə verin jurnalı ermənicə çıxardım” (7, s.354).

Böyük Mirzə Cəlil ana dilinin saflığı məsələsində hətta daim ehtiram göstərdiyi qələm sahiblərinə də güzəştə getməmiş, ən müxtəlif vaxtlarda və ən müxtəlif ədəbi üsullarla ana dilini xarici dillərdən alınmış söz və ifadələrlə korlayanlara qarşı çıxmışdır. Məsələn, “Anamın kitabı” əsərindəki Səməd Vahid surəti hər kəsin yaddaşındadır. Türkiyədə təhsil almış bu azərbaycanlı qardaşı Rustəm bəyə lüğətə salmaq üçün aşağıdakı misraları təqdim edir:

Ənzarı şəbabımda pədidar olan, ey zill!

Ey zilli-tülüat, oluyorsun yenə peyda!

(Şəbab-gənclik, pədidar-aşkar, zahir, zill- kölgə, tülu-çıxan, doğan, görünən, zahir olan)

Etiraf edək ki, bu misraları bu gün də lüğətsiz başa düşmək qeyri-mümkündür. Halbuki bu misralar birbaşa “Füyuzat” jurnalından alınmışdır. Jurnalın 01 noyabr 1906-cı il tarixli ilk sayında alman şairi Hötenin “Faust” əsərindən bir parça tərcümə verilmişdir və həmin tərcümə məhz göstərilən misralarla başlayır (2, s.6).

Əlbəttə ki, ana dilinin saflığı məsələsi “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsində dayanan hər bir qələm sahibini məşğul etmiş, digər mollanəsrəddinçilər öz əsərlərində özgə dillərdən alınmış o söz və ifadələrdən istifadə etmişlər ki, həmin söz və ifadələr artıq ümumişləklilik statusu qazanmışdır. Eləcə də, “Molla Nəsrəddin” jurnalının ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəsini yalnız Mirzə Cəlilin əsərləri ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Əslində məcmuədə çap olunmuş müxtəlif janrlı və müxtəlif müəlliflərə məxsus əsərlərdə dil saflığı məsələsinin nəzər nöqtəsinə çəkilməsi izlənilməkdədir. Məsələn, Əli Nəzmi yazırdı:

Dil var ikən gəlin lisan deməyək,
 Döndərib farscaya zəban deməyək,
 Hər kəsin var ikən dili, ağızı,
 Ağıza and içək, dəhan deməyək.
 Ərəbi göndərək öz evlərinə,
 Farsa da qal bizdə mehman deməyək (1, s.291).

Ana dilinin saflığı məsələsinin Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd Səid Ordubadi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev yaradıcılığında da eyni qətiyyətlə gündəmə gətirilməsi izlənilməkdədir. Məsələn, Əliqulu Qəmküsar jurnalın 4 noyabr 1907-ci il tarixli 41-ci sayında getmiş “Qatış-bulaş” felyetonunda yazırdı: “Sərkər Molla əmi, özümü tərif etmək olmasın, mən tamam üç dilə: türk, fars və ərəb dillərinə aliməm. İndi sənin əqlincə mən bu üç dillərin hansı birində məqalə yazsam mənim üçün fəzilət artıq olar. Mənim bu kəm əqlimə görə, bu dillərin heç birində məqalə yazmaq mənə əl verməz. Çünki əgər türk dilində yazaram, deyəllər fars, ərəb dillərini bilmir, əgər fars dilində yazaram, deyəllər türk və ərəb dillərindən xəbəri yoxdur. Və əgər ərəb dilində yazaram, deyəllər türk və fars dillərindən məhrumdur.

Yaxşısı bilirsən nədir? Yaxşısı odur ki, mən məqalədə bu üç dili bir-birinə qatış-bulaş edəm” (8, s.654).

Əslində “Molla Nəsrəddin” ədəbi cəbhəsində ana dilinin saflığı ideyası azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi idi. Başqa sözlə, molla-nəsrəddinçi təlimin əsasında azərbaycançılıq dayanırdı. Mirzə Cəlil və onun mübariz qələm yoldaşları ana dilinin saflığına son dərəcədə mühüm əhəmiyyət verir, Yer kürəsinin hansı qütbündə yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan dilinə bağlı insanı azərbaycanlı hesab edirdilər. Sübutdur ki, Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə məhz Mirzə Cəlil məşhur “Füzuli” məqaləsində Füzulinin azərbaycanlı olmasını şairin ana dilində yazması ilə əsaslandırmışdır. Füzulışünaslıqda xüsusi dəyəərə malik həmin fikirləri bir daha diqqətinizə çəkirik: “Füzuli bir Hilləli olub, Bağdadda böyüyüb, özü də kitabında and içir, qəşəm edir ki, vallah-billah mən doğulduğum yerdən heç yerə getməmişəm. Buradaca ölüb, basdırılmışam. Özüm də 970-ci ildən sonra heç dünyada olmamışam.

İndi “Molla Nəsrəddin” başlayıb ki, xeyir, Füzuli səhv edib, yazıb. Füzuli bizim məcmuədə işləyir. Yenə də işləyəcəkdir. İnanmırsınız, götürünüz “Molla Nəsrəddin” məcmuələrinin 20 illiyini tökünüz qabağınıza. Hansı şərə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır...

Biz Vətən cəhətinə yox, ancaq bu kimi cəhətlərə görə deyirik:

-Füzuli azərbaycanlıdır. Çünki dili Azərbaycan dilidir. Onun məktəbi-ədibəsi bizim şairlərin başına girib, bütün əsərlərində bir Füzuli ruhu görülməkdədir.

...“Molla Nəsrəddin” sözünü qurtarıb deyir ki, Füzuli diridir. Füzuli şer dövrünün hazırladığı yeniliyə məğlub olmaz və sarsılmaz bir qüvvədir” (4, s.377-378).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının fevral 1926-cı il tarixli 9-cu sayındakı birinci səhifədə maraqlı bir karikatura ilə qarşılaşırıq. Karikaturanın mövzusu o dövrdə cəmiyyətin hər bir üzvünü ciddi şəkildə düşündürən bir hadisədən – Bakıda ümumtürkoloji qurultayın çağırılmasından və həmin qurultayda ərəb əlifbasından imtina məsələsinin gündəmə gətirilməsindən alınmışdır. İlk öncədən vurğulamağa ehtiyac vardır ki, karikaturanın ideyasının aydınlaşdırılması xüsusi təhlil tələb edir. Çünki karikaturanın yuxarısında “Əsrimizin “Hamlet”i”, aşağısında “Köhnə əlifba-Qalmalımı? Qalmamalımı?” sözləri yazılmışdır (10, s.631).

Şübhəsiz ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalında yeni əlifba mövzusunda bəhs edilməsi tamamilə qanuna uyğun bir hal idi. C.Məmmədquluzadə başda olmaqla daima Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparan molla-nəsrəddinçilər cəmiyyətin kütləvi şəkildə savadlanması üçün ərəb əlifbasından imtina etməyi vacib sayır, bu sahədə də əzmkarlıq nümayiş etdirirdilər. Qeyd edilən səbəbdəndir ki, 1926-cı ilin 26 fevral -6 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayda həlligərəkli problemlərdən biri kimi əlifba məsələsi də gündəmə gətirilmişdir. Akademik Möhsün Nağısoylu “I Türkoloji qurultay-tarixə düşmüş əlamətdar hadisə” məqaləsində həmin böyük hadisənin əhəmiyyətini qeyd edərkən əlifba məsələsinin öndə dayandığını vurğulayaraq yazmışdır: “I Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin aşağıdakı yeddi böyük problemi müzakirə obyektinə oldu

və müvafiq qərarlara imza atıldı: 1. Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərqdə əlifba islahatı məsələsi ilk növbədə görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri, böyük maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır. İsmayıl bəy Qasıralı, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəğa Şahtaxtı, Firidun bəy Köçərli, Vəli Xulufli da bu yöndə səmərəli fəaliyyət göstərmişlər. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda hələ Qurultaydan öncə - 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin rəhbərliyi altında “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşr olunurdu. ...Bununla belə, Azərbaycanda, bütünlüklə latın əlifbasına keçid məsələsi bir neçə il sonra gerçəkləşdi” (11).

“Molla Nəsrəddin” jurnalında “Əsrimizin “Hamlet”i” başlıqlı karikaturada bir bina, bir də insan şəkli təsvir olunmuşdur. Binanın üzərində “Türkoloji qurultay” sözlərini oxuyuruq. Həmin binanın önündə dayanmış və binadan hündür görünən insan isə islam dünyasını təmsil etməkdədir. Maraqlıdır ki, sanki insanın əl-qolu zəncirə çevrilmiş ərəb əlifbası ilə bağlanmışdır. İnsan, yəni islam dünyası isə əlində silah üsyan edir. Bu satirik rəsm əsərində diqqəti cəkən daha bir göstərici əsrimizin Hamletini, yəni islam dünyasını əhatə edən mühitin tamamilə qara rənglə təsvir olunmasıdır. Yalnız Türkoloji qurultay keçirilən binanın ön hissəsi sarı işıq rəngindədir. Düşünürük ki, karikaturada islam dünyasının Hamletlə müqayisədə təqdim olunması təsadüfi deyil və bu məqamda Hamletin məşhur monoloqunu diqqətə şəkməyə də ehtiyac vardır. İngilis intibah ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi olan Şekspir insan və həyat haqqında düşüncələrini Hamletin dili ilə belə ifadə etmişdir:

Olum, ya ölüm, budur məsələ.
Hansı şərəflidir? Azgın taleyin
Müdhiş oxlarına susub dözməkmi,
Yoxsa fəlakətlər nəhrinə qarşı
Silaha sarılıb üsyanı etmək:
Ya qələbə çalmaq, ya həlak olmaq! (14, s.206).

Beləliklə, haqqında söz açdığımız karikaturada Hamlet surətini yada salan müəllif belə bir mövqedən çıxış etmişdir ki, əslində ərəb əlifbasına münasibət islam dünyasının “olum, ya ölüm” dilemması qarşısında qalması deməkdir. Başqa sözlə, islam dünyası məhv olmamaq üçün özündə cəsarət tapıb ərəb əlifbasından imtina etməlidir.

Maraqlıdır ki, Mirzə Cəlil sovetlər dönəmində də dil məsələlərinə son dərəcədə həssaslıqla yanaşmışdır. Məsələn, qüdrətli ədib qəti şəkildə inanmışdır ki, cəmiyyət daxilində savadsızlığa son qoymaq üçün mütləq və mütləq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçmək lazımdır. Cəlil Məmmədquluzadə bu fikirdə olmuşdur ki, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçmədən orfoqrafiya qaydalarını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Əlbəttə, oxucunu inandırmaqdan ötrü Cəlil Məmmədquluzadə Yaxın Şərqdə əlifba ilə bağlı islahatlar aparmaq istəyənlərin xidmətlərini də yada salmış, belə demək mümkündür ki, Azərbaycan dilçiliyində əlifba islahatına dair ilk müəlliflərdən biri kimi yer tutmuşdur. Mirzə Cəlil ərəb əlifbasında işarələri ləğv etmək istəyənlərin məsələni bir qədər də çətinləşdirdiklərini göstərmiş, ümumtürk dünyasının inkişafı naminə latın qrafikasına keçidi vacib bilmişdir. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçməklə vahid orfoqrafiya qaydalarının müəyyənləşməsinə zəruri sayan yazıçı belə bir mövqedən çıxış etmişdir ki, qələm sahiblərinin öz əsərlərində vahid qaydalara əməl etmələri də xalqın savadlılıq səviyyəsinin göstəricisidir. Halbuki bolşevik ideologiyasının prinsipləri ilə Azərbaycan mətbuatı və ədəbiyyatını idarə etməyə çalışanlar 1925-1930-cu illərdə Cəlil Məmmədquluzadəni məhz əsərlərindəki dil qüsurlarına görə tənqid etmişlər. Mirzə Cəlil isə təmkinini pozmayaraq Azərbaycan dilinin incəliklərindən xəbərsiz bəzilərinin dil haqqında qərarlar verməsi ilə heç cürə razılaşmamış, bu fikirdə olmuşdur ki, dil haqqında qərarlar verilmədən bütünlüklə dil materialları nəzərə alınmalıdır. Fikrimizin təsdiqi üçün Cəlil Məmmədquluzadənin “X” hərfi” məqaləsinə nəzər salmaq kəykətdir.

Məqələnin epigrafi “Ölmək ölməkdi, xırıldamağa nə var” atalar sözündən ibarətdir (6, s.194). Məqələdə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydan danışılır, qurultayda bəzi nümayəndələrin “X” hərfini əlifbadan çıxarmaq təklifinin nə qədər gülünc olması satira atəşinə turulur.

Böyük fars şairi Sədi Şirazi əsərlərinin dili haqqında Məhəmmədəli Furuğinin belə bir açıqlaması vardır: “Bəzən söz xiridarları təəccüblənirlər ki, Sədi 700 il əvvəl bizim bugünkü dilimizdə danışmışdır. Amma əsl həqiqət belədir ki, Sədi 700 il əvvəl bizim bugünkü dilimizdə danışmayıb, əksinə, biz 700 ildən sonra Sədidən öyrəndiyimiz bir dildə danışırıq.” (13, s.11)

Bu sözləri eynilə böyük Mirzə Cəlilə və “Molla Nəsrəddin” jurnalına da aid etmək mümkündür. “Molla Nəsrəddin” jurnalını oxuduqca insana elə gəlir ki, molla nəsrəddinçilər 100 il bundan əvvəl bizim indiki ədəbi dilimizdə yazıb-yaratmışlar. Əslində isə biz 100 il sonra molla nəsrəddinçilərin bizə öyrətdiyi dildə danışırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 291 s.
2. Füyuzat (1906-1907). Bakı: Çarşıoğlu, 2007
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı: Maarif, 1995
4. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2009
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, III cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, IV cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004
7. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin(Salnamə). Naxçıvan: Əcəmi, 2009
8. Molla Nəsrəddin. 12 cildə, I cild. Bakı: Elm, 1988
9. Molla Nəsrəddin. 10 cildə, III cild. Bakı: Çinar-Çap, 2005
10. Molla Nəsrəddin. 8 cildə, VII cild. Bakı: Çinar-Çap, 2010
11. Nağısoylu M. I Türkoloji qurultay – tarixə düşmüş əlamətdar hadisə. 525-ci qəzet. 07 mart 2016 // <https://525.az/news/52967-i-turkoloji-qurultay-tarixe-dusmus-elametdar-hadise>).
12. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1986
13. Sədi Şirazi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004
14. Vilyam Şekspir. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004

SƏDAQƏT NEMƏTOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ EPİK JANRLARIN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Epik sözü epos sözüdür, *söz, hekayə, mahnı* mənasını verir. “Epos sözü ədəbiyyatımızda dastan sözünü də əvəz edə bilər (“Koroğlu” eposu). Epik növ təhkiyə, nağıl etmək yolu ilə yazılır. Epik növün janrları yazıçıya həyat hadisələrini oxucuya hərtərəfli çatdırmağa imkan yaradır. Belə əsərlərdə yazıçı kiçik bir həyat hadisəsini obyekt kimi götürərək onu qurub təhkiyə yolu ilə oxucuya çatdırır. Epik əsərlərdə həm müəllifin, həm də qəhrəmanların-obrazların dilindən təhkiyə deyilə bilər. Təhkiyə iki formada özünü göstərir: təhkiyə söyləyən ya eşitdiyi hadisəni danışır, ya da şahidi olduğu hadisəni danışır. Təhkiyəçi eşitdiyi hadisələri danışanda rəvayət formasından istifadə edir. Nağıl və dastanlarda rəvayət şəklində olan təhkiyə əsas təşkil edir” (6).

Nağıllarda gələcəkdən xəbər vermə motivi aydın sezilir. “Üç ayaq at” nağılı bu kontekstdən son dərəcə maraqlıdır. Ata və qızlarının fonunda baş verən hadisələr axıcı şəkildə təsvir olunur. Folklor mətnlərinin oxucu üçün anlaşılıq olmasının təmin edilməsi, söyləyicinin dil və üslubunun olduğu kimi saxlanması son dərəcə vacib məsələdir. Burada ifadənin dili, özgə sözlə deyilsə, xalq dili yerli zəminlə bağlı ləhcə-şivə xüsusiyyətləri, xüsusilə nağılılıq gələniyi əsasən qorunub saxlanmışdır

Naxçıvan folklorunda mövcud olan əfsanə mətnlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri son dərəcə zəngindir. Burada insan adları və toponimlərdən geniş şəkildə istifadə görürük. Əsasən, Gəmiqaya, Kəhf, İlanlı dağ, Nuh, Xızır kimi adlar epik folklor nümunələrində özünəməxsus yer tutur. Onomastik leksikaya daxil olan, mifoloji təfəkkürlə bağlı leksik vahidlər təkcə şəxs adları ilə məhdudlaşmır. Folklorun çeşidli mətnlərində Xızır peyğəmbər əsas obraz kimi funksiyalaşır.

“İki div” əfsanəsi son dərəcə maraqlıdır.

Beləliklə, xalqımızın yaradıcı düşüncəsinin məhsulu olan miflər, əfsanələr, nağıl və rəvayətlər, zərb-məsəllər, tapmacalar, dastanlar, aşiq yaradıcılığı əsrlərdə dil və üslub xüsusiyyətlərimizi bu günədək qoruyub yaddaşlara həkk etdirmişlər.

“Əfsanə mətnləri sadədir və hadisələr sürətlə baş verir. Mətnlərin ifadə üslubu yığcam və bəsitdir. Əfsanə mətnlərində məqsəd aydın görünür. Əfsanə janrı üçün xarakterik əlamətlərdən biri də çevrilmələrdir. Çevrilmələr şübhə ilə qarşılanmır. Janrda ən çox yayılan üsullardan biri çevrilmələrin yerlə, adla bağlı əlaqələndirilməsidir. Əfsanələrdə onu yaradan toplumun özünəməxsus ənənələri, düşüncəsi qısa, sadə biçimdə ifadə edilir. Zaman və məkan anlayışı ümumi xarakter daşıyır. Obrazlar ümumiləşdirilir və çox zaman ad çəkilmədən ifadə olunur. Hətta keçmiş zaman ifadəsi belə az-az işlənir”.

“Ucubılıx”la bağlı əfsanələrdə Əlincəçay, İlanlı, Genni dağları kimi bir çox toponimlərdən istifadə olunub. “Bu adda kələntər, azman adamlar yaşayırmışlar. Adlarına Ucubılıx deyirdilər. Kələntərlər bir ayaqlarını İlanlıya, birini də Genni dağına qoyarmışlar” (4, s.34).

Bu sözlərin böyük əksəriyyəti mifoloji varlıqların adlarıdır və bu baxımdan xüsusi ad kimi antroponimlərin sırasına daxil olunur.

“Ucubılıx”da biz eyni zamanda (əmə, kənt, camahat, irazı) kimi xalq danışığı dilini aydın görürük. Naxçıvanda yaranan epik folklor mətnlərinin “*Əmə Ucubılıx bunnara heç bir yaxşılıq eliyəmmir*” (4, s. 18) dili danışığı dilindədir. Burada dildə obrazlılığın ifadəsinə xidmət edən müxtəlif vasitələr olur. Dildə obrazlılığın ən bitkin formaları leksik vasitələr ilə çatdırılır. Bunlara sözün çoxmənalılığı, sinonimliyi, antonimliyi, məcazlar sistemi (metaforalar, metonimiyalar, təşbeh, epitet və müqayisələr), frazeoloji vahidlər, onomastik vahidlər, evfemizmlər və s. daxildir.

Bundan başqa Naxçıvanda yaranan epik folklor nümunələrində div obrazları geniş yayılıb (ağ div-qara div). “Ağ div insanlara əl tutar, qara div şər gətirərdi” (4, s.21).

“Ucuqulu” ilə bağlı mətnlərdə isə Sədərəkdə, Şərurda yaşayan nəhəngdən bəhs olunur. Burada Qaraağac obrazı son dərəcə önəmlidir.

Qədim türkdilli mətnlərdə qaraağac son dərəcə müqəddəsdir. Naxçıvanda yaranan epik folklor mətnlərində əsasən danışığı dili hakimdir. Burada eyni zamanda millilik özünü göstərir. Uşinskiyə

görə, “Xalqın bütün milli-mənəvi irsi dil vasitəsilə gələcək nəslə ötürülür. Bu transformasiyanın ən davamlı amili olan dil nəinki xalqın həyatiliyini özündə ifadə edir, o, eyni zamanda məhz həyatın özüdür. Ana dili məhv olarkən, xalq artıq yox olur. Çünki “uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir. O, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir” (3).

Axıcı, səlis nağılılıq mətnlərin oxunmasına kömək edir. “Kəlləgöz” mətni “Kitabi Dədə Qorqud” dastanındakı təpəgözü, qədim yunan mifologiyasındakı polifemləri xatırladır. Kəlləgözün sürüsünün olması və s. kimi fikirlər onu təpəgözlə pərrilləşdirir. Bu nümunələrdə xalqımıza xas milli *xüsusiyyətləri* və xarakteri, adət ənənələri, həyat və məişət tərzini aydın şəkildə görürük.

“Günümüzə qədər gəlib çıxmış bir çox ağız ədəbiyyatı nümunələri qədim dövrdən başlayaraq zaman-zaman xalqımızın həyat və məişət tərzini, mübarizəsini, yaşadığı və yaratdığı tarixini göz önündə canlandırır. Bu mənada, dastan, nağıl, lətifə, inanc və etnoqrafik nümunələr ilə zəngin olan kitabda yer alan folklor materiallarının insanların həyata baxışını öyrənmək işində elmi-tarixi əhəmiyyəti var. Folklor nümunələri ideya-məfkurəvi, əxlaqi, bədii və tərbiyəvi dəyərləri ilə yanaşı, insanın estetik zövqünün yüksəlməsinə təsir edən misilsiz ədəbi xəzinədir” (7).

Naxçıvanda yaranan epik folklor nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərində özünəməxsusluqla yanaşı dünya mifologiya tarixinə müəyyən göndərmələr mövcuddur. Bu da xalqın müdrik, bilgili olmasına dəlalət edir. Beləliklə qədimdən yüksələn xətlə inkişaf edən milli düşüncə, dil, davranış və s. xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunan dəyərlər formalaşmış, sistemli şəkildə folklor və etnoqrafik nümunələrdə əks olunur. Folkloru bilmədən, dərk etmədən, bələd olmadan millətin psixologiyasını, müstəqil, milli, fərdi mentalitetin sabit, əbədi daşıyıcısı kimi onun etnik “mən”ini, ümumbəşəri və qlobal yaddaşda məhz bu “mən”lə təmsil olunan bədii arxetipi, fəlsəfi-estetik kodu qavramaq qeyri-mümkündür.

“Epik folklor janrlarının nümunəsi kimi tapmacalar əşya və hadisənin metaforik yolla ifadəsində düşündürücü sualların yaranması, vacib əlamət və keyfiyyətlərin göstərilməsi, zehni qabiliyyət, fəhm və təxəyyülün üzə çıxarılmasına şərait, uşaqların zehni düşüncə inkişafına kömək etmək baxımından tərəkür fəallığı ilə seçilmişdir. Bayatı-bağlama, qıfılənd və müəmma kimi janrlar tapmacaların poetik və struktur zəmini əsasında yaranmışdır” (1).

Naxçıvanda yaranan epik folklor mətnlərini vahid bir xalqın müxtəlif dialektlərdə yayılmış ağız ədəbiyyatı kimi öyrənmək lazımdır. Bu isə çağdaş dil tarixinin qədim kodlarını özündə ehtiva edir. Naxçıvanın tarixini, qədimliyini özündə əks etdirən folklor mətnləri bölgənin zəngin folkloru haqqında aydın təsəvvür yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin I cildinə xülasə. <https://kaspi.az/az/azerbaycan-edebiyati-tarixinin-i-cildine-xulase/?action=disablemobile>
2. Folklor. 6 <https://azerbaijan.az/related-information/166>
3. Quliyev.T. Azərbaycan dilinin digər dillər arasındakı yeri: Azərbaycan dilinin - Telman Quliyev milli mədəni irs və dil amilinə kulturoloji baxış (azkurs.org)
4. İsmayıl M.R. Naxçıvan əfsanələri. Bakı: Elm, 2008, 208 s.
5. Naxçıvan folkloru antologiyası.I cild. Naxçıvan: 2009, 541 s.
6. Nəcəfov.E. Ədəbi növlər və janrlar: Ədəbi növlər və janrlar | SENET.AZ
7. <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/9162-naxcivan-folklorunun-ozunemexsus-cehetlerini-tedqiq-etmek-baximindan-qiymetli-menbe>

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ismayilzulfiyye@yahoo.com

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN İRSİNDƏ ANA DİLİ MƏSƏLƏLƏRİ **“DƏRDLƏRİMİZİN ƏLACI” KONTEKSTİNDƏ**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 14 fevral 2020-ci ildə görkəmli yazıçı-dramaturq, publisist, ictimai xadim, maarifçi, tərcüməçi Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 150 illiyi ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır. Müvafiq sərəncamın icrası istiqamətində təhsil və mədəniyyət müəssisələrində kütləvi tədbirlərin keçirilməsi Nəriman Nərimanovun çoxşaxəli irsinin hərtərəfli və dolğun şəkildə təhlilinə rəvac verməkdədir. Onun elmi və ictimai-siyasi fəaliyyətinin ən böyük qiymətinin verərkən dilimizin böyük hamisi Ümummilli Lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir”. Professor Yusif Seyidovun da dəyərləndirməsi maraqlıdır: “N.Nərimanov M.F.Axundovdan sonra, dilin ictimai əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirən, dilin nəzəri və praktik məsələlərinə dərinlən nüfuz edən, Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili üzərində formalaşması yollarını əsaslandırmağa çalışan ikinci ədib idi” (3, s.125). Bu nəzəriyyələrdən çıxış edən ədib ana dilinin inkişafı, təmiz, saf Azərbaycan ədəbi dili uğrunda mübarizə aparır, milli dilin öyrənilməsinə, məktəblərdə tədrisini günün vacib məsələlərindən hesab edirdi. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məktəblərində ana dilinin yüksək səviyyədə tədris olunması məsələsində Nəriman Nərimanov daima mübarizə aparmış və bu sahədə təqdirəlayiq xidmətlər göstərmişdir. Həmçinin ümumtəhsil ocaqlarının şəbəkəsinin genişləndirilməsi, orada oxuyan azərbaycanlı uşaqların sayının artırılması üçün böyük səy göstərmişdi. Zaqafqaziyada dövlət məktəblərinin açılması və Azərbaycan dilinin tədrisi digər xalqlar arasında pedaqoji əlaqələrin inkişafına və möhkəmləndirilməsinə əlverişli zəmin yaratmışdı.

Nəriman Nərimanov o dövrün məşhur ziyalıları kimi bütün qüvvələrini anadilli məktəblərlə yanaşı, ana dilinin tədris səviyyəsini yüksəltməyə yönəlmişdir. Azərbaycan dili artıq bu dövrdə müstəqil bir fənn kimi yalnız Azərbaycan şəhərlərində deyil, Qafqazın iri şəhərlərində yenidən açılmış dövlət məktəblərinin tədris planlarına daxil edilmişdi. O zamanlar Azərbaycan dilinin tədrisi nə qədər zəruri və həyati əhəmiyyət kəsb edirdisə, bir o qədər də çətin idi. Bu çətinliklərin başlıca səbəblərindən biri müəllim kadrlarının çatışmazlığı, digəri isə yeni üsullu dərslərin olmaması ilə bağlı idi. Nəriman Nərimanov Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində qarşıda duran hər iki mühüm problemin həllində böyük fəallıq göstərmişdir. Nəriman Nərimanov Azərbaycan dilindən dərs dediyi illərdə təlim-tərbiyənin, xüsusilə ana dili təliminin bir sıra vacib məsələləri ilə yaxından tanış olmuşdur. O zamanlar Azərbaycan dilinin tədrisi üçün nə müvafiq dərslik, nə də çap olunmuş oxu kitabları var idi. Şagirdlər təmiz Azərbaycan dilində ədəbiyyatdan demək olar ki, məhrum idilər. Nəriman Nərimanovun pedaqoji fəaliyyətində diqqətə cəlb edən ən mühüm məsələlərdən biri ana dili dərsliyinin yazılması ilə bağlıdır. Nəriman Nərimanov dilə dair dərsləklərdə, həmçinin məqalələrində xalqın maariflənməsinə, ana dilinin saflığının qorunmasına və ana dilimizin tətbiq sahələrini müəyyən etməsinə çalışmışdır. N.Nərimanovun aşağıdakı “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi”, “Самоучитель татарского языка для русских – Müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça”, “Самоучитель русского языка - Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü asan kitabça” və s. dərsləklərin hər üçü eyni tarixdə - 1899-cu ildə Bakıda çap olunmuşdur. Onun dərsləkləri məqsədinə, dil materiallarından istifadə məsələlərinə, tərtib prinsipi və quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən, biri digərini təkrar etməyən orijinal dərsləklər idi. Onlar dövrü üçün yeni tipli dərsləklər olub, metodiki ardıcılığına, nəzəri və faktik materialların vəhdətinə görə, yığcamlığı ilə dövrün dərsləklərindən fərqlənirdi. Dilimizin qrammatik xüsusiyyətlərinə, zəngin leksikasına dərinlən bələd olan Nəriman Nərimanov bu əsərlərin ərsəyə gətirməklə həm də dilin təbliğatçısına çevrilir və bütün ömrü boyu da bu uğurda mübarizə aparır. O, başqa millətlərin, ələlxüsus da rusların dilimizə olan marağını nəzərə alaraq 55 səhifəlik “Türk dilini öyrənməkdən ötrü ruslar üçün asan kitabça”sını ərsəyə gətirmişdir. Bu da ana dilimizin təbliği və onun yayılması, praktik olaraq öyrədilməsi istiqamətində mühüm addım kimi dəyərləndirilir.

Morfologiya və sintaksisi dərindən bilən Nəriman Nərimanov rus və Azərbaycan dilində oxuyan şagirdlər üçün nəzərdə tutulan “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhv” adlı ilk dərsliyində müəllif öz məqsədini və kitabın əhəmiyyətini belə xarakterizə edir: “Biz özümüzü türk-Azərbaycan tayfasından hesab edib ana dilimizə cüzi bir nəf gətirməkdən ötrü bu kitabçanı düzəlttik. Sərf və nəhv elmi çox çətin elmlərdən biridir və bu elmlə məşğul olan gərəkdir bir dilin bərasində yazanda o dili yaxşı bilmiş olsun; hərçənd biz türk dilini yaxşı bilmirik və hünərlər göstərməmişik, bununla belə qeyrətli, mərifətli əhli-qələm qardaşlarımızın köməkliyinə ümid bağlayıb özümüzə bu cürəti götürdük”. N.Nərimanov bu məqalədə Azərbaycan dilinin bir sıra nəzəri və praktik məsələlərini təhlil edir. Bu əsərin bütün qayəsəni dilimizin saflaşması, ərəb və fars kəlimələrindən arınmış bir dil uğrunda mübarizə təşkil edir. O, dilimizin ümumi qrammatik sistemini şagirdlərə öyrətməklə yanaşı, mənası çətin anlaşılan sözlərin də izahını verir. Həmçinin onu da göstərir ki, “Bu zamanədə mədəniyyətli millətlər çalışırlar ki, dillərini və yazılarını asana çıxartsınlar, çünki bir lisanın yazısı nə qədər asan olsa, o lisan o qədər tez yayılıb o dildə yazılan inşalar daha tez intişar tapar”. Bəhs etdiyimiz bu əsərin “Müqəddimə” hissəsi daha da maraqlıdır. O, ana dili ilə bağlı qarşıda duran vəzifələri və əsərin yazılmasına rəvac verən bəzi dil problemlərinin olduğunu vətəndaş yangısı ilə dilə gətirir. Əsasən vahid bir orfoqrafiya qaydalarının olmaması yazı zamanı nöqsanların yaranmasına, ədəbi dil normaların vahid prinsipinin olmamasına gətirib çıxarır. Müəllif yazır: “Bu axır zamanda mərifətli əhli-qələm qardaşlarımız tövrətövr kitablar yazmağa məşğuldurlar, ancaq bu vaxtadək türk-Azərbaycan dilində bir qayda olmamağına görə hər kəs nə tövr istəyir, yazır. Qaydasız yazılan inşalar nə dilə, nə millətə nəf gətirməz” (2, s.248). “Nə qədər, ədibimiz varsa, bir o qədər də yazı qaydamız var” (C.Məmmədquluzadə) kimi ümummilli bəlaya düçar olan ziyalılarımızı fikir birliyinə dəvət edir. Nəriman Nərimanov bu kiçikhəcmli yazıda açıq şəkildə etirazını bildirir. Bu tip dil nöqsanlarının həm dilə, həm də dilin mənsub olduğu xalqa ziyan vurduğunu, dilin gələcək inkişafına xələl gətirən mənfi halların aradan qaldırılmasını tövsiyə edir. Ana dilinin başqa dillərin təsirində əritmək istəyənlərə və digər dillərin əsarətində saxlamaq istəyənlərə qarşı üsyan edir və təəssüf hissi ilə, ürək yangısı ilə qeyd edir ki, “O ana ki, sənə o dildə tərbiyə veribdir, sənə o dildə yaxşını yamandan tanıdıbdır, sənə o dildə layla deyibdir və axırda haman o dildə Allahını tanıdıbdır!” (2, s.250). Nəriman Nərimanov dövrün dil məsələlərinə ümumi nəzəri istiqamətdən yanaşırdı. Ümumi metodoloji əsas obyektiv olduğuna görə, dil siyasətinin konkret təzahürlərinə yanaşmaq, vəziyyətin həqiqi izahını vermək və düzgün mövqe tutmaq da mümkün olmuşdur. Nəriman Nərimanovun dilçilik görüşlərini təhlil edərkən “Dərdlərimizin əlacı” (2, s.374) adlı silsilə təşkil edən məqalələri onu ciddi və fədakar dilçi alim kimi, ana dilinin sistemli və ardıcıl tədqiqatçısı kimi keyfiyyətlərini xarakterizə etməyə zəmin yaradır. Doğma ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizənin önündə gedən cəsərtli, vətənpərvər ziyalı Nəriman Nərimanov dilçilik elmi sahəsində yazdığı qiymətli əsərlərində dəyərli fikirlər orta qoymuşdur. Nəriman Nərimanov əhalinin bütün təbəqələrinin ana dilində dünyəvi təhsilə yiyələnməyini lazım bilir və bu ideyanı qızğın müdafiə edirdi. Ana dilində dünyəvi təhsil məktəblərinin yoxluğu nəticəsində əhalinin geniş təbəqəsi öz doğma dilində yazıb-oxumağı bacarmırdı. O, ölkənin başdan-başa savadlanması ideyasını təbliğ edirdi. N.Nərimanov mövcud şəraitdə bu işin baş tutacağına da şübhə ilə yanaşırdı. Onun silsilə məqalələrində o fikir aydın şəkildə özünü göstərirdi ki, bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünə bilməz. Bu məqsədlə də ictimaiyyətə aşağıdakı sualları ünvanlayır: “İndi biz islama qulluq edən bir çox tayfalardan biriyik: məlum bir qanun altında yaşayıb, özümüzə türk deyib də xüsusi bir məslək dalınca getməliyikmi? Getməliyik desəniz, özümüzü gərəkdir tanıyaq. Fəqət tanımaq üçün nə lazımdır? Milli dil, milli məktəb, milli mətbuat və qeyri-şeylər deyilmi?” (2, s.375) Milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat – bunları vəhdətdə görəndə ədib millətin gələcəyinin bu zəmində də formalaşmasını diqqətə çatdırırdı. O, ana dilinin varlığını millətin əsas atributu və varlığının əsas səbəbi hesab edir. N.Nərimanov həmçinin ədəbi dilimizin öz təbii inkişaf axarı və yolu canlı xalq dilinə əsaslanan istiqamətin aparıcı mövqeyini də bu məqalədə izah edirdi.

Nəriman Nərimanov doğma ana dilimizə xor baxanlara qarşı mübarizə aparır və sərt mövqe nümayiş etdirirdi. O, Azərbaycan dilinin gələcəyinə inanırdı və arzularının həyata keçəcəyinə böyük ümidlər bəsləyirdi. N.Nərimanovu əsas narahat edən məsələlərdən biri də əlifba məsələsi olmuşdur. O bu fonda orfoqrafiya və yazı məsələlərinin həllinə çalışırdı. Doğrudan da əlifbası nizama salınmayan, dilin səs sistemini özündə ehtiva etməyən bir dilin düzgün orfoqrafiyasından söhbət gedə bilməz. Müəllifin fikrinə görə əlifba istifadə olunduğu dilin səslərini tam şəkildə əks etdirməli, nəinki

milli sözlər, hətta alınma sözlər də dilmizin qaydalarına əsasən yazılmalıdır. Əlifbanın yazı zamanı törətdiyi problemləri faktlarla sübut edirdi. Ədib onu da qeyd edirdi ki, bu kimi məsələlər tədris prosesinə mənfi təsir edir, kütləvi savadlanmanın qarşısında sədd kimi durur.

N.Nərimanov qəliz və olduqca çətin ərəb, fars kəlmələrindən arınmış təmiz xəlqi dilin, milli ədəbi dilin formalaşmasının tərəfdarı olmuş və bu uğurda da mübarizə aparmışdır. Nəriman Nərimanov Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri kimi fəaliyyətə başladıqdan sonra ana dili problemlərinin aradan qaldırılmasına ciddi səy göstərmişdir. O zaman Azərbaycanda mərkəzi idarələrdə və onların tabeçiliyində olan idarə və müəssisələrdə bütün işlər rus dilində aparılırdı. Nəriman Nərimanovun Azərbaycanda xalqın öz hakimiyyətini qurması üçün həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri də ibtidai məktəblərin milliləşdirilməsi və tədrisin “türk dilində” aparılmasının, tədris müəssisələrində “türk lisanının təliminin məcburi olmasının”, idarə və müəssisələrdə bütün kargüzarlığın paralel olaraq türk dilində aparılmasının tətbiqi olmuşdur. Azərbaycan idarələrində üç ay müddətində idarələrdə işlərin türk dilində aparılması barədə İnqilab Komitəsinin əmrini həyata keçirməkdən ötrü “türk dilini bilən və idarə etməyi bacaran” adamlar hazırlamaq türk dilinin öyrənilməsinin təşkil edilməsini, kadr hazırlığını tələb edirdi. 6-19 may 1921-ci ildə Xalq maarif komissarı Dadaş Bünyadzadə Ümumazərbaycan Şuralar Qurultayında verdiyi bu tarixi göstərişi nəzərə alaraq ali məktəblərin bütün fakültələrinin tələbələri üçün türk dilinin tədrisinin məcburi olmasını, bu istiqamətdə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsini qətnaməyə daxil etmişdi.

Nəriman Nərimanov “Bəzi yoldaşlara cavab” məqaləsində türk dilinin geniş yayılmasının, idarələrdə işlənməsinin “bisavat, əzilmiş, avam” fəhlə və kəndlilərin məfkurəvi inkişafına, mədəniyyətinin yüksəlməsinə, dövlətin möhkəmlənməsinə, dünya mədəniyyətinə və həmrəyliyinə inteqrasiyasına faydalı təsirindən danışır. N.Nərimanov sonda yazır: “Nəhayət, məsələyə hüquqi nöqteyi-nəzəricə də baxmaq olur. Türk dili Azərbaycanda dövlət dili elan olunmuşdur, ona binaən öz hüquq və imtiyazına təmamilə malik olmalıdır. Kimsənin onu ləğv etməyə nə haqqı, nə də cəsarəti ola bilər. Azərbaycan bəzi siyasi və iqtisadi şərait nöqteyi-nəzəricə öz torpağını və sərvətini güzəşt edə bilər. Fəqət öz dilindən imtina edə bilməz, kiməsə də yol verməz ki, bu dilin qiymətini Azərbaycanda əksiltsin. Qoy, burasını türk dilinin əleyhinə çıxışda bulananlar bilsinlər” (1, s.113). N.Nərimanov doğma ana dilimizə xor baxanlara qarşı mübarizə aparır və sərt mövqe nümayiş etdirirdi. O, Azərbaycan dilinin gələcəyinə inanırdı və arzularının həyata keçəcəyinə böyük ümidlər bəsləyirdi. Nəriman Nərimanov ruspərəst şovinistlərin mövqeyinə qarşı öz mövqeyini belə izah edirdi: “Türk (azərbaycanlı) uşaqları tək Puşkini deyil, həm də Şekspiri, Şilləri bilməlidir. Ancaq türk (azərbaycanlı) uşağı özünə doğma olan əsl proletar şairi Sabirin odlu-alovlu şeirlərini, xalq şairləri Vaqifin, Zakirin, Vidadinin şeirlərini biləndən sonra bunları bilməlidir”. N.Nərimanovun tövsiyəsi bu idi ki, “türk (Azərbaycan) dilinin tədrisini azaltmaq təklifini irəli sürənlər özləri bu dili öyrənsinlər ki, Sabiri anlasınlar”. Nəriman Nərimanov Azərbaycan dilinə ikinci planda baxan, rusdillinin təsirində ərindən kommunistlərin mövqeyinin çar Nikolayın mövqeyi ilə üst-üstə düşdüyünü vurğulayaraq onları çəkinmədən şovinist adlandırmışdır.

Nəriman Nərimanovun irsini araşdırarkən “Həftə fəryadı” başlıqlı silsilə məqalələrinə xeyli sayda rast gəlirik. O, bu məqalələrdə dillə bağlı bir sıra məsələlərə nəzər yetirmiş, müəyyən fikirlər söyləmiş və öz münasibətini bildirmişdir. Ümummillə bəlaları, ələlxusus da, dil məsələlərini müntəzəm olaraq qabardan ədib bu məsələni daima gündəmdə saxlamışdır. O, “Yaman ad qazanıb “önlər” adsız önlərdən nəflidirlər!” (2, s.298) epigrafi ilə başlayan “Həftə fəryadı” felyetonu bu abzasla başlayır: “Mən bilirəm ki, çox adam mənim bu sözlərimə qol qoymayacaqdır. Lakin nə etmək? Hamı bir fikirdə, hamı bir təsəvvürdə olmaz... Bir neçə adam mənim sözlərimə qol qoymayacaqdır, deyə mən fikrimi gizlədimmi? Gizlətməyəcəyəm, qoy hər kəs nə fikirdə olur-olsun. Lakin mən yenə deyirəm: “yaman ad qazanıb “önlər” adsız önlərdən nəflidirlər!” (2, s.299). O, məqalə boyu hekayəni “dadsız-duzsuz” adlandıran “söz düzməyi” asan hesab edən “şairlər”i tənqidinə hədəf seçir.

Nəriman Nərimanov 1906-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən Müəllimlərin qurultayının açılışı münasibətilə yazdığı təbrik məqaləsində Qafqazdakı “müsəlman balalarının” dərdlərinə çarə tapılacağını vətəndaş yangısı ilə qeyd edir. N.Nərimanova görə “dərdlərimizin əlacı”nın ana dilinin layiq olduğu mərtəbəyə yüksəlməsi sayəsində baş tutacağına əminliyini dilimizə verdiyi yüksək dəyərlə bu şəkildə izah edir: “Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyəti-qələbiyyə oyandıran

bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-madəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki sən daha beşikdə ikən bir layla şəklində öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqs bağlayıbdir! Bir dil ki, həyat və kainat haqqında o dil sayəsində bir fikir hasil edibsən, cisim və ruhun möhtac olduğunu məvadi o dildə tələb eləyibsən... Bir dil ki ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan, haman dil, diyari-qürbətə, biganələr üçün düşəndə ona həsrət qalırsan. Lakin ittifaqən onu eşidəndə ürəyin döyünməyə, üzün gülməyə başlayır, cəmi əsabın təhəyyüc edir; beynin, fikrin, xəyalın işləməyə başlayır, bir anan, qohum-əqrəban, dost-aşnan, rəfəqan budur, durublar, güya sən ilə haman dildə söhbət edirlər; bir az keçmiş uşaqlığın, oynadığın, durub-oturduğun, düşüb-qalxdığın yerlər bir-bir yadına gəlir, ürəyin daha ziyadə zərəbətə başlayır” (2, s.334). Müəllif daha sonra oxucusuna belə bir sualla müraciət edir: “Nə əcəb bu vaxtadək böylə fikirlərə düşmürdük? Yoxsa ana dilimizi əhəmiyyətsiz, fəqir bir dil hesab edib etina etmirdik? Yox, əfəndim; firəng dili Avropada nə məqamı haiz isə, bizim də ana dilimiz Asiyada o məqamı haizdir. Lakin biz özümüz qədrini bilməyib guşeyi-nisyanə atıb ehmal etmişdik, bəli, “ehmal etmişdik” söyləyirəm, hürriyyət olmasa idi, dilimiz bu halətdən xilas olmayacaq idi, əsarətdən qurtulmayacaq idi. Yaşasın hürriyyət! Açılınsın kor gözlər, ta görsünlər ki, bugünkü ictimai hürriyyətin səbəbinə yığılıbdır (2, s.336). Millətin dərindən qalan mübariz ədib, həmçinin onun tərəqqisinə çalışır, vaxtaşırı olaraq bu xüsusda publisist məqalələr yazaraq mütərəqqi ideyaları xalqa tələq edirdi. O hər daim xalqı birliyə, ələlxüsus da, ana dilinin mahiyyətini dərk etməyə çağırırdı.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin fikir tarixinin qabaqcıl ideyalarla və demokratik fikirlərlə zənginləşməsində böyük rol oynayan, doğma ana dilimizin zənginləşməsi, saflığın qorunması istiqamətində Nəriman Nərimanovun böyük və təqdirəlayiq xidmətləri olmuşdur. Onun dilçilik görüşlərini araşdırarkən görürük ki, o, dilçi alim səriştəsi ilə doğma dilimizlə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürmüş və “dərdlərimizin əlacı” kontekstində ardıcıl şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Bu yoldakı fədakar mübarizəsini qiymətli əsərlərində, faktik materiallarda müşahidə edirik. O, ana dilinin gələcək rifahına qəlbən inanır və bu yolda inadla mücadilə edirdi. Bu dilin məktəblərdə yüksək səviyyədə tədris olunmasına, hətta bütün təlim və tədrisin doğma ana dilimizdə aparılması üçün yorulmadan mübarizə aparmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən. Bakı: Elm və həyat, 2002, 212 s.
2. Nərimanov N. Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 496 s.
3. Seyidov Y.M. Yazıçı və dil. Bakı: Yazıçı, 1979, 288 s.

FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
ceferova.fexriyye@mail.ru

AŞIQ POEZİYASININ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aşiq poeziyası müxtəlif linqvistik araşdırmalara bol-bol material vermək gücündə olan zəngin və layiqli qaynaqlardandır. Orada çox sayda fakt tapmaq mümkündür ki, üslub xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətini ortaya qoya bilsin. Bu baxımdan, adlar sistemi üslub çalarlarının zənginliyi cəhətdən maraqlıdır. “Onomastik sistemin bədii əsərlər əsasında araşdırılması müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir” (4, s.6). Onomastik vahidlər təkcə xalqın adət-ənənələrini, tarix və mədəniyyətini yaşatır, həm də dilin leksik tərkibini zənginləşdirir. Belə ki, onomastik vahidlər, hər şeydən qabaq, sözlə ifadə olunan dil faktlarıdır və dil qanunlarından kənarında mövcud deyil. Bu mənada, insan və yer-yurd adları daha qədimliyi və maraqlı olması ilə seçilir. Onların bədii əsərlərdə işlənmə kəmiyyətinin çoxluğu ictimai həyatın sənətkar tərəfindən daha geniş və məlumatlı təsvir və tərənnümündən xəbər verir. Aşiq yaradıcılığında müşahidə edilən onomastik örnəklər reallığı və ya şərtliliyi ilə seçilir.

Səhər-səhər çeşmə üstə
Durur boyu bala Maral.
Ala gözlər girib qəsdə,
İstər canım ala, Maral (1, s.6).

Bədii dildə gözəllərin marala, ceyrana bənzədilməsi faktları ilə tez-tez qarşılaşmaq olar. Lakin aşiq yaradıcılığında bu sözlər xüsusi isim olaraq ad kimi işlənir:

Durum dolanım başına,
Qaşı, gözü qara Ceyran.
Həsətindən xəstə düşdüm,
Eylə dərdə çara, Ceyran (1, s.7).

Aşiq yaradıcılığında ədəbiyyatdakı məşhur obrazların adından istifadə halları ilə də qarşılaşırıq:

Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül, nərgizin saralı.
Ələsgər Məcnuntək yardım yaralı,
Gəzər səndə, dərdli-nalalı, dağlar (1, s.14).

Burada bənzətmə obyektini kimi diqqəti cəlb edən Məcnun adını aşiq məhəbbətin böyüklük və qüdrətini ifadə etmək üçün işlədir. “Məcnun” sözü ilə klassik əsər obrazı yada salınıb müəllifin obrazı ilə müqayisə olunaraq oxucuya çatdırılması əsas fikirlə bağlı olur.

Aşiq poeziyasının dilində əfsanəvi mahiyyət daşıyan adlardan biri kimi Leyli də çox işlənir. Belə adlar poetik dildə əlavə mənə çalarları daşıya bilir:

Atəş tutub öz-özümə yanaram,
Məcnunuyam, Leyli günün sanaram,
Ölənədək sevdiyimi anaram,
Dönməz cananımdan xəyalım mənəm (1, s.18).

Bəzən bədii əsərlərdə obrazlarla bağlı olmayan adlar canlandırılaraq müəllifin məqsədini nəzərə çatdırır və üslubi keyfiyyətə malik olur. Əslində, adlardan təkcə obrazın xarakterinin açılması üçün istifadə edilmir, həm də sənətkar məqsədinin üzə çıxmasında onların əhəmiyyəti vardır:

Yusif də qul oldu o Züleyxaya,
Kərəm Əsli deyər girdi kilsaya,
Onlar kimi mənə saldın sevdaya,
Tüccar etdin ahu-zara sən mənə (1, s.144).

Bədii üslubun onomastik leksikası bütün tarixi dövrlərdə poetiklik və zənginliyi ilə diqqəti çəkir. Ümumiyyətlə, adlar beton sözlər kimi səs və hecalardan təşkil olunsa da, onların bədii dilə xidməti fərqlidir. Belə ki, onlar təkcə surətləti fərdiləşdirməklə məhdudlaşmır, bir sıra mənəvi xüsusiyyətləri səciyyələndirə bilir, bədii təsir vasitəsi kimi işlənir və oxucu marağına səbəb olur:

Dalı Gödək Güney, qabağı Çatar,
Fərmanın dövləti, dağları tutar,
Ömürlər uzadar, mətləbə yetər,
Bu gözəl çağları yadıma düşdü (1, s.145).

Aşıq poeziyasının dilində işlənən onomastik vahidlər, xüsusilə də toponimlər, bir tərəfdən bədii zövq yaradırsa, digər tərəfdən yer-yurd adlarımızı tanıdır və yaddan çıxmağa qoymur:

Əsəd bu fanidən köçər üqbaya,
Dəli könül yenə qalxar havaya,
Qoçdaşın düzləri, Buxarlı qaya,
Tərhan oylaqları yadıma düşdü (1, s.145).

Aşıq poeziyası yer-yurd adlarının bədii dildə işlənməsinin aktivliyini göstərir. “Toponimlərdən ədəbi dilin bədii üslubunda geniş istifadə olunur. Belə ki, bədii üslubda antroponimlərdən sonra toponimlər ən işlək olan onomastik vahiddir. Bədii dildə toponimlərdən istifadənin həm dilçilik tarixi üçün, həm də üslubiyyət üçün böyük əhəmiyyəti var” (4, s.197).

Bədii üslubda digər onomastik vahidlər kimi antroponimlər də, bütövlükdə əsərin ideyasına, süjet xəttinə, hadisələrin inkişafına xidmət edir. Əlbəttə, sənətkarın hər hansı bir adı seçməsi, yaşadığı məkan, içində olduğu hadisələr, duyub-düşündükləri müəyyən qədər rol oynayır. Bu məsələdə müəllifin məlumat və bilgiləri də kənarında qalmır:

Yüz dərman tapıldı çarəmdən qeyri,
Yüz dərddər sağaldı yaramdan qeyri.
Fərhad ilə Məcnun Kərəmdən qeyri,
Cumətək yetməyən murada kimdir? (1, s.86).

Mütəxəssislər dilin leksikasında xüsusi mövqeyi olan adların adı sözlər səviyyəsində araşdırılmasını məqbul hesab etmirlər. Bu, adların ümumi sözlərdən nəinki forma, həm də semantika baxımından seçilməsi və mənə keyfiyyəti ilə bağlıdır. “Antroponimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən bir qədər sonra dilin yaranması, yəni ünsiyyətlə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Bəşəriyyətin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq antroponimsiz keçinmək mümkün olmamışdır. Şifahi və yazılı mənbələrimizdə mövcud olan xüsusi adlar həmin fikri təsdiq edir” (4, s.9).

Şəxs adları təsadüfi xarakter daşımır. Onlar, əsasən, hər hansı bir xüsusiyyət, hadisə, adət-ənənə ilə bağlı olaraq yaranır. Adlar sənətkarın estetikası, xalqın etnoqrafiyasının müəyyənləşdirilməsində böyük imkanlara malikdir. Aşıq poeziyasının dilində elə adlar vardır ki, onların yaradılması linqvistik poetika problemlərinə aiddir. Bu baxımdan, Molla Cümənin dilindəki “İsmi Pünhan” mürəkkəb adı diqqəti cəlb edir:

Molla Cümə, baxma, düşər gülə tər,
Dərdim çəkməz dəvə olsa yüz qatar.
İsmi Pünhan Şeyx Sənandan beş betər
Əlif qəddim bükən yerdə bu yerlər (1, s.86).

“İsmi-Pünhan” daşıyıcısının ilk adından uzaqlaşan ikinci adıdır. Əslində, sözügedən ad sənətkar tərəfindən qoyulmuşdur. Molla Cümənin poetik leksikasında xüsusi yeri və rolu olan “İsmi-Pünhan” adı indiyə qədər açılmamış qalır. “İsmi-Pünhan” adı, heç şübhəsiz, Molla Cümənin tərcümeyi-halı, yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bağlı bir müəmmadır” (3, s.12).

İsmi-Pünhan, ol gözəllik səndə var,
Şux qəzəl danışır gül didarına.
Süsən, sünbül, lalə, nərgiz bağda var,
Heç biri bənzəməz gül didarına (1, 85).

Molla Cümə tərəfindən zövqlə və sərrast şəkildə seçilmiş bu ad maraqlı bir obrazı

canlandıraraq, aşığın əsərlərində 190 dəfə işlənərək üslub gözəlliyinə səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, şəxs adları təsviri, arzu və istək ifadə edən, heyvan və bitkilərlə bağlı və xatirə xarakterli olaraq müxtəlif qruplara ayrılır. “İsmi-Pünhan” Molla Cümənin taleyinin formalaşdırdığı bir addır. Bu ad obrazı fərdiləşdirərək tanınmasını əsaslandırır və müəllifin ada və onun ünvanına ehtiramını ifadə edir. Bədii obrazın – aşığın sevdiyi adamın xarakterini açmaqda, daxili aləmini tanımaqda adların əhəmiyyətli rolu vardır. Bu adlar üslubi yük daşıyaraq obrazın tamamlanmasını əsaslandırır:

İsmi Pünhan, sitəminə
Mən kimi dözən olumu?
Gecə-gündüz qan ağlayıb
Göz yaşın süzən olumu? (6, s.51).

Bədii dildə elə adlar vardır ki, onlar birbaşa əsərdəki hadisələrdə iştirak edir. Adların bir hissəsi əsərdə iştirak etmir, tərənnüm olunur, xatırlanır, ideya ilə birləşir. “İsmi-Pünhan” belə adlardandır.

Məlumdur ki, bədii əsərdə həm ənənəvi obraz adları, yəni cəmiyyət tərəfindən qəbul edilərək tanınmış, valideynlərin verdiyi adlar, həm də söz sənətkarlarının istifadə etdiyi uydurma, yəni obrazın mənəviyyətinə, görünüşünə və s. uyğun adlar vardır.

Aşıq poeziyasında toponimlər, əsasən, iki məqsədlə işlənir:

1. Hadisənin baş verdiyi məkanı bildirir;
2. Tərənnüm obyektini kimi işlənir.

Aşağıdakı örnəkdə verilən məkan adları müəllifin ünvanını ifadə edir:

Yatmış idim, baxtım məni oyatdı,
Qəzanın qədəri kəməndi atdı,
Mahalım Göyçədi, sakinim Zoddu,
Sənətkar Abdulla deyilən mənəm (1, s.95).

Bədii dildə məkan adlarının müəllifin arzu və məqsədinə uyğun olaraq işlənməsi məqamları daha çoxdur:

Vaqif deyən nazlı sona
Qonaq gəlsin Abşeronu.
İstərəm ki, uçub qona
Təzə gölə telli sazım (1, s.356).

Aşıq Pənahın yaradıcılığında alınmış bu nümunədə “təzə göl” adlandırılan məkan “Ceyranbatan” sözünün əvəzində işlənərək diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu, bədii dildə toponimlərin müxtəlif variantlarından istifadə məsələsidir və adların sinonimliyinin üslub keyfiyyəti yatarmaqda mühüm olduğunu təsdiq edən faktdır. Əslində, “Təzə göl” dəqiq ad deyil, lakin onun sinoniminin “Ceyranbatan” olduğu düşünüldükdə ad dəqiqləşir.

Adlar, xüsusilə də toponimlər təkcə məkan adı olaraq qalmır, onlar aşıqların doğum və yaşayış yerlərini bildirməklə yanaşı, müxtəlif təxəllüslərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu mənada, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Dirili Qurbani adlarındakı, Tufarqan, Diri toponimlərini göstərmək olar.

Beləliklə, adlar müxtəlif mənə və məqsədlərin daşıyıcısı olmaqla aşıq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətlərini təyin etməkdə qiymətli dil vahidlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.
2. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı: 2017, 412 s.
3. Əfəndiyev P. Ön söz / Molla Cümə.Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
4. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik əsərlərin rolu. Bakı: ADPU, 2017, 190 s.
5. Mikayılova Ə.N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). Bakı: “Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya” MMC, 2008, 302 s.
6. Molla Cümə. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 648 s.
7. Tanrıverdi Ə. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik tədqiqi. Bakı: 2012, 214 s.

“MOLLANƏSRƏDDİNÇİLƏRİN DİL KONSEPSİYASI VƏ MÜASİR DÖVR

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında ədəbi dil uğrunda mücadilə gedirdi. Bu milli dil məsələsi bir qədər fərqli xarakter daşıyırdı. Azərbaycan türklərinin o dövrdə bütün türk ləhcələrindən hansına üstünlük verəcəyi ilə bağlı Azərbaycan-türk ziyalıları arasında üç fikir var idi:

- 1) Osmanlı türkcəsini müdafiə edənlər Əli bəy Hüseynzadə, İsgəndər bəy Məlikov və b.
- 2) Azəri türkcəsində danışanlar (F.B.Koçarlı, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, A.Şaiq və b.
- 3) Bütün türklər üçün ortaq dil yaradılmasını təklif edənlər M.Ə.Rəsulzadə, N.Yusifbəyli və b.

Mücadilənin önündə dayanan ziyalılarımızdan biri böyük yazıçı, dramaturq, şair, publisist, Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) idi. Onun redaktorluq etdiyi "Molla Nəsrəddin" dərgisi ilə milli ədəbi dil kimi Azərbaycan - türk dilinin kütləviləşməsi və inkişafına əvəzsiz xidmət göstərilmişdir. Dilimizin yad təsirlərdən qorunması, inkişafı, yüksək səviyyəyə qaldırılması uğrunda mübarizədə molla-nəsrəddinçilər hər zaman öz kəskin və prinsipal mövqeləri ilə seçilmişlər. Xalqın bütün təbəqələrinin anlaya biləcəyi dildə yazmaq və danışmaq ənənəsi formalaşdırmaqla molla-nəsrəddinçilər XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin kütləviləşməsi və inkişafına təkan vermişlər. Azərbaycançılığın ən vacib atributu olan dilimiz uğrunda mübarizə ideyası molla-nəsrəddinçilərin Azərbaycançılıq ideyasının əsas tərkib hissələrindən biri idi. Bütün varlığı ilə Azərbaycan xalqına xidmət edən, Azərbaycan ədəbiyyatına yeni janrlar bəxş edən molla-nəsrəddinçilər milli ədəbi dilin nüvəsində hifz olunan Azərbaycançılıq, millilik ideyasının nicat yolu olduğunu ifadə edirdilər. "Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özge nicat yolu yoxdur" - deyən Cəlil Məmmədquluzadə milli varlığımızın əsas təminatçısı olan "türkün açıq ana dilində" - Azərbaycan dilində danışmağı və yazmağı təməl prinsip, əsas hədəf hesab edirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk sayında (Tiflis, 1906, 7 aprel) "Sizi deyib gəlmişəm" adlı felyetonunda ana dili məsələsinə toxunmuşdur: "Məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım. Mən onu bilirəm ki, türk dilində danışmaq eyibdir və şəxs elminin azlığına dəlalət edir. Amma hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır..."

Hərdənbir ana dilində danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?"salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğala sizə türk dilində lay-lay deyirdi, siz də sakitləşirdiniz" (2).

Jurnal türk (Azərbaycan) dilinin qorunub saxlanması müəhim xidmətlər göstərmişdir. Türk dilində nəşr olunmaq üçün jurnala göndəriləcək məqalə və şeirlərin əhəmiyyəti ilə yanaşı, oxuculara məktublارının türkcə olmadığı təqdirdə qiymətləndirilməyəcəyi bildirilirdi. 1906-cı ilin 10-cu sayından oxuculara "İdarəyə göndərilən məktublar və məqalələr türkcə yazılmasa, çap olunmayacaq" deyilirdi.

1907-ci il yanvarın 27-də dərc olunmuş məqaləsində Cəlil Məmmədquluzadənin "Hərdəmxəyal" imzası ilə yazdığı "Ana dili" sərəlvhəli məqaləsində Molla Nəsrəddin molla-nəsrəddinçilərin gənc universitet məzunu ilə söhbətini ironik şəkildə təsvir edir.

Başqa bir məqalədə, "Hərdəmxəyal" imzası ilə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il tarixli nömrəsinin 4-cü sayında gedən "Ana dili" məqaləsində də eyni millətin iki nümayəndəsi arasında gedən dialoq dilimizə qarşı biganəliyin acı təəssüfü kimi səslənir: hərdən mənim xəyalıma belə bir şey gəlir: Mən universitet, yəni darülfünundan təzə qurtarıb vətənimizə gələn günü şəhərimizin qazisi Axund Molla Səbzəli gəldi bizim evə mənim görüşümə. Evimizdə heç kəs yox idi, anamdan savayı. Bu övrətdə çıxdı o biri otağa və qazi ilə biz başladığımız söhbətə. Deməyinən yazıq anam da qapının dalında durub qulaq asırdı.

Qazi içəri girən kimi mən qabağa yeridim və dedim: salamməleyk. Cənab qazi mənə cavab verdi:

- Ay əssəlamü əleyküm, ay xudahafiz, əhvali-şərif, ənasiri-lətif, maşallah, maşallah, Əxəvizadə neçə müddətdi müntəziri-vücuti-zicudunuz və müştəqi-didarınız idim, inşallah zati- alinizin məzəci-mübarəkləri salimdir.

Mən bir şey başa düşməyib dedim: da.

Cənab qazi bir qədər baxdı mənim üzümə və genə başladı:

- Əxəvizadə, təhsili -fünunuzu əncama yetiribsiniz, ya dübarə təkmili-nöqsan üçün darüelmə əvdət etməlisiniz?

Mən genə bir şey başa düşməyib dedim ki, cənab axund, yaxçı panimat eləmirəm ki, nə ərz edirsiniz

Axund soruşdu: necə?

Mən dedim: çto?

Söhbətimiz elə bu cür qurtardı və axund başmaqlarını geyinib çıxdı getdi.

Anam girdi içəri və mənə dedi: balam mollaşın nə dil danışdınız ki, mən heç başa düşmədim.

Dedim: ana, mollaşın biz ana dili danışdırdıq.

Anam başını saldı aşağı və bir qədər fikrə gedib dedi: yazıq ana dili!" (2)

Cəlil Məmmədquluzadə bir sıra hekayələrində də ana dili məsələsinə toxunmuşdur. Onun "Şeir bülbülləri", "Sirkə" hekayələri dil mövzusunda. "Dil", "Əlifba", "Dərslərimiz", "Ana dili" və "Molla Nəsrəddin" jurnallarında dərc olunan bir sıra analoji məqalələr ana dili probleminə həsr olunmuşdur.

"Şeir bülbülləri" hekayəsində evində farsca "nadir kitablar" kolleksiyası yığan bir ziyalının ailəsində nə xanımının, nə də oğlunun anlamadığı qəzəllər oxuması tənqid atəşinə tutulur. Halbuki həmin evdə bir qız uşağına sadə ana dilində nağıl söyləyən Zeynəb arvadın danışığı hamı tərəfindən çox rahat başa düşülür. Yəni bu müqayisəni verməklə böyük ədib öz ana dilinə xor baxan üzdənirəq "ziyalıları" tənqid edirdi. "Sirkə" hekayəsində isə balıq sözünü düzgün tələffüz edə bilməyən ziyalılar tənqid olunur. Burada müəllif göstərir ki, balıq sözünü balıx deyil, balık kimi yanlış tələffüz etməyə cəhd edən ziyalılar osmanlı türkcəsinin tərəfdarlarıdır. Hekayədə Əhməd Fitrət kimi milli sözlərimizi süni olaraq osmanlı türkcəsinin tələffüzünə uyğun olaraq yanlış tələffüz edənlər əsas tənqid hədəfidir: "Mən üzümü Əhməd Fitrətə tutub dedim:

- Necə yəni nəyin səbəbi? Axı səndən soruşurlar ki, biz ki, dörd Azərbaycan balaları ki, oturub burada balıx yeyirik, nə səbəbə biz balığa "balıq" deyək, "balıx" deməyək?"

"Molla Nəsrəddin" məktəbi və ədəbi cəbhəsinə çevrildiyi Azərbaycan tənqidi realistləri "türkün açıq ana dilində" yazmaq və danışmaq ənənəsini formalaşdırmaqla XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına, eyni zamanda milli istiqlal mücadiləsinin inkişafına vəsilə olmuşdular. Təsədüfi deyil ki, Cəlil Məmmədquluzadə irsinin görkəmli tədqiqatçısı, akademik İsa Həbibbəyli haqlı olaraq Cəlil Məmmədquluzadəni "Azərbaycan milli istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi" adlandırır. Bu mövqedən yanaşsaq "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə mənsub olan sənətkarları da Azərbaycan milli istiqlal ədəbiyyatının əsgərləri, mücahidləri saymaq daha doğru olardı. Həmçinin akademik İsa Həbibbəyli də yazığının əsərlərini "milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifesti" hesab edir, həm mətbuatda, həm də bədii ədəbiyyatda Azərbaycançılıq məfkurəsinin qüdrətli idoloqu adlandırdı (4, s.43).

Zəmanənin özünün yaratdığı, 25 illik fəaliyyəti dövründə yalnız və yalnız Azərbaycan-türk dilində nəşr olunan "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru və onun əməkdaşları bütün yaradıcılıqları boyunca milli dil məsələsinə sadıq qalmışlar. Jurnalının səhifələrində ana dilinin saflığı uğrunda mübarizəyə dair çoxlu felyetonlara, şərlərə, son xəbərlərə, hekayələrə, Qafqaz xəbərlərinə, maraqlı şəkillərə və karikaturalara rast gəlmək olar. Bunlardan "Dili tutulub", "Dil", "Ana dili", "Meymunlar", "Bizim obrazovannılar", "Əvvəlinci məktub", "İkinci məktub", "Misyonerlər" və s. göstərmək olar. "Molla Nəsrəddin" jurnalı "Ana dili" adlı məqaləsində dilimizi hörmətdən salan, onu yabancı sözlərlə korlayan ziyalıları kəskin şəkildə tənqid edirdi.

Bütövlükdə mollaşdırmaçılığın dil konsepsiyası milli dilimizin gözəlliyini və özəlliyini əks etdirən, onu qoruyan və saflaşdırən, eyni zamanda müqəddəsləşdirən, estetik prinsiplərini

cəmləşdirən bütöv bir nəzəriyyə təsiri yaradır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı milli dilimizin, ədəbiyyatımızın möhtəşəm abidəsidir. Onu milliliyimizin və dilimizin inkişaf strategiyası da hesab etmək olar. Mövcud tarixi şəraitdə dilimizin qarşılaşdığı problemlərlə bağlı informasiyanı əks etdiriməsi, milliliyin və açıq danışmaq prinsipinin zəruri faktor kimi önə çəkilməsi bunu deməyə imkan verir. Aradan 100 idən artıq vaxt keçməsinə baxmayaraq bu ideyalar öz aktuallığını və əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Akademik İsa Həbibbəylinin sözlərilə desək, Mollanəsrəddinçilik davam edir. Nə qədər ki, Azərbaycan xalqı, dövləti və məmləkəti var, nə qədər ki, milli ədəbiyyatımız və mətbuatımız fəaliyyət göstərir, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin ənənələri, mollanəsrəddinçilik təlimi yaşamaqda davam edəcək, inkişafa, tərəqqiyə özünün böyük və təmənnasız köməyini göstərəcəkdir” (3).

Ulu öndərimiz Cəlil Məmmədquluzadə irsinin və “Molla Nəsrəddin” jurnalının müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini vurğulamış, “Bugünkü şəraitdə biz “Molla Nəsrəddinə” çox möhtacıq” fikri ilə Cəlil Məmmədquluzadənin həm klassik, həm də günümüzün müasiri olmasını bir daha təsdiqləmişdir. Ulu öndərin Mirzə Cəlil bizim ən canlı müasirimiz, təkcə dünənimiz deyil, həm də sabahımızdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Bakı: Ozan, 1999, 496 s.
2. Molla Nəsrəddin, 1906/1:2 son yenilənmə tarixi 08.09.2020 <https://cavidaga.com/mollan%C9%99sr%C9%99ddin/>
3. Həbibbəyli İ. Mollanəsrəddinçilik təlimi və müasir dövr. [https://az.wikisource.org/wiki/Mollan%C9%99sr%C9%99ddin%C3%A7ilik_t%C9%99limi_v%C9%99_m%C3%BCasirlik_\(%C4%B0sa_H%C9%99bibb%C9%99yli\)](https://az.wikisource.org/wiki/Mollan%C9%99sr%C9%99ddin%C3%A7ilik_t%C9%99limi_v%C9%99_m%C3%BCasirlik_(%C4%B0sa_H%C9%99bibb%C9%99yli))
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar-çap, 2002, 57 s.
5. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə. Taleyi və sənəti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 196 s.

GÜNAY ŞİRƏLİYEVƏ
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ANA DİLİMİZİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən olduğu üçün böyük söz ehtiyatına malikdir. Zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına malik dilimiz ən dərin duyğuları, ən incə mənaları istənilən üslubda elmi, siyasi, fəlsəfi fikirləri çox aydın ifadə etməyə qadir olduğu kimi, bədii təfəkkürün gözəl nümunələrini yaratmağa və belə nümunələri dilimizə çevirməyə də qabildir.

Dilin üslubları müxtəlif səbəblər nəticəsində əmələ gəlir. Bu hər şeydən əvvəl, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə olunması üçün dil vasitələrindən istifadə edilərkən yaranır. Hər bir üslub dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur. Bunların yaranmasında həm yazıçıların, həm də alim-müəllim və digər qrup ziyalıların böyük xidməti olur. Azərbaycan ədəbi dilində, qədim dövrlərdən başlayaraq, zəngin üslubi sistem yaranmışdır. Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif üslublar olmuşdur. Zaman keçdikcə bu üslublar daha da artmış, zənginləşmiş və təkmilləşmişdir.

Üslub sözü bir çox mənalarda işlənir. Məsələn, dilin üslubu yazıçının üslubu və s. Dilin üslubu ilə yazıçının üslubu eyni anlayış deyildir. Ona görə bu anlayışları bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Dilin üslubu dedikdə ümumi üslublar nəzərdə tutulur. Lakin yazıçının üslubu onun ümumxalq dilindən, dil vasitələrindən öz arzu və zövqünə, mövzu və məqsədinə görə necə seçib işlətməsi üsulları ilə bağlıdır. Hər bir yazıçının üslubu onun həyata münasibəti, elmi və siyasi biliyi, mədəniyyəti və bacarığı əsasında yaranır. Buna görə də yazıçının dünyagörüşü ilə ifadə tərzinin vəhdəti onun üslubudur. Lakin yazıçının üslubu ümumdil xaricində mövcud deyildir. Bu ümumidən asılı olaraq onun bir hissəsidir. Bədii yaradıcılıqda hər bir sənətkarın öz üslubunun olması əsas şərtlərdəndir. Çünki fərdi üslub sənətkarın yaradıcılıq orijinallığını müəyyən edir və onu başqalarından fərqli bir sənətkar kimi tanıdır. Elə buna görədir ki, Səməd Vurğun yazırdı: -öz üslubunu təyin etmək və ona daima sadıq yaşayıb yaratmaq şair üçün səadətdir! Başqalarından söz, düşüncə və duyğu pərdələri altında gizlənilib qalmaq isə şair üçün fəlakətdir" (2, s.134).

Deməli, yazıçılar öz fərdi üslubu ilə seçilir, tanınır, öz poetik kəşfləri ilə nəsillərin yaddaşında daşlaşır. Üslub bu mənada sənətkarın təkrar olunmayan fərdiliyidir, bənzərsizliyidir, öz sözü, öz nəfəsi, öz səsi ilə başqalarından fərqlənmək manerasıdır.

Dilimizdə-ana dilindən başqa, -şeyr dili deyilən bir ifadə də var. Bu dil adi dil deyil. O, poeziyanın çox qədimlərə dayanan tarixi təcrübəsi əsasında yaranıb inkişaf edir. Şeyr dili də ana dilindədir, lakin dilimizin əzəməti poetikada daha qabarıq görünür. Şeyr müəllifi xalqa, onun dilinə dərinləndən bələd olmasa, şeyr dili formalaşa bilməz. Bu dil sənətkarda poetik mədəniyyət formalaşdırır və şairin kimliyi onun dili sayəsində meydana çıxır. Dil sənətkarın poetik təfəkkürünün açarı, düşüncələrinin ifadəçisi olmaqdan başqa, oxucuya təsir göstərmə vasitəsidir. Çünki o, sənətkarın qələmi ilə bədii don geyinir, poetiklik qazanır və bu poetiklikdə diqqəti çəkən bir fərdilik özünü göstərir. Bu, dilin dinamikliyi ilə bağlıdır. Bədii dildə durğunluq mümkün deyil. Söz mənə hərəkətdədir, gözəl formaya düşmək təmənnasındadır. Və bu formanı sözə, şübhəsiz ki, sənətkarlar verir. Söz sənətkarlığın mayasıdır. Sözü sənət amilinə çevirən isə sənətkardır.

Dilin leksik tərkibində dialektizmlər xüsusi bir lay təşkil edir. Bildiyimiz kimi, dialekt sözlər ayrı-ayrı bölgələrin, rayon və kəndlərin şivələrində işlənən sözlərdir. Xüsusi sözlər qrupuna daxil olan şivə sözləri məhdud ərazi dairəsində işlənir və əsasən də həmin məhəlli dairədə anlaşılır. Dialektizmlər əsasən ədəbi dildə işlədilməyən sözlərdir, bədii əsərlərdə isə dialektizmlər üslubi xarakterlidir, yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, onun haralı olmasını bildirmək üçün istifadə olunur. Yazıçılar əsasən personajların dilində, təsvir etdiyi surətin yerli xüsusiyyətlərini daha qabarıq vermək üçün müxtəlif xarakterli dialektizmlərdən, müəyyən dialektə məxsus qrammatik formalardan yararlanırlar. Ləhcə, dialekt və ya şivə dairəsində işlədilən və anlaşılan sözlər həmin yerin məişəti, təsərrüfat sahəsi ilə əlaqədar olur və yazıçılar belə dialektizmlərdən məqsəduyğunluq naminə üslub rəngarəngliyi yaratmaq və bədii surəti öz nitqi vasitəsilə daha qabarıq

səciyyələndirmək, əsərin bədii dəyərini artırmaq, məhəlli kolorit, cazibəli lövhələr hesabına əsərin dilinə təbiilik vermək üçün işlədirlər. Məsələn, M.İbrahimov “Kəndçi qızı” komediyasında öz qəhrəmanını Şəki dialektində danışdırır. İ.Səfərlinin “Göz həkimi” pyesində surətlərin danışığında fonetik dialektizmlərə təsadüf edilir. Yazıçılar bir çox hallarda surətlərin haralı olduğunu bildirmək üçün dialektizmlərdən istifadə edirlər.

“Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivələri, demək olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarını çox maraqlandırmışdır. Klassik şair və yazıçılarımız bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər” (7, s.259).

YAZIÇI və şairlərimiz dialekt sözlərini yalnız üslubi məqsədəuyğunluğa görə işlədirlər. Heç kim yazıçıdan tələb edə bilməz ki, yaradıcılığında dialektlərdən istifadə etməsin. Bu şərtlə ki, hər boş, məzmunuz, mənasız sözlərlə bədii dili qəlizləşdirib, bayağılaşdırmasın. Buna görə onu da unutmaq olmaz ki, dialektizmlərdən istifadə sənətkardan böyük ustalıq tələb edir. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Vəliyev, C.Cabbarlı, S.Rəhimov, M.İbrahimov, S.Vurğun, R.Rza, İ.Şıxlı, M.Cəlal kimi sənətkarların dialektizmləri məharətlə bədii üslubda işlətməsini, həmin sözləri bədiiləşdirib ədəbi dilə gətirməsini qiymətləndirmək lazımdır. Lakin qeyd edilməlidir ki, heç də hər bir dialekt sözü bədii dilə gətirib üslubi söz hesab etmək olmaz. S.Vurğun yazırdı: “Poeziyanın böyük emosional gücü canlı insan nitqinin təbiiliyi ilə harmonik olmalıdır və bir quş dili, hətta qartal dili belə canlı insan nitqini əvəz edə, onun güc və gözəlliyini ifadə edə bilməz”.

Dildə mənəni daha dəqiq ifadə etmək baxımından sinonimlərin də rolu böyükdür. Sinonimlər düzgün, yığcam, lakonik mənə çalarlığı, emosionallıq ifadə etmək üçün şifahi və yazılı nitqdə təsvir vasitəsinə xidmətdə xüsusi yerə malikdir. Sinonimlər sözlər başqa sözlərdən fərqli olaraq fərdi, spesifik xüsusiyyətlərə malik olub, rəngarəng çalarlıq yaratmaq imkanlarına malikdir. Elə buna görə də sinonimlərin üslubi imkanları genişdir. Sinonimlər fikrin obrazlı və ifadəli verilməsinə xidmət edir. Bəlkə də buna görədir ki, şair və yazıçılarımız öz əsərlərinin təsir gücünü artırmaq üçün sinonimlərdən bir üslubi lay kimi istifadə edirlər.

Aşiq Ələsgər yaradıcılığında bir örnək göstərək:

*Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim!
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qetrətin, arın görmədim!* (1, s.134).

Bu nümunədə bivəfa, müxənnəs, nakəs, namərd, doğru, düz, namus, qeyrət, ar sözləri ilə fikrin ən incə mənə çalarları ifadə edilmişdir.

Aşiq Ələsgər dilinin sinonim zənginliyi onun üslubi kamilliyinin təməlidir, tükənməz yaradıcılıq qaynağıdır. Konkret nümunələrdən aydın sezilir ki, ulu sənətkar sözün üslubi rənglərini heyranlıqla duyur və bu duyum nəticəsində leksik dil materiallarını yüksək səviyyədə şeirləşdirir. Bu prosesdə sinonim sıradan alınıb şeirin tərkibinə daxil olan hər bir söz parlaq bədii obraza çevrilərək poetik dil faktına keçir (6, s.189).

Antonimlərin də dildə müəyyən üslubi rolu var. Bu qrup sözlərin daha dəqiq və emosional ifadəsinə xidmət edir. Əks mənəli sözlərdən həm şifahi nitqdə, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Məs.: Qarı düşməni dost olmaz. Yata-yata yanımız ağrıdı, tura-tura belimiz qurudu (“Dədə-Qorqud”dan). Ağlasan ağlaram, gülsən gülərəm, Yaşasan yaşaram, ölsən-ölərəm (S.Rüstəm). Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar; Qocadan demək, cavandan eşitmək; Böyük olan yerdə kiçik danışmaz; Yuxarı tüpürürsən bığdır, aşağı tüpürürsən saqqal; Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi; İlanın ağına da lənət, qarasına da və s. Atalar sözü və xalq məsəllərinin çoxu antonim sözlər əsasında yaranır. Bədii əsərlərdə təzadlı hadisələri daha qabarıq vermək üçün belə atalar sözü və xalq məsəllərindən istifadə olunur.

Səlim Cəfərov yazırdı: “Dildə antonim sözlərin yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. İnkişafın əsasını təşkil edən bu ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonim sözlərdə özünü göstərir. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əks mənəli sözlər silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh edilir” (4, s.37).

B. Vahabzadə yaradıcılığına diqqət yetirək:

*Fırlandıqca bu dünya yox da dönüb var olur,
Quruyan çeşmələrdən sular yenə car olur.*

*Bu dünyanın xeyri də, şəri də təkrar olur,
Niyə təkrar olmasın, axı dünya fırlanır (3, s.218).*

Göründüyü kimi, B.Vahabzadə öz şeirlərində fikirlərini daha təsirli, daha emosional ifadə etmək üçün antonim sözlərdən geniş şəkildə istifadə etməklə rəngarəng üslubi çalarlıqlar yarada bilmişdir.

Dilimizdə omonimlərin də üslubi imkanları genişdir. Dildə sözlərin leksik məna qruplarının geniş üslub məqamları ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, omonimlər işlənmə səviyyəsi ilə diqqəti çəkir. Aşıq Qurbani yazır:

*Yazıçılar yazıları yazanda
Bizim də yazını yazdı xal-xala.
Cəfa çəkdim, can çürütdüm, yar sevdim,
İnsafdırmı, mən almayam, xalx ala? (8, s.101).*

Burada omonim səciyyəli sözlərin gözəl bir cinas mövqeyində işlənməsi əsərin dil məziyyətlərinin çoxalmasını əsaslandırır. “Omonim sözlər ədəbi-bədii yaradıcılıqda geniş istifadə edilən bədii ifadə vasitələrindən biridir. Böyük sənətkarlar omonimlər vasitəsilə dildə gözəl ahəngdarlıq, musiqilik yaradır, dili daha da bədii şəkllə salırlar” (7, s.334).

Omonimlər bədii dildə-şeyrdə estetik təsir vasitəsi kimi çıxış edir. A.Ələsgər yaradıcılığında bunu görmək mümkündür:

*Dost səni bağına bağban eyləsə,
Almasın dər, güllün iylə, narın üz.
Qoy söykənsin narın üzə narın üz,
İnsaf elə, gəl könlümü narın üz (1, s.156).*

Dildə omonimlik hadisəsi söz tapıntıları və söz seçmələri ilə nəticələnir. Bu, obrazlılığın dərinləşməsində əsas vasitələrdən biridir. Sözseçmə qabiliyyətinin dərəcəsi hər bir sənətkarın xaslığını təyin etməkdə çox faydalıdır. Bədii dildə omonimlər əsl sənətkar sözləri kimi meydana çıxır. “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyyəfəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustadları – sözə təmənnasız xidmət edənələr, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşıl原因 şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” (5, s.3).

Göründüyü kimi, söz sənəti kimi tanınan ədəbiyyat dilsiz, sözsüz mümkün deyil. Bütün ədəbiyyatın – həm bədii, həm elmi, həm publisistik, həm rəsmi işgüzar yazıların, o cümlədən məişət üslubunun əsasında söz dayanır. Söz, həm də sənətkar üçün ilham qaynağıdır. Sözdən istifadə edən hər bir sənətkar onu işlətdikcə, sözün ecazkar aləminə düşdükcə istər-istəməz onun dərin qatlarına enə bilir və bu prosesdə onun dili və üslubu müəyyənləşir. Belə məqamlarda sənətkar həm sözünü deyə bilir, həm də söz sənətində müəyyən bir iz qoyur. Bu fəaliyyət həm söz sənətkarının bacarığını ortaya qoyur, həm də üslubiyyət elminə gələn faktları üzə çıxarır.

Bütün bunlar Ana dilimizin ifadə çalarlıqlarının və üslubi imkanlarının nə qədər rəngarəng və geniş olduğunu sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: 1999
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2015
3. Bəxtiyar Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild (Şeirlər). Bakı: Öndər, 2004, 328 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə (leksika). Bakı: 1982
5. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 434 s.
6. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı: 2003
8. Qurbani. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 232 s.

MÜASİR CƏMİYYƏTDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN AKTUALLIĞI

Dil xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Hər bir xalqın tarixi, keçdiyi inkişaf yolu, mədəni səviyyəsi onun dilində öz əksini tapır. Dilin vəzifəsi ancaq informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, etik mədəniyyətin, milli şüur və təfəkkürün vacib göstəricisidir. Dil bir sistem kimi öz ictimai funksiyasını nitq vasitəsilə həyata keçirir. Hansı dildə danışsansa danış, yaxud yazırsansa yaz, dinləyən və ya oxuyan şəxs həmin dili bilir sənənin şifahi, yaxud yazılı nitqinə bir də mədəni səviyyəsinə görə qiymətləndirib reaksiya verməli olacaqdır. Çünki tarixi bizə məlum olmayan çox-çox qədim dövrlərdən bəri “nitq mədəniyyəti” adlanan bir təsəvvür - anlayış var ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə onu (“nitq mədəniyyəti”ni) “natiqlik sənəti” səviyyəsinə yüksəldən insan qabiliyyətinin (və istedadının!) göstəricisinə çevirmişdir. Bütün müqayisələr, almanlar demiş, qüsurlu olsa da, belə bir müqayisə aparmağa ehtiyac duyuruq ki, hər kəs mahını oxuyur, ancaq heç də hamı müğənni olmur və ya hər kəs şəkil çəkir, ancaq heç də hamı rəssam olmur.

MƏDƏNİ NİTQİN VACİBLİYİ. Cəmiyyət, nə qədər ehtiramla yanaşsa da, heç kəsdən müğənnilik, rəssamlıq və s. tələb etmədiyi kimi heç kəsdən də natiqlik tələb etmir. Ancaq hər kəsdən normal (mədəni) nitq tələb olunur ki, həmin tələbə cavab verməyən insan barəsində, nə qədər məziyyətləri, müsbət cəhətləri olsa da, “mədənidir” deyə fikirləşmək nəinki çox çətindir, hətta mümkün deyil. Niyə? Ona görə ki, bizim subyektiv zövqümüzdən, yaxud münasibətimizdən asılı olmayaraq ictimai şüurda kifayət qədər obyektiv olan “nitq mədəniyyəti” təsəvvürü var ki, dil inkişaf etdikcə həmin təsəvvür daha mükəmməl, daha pozulmaz olur. Dil və mədəniyyət eyni konseptual müstəvidədir və mənəvi dəyərlər və üzvi şəkildə bağlıdır. Mədəniyyət sözü (latınca cultura - qayğı, təhsil, inkişaf) bəşəriyyətin tarixi boyu yaratdığı maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu deməkdir.

Nitq mədəniyyətin təzahürüdür. "Nitq milli mədəniyyətin bir mənəvi sahəsində müəyyən xalqın həm öz ərazisində, həm də ondan kənarında yaşayan bütün nümayəndələrini saxlayır. O, mədəniyyətin bütün hadisələrini möhkəmləndirir, onların cəmlənmiş təzahürüdür". Dili əziz tutaraq, onun inkişafının qayğısına qalaraq, onun orijinallığını qoruyaraq, milli mədəniyyətimizi qoruyub saxlayırıq.

Nitq mədəniyyəti, dil mədəniyyəti şifahi və yazılı dilin dil normasına dair bilikləri, həmçinin “müxtəlif ünsiyyət şəraitində ifadəli dil vasitələrindən istifadə etmək bacarığını” özündə birləşdirən ümumi anlayışdır. Eyni ifadə mədəni nitq davranışının sərhədlərinin müəyyən edilməsi, normativ təlimatların işlənilib hazırlanması, dil normasının və ifadəli dil vasitələrinin təşviqi ilə məşğul olan dil intizamını ifadə edir.

Təhsildə mədəni nitq. Aparıcı sovet nəzəriyyəçilərinin anlayışında nitq mədəniyyəti təkcə nəzəri intizamı deyil, həm də müəyyən dil siyasətini, dil normasının təbliğini nəzərdə tutur: təkcə dilçilər deyil, həm də müəllimlər, yazıçılar, “ictimaiyyətin ümumi dairələri” həlledici rol oynayır.

Müasir dünyada bir çox aktual problemlər var: istər siyasət, istər iqtisadiyyat, istər tibb, istərsə də təhsil. Cəmiyyətimizin mühüm problemlərindən biri də nitq mədəniyyətidir.

Nitq mədəniyyəti insanın və cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir, şifahi və yazılı ədəbi dil normalarına yiyələnəkdir. Nitq mədəniyyəti ünsiyyət mədəniyyəti ilə sıx bağlıdır. Nəyi, necə və nə vaxt deyəcəyimizi bilməliyik. Nitq ən mühüm ünsiyyət vasitələrindən biridir. Ona görə də bir insanın danışdığını eşidəndə dərhal onun haqqında təəssürat alırıq.

İnsan nitqi təhsilin vacib amilidir, bunun sayəsində qarşımızda kimin olduğunu başa düşürük: uşaq və ya böyük, nəzakətli və ya kobud, emosional və ya təmkinli. Və əgər insan nitqində parazit sözlər işlədirsə, yanlış vurğu qoyursa, lazımsız sözlər işlədirsə, biz onu mədəniyyətsiz, xoşagəlməz hesab edirik. Nitq insanın düşüncələrinin, dünyagörüşünün əksi, digər insanlara münasibətinin göstəricisidir. İnsanın dilin zənginliyindən istifadə tərzinin onun savadını göstərir.

Nitq mədəniyyəti - tələffüz, vurğu, sözdən istifadə və ifadələrin qurulmasının dil normalarına,

nitqin dəqiqliyi, aydınlığı, saflığı, məntiqi ahəngdarlığı, zənginliyi və aktuallığı, habelə nitq etiketi qaydalarına riayət edilməsini nəzərdə tutur. Nitq mədəniyyətinin təzahürünün aşağıdakı əsas cəhətləri fərqləndirilir:

- normativlik (şifahi və yazılı nitqin bütün qaydalarına riayət edilməsi);
- adekvatlıq (ifadələrin dəqiqliyi, nitqin aydınlığı və anlaşıqlılığı);
- estetika (nitqi zəngin və ifadəli edən ifadəli və üslubi vasitələrdən istifadə);
- çoxfunksionallıq (dilə həyatın müxtəlif sahələrində istifadəsini təmin etmək).

Yüksək nitq mədəniyyəti ünsiyyət və nitq bacarıqları prosesində ədəbi dili mükəmməl bilmək deməkdir. Əsas keyfiyyət kommunikativ xüsusiyyətləri, onlara meyar da deyilir, nitq mədəniyyətinin düzgün olması, dəqiqliyi, ardıcılığı, məzmunu, aktuallığı, zənginliyi, ifadəliliyi, saflığıdır.

Texniki proses zamanı insanların nitqində istifadə üçün zəruri olan yeni sözlər - “kompüter” (kompüter), “klaviatura”, “printer”, “noutbuk” meydana çıxdı. Tərəqqi hələ də dayanmadı və yazılı nitq yeniliklə tamamlandı. Gənclər isə tələffüzdə rahatlıq üçün əvəzedici sözlərdən istifadə edərək sözləri qısaltırlar. Məsələn, “siçan”, “ICQ”, nitqdə bir sıra müxtəlifliklər təqdim edir. Yazılı və danışiq nitqində yeni sözlərlə yanaşı, köhnəlmiş sözlər heç də həmişə işlənmir. Keçmişin əks-sədasını teatrlarda köhnə tamaşalarda və ya nağıllar, əfsanələr, dastanlar aləmində eşitmək olar.

NƏTİCƏ. Beləliklə, düzgün düşünmək və danışmaq istəyirsinizsə - klassikləri oxuyun, burada özünüz üçün mütləq nəşə kəşf edəcəksiniz. Və hər şeydən əvvəl özümüzdən başlamalı, başqalarında səhv axtarmamalıyıq. Nitqimiz üzərində işləmək hörmət tələb edir və şübhəsiz ki, nəticə verir. Təkmilləşdirməyin bir çox yolu var və bu proses həyat boyu davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: 2013, 277 s.
2. Cəfərov V. Diplomatik etiket və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2009, 175 s.
3. Леорда С.В. Речевой портрет современного студента: автореф. дис. канд. филол. Наук. Саратов: 2006, 30 с.
4. Кочнова К.А. Культурология: Учебное пособие. Н.Новгород: НГСХА, 2014. 196 с.

İMADƏDDİN NƏSİMİYƏ HƏSR OLUNAN TARİXİ POEMALARDA ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsi XIII-XIV əsrləri əhatə edir ki, bu dövrdə də Nəsiminin dili – inqilabi dil kimi tədqiqatçıları maraqlandırır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində yaranan fəlsəfi şeirin əsasını qoymuş böyük sənətkar İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ədəbi dilimizdə öz zənginliyi ilə seçilir və Azərbaycan xalqının milli-ictimai inkişafı və düşüncəsində mühüm rol oynayır. Həm filosof, həm şair, həm də alim kimi tanınan İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı, həyatı və dövrü Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin ən mühüm bir mərhələsini təşkil edir və ədəbi dilimizin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu mənada, böyük sənətkarın şəxsiyyətinə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük maraq olmuşdur. Azərbaycan şair və yazıçıları Nəsimi yaradıcılığını tədqiq etmiş və öz əsərlərində obrazlaşdırmışdı. Eyni zamanda bir çox şair və yazıçılar da Nəsimiyə tarixi poemalar həsr edib və ədəbi dilimizi öz bədii üslubları ilə zənginləşdirmişlər. Bu poemaların hər birində leksik-semantik vahidlər ana dilimizin əsas məsələlərindən biri kimi nəzərə çarpır.

Ayrı-ayrılıqda haqqında bəhs edəcəyimiz bu poemaların hər birində Nəsiminin zəngin həyat və yaradıcılığı bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə əks olunur. Nəsimiyə həsr olunan ən böyük poema Qabilin “Nəsimi” poemasıdır. Bu poemada daha çox qürbət və sənətkar, milli iftixar duyğusu, vətən, vətənpərvərlik və vətəndaş şair kimi məsələlər yer almışdır.

Poemanın hər bir bölməsinin müəyyən misralarında təzahür tapan bədii nümunələr ədəbi dilimizi zənginləşdirən dəyərli nümunələrindəndir. Azərbaycan bədii üslubu bu poemalarda öz zənginliyinə qovuşur. Şair və yazıçılar bu ifadələr vasitəsiylə Nəsimi şəxsiyyətinin gücü və mənəvi ucalığını əzəmətlə ifadə edirlər:

Kimdir yoxlayan
Zülm kimin, ədalət kimindir.
Ürəyimdə bir sözüüm var,
Ya Şeyx!
Yerə salma xahişimi!
Mən bu dünyada
Qurtarmışam işimi.
Al, gey mənim libasımı.
Çıx zindandan!
Bəlkə soruşan oldu
Bəlkə baş keşikçi yoxladı.
“Ədalətdir” gecənin adı!
Bu da açar!
Qala xəndəyi yanında
Səni gözləyir dostlar.
Sabah ölüm səhərində
Məni görərlər sənin yerində [89, s.262].

Sərbəst şeir formasında yazılan bu poema müasir dövr ədəbiyyatımızda, eləcə də Azərbaycan ədəbi dilində yeni bir üslub zənginliyi ilə seçilir. Və bu nümunələrdə ümumidil məsələləri öz tarixi kökünə söykənir.

İmadəddin Nəsimiyə həsr olunan ən möhtəşəm poemalar sırasında Xalq şairi Rəsul Rzanın “Son gecə” poemasının da əhəmiyyətli yeri vardır. Poemada Nəsimi şəxsiyyəti və müdrikliyi bütün əzəmətilə əks olunmuşdur. Nəsimi fikrinin humanizmi, müdrikliyi, ideya ecazkarlığı onun konkret tezləri əsasında təqdim edilmişdir. Onun milli intibah dönəmi ictimai fikrimizin və şeirimizin

qüdrətli nümayəndəsi olduğu bu fikirlər kontekstində əks etdirilmişdir:

Düşünür: Nələr, nələr törətməyə
Qadirsən, insan oğlu! [89, s. 255]

İmadəddin Nəsimi və onun mənsub olduğu dönəmin, xüsusilə hürufizmin insana, onun idrakının gücünə, qüvvəsinə bəslədiyi inam poemada özünəməxsus şəkildə təqdim edilmişdir.

Nəbi Xəzrinin yazdığı “Mənim babam baxan dağlar” lirik poeması da İmadəddin Nəsimiyə həsr edilən ən qiymətli əsərlərdəndir. Əsər monoloji nitq şəklində yazılıb. Poemada Nəsimi şəxsiyyətinin qüdrəti, ölməzliyi epitetlərin gücü ilə təsvir və ifadə edilmişdir. Xalq şairi:

Ay babam!
Uzandı
nədən yolların?
...Ölməzlik
İzilə
Gedən yolların,
Şərqi ölkə-ölkə
Dolaşdı, gəzdi –

Bu misralar ilə qürbətə düşən, azad və yenilikçi fikirlərinə görə təqib edilən və yollara düşən, ölkələr gəzən Nəsiminin taleyi canlandırılmışdır.

Poemada böyük intibah şairi olan İmadəddin Nəsiminin fikir və ideyalarının başlıca məğzi ifadə edilmiş, hansı fikri müdafiə etdiyi və hansı ideyaya qurban getdiyi göstərilmişdir.

İnsanı
Dünyada
Bir Allah sayan
Allaha
Dünyada
İnsan söylədi [49, s. 128] –

deyən şair bir hürufi şairi kimi Nəsiminin və onun mənsub olduğu fikir cərəyanının “ənəlhəqq!” – “mənim Allah!” nidası və ideyasına işıq tutmuş, ideya və fikrin başlıca məğzi olaraq ümumiləşdirib təqdim etmişdir.

Xalq şairi Nəbi Xəzri poemasında həm də Nəsimi dövründən tamamilə müasir dövrə qayıdır, çağdaşı olduğu dövrün yeniliklərini, onun gözəllikləri və inkişafını xatırlatmış olur. Əslində, şair bu fikirlər işığında yenə Nəsimiyə, onun kimi yenilikçi fikir adamlarının əməllərinin müasir dövrə bəxş etdiyi təsirə, gətirdiyi uğurlara nəzər salmaq istəyir. Məhz müasir dövrün inkişafının təməlində Nəsimi kimi dahi, ölməz şəxsiyyətlərin fikir və ideyalarının, cəsarətli və ölməz əməllərinin dayandığı, səbəb olduğu nəticəsini ifadə etmiş olur.

Şair möhtəşəm bədii misralar daxilində Azərbaycan xalqının görkəmli və işıqlı şəxsiyyətlərinin metaforik obrazlarını yaratmağa, rəmzi mənalar ifadə etməyə çalışaraq dərin fikirlər ifadə etmişdir:

Hər zəka –
Bir əsrin
Yanar günəşi –
Həsrətdir yurdumun
Al gündüzünə...
Qürbətdə
Şam kimi
Sönən insanlar
Vətəndə
Susmayan
Dastan olurlar.
Vətəndə
Heykələ

Dönən insanlar,
Qürbətdə yer ilə
Yeksan olurlar.
...Siz xalqın
Məhəbbət kəşənəsində
Durursuz yanaşı
Heykəllər kimi! [49, s.138].

Ümumiyyətlə, poemada, əsərin sonunda təkcə qərib və qürbət eldə qalan Nəsimi şəxsiyyəti simasında deyil, ümumilikdə bütün Azərbaycan övladlarının taleyi timsalında onların Azərbaycana – doğma vətənə, elə gətirdikləri şöhrət və vətəni təmsilçiliyi qürurla ifadə edilmiş, məharətlər misrələşdirilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan xalq şairi Musa Yaqubun “Şirvan alverçisi və Nəsimi” poeması [130] məhz tənqidi mühakimə və estetik təhlil etibarilə diqqəti cəlb edən bir əsərdir.

Poemada Nəsimi Vətənin – Azərbaycanın rəmzi, metaforik obrazı olaraq ümumiləşib. Şair məharətlə sineqdoxadan və metaforalardan istifadə etmiş, bir arşın ipəyin timsalında vətəni, vətənin timsalında onun şair övladı Nəsimini, uzun illərin qərib bir ölüsü olan Nəsiminin oyanan duyğularını təqdim etmişdir. Şair həmçinin bu duyğularda Vətən məhəbbətini ümumiləşdirməyə nail olmuşdur.

Bu poetik nümunələrdə Nəsimi əqidəli bir şəxsiyyət, öz amalı uğrunda dönməzlik və cəsəret göstərərək ən ağır cəza ilə öldürülmüş mübariz bir fikir ortamı kimi obrazlaşmışdır.

Nəsiminin azad insan və azad düşüncə haqqında fikirləri bütün dövr sənətkarlarına nümunə olmuş və onu yaradıcılıq nəbzinə çevirmişlər. Nəsiminin ideyaları yolunda dönməzlik göstərməsi və dərisi soyularaq öldürülməsi onun poetik nümunələrdə əqidə uğrunda dönməz və mübariz insan obrazını poetik tərənnümə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 2018, 16 noyabr
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 6 cildə, 3-cü cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
3. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr (tərtib edən K.Məmmədov). Bakı: Gənclik, 1979, 304 s.
4. Babayev Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 760 s.
5. Səfərli Ə.Q., Yusifli X.H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Ozan, 2008, 696 s.

GÜLARƏ BABAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gulara.babayeva.1989@mail.ru

MƏKTƏBYAŞLI UŞAQLARIN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Nitq dil vasitəsilə həyata keçirilən psixolinqvistik və kommunikativ prosesdir. Nitq prosesi bir tərəfdən fikirlərin dil vasitələri ilə formalaşdırılmasını, digər tərəfdən isə sözlərin mənalərini və dil konstruksiyalarını qavrama və anlamasını nəzərdə tutur. İnsanın mədəni yetkinliyinin, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Azad, müstəqil, demokratik ölkəmizdə də, indiki dövrdə bilikli, bacarıqlı, dünyagörüşlü inkişaf etmiş şəxslərin tərbiyə olunması tələbi dil mədəniyyətini də vacib məsələ kimi qarşıya qoymuşdur. Həmçinin müasir dövr, tələbatlar insanı ömür boyu öyrənmək, özünün bilik səviyyəsini daima təkmilləşdirmək məsələsini zəruri edir. Buna görə də, insan bütün ömrü boyu nitqini təkmilləşdirməli, kamil nitqə yiyələnməlidir. Çünki, nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən lazımlı və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətlərə, dəyərlərə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur.

Şagirdlərin danışq, oxu və yazı mədəniyyətinin formalaşdırılması, dilin zəngin ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı, ədəbi dil normalarının öyrədilməsi ümumtəhsil məktəblərində ana dili tədrisinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir. Nitqin bazasını söz ehtiyatı təşkil edir. Söz cümlə üçün tikinti materialıdır. Nəhayət, söz anlayışının elmi dəyəri məhz ondan ibarətdir ki, o, dilin müxtəlif aspektlərində (səs, məna, qrammatik) bir çox əlamətləri özündə birləşdirir.

Müasir təlim prosesində nitqin inkişafına yönələn müxtəlif metodik yanaşmalar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl nitq inkişafı sistemli şəkildə aparılmalıdır. Nitq insanın özünəməxsus, məqsədyönlü, yaradıcılıq fəaliyyətidir. Nitqin uğurlu, düzgün şəkildə fəaliyyəti üçün bir neçə şərt vardır. İlk növbədə uşağın kommunikasiya və ya ünsiyyət ehtiyacı ödənməlidir. Xüsusilə də kiçik yaşlı məktəblilər ətrafda gördükləri hər şey ilə maraqlanırlar, suallar verirlər. Onları maraqlandıran sualların mümkün qədər izahı verilməlidir. Bu zaman həm onların təxəyyül və təfəkkür dairəsi genişlənir, həm də nitq qabiliyyətləri inkişaf etməyə başlayır. Uşağın nitq inkişafının ikinci şərti nitq mühitinin yaradılmasıdır. Yəni davamlı surətdə ünsiyyətdə olmaq, digər dil məşğələləri təşkil etmək lazımdır. Digər bir məsələ isə uşağın özünün nitq fəallığıdır. Çünki məktəblinin məntiqi cəhətdən aydın, obrazlı şifahi və yazılı nitqi onun əqli fəaliyyətinin əsasıdır.

Şagirdin nitqini inkişaf etdirmək dedikdə, dilin materiyasını mənimsəməkdə ona kömək göstərmək bu məqsədlə nitq orqanlarını məşq etdirmək dilin fonetik, leksik və qrammatik işarələrinin başa düşülməsini asanlaşdırmaq, intellekti hərəkətə gətirmək, leksik və qrammatik işarələrin köməyi ilə real vəziyyəti qiymətləndirməyi öyrətmək, emosiya və hissləri məşq etdirmək, ədəbi dil normalarının yadda qalmasını, yəni morfem söz, söz birləşməsi və cümlə kimi dil işarələrinin nitqdə işlədilmə əhəmiyyətini, onların səs və qrafik tərkibini asanlaşdırmaq istiqamətində işlərin görülməsi nəzərdə tutulur [1, s.9].

Məktəbyaşlı uşaqların, əsas faktor kimi ilk növbədə şifahi nitqi inkişaf etdirilməli, daha sonra isə qrammatik strukturlar, dilin qayda qanunları mənimsədilməlidir. Şagirdin nitqi yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bilik obyektidir, kommunikativ, tənzimləyici və planlaşdırma funksiyalarını yerinə yetirir. İnkişaf prosesində balaca məktəblilər müəllimlə qarşılıqlı əlaqədə olurlar, ünsiyyət dairəsi genişlənir və onların şifahi nitqinin formalaşması üçün zəmin hazırlanır. Altıyaşlıların nitqi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, onlar məktəbə gələndə ətrafdakı ilə ünsiyyət bağlamaq ehtiyacına müvafiq müəyyən söz ehtiyatına malik olurlar, başqalarının nitqini başa düşür, dilimizin qrammatik quruluşuna əsasən, yiyələnir və öz fikrini ifadə etməyi bacarırlar [2, s. 435]. Lakin bir nüans da qeyd etmək lazımdır ki, məktəbə yenicə qədəm qoymuş uşaqların nitqi bəzən yeni anlayışları, fikirləri ifadə etməkdə çətinlik yaradır. Hətta bəzən onlar öz keçirdikləri hissləri belə

ifadə edə bilmirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, uşağın lüğət ehtiyatı hələ tam formalaşmayıb. Onun ailəsi ilə, bağça yoldaşları ilə danışıqdan istifadə etdiyi nitqi, məktəbdə müəllim və kollektiv qarşısında öz fikirlərini ifadə etməyə kifayət etmir. Bu baxımdan məktəbdə, dərs prosesində və yaxud dərsdənkənar məşğələlərdə uşağın nitqi üzərində planlı iş aparılmalıdır.

Məktəbin I sinfinə qədər qoymuş uşaq hərfləri oxuyarkən yalnız yüksək səslə oxuyur, sözü bəzən hecalara ayırmır, hərf birləşmələri yazarkən onları da yüksək səslə tələffüz etməyə çalışır. Sözü səs-heca quruluşu və nitqdə sözlərin birləşdirilməsi, sözün hecalara düzgün ayrılması və ayrılmış səslərin hecada, hecaların isə sözlərdə birləşdirilməsi məsələsi bir qədər çətin mənimsənilir. Şagirdlər tədricən oxu zamanı bütöv sözü, hecanı, yaxud onun hissəsi olan səsi görməyi, dərk etməyi öyrənirlər.

Oxu zamanı yaranan problemlərdən biri isə fonetik normanın tez-tez pozulmasıdır. Bu dövrdə şagird adətən necə oxuyursa eləcə də tələffüz edir. Tutaq ki, müəllim “Q” səsi və hərfinin öyrədilməsi mövzusunda tədris edir. Şagirdlər kitabdakı tərkibində “q” hərfi olan sözləri oxumağa çalışırlar. Məsələn *papaq, oraq, toyuq, qaşiq, qar, qış* və s. sözlərini eynilə də səsləndirirlər. Bu zaman müəllim əvvəlcə “q” hərfinin sözün əvvəlində, ortasında, sonunda necə tələffüz olunduğunu öyrətməli, daha sonra düzgün qaydada oxumalarına diqqət yetirməlidir. Fonetik normanın pozulması sahəsində mövcud problemlər aradan qaldırılmalı, düzgün orfoepiya qaydaları mənimsənilməli, şifahi nitqin səlisliyi, şirinliyi baxımından “kitab tələffüzündən” istifadə etməməyi öyrətmək lazımdır. Bunun üçün əlifba təlimi dövründə oxu dərslərində Azərbaycan dilinin tələffüz qanunlarına əsaslanılmalı, məktəblilərdə təlimə şüurlu münasibət tərbiyə olunmalıdır. Təcrübədən görünür ki, savad təlimi dövründə şifahi məşğələlərə geniş yer verilmişdir. Oxu və yazı üzrə aparılacaq işlər uşaqların nitqinin inkişafı ilə qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməli, onların birinin inkişafı üzərində aparılan işlər digərlərinin də inkişafına səmərəli təsir göstərməlidir [3, s.18].

Nitqin təmizliyi, səlisliyi məsələsi də hər zaman aktualdır. Nitqin təmizliyi ədəbi dilimizə yad olan söz və ifadələrin qarşısının alınmasını tələb edir. Müasir dövrdə şagirdlər bir çox mənbələrdən müxtəlif səviyyəli informasiyalar alırlar və bu da nitqə lazımsız söz və ifadələrin daxil olması ilə nəticələnir. Onlar bəzən *qaçdı əvəzinə qaza basdı, içdi əvəzinə dartdı, sümürdü, sıyrıldı əvəzinə sivirdi, danışdı əvəzinə zəvzədi və s. kimi kobud sözlər işlədirlər*. Bəzən isə dərs danışan zaman *şey, zad, adı nədi ki*, kimi lazımsız sözlərdən istifadə edirlər. Şagirdlər anlamalıdırlar ki, nitqdə olan bu zərərli vərdişlər onun cazibədarlığını aşağı salır, nitqi korlayır. Bütün bu nöqsanların aradan qaldırılması üçün təkə müəllim yox, şagirdlər özləri də nitqləri üstündə işləməlidirlər.

Bir nüansı da qeyd etmək lazımdır ki, məktəbyaşlı şagirdlərin nitq inkişafına təkə tədris fəaliyyəti deyil, ümumiyyətlə, uşağın ətraf mühiti də təsir göstərir. Bu işdə kütləvi informasiya vasitələri, internet də mühüm rol oynayır. Xüsusilə indiki dövrdə uşaqlar demək olar ki, müxtəlif planşetlər, smartfonlar vasitəilə internetə daxil olur və asudə vaxtlarının xeyli hissəsini sosial şəbəkələrdə keçirirlər. Qloballaşma bir tərəfdən dünyagörüşünün genişlənməsinə səbəb olursa, digər tərəfdən də uşaqların nitqinin ləngiməsinə, passivləşməsinə şərait yaradır. Məhz buna görə də şagirdlərdə nitq inkişafı təkə məktəblə kifayətlənməməli, evdə də bu sahədə valideyn tərəfindən addımlar atılmalıdır.

Nitq inkişafı üzrə iş digər fənlərin tədrisi prosesində həmçinin sinifdənxaric məşğələlərdə də təşkil edilməlidir. Ayrı-ayrı tədris fənlərində şagirdlər özünəməxsus terminlərlə tanış olur, onların fəal lüğət ehtiyatına keçməsi üzrə məşq edirlər. Nitq inkişafı üzrə iş birtərəfli deyil, kompleks şəkildə aparılmalıdır. Şagirdin digər fənlərin tədrisi zamanı şifahi verilmiş cavabı məhz şifahi nitqdə hərəkət deməkdir. Səs mədəniyyəti, orfoepiya, leksika, üslubiyyat, söz yaradıcılığı, dialektizimlərə, vulqarizmə qarşı mübarizə, cümlə üzrə, rəbitəli nitq üzrə iş bir-biri ilə vəhdətdə aparıldıqda səmərəli nəticə əldə edilir [2, s.448].

Dərs prosesində nitq vərdişlərinin aşılması, rəbitəli nitqin inkişafı üçün aşağıdakı metodik üsullardan istifadə etmək olar:

- ✓ Dərs zamanı sual-cavab prosesində hər bir şagird mümkün qədər iştirak etməli, öz fikirlərini ətraflı, düzgün şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdır;
- ✓ Şagirdlər lüğətin aktivləşdirilməsi və qrammatik formaların dərk edilməsi üçün oxu mətnləri üzərində müəllimin göstərişi üzrə işləməlidirlər;
- ✓ Məktəblilər müəyyən bir mövzu, şəkil yaxud özləri təbiətdə apardıqları müşahidələr əsasında qısa şərh verə bilirlər;
- ✓ Dərslərdə verilmiş nağılları, mətnləri sinifdə səhnələşdirmək, dərsi dialoqlar şəklində təşkil

etmək nitqi zənginləşdirməkdə faydalı amil sayıla bilər.

Fəal təlim prosesində nitqi inkişaf etdirmək üçün effektiv üsullardan biri də sözlərin məntiqi zəncirinin tərtib edilməsidir. Yəni rebuslardan, krossvord və çaynordlardan istifadə etməkdir. Müəllim, krossvord tərtib edərək atalar sözlərini və yaxud hikmətli, nəsihətəməz sözün tapılması problemini qoya bilər. Problemin öz həllini tapması üçün dərsi interaktiv təlim metodlarından olan “cütlərlə iş”, “qruplarla iş” şəklində qura bilər. Bu proses həm şagirdlərin məntiqini inkişaf etdirir, həm də onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirir.

İndiki dövrdə Azərbaycan dili təliminin məzmunu mətnlər və onlar üzərində iş təşkil edir. Dərs prosesində nitqin motivləri dəfələrlə dəyişir. Məktəblilər mətni oxuyur, sərbəst şəkildə danışır, bəzən isə onların nitqinə ciddi istiqamət verən dərslikdəki tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışırlar. Bu tapşırıqları həll edən zaman onlar məndə verilmiş sözlərin hərf və səs tərkibini öyrənir, omonimini, sinonimini, antonimini tapır, müxtəlif sözlərdən söz birləşməsi və cümlələr qururlar. Deməli, ibtidai siniflərdən başlayaraq şagirdlər fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis ilə tanış olurlar. Mətn materialları ilə işləyərkən şagird həm də öz sözləri ilə mətnin qısa məzmununu verməli, əsas fikri tapmalıdır.

Məktəbyaşlı uşaqlarda obrazlı təfəkkür son dərəcə konkret və situativ olur. Uşaq əşyanı yalnız əlamətlərinə görə deyil, eyni zamanda onun mühüm xüsusiyyət və əlaqələrini də seçib sözlə ifadə edə bilər. Uşaqda artıq əyani-sxematik təfəkkür formalaşır. Məhz bunun sayəsində şagird əşyanın müxtəlif sxematik təsvirlərini anlayır və uğurla istifadə edir. Şagirdlər şərti təsvirlərin daha da mücərrəd əlaqələrini, məsələn cümlədə sözlər arasında, sözlərdə hərlər arasında əlaqələri və s. anlamğa başlayırlar. Əgər bu dövrdə uşaqda əyani-obrazlı təfəkkür kifayət qədər formalaşmayıbsa, məktəbdə o, söz və cümlələrin sxemlərini tərtib etməkdə, şərti işarələr və oxlar vasitəsilə riyazi məsələlərin şərtini düzgün yazmaqda çətinlik çəkir. Məktəbdə həmçinin şagirdlərdə məntiqi-mücərrəd təfəkkürün əsasları qoyulur. Bu, mücərrəd mühakimə yürütmə bacarığı tələb edir. Onlar tədricən Azərbaycan dili dərslində öyrəndikləri mətnlərdə verilmiş hadisələrə öz şəxsi fikirlərini bildirməyi bacarırlar, əsəri təhlil edirlər, mühakimələr yürüdür və düzgün nəticələr çıxarmağa çalışırlar. Məhz bu əyani-obrazlı təfəkkürə əsaslanır və onun təbii davamı kimi inkişaf edir. Bilik dairələri genişləndikcə onlar uğurlu səbəb-nəticə əlaqələri qurur, bu isə uşağın nitqində öz əksini tapır.

Nitqin şifahi və yazılı növləri mövcuddur. Şagirdlər yazılı və şifahi nitq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni dərk etməlidirlər. Qrafik işarələrdən ibarət olan bir sistem yazı adlanır. Yazı ən mühüm ünsiyyət vasitələrindən biridir. Yazının meydana gəlməsilə insanlar tarixi hadisələri, kəşfləri, öz dövrlərinin aktual problemlərini başqalarına çatdırmaqda ondan geniş istifadə etmişlər, elə buna görə də yazının bəşəriyyət tarixində böyük rolu vardır. Bu baxımdan yazı həm də ictimai hadisə sayılır. Müasir dövrdə düzgün, savadlı yazıya malik olmaq böyük didaktik əhəmiyyət kəsb edir. Elə bu işin əsası da məktəbdə qoyulur. Yazıda müxtəlif əməliyyatın bütöv bir kompleksi birləşir. Təcrübə göstərir ki, məktəblilərdə keyfiyyətli, səliqəli, sürətli yazı vərdişləri yaratmaq üçün, ən əvvəl, onları bu işə yaxşı hazırlamaq lazımdır. Düzgün əyləşmək, qələmi düzgün saxlamaq, dəftəri tələb olunan qaydada qoymaq, onu tədricən irəli itələmək və s. məlumatı yiyələnməlidir [1, s.32]. Həmçinin yazılı nitqin inkişafı ilə daxili nitqin formalaşması da baş verir. Nitqin bu növlərinin inkişafının qarşılıqlı əlaqəsi ümumi xüsusiyyətlərin-məntiqlilik, sübutetmə, onların kontekstli xarakterinin olması ilə nəticələnir. Daxili nitqdə fikir və dil təfəkkürün nitq mexanizmi kimi fəaliyyət göstərən ayrılmaz kompleks təşkil edir. Həmçinin daxili nitq uşaqlarda ətraf dünyaya münasibət formalaşdırır.

Beləliklə, məktəbyaşlı şagirdlərin təfəkkürünü müəyyənləşdirməkdə və həmin təfəkkürün inkişaf yolunu təyin etməkdə, o cümlədən, onların səlis, aydın, düzgün nitqinin formalaşmasında ana dili təliminin əhəmiyyəti böyükdür. Məhz planlı tədris işləri prosesində məktəblilərdə yazı və oxu vərdişləri, yazılı və şifahi nitqin xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürlər formalaşır, nitq mədəniyyəti təkmilləşdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova N. Nitq inkişafı üzrə işin metodikası. Bakı: 2018, 234 s.
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 2011, 564 s.
3. Rəhimov A. Əsərlər. Ana dilinin tədrisi metodikası (ibtidai siniflərdə). Bakı: 2015, 470 s.

RƏNGLƏRİN LİŊVİSTİK İMKANLARI

Rənglər simvollaşdırdıqları məfhum və mənalar vasitəsilə xalqımızın dil və mədəniyyətində, ənənələrində mühüm yer tutur. Əslində, keçmişdən günümüzdə keçid kimi baxıldığında bu istifadələrin bir kod olduğunu və ya kod vəziyyətini ifadə edə bildiyini görürük. Azərbaycan mədəniyyətində rənglərlə bağlı söz və məfhumlar mücərrəd mənalarla yanaşı, dil yönümlü əsas mənalarda da işlənmişdir.

Dilçilik elmində rənglərin funksiyası, bəlkə də, digər elmlərdə olduğundan daha çoxdur. Folklor örnəklərindən tutmuş, son yazılı ədəbiyyat örnəklərinə qədər ədəbi dilimizdə rənglərin anlamlarından bacarıqla istifadə edilsə də, linqvistik baxımdan onlara yanaşmanın təzahürlərini yetərlincə müşahidə edə bilmirik.

Qədim zamanlardan başlayaraq, türk xalqlarında rənglərə böyük maraq olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, dünyada heç bir xalq türk xalqları qədər rənglərə xüsusi diqqət və həssas münasibət göstərməmiş, onları bu qədər semantik mənə ilə yükləməmişdir. Bəlkə də buna görədir ki, rənglərin tədqiqi ilə bağlı türk dilindəki araşdırmalar yanaşma müxtəlifliyi və mövzu zənginliyi ilə seçilir. Bu baxımdan, Küçük Salimin “Eski Türk Kültüründə Renk Kavramı” (2010), Özge Mazlumun “Rengin kültürel çağırışları” (2011), Kütük Ahmetin “İslam/Türk devlet ve toplum geleneğinde renkler ve anlamları” (2014), prof. Koçak Aynurun “Türkülerde renk motifi” (2013), Elvin Yıldırımın “Türk kültüründe renkler ve ifade ettikleri anlamlar” (2012), M.K.Yunusoğlunun “Siyasetin renkleri. Semantik yaklaşım” (2009), Tuğçe Tanrıcutun “Türkiye Türkçesinde renk adları” (2014) kimi tədqiqat əsərləri və bir sıra başqa araşdırmalar diqqəti çəkir.

Türk dilləri ailəsinə məxsus olan dillərdən biri kimi Azərbaycan dilində də rənglərə xüsusi diqqət edilmiş, onların üslub keyfiyyətlərinin çoxluğunu göstərən bir sıra əsərlər yazılmışdır. Bu mənada, Mirəli Seyidovun “Köklərin, bir sıra görüşlərin və doğma dillərin çaprazlaşmasına baxış” (2019), Bəhlul Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud”da rəng simvolikası” (2004), A.Cabbarovanın “Linqvistikada rəng adlarının tədqiqinə dair bəzi qeydlər” (2015), X.Heydərovanın “Müasir rəng adları” (2010), A.Mədətoğlunun “Türklərdə rənglər və rəng anlayışı” (2013), X.Rzayevanın “Dilçilikdə rəng adlarının tədqiqinin bəzi məsələləri haqqında” (2018), İ.İmamverdiyevin “Aşıq yaradıcılığında rəng məfhumu” (2009), Y.Nağıyevanın “Türk təfəkküründə ağ rəngin simvolikası” (2017) adlı araşdırmalarını göstərmək olar. Bundan başqa, xarici dillər və ya Azərbaycan dili ilə başqa dillərin materialları əsasında da rəng mövzusunda bəzi tədqiqatlar aparılmışdır. Onlardan A.Cabbarovanın “Müxtəlif sistemli dillərdə rəng adlarının semantik-struktur xüsusiyyətləri” (2014), E. İbadovun “Dildə rəng bildirən sifətlər. Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında” (2009), X.Əsgərovanın “Rəng bildirən sifət əsaslı mürəkkəb isimlərin komponental-semantik təhlili” (fransız və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) (2010), A. Həbibovanın “İngilis dilində rəng bildirən sözlər və idiomların leksik-semantik xüsusiyyətləri” (2010) adlı tədqiqatları müəyyən qədər maraq doğurur.

Dünya mədəniyyəti, xüsusilə də türk mədəniyyəti tarixində mənaların ifadə və simvollaşdırılmasında rənglərdən istifadə olunması coğrafi genişliyə malikdir. Belə ki, bu məsələdə Çin və Monqolustan mədəniyyətlərində, hindlilər, qədim misirlilər, yunanlar və romalılar arasında fərqli tərzlərdə özünü göstərən fikirlər vardır. Türk xalqlarında rənglərə münasibətin döyüşlərdə atlardan istifadə məsələsində izlərinə rast gəlirik. Belə ki, bir sıra rəvayətlərdə Hun xanı Mo Tunun döyüşlər zamanı qərbdən ağ atlar, şərqdən mavi (çöl), şimaldan yağız və cənubdan qırmızı atlarla hücumu keçməsi haqqında fikirlər vardır. Rəng xəritələrindən istiqamətləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə halları da bəllidir. Ağ və Qara dənizə, Qırmızı dənizə verilən adlar təsadüfi deyil. Anadolu yaxınlığındakı Gökçe adlı göl də bu sıraya daxildir. Bu göl “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Gökçə Dəniz kimi göstərilmişdir. Qərb hunlarına Ağ Hunlar, Qəznəli Mahmuda şimaldakı padşahlığın təmsilçisi olaraq Qara Xan adının verilməsi də diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının

mədəniyyətində milli, mənəvi və dini anlamlarda rənglərdən bir açar kimi istifadə olunmuşdur. İslam dinindən əvvəl də, sonra da, indi də rənglər bir mənəvi mirasa çevrilmişdir. Türk araşdırmaçısı Tuğçe Tanrıkut türk dilinin sadəliyində mühüm rolunu olan əsas rənglərlə yanaşı, digər rəng adlarının yaranmasını insanların təbiətə münasibəti və ondan örnək alması ilə bağlamışdır. Araşdırmaçı bu məsələdə türklərin təbiət baxımından dünyanın ən rəngli, zəngin, bərəkətli torpaqlarında yaşayaraq ətrafdakı bitkilərə, canlılara, göy üzünə baxıb ən yeni rəng adlarını meydana çıxarmasına əsaslanmışdır (5). Rənglərin çalarları çoxaldıqca mənaları da artır və onların müəyyənləşdirilməsi mürəkkəbləşir. Və rənglər xalqın dünyagörüşünün göstəricisi kimi onun dilində əks olunur.

Rəng bildiren sözlərin anlamı uzun bir zaman ərzində dəyişmələrə uğramış, onlar yeni mənalar qazanmış və ya mənalarının bir qədərini, bəlkə də çoxunu itirmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu sözlər əsas mənasını qoruyub saxlamışdır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, dünyanın heç bir dilində rənglərin sayı qədər leksik-qrammatik vahid yoxdur. Dilimizdə hər hansı bir rəngin çox sayda anlamı ilə qarşılaşa bilərik. Lakin araşdırma göstərir ki, mənəvi çoxluğu rəngin əsas anlamını itirə bilmir. Harada istifadə olunmasından asılı olmayaraq, rənglər hər zaman əsas mənalarında insanların ilk dünya qavrayışlarını qoruya bilir. Rənglərin bir sıra mərasimlərlə bağlılığı, folklorlarda çox işlənməsi, qaranlıq və işıqlı dünyanın, xeyir və şərin simvolları kimi geniş yayılması onlara linqvokulturoloji münasibəti zəruriləşdirir. Bu, onu göstərir ki, xalqın əxlaqi-etik normalarda əks olunan baxışlarının formalaşmasında az və ya çox dərəcədə rənglərin də rolu vardır.

Azərbaycan dilinin milli rəng mənzərəsi keyfiyyət baxımından bolluğu ilə seçilir. Nitq mədəniyyətində funksionallaşan, bədii dili zənginləşdirən, məişət leksikasının aktiv qatına aid olan rəng bildiren sözlər xalqımızın tarixi-mədəni ənənələrinə söykənərək anlamına görə etnik xüsusiyyətləri əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. Rənglər insanın təsəvvüründə, həyatında və estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlar insanların informasiya mənbələrindən biri kimi dəyərlidir. Təsədüfi deyildir ki, milli əlamətlər bəzən rənglərə görə müəyyən edilir. İnsanların psixologiyasının, özəl xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində də rənglərin əhəmiyyəti çoxdur. Nitqdəki fikirlərin aydın və mənəvi çatdırılmasında rənglər fəal şəkildə iştirak edir. Dildə rəng bildiren sifətlərin sayı az olsa da, mənaları çoxdur. Bu mənalar bədii dildə hiss və duyğuların ifadəsində, obrazların mənəviyyatının aşkarlanmasında müəyyən işlər görür.

Türk xalqlarının tarixində rənglərə əhəmiyyət verməyin çox sayda faktları vardır. Bir sıra araşdırmalar Türkiyədəki yer adlarının 170-də ağ, 54-də ağca, 49-da ala, 12-də alaca, 49-da altın, 60-da boz, 270-də qara, 31-də qaraca, 23-də kül, 81-də qızıl, 30-da qızılca və 144-də sarı rənglərinin sifət kimi işlədildiyini göstərir (2, s.47). Azərbaycanda Ağdam, Ağdaş, Qarabağ, Qırmızıbazar, Qarayazı, Qarakənd, Ağ-dərə, Ağbulaq, Ağdaban və s. toponimlərində rəng adları diqqəti çəkir.

Azərbaycan xalqının qədim ədəbi örnəklərində bir sıra simvolları açmaq və gizli mənaları üzə çıxarmaq üçün rənglərdən bacarıqla istifadə edilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanların adındakı rəng bildiren sözlər onların tarixən qədimliyini göstərir. Məsələn, Qarabudaq, Qaragünə, Qaraca Çoban, Sarı Qalmaş, Sarı Çoban və s. Türk xalqlarında, hətta qəhrəmanların atları da rənglərinə görə seçilirdi: Göy at, Boz aygır və s. Bundan başqa, dövlətlərin bayraqlarının ayrı-ayrı rəngdə olması onların daşdığı simvolik mənəvi ilə bağlıdır. Qədim Göytürklərdə bayrağın göy rəngdə olması onların dini görüşləri ilə əlaqəli idi. Hazırda Azərbaycan bayrağındakı üç rəng mənaları ilə yüksək ideyaları ifadə edir: türkləşmək, müasirləşmək, islamlaşmaq. Bu rənglər təsadüfi seçilməyib. Onların müəllifi, Azərbaycanda türkcülüynün ideoloqlarından biri olan Əli bəy Hüseynzadə rəmzi anlamlara üstünlük verib. Onun fikirlərində rənglərin bədii dildə də böyük əhəmiyyətə malik olması əsaslandırılıb.

Sözsüz ki, dildə əsl rəng bildiren sözlərdən başqa, müxtəlif vasitələrlə düzələn rəng adları da vardır. Rənglərin adlandırılmasında daha çox bitki adlarından istifadə edilmişdir. Bir sıra rənglərin adlanmasında isə fərqli sahələrə aid anlayışların təsiri vardır. Məsələn, qoz rəngi, əsmər, gümüşü, zoğalı, şabalıdı, qəhvəyi, lacivərd, limon rəngli, noxudu, xına rəngli, samanı, palıdı, innabı və s. Bunların içərisində həm milli, həm də alınma sözlər əsasında düzələn rənglər vardır. Məsələn, “innabı” alınma, “zoğalı” və “palıdı” isə milli sözlər əsasında düzəlib. Azərbaycan dilinin izahlı

lüğətində innabdan açıq-sarı çiçəklərə malik bur ağacın qırmızı qabıqlı şirin meyvəsi və klassik şeir dilində qırmızılıq anlamında tərkiblərdə işlənməsindən bəhs olunub (1, s.554).

Bundan başqa, “innabı” innab rəngində olan, yəni qırmızı deməkdir. Azərbaycan musiqisində “İnnabı” adlı rəqs havası da var. “İnnabı” sözü ilə bağlı dilçilik elminə aid bir müddəa yada düşür. Məlumdur ki, dilimizdə sifət düzəldən iki cür *-i* şəkilçisi vardır. Onlardan biri millidir və dörd cür yazılır (palıdı, sürməyi, armudu, gümüşü). Digər *-i* şəkilçisi alınmadır və dilçilik ədəbiyyatlarında onun yalnız alınma sözlərə qoşulması haqqında fikirlər formalaşmışdır. Məsələn, elmi məqalə, tarixi hadisə, inqilabi hərəkət və s. birləşmələrin birinci tərəfində olduğu kimi. Lakin “innabı” sözü bu fikirləri təkzib edir. Belə ki, lüğətlərdə ərəb mənşəli söz kimi qeyd olunan bu sözə qoşulub onu düzəltmə sifət kimi formalaşdıran *-i* şəkilçisi həmin morfoloji əlamətin birvariantlı olmadığını göstərir. Bu, dilçilik elmində məsələyə aydınlıq gətirilməsini zəruriləşdirən faktlardan biridir.

Onların sayı o dərəcədədir ki, hamısının dildə ifadəsini tapmaq üçün bəzən çətinlik yaranır. Rənglər çoxaldıqca özünəxas leksika tələb edir. Bundan başqa, rənglərin üslub imkanları da çoxdur. Hazırda dildə bütün rənglərin adlarını ifadə edən sözlər kəmiyyət baxımından azlıq təşkil edir. *“Mövcud ədəbiyyatlar və dil faktları göstərir ki, bütün dünya dillərində rəng adları kifayət qədər məhduddur və rəng çalarlarını ifadə etmək üçün müqayisədən istifadə edilir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, hər bir əsas rəng ətrafında metaforik sahə yaranır, hər bir əsas rəngin rəmzləşmədə iştirakı aşkar görünür”* (4, s.181).

Tədqiqatlar təsdiq edir ki, bədii dildə ən çox işlənən əsli rənglərdir, yəni söz kökü şəklində olan leksik-qrammatik vahidlərdir. Onların fonetik yolla çoxaltma dərəcəsinə salınmış variantlarından da bədii dildə istifadə edilir:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,

Göz kimi durulur qaynar bulaqlar (6, s.272).

Burada rəng bildirən yamyaşıl sözü üzərində əməliyyat aparılması, yəni sözün əvvəlində ilk hecanın təkrar olunması və *m* samitinin əlavə edilməsi yolu ilə formalaşmışdır. Dilçilik elmində bu, təkrarın bir növü hesab edilir. Belə ki, tam və yarımçıq deyə bölgülərə ayrılan təkrarların bir qisminin çoxaltma dərəcəli sifətlərdən ibarət olması haqqında fikirlər vardır.

Dildə rənglər söz yaradıcılığı prosesində də aktiv mövqeyə malikdir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “qızarmaq, göyərmək, ağarmaq, qaralmaq, yaşılmaq, bozarmaq, ağarmaq” feillərinin, “ağlıq, qaralıq, yaşillıq, göylük” isimlərinin əsasında rəng anlayışı vardır. *“Təbiətin hər yerində rəng axtaran, hər şeyə rəng verən və heç nəyi rəngsiz təsəvvür etməyən türklər üçün rənglər onların ruh aləmini dolduran ən mühüm, ən önəmli simvollar olmuşdur”* (3, s.14). Bədii dildə mənfi və müsbət insanların xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə etmək üçün rənglər həmişə yerinə düşən vasitələrdən biri kimi işlənmişdir.

Məlumdur ki, dil təbiət və cəmiyyətdəki varlıq və anlayışların adını bildirən ən yararlı vasitədir. Təbiət əşya və hadisələrlə yanaşı, rənglərlə də zəngindir və bu zənginlik dildəki leksik-qrammatik və bədii dil vahidlərində əks olunur. Azərbaycan dilində rəng bildirən sözlər, əsasən, isim, sifət və feil zonasına aid olsa da, onların əsasında sifətin dayanması fikri danılmazdır. Belə ki, rəng anlayışı ilə bağlı olan isim və feillər quruluş baxımından leksik şəkilçilərlə formalaşaraq sifətdən düzəlmişdir. Bu baxımdan, dilimizdəki ağappaq, ağımsov, ağarmaq, ağca, ağcaraq, ağcavaz, ağlıq, ağartı, bozaraq, bozarantı, bozartı, bozarmaq, bozumontul, bomboz, bozluq, çallaşmaq, göyümsov, gömgöy, göyümtül, göyərmək, göyerti, göylük; qapqara, qaramtıl, zilqara, tünd-qara, qaralmaq, qaraltı, qaralıq, qaranlıq, qaratahər, qaraşın, açıq-qara; qıpqırmızı, tünd-qırmızı, qırmızımtıl, qızarmaq, qızartı, qırmızılaşmaq, allanmaq, allıq; masmavi, maviyəlmək, mavimtırak; yamyaşıl, yaşılımtırak, yaşılmaq, yaşılmaq, yaşillıq; sarılıq, sapsarı, sarımtıl, sarışın, açıq-sarı, tünd-sarı, sarıtəhər, sarılmaq kimi sözlər səciyyəvidir. Elə sözlər vardır ki, bildirdiyi rəngi birbaşa ifadə edir, yəni rəngin adı sözün özündə yaşayır. Elə rəng bildirən sözlər də vardır ki, onlar görünüşcə deyil, məna baxımından rəngin ifadəsini verir. Məsələn, “ala” dedikdə ağ rənglə başqa bir rəngin qarışığı, “qonur” dedikdə şabalıdı rəngə yaxın olan bir rəng, “kürən” dedikdə parıltılı sarı-qırmızı, “çal” dedikdə tünd-boz başa düşülür. Bu sözlərin aid olduqları obyektlər də müxtəlifliyi ilə seçilir. Məsələn, yaşıl, göy, qırmızı, sarı rənglər əsasən, təbiətdəki, ağac, bitki və çiçəklərə, məişətdə geyim və ev əşyalarına aid olsa da, “al” sözü,

bayraq və günəşin şəfəqləri, “kəhər”, “kürən” və “səmənd” sözləri isə atlar haqqında işlədilir. Deməli, rənglərlə onların aid olduğu obyektlər arasında semantik bağlılıq özünü göstərir.

Beləliklə, rənglərin zəngin linqvistik xüsusiyyətləri vardır. Onlar dilin leksik-qrammatik faktı olmaqdan başqa, söz yaradıcılığında iştirak edən, üslubiyyatda maraqlı çalarlara malik dil materialıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
2. Kalafat Y. Türk halk inançlarında renkler. Berikan: 2012, 286 s.
3. Mədətoğlu A. Türklərdə rənglər və rəng anlayışı // Türküstan, 2013, 24 fevral-2 mart, s. 14.
4. Rzayeva X. Dilçilikdə rəng adlarının tədqiqinin bəzi məsələləri haqqında // Bakı: AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, 2018. № 19, s. 174-181
5. Tanrıqut T. Türkiyə türkçesinde renk adları. Yüksek Lisans. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2014, 358 s.
6. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri, III c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.

HƏRBİ SÖZLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Türk xalqlarının, o cümlədən bizim xalqımızın mübarizə əzmini, azadlıq eşqini əks etdirən hərbi sözlər tarixən qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Hələ tarixin uzaq keçmişindən hərbi iş bu xalqların gündəlik həyatında mühüm mövqeyə malik idi. Ona görə də hərbcilik fərqli bir iş hesab edilməmiş, ordu anlayışı xalq anlayışından kənar olmamışdır. “Orxon-Yenisey” abidələrinin dilində iki yerdə diqqəti çəkən, Uyğur mətnlərində qeydə alınan “çavuş”, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında fəallığı ilə seçilən “alp”, “qılnc”, “gürz”, “öx”, “yay” və s. sözlər hərbi leksikanın yaranma tarixini qədim zamanlara bağlayır. Hərbi sözlərdən “igid”, “savaş”, “müharibə”, “döyüş”, “ordu”, “güllə” və s. indi də işlənir:

*Qoç igidi üç şey qabağa çəkər,
Biri sirdaş, biri yoldaş, biri ad!* (1, s.273).

Maraqlı burasıdır ki, hərbi sözlər üslubların çoxunda, demək olar ki, hamısında işlənir. Xalqımızın 44 günlük haqq uğrundakı savaşı və ondan əvvəlki müharibələr hərbi sözlərin rəsmi-ışgüzar üslubda da işləndiyini göstərir. Bu sözlərin məişət üslubunda işlənməsi də təbiidir. Lakin onlardan ən çox ictimai-siyasi və bədii üslubda istifadə edilir.

Hərbi sözlər içərisində elə örnəklər var ki, onlar artıq digər üslublar üçün köhnəlsə də, çağdaş dövrümüzün bədii üslubunda tərəvətini qoruyub saxlayır. Bu baxımdan, “qılnc” sözünü göstərmək olar:

*Yenə qılncını çəkdi üstümə
Qurbanı olduğum o ala gözlər.
Yenə cəllad olub durdu qəsdimə
Qələm qaş altından piyalə gözlər* (5, s.44).

Dildə həqiqi anlamı qalsa da, hərbi məqsədlə işlənən əşya kimi istifadə edilməyən, lakin üslub səviyyəsində işlənən “kəmənd” sözü də maraqlıdır:

*Tellərin dönüb kəməndə,
Gözəllər olub şərməndə.
Qara saçın dal gərdəndə
Hör, başına dolandığım* (1, s.270).

Bədii dildə elə məqamlar vardır ki, heç bir hərbi sözün mənasını daşıyan məfhumla qarşılaşmırıq, lakin onun əvəzində gizli bənzətmə üsulu ilə ortaya qoyulan metonimiya nümunələrinə rast gəlirik. Məsələn, fars sözü olan “müjgan” “kirpiklər” deməkdir və klassik ədəbiyyatda bu söz “ox” anlamında işlənərək üslub özəlliyi yaratmışdır. Bu proses XX yüzilliyin bədii dilində də özünü göstərir:

*Hüseynin aldın canını,
Apardın din-imanını,
Əsirgəmə müjganını,
Vur, başına dolandığım* (1, s.270).

Nümunədən göründüyü kimi “müjganın” – kirpiklərin “vurmaq” xüsusiyyətindən danışılır ki, bu cəhət döyüş alətlərinə xasdır. Burada isə oxdan bəhs edilir. Bədii dildə “ox” sözünün üslub çalarlarında işləndiyi faktlar daha çoxdur:

*Dostumu nəfsimə sata bilmədim,
Şikara oxumu ata bilmədim* (1, s.271).

*Aşıq Hüseyn deyər hüsnünə dastan,
Behiştədən gəlirdir bu huri qılman,
Kirpiyin almasıdır, qaşların kaman,*

Vurubdur sinəmə ox, sarı köynək 1, s.273).

Klassik bədii dilimizdə “ox” əvəzinə fars mənşəli “xədəng” sözü də işlənmişdir və maraqlıdır ki, çox zaman bu sözlə “yay” sözü ilə eyni misra və ya bənddə qarşılaşırıq. Bu baxımdan, Molla Pənah Vəqifin yaradıcılığı səciyyəvidir:

*Hüsnün kitabını bülbüllər oxur,
Yay qaşın bağıma xədəngin toxur,
Həlqə birçəyindən yasəmən qoxur,
Bənəfsə muyinə qurban olduğum (3, s.65).*

Poetik əsərlərin dilində bəzən daha qədim hərbi sözlərin işlənməsi hallarına rast gəlirik. Bu baxımdan, “çəngəl” sözünü göstərə bilirik.

*Mürğü ruhum uçdu, rəngim saraldı,
Hüseynə çəngəlin çaldı, qayıtdı (1, s.272).*

Hərbi alət olaraq çəngəlin tarixi tunc dövrünə aid edilir (6). Bu alət tunc qarmaqdan ibarət olmuşdur. Yuxarıdakı örnəkdə aşiq sevgilisindən aldığı zərbəni çəngəllə müqayisə etmişdir.

Bəlkə də ilk baxışda hərbi sözlər “quru” görünə bilər. Lakin üslub daxilində onlar estetik gözəlliyi ilə digər sözlərdən geridə qalmır. Sözsüz ki, sözləri gözəlləşdirən üslubdur və dildə nəinki sözlərin, cümlələrin, hətta durğu işarələrinin də üslub imkanları var. Bu gün fəaliyyətinə son verilmiş elə hərbi alətlər var ki, onları ifadə edən sözlər yaşayır və buna görə bədii üslub böyük əhəmiyyətə malikdir:

*Geri sürür el köçünü,
dünya gördü sel gücünü,
var ol, Ali Baş Komandan -
yənə doğma Qarabağın
öz sahibi oldu Vətən! (4).*

Dildə elə hərbi sözlər vardır ki, sonradan yaranmışdır. Əslində, araşdırmalar hərbi sözlərin əvvəl, hərbi ifadələrin isə sonra yarandığını təsdiq edir. Qədim türklərdə “komutan” sözünün işlənməsi uzaq tarixlə əsləşir. Bizim dilimizdə bu söz “komandan” şəklində işlənir. Və “ali baş komandan” ifadəsi nisbətən gəncdir. Son dövrün poetik əsərlərində bu ifadə ilə tez-tez qarşılaşırıq:

*Zülmət getdi Qarabağdan,
ömrünü çıraqla elədin,
var ol, Ali Baş Komandan -
çox günahkar nəsillərin
üzlərini ağ elədin! (4).*

Bədii dildə üslub məqsədi ilə ən çox işlənən leksik-qrammatik vahidlər “qılınc”, “ox”, “yay” olsa da, onlar bənətmə və ya digər bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi diqqəti cəlb edir. Lakin poetik dildə öz həqiqi anlamında işlənən hərbi sözlərə də rast gəlirik. Bu mənada, “zəfər” və “qələbə” sözləri xarakterikdir:

*Səninlə birlikdə taleyimizə
qızilla yazılar Sərkərdə adı,
qırıcı təyyarə, tank öz yerində -
Qələbə piyada ayağındadı! (4).*

Göründüyü kimi, şerin bir bəndində dörd ədəd (sərkərdə, qırıcı təyyarə, tank, qələbə) hərbi məzmun daşıyan dil vahidi işlənmişdir. Bu, dildə hərbi sözlərin işlənmə kəmiyyəti ilə yanaşı, üslub keyfiyyətini də təsdiq edir.

“Qələbə” mənşə baxımından alınma olsa da, dilimizdə, xüsusilə də bədii üslubda aktiv mövqeli dil vahidlərindəndir:

*Qələbə - Yurduma Tac qoyulan gün,
var olsun zabitim, var ol, əsgərim,
imkanım olsaydı hər döyüşünün
ayağı altında qurban kəsərdim! (4).*

Dildə “qələbə”nin sinonimi olaraq “zəfər” sözündən də istifadə edilir. Hər iki söz ərəb mənşəli olsa da, məna baxımından “zəfər” daha səciyyəvidir. “Qələbə” “qalib gəlmə, üstün gəlmə, üstünlük” deməkdir (2, s.116). “Zəfər” isə “məqsədə yetişmə”, “nail olma”, “müvəffəqiyyət”, “qalibiyyət” mənalarını verir (2, s.217). Son dövrün bədii dilində bu söz fəallığı ilə seçilir:

*Göz var - otuz ildir, inan ki, yatmır,
zəfər ümitsizin ağına batmır.
Misralar hönkürdüm Şuşaya çatmır,
mərmə bağıranda haray nədir ki? (4).*

Yuxarıdakı nümunədə “topdan atılan güllə” anlamını daşıyan “mərmə” sözünün fəallığı da çağdaş dövrümüzdə yazılan əsərlərdə diqqəti cəlb edir.

Atəş gücünə malik olan, təhlükəli, zirehli döyüş vasitəsi olan tankın bədii dilə gətirilməsi tarixi XX yüzilliklə bağlıdır. Belə ki, ilk tank Böyük Britaniyada Birinci dünya müharibəsində istifadə edildiyindən onun dildə işlənməsi də həmin dövrdən başlayıb. Bədii dildə bu sözdən istifadə olunsa da, söz həqiqi mənasından uzaqlaşmır.

Poetik dildə hərbi sözlərdən başqa, hərbi ifadələrin də müəyyən qədər mövqeyi vardır. Bu cəhətdən, aşağıdakı bədii nümunədə işlənmiş “düşmən həmlələri” III növ təyini söz birləşməsinə göstərmək olar:

*Sındı düşmən həmlələri,
həm qırıldı, həm qovuldu,
nəvələr mərd kişilərin
soy-kökünə layiq oldu... (4).*

Beləliklə, bədii üslubu hərbi sözlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu sözlər dilimizin eksikasında olduğu kimi, üslubiyyatında da aktivdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Hüseyin Bozalqanlı (1863-1941) / Aşıq ədəbiyyatı antologiyası. Aşıq poeziyası. Bakı: Xalq Bank, 2017
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985
3. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
4. Vahid Əziz. Azərbaycan Qarabağ. Ədəbiyyat qəzeti, 5 noyabr, 2020
5. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 248 s.
6. <https://science.gov.az>

IV BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
firudinrzayev@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİNƏ MƏNBƏLƏR ƏSASINDA BAXIŞ

İstənilən bir xalq tarix səhnəsinə çıxmamışdan əvvəl bir tayfa kimi formalaşmaqla özünə məxsus dil formalaşdır. Bu dil tayfa varisləri artdıqca onların ümumişlək dilinə çevrilir və sonda xalq kimi tarixdə özünü təqdim edən bu qurumun sabit ifadə imkanlı dilinə çevrilir. Bu tarixi proses isə ən azı 2 minillik bir dövrü əhatə etməklə, bundan sonra tarixi təkamül hər bir tayfanın etnogenezi, dili, etnoqrafiyası və bu istiqamətdə mədəniyyətlər ortaya çıxır.

Tarixi proseslərdə əsarət altına düşmüş xalqları istər dili, istərsə də bu xalqa məxsus mədəniyyət güclü təsirlərə məruz qalır. Adımız və dilimiz m.ö. V-IV minilliklərin süzgülündən keçib gələrək bir təkamül prosesində təşəkkül tapsa da, əski qaynaqlar nəzərə alınmadan T.Hacıyev və K.Nərimanoğlunun da doğru olaraq qeyd etdiyi kimi XI əsrdə Xətib Təbrizinin həmyerlisi ilə danışığına maraq göstərən Əbül Ülanın “Siz hansı dildə danışırıdınız” sualına “Azərbaycan dilində” cavabını əsas götürən rus siyasəti Azərbaycan dilinin formalaşması tarixini XI əsrə aid etmişdir (3, s. 9). Təbii ki, bütün bunlar bir siyasi oyun idi və biz bu fikirləri təkzib edə yəterincə tarixi faktlarla qarşılaşırıq.

Sovetlər dövrü yazılmış ensiklopedik qaynaqlara diqqət etdikdə, Bütöv Azərbaycan ərazisində (Şimal, Cənub, Qərb. Bunlar Bütöv Azərbaycan olacaq! –F.R.) m.ö. IV minillikdən formalaşmış Aras, Aratta, Mitan, Manna, Atropatena, Albaniya kimi dövlətlərimizi, onları formalaşdıran As, Hürri, Kutı, Türükkü, Naxər, Şu və s. bu kimi 50-dən yuxarı türk Azərbaycan tayfalarını görürük (9, 10). Bu dövlət və bir ittifaqda olan tayfaların, daha sonra xalqın dili, Azərbaycan dili olmuşdur.

Eramızın XII-XV əsrlərində də ərazimizdə rəsmi dil olan Asər-Azərbaycan türklərinin dilinin yayım arealı rus siyasi fikrini tam olaraq təkzib edir. Mənbələr Avropa səyyahları Rafael dü Man, Ugelberq Kekberq, Adem Alyri, Öjen Flanden, Paskal Kostun yazıları ilə fərqli baxışlar ortaya çıxarır. Burada Azərbaycan dilinin “Ön Asiya”-Azərbaycan, “Kiçik Asiya”-Türkiyə və “Orta Asiya” kimi göstərilən türk ərazilərində aparıcı dil olduğu, bu yazılarda bütün Qafqazda; fars və gürcülər arasında, İranın ortasında-İsfahanda yerləşən sarayda xüsusi rütbəyə malik adamların içərisində, Suriya, İraq yaxaları, Rusiya bazarları, Osmanlı imperatorluğu və Krım türkləri arasında bu dil geniş yayılan ümum ünsiyyət vasitəsi kimi göstərilmişdir (12).

Bu dilin sahibləri, bu dillə yanaşı öz inancları, həm də öz mədəniyyəti ilə bu ərazilərə yayılmışdır. Doğrudanmı XI əsrdə formalaşmış bir dil az bir zaman kəsiyində bu qədər geniş ərazilərdə yayılmaq gücündə idi? Əlbəttə ki, yox.

Bu dilin daha çox ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi, eləcə də onun az qala ümum türklərdə ünsiyyət vasitəsi olması səbəbi əsasən aşağıdakı amillərlə bağlı olmuşdur ki, bunlara diqqət etməyi də elmi baxımdan dəyərli hesab edirik:

1. Bütöv Azərbaycan, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazisi özünün çox qədim bir tarixə məxsus arxeoloji, etnoqrafik, toponimik sistemi ilə dünya sivilizasiyası mərkəzlərində xüsusi yeri olan ərazilərdən biri olduğunu tam təsdiq edir.

2. Miladdan öncəki minilliklərdən İpək Yolu üzərində yerləşmiş qədim Naxər-Naxçıvan ölkəsi, beynəlxalq aləmlə sıx əlaqəsi olmaqla, Azərbaycan dilinin və onun mifik təfəkkürünün mərkəzlərindən biri olmaqla, bu dili və bu mifik inancı ümumtürk arealına qədər daşıya bilmişdir.

3. Dəclə, Fərat çayları arası və ətrafında yerləşən əski Şümer, Akkad, Assur, Hett, Axxiyava və s. dövlətlərin mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan bu qədim diyar, öz dili və mifik inancı mədəniyyəti ilə bu ərazilərə də öz təsirini göstərə bilmişdir ki, göstərilən dövlət dilləri də türk-Azərbaycan sözləri ilə zəngindir.

4. Ərazinin etnogenezi tarixində mühüm rolu olmuş və çoxsaylı qaynaqlarda tarixi proseslərin

iştirakçıları olmaqla bu qədim diyarda m.ö. VI-I minilliklərdə yaşamış qədim as, türükkü, kuti, lulubu, naxər, hürü şu, koman, subər və b. prototürklər bu dilin sahibləri olmaqla öz dillərini hələ m.ö. VIII minillikdən Azərbaycan dilində formalaşdırmışlar.

5. Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan ərazilərində adları m.ö. VI-IV minilliklərdə tarixə düşən göstərilən prototürklərin II-I minilliklər və sonrakı dövrlər şimal, eləcə də şərq və qərb türklərində adlarının çəkilməsi ilk tarixi köçlərin Cənubdan Şimala olduğunu təsdiq edir və bu dil şimala doğru yayılır.

Bu faktlar Azərbaycan dilinin çox geniş bir arealda yayılma səbəbini sübut edən amillər ola bilər ki, bu ən azı 8 minillik bir tarixi dövrü əhatə etməlidir və bu faktları sübut edən mənbə və tarixi faktların mövcud olması əsas sayıla bilər.

Qədim mənbələrdə dilimiz

Azərbaycan dilinin mükəmməl bir şəkildə formalaşması tarixi prosesi, onun geniş arealda ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi zamanı çox qədim dövrlərin ictimai-siyasi hadisəsində yeri ən azı m.ö. IV minillikdən artıq bir tarixlə səsləşməkdədir.

Xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, m.ö. IX əsrdən eramızın IX əsrinə kimi olan hadisələri özündə cəmləşdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanımızdakı dilimizin ümumişlək forması, onun şeir üslubunda yazılma amilinin keçdiyi təkamül yolu, m.ö. XV yüz ilə aid “Oğuznamə”dəki boyların nə tarixi, nə də dili geniş tədqiq olunmamış, burada şeir mükəmməlliyinin səbəbi araşdırılmamışdır. Lakin bizim IX, XI əsrlərə aid edilmiş “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanımızda yer alan müəyyən hadisələr heç də bu dövrlərə aid deyil. Dastanın şeir üslubunda yazılışı, buradakı çoban və mələk izdivacından (şər və xeyir) Təpəgözün doğulması, Dəli Domrulla Əzrailin güləşi və insanın şər ruh üzərində qalibiyyəti kimi tarixi faktlar Ana dilimizin və dövlət adımızın İslam dinindən xeyli əvvəl mövcud olub, m.ö. X əsrdən eramızın IX əsrinə kimi olan hadisələri özündə cəmləşdirdiyini, dilimizin sabit formasını göstərir (4, s.177-182). Eyni motivlərə “Oğuznamə”nin Uyğur variantındakı hadisələrdə də rast gəlirik. Biz M.Şerbakın “Oğuznamə”nin araşdırması zamanı təhlilinə diqqət etdikdə, burada bir variant- bir görünüşlə qarşılaşırıq. O, “Oğuznamə” əsərindən “...**Oşul ki andağ korui uq erdi kim, kulsa kok tenri kule tutur; y(ı)ğlasa, kök tenri y(ı)ğlaya tutur**” götürdüyü bu cümlənin tərcüməsini “o qız o qədər gözəl idi ki, gülsə idi mavi göy güldü, ağlasa idi, mavi göy ağlardı..” (11, s. 6-7). Əgər diqqət etsək, burada da rus siyasətinə xidmət edən müəllif heç bir mənbə məlumatına istinad etmədən bu ifadədə Tanrı sözünü çıxır. Azərbaycan dilində bir qədər arxaik sözlərlə işlənmiş bu cümlədə “O Qız o qədər gözəl idi ki, gülsə Göy Tanrısı gülər, ağlasa Göy Tanrısı ağlardı” ifadəsini görürük. Bu isə xalqımızın Tanrıçılıq inancı dövründə bitkin, ifadəli Ana dilinə sahib olduğunu bir daha ortaya çıxarır (-F.R.). Bu m.ö. minilliklərdə dilimizin tam ifadə üslubunu göstərir. Biz qədim mənbələrə diqqət etdikdə, Axxiyava, Het, Assur, Yunan yazılarında m.ö. VI-IV minilliklərdə adı “Asmaq”, “Matu Naxru”, “Matu Kutı”, “Matu Hürü”, “Matu Türükkü”, Göytürk yazılarında “As budın”, Etrüsk, Kuşay, Kutay, Türk kimi tayfa adlarının təkrarını dilimizdə olan sözlərin eynilə bu mənbələrdə təkrarını görürük (5-6). İstər Asər-Azər türklərinin, istərsə də göstərdiyimiz qədim prototürk tayfa ittifaqlarının mövcud olduqları dövrə istinad etsək, bu dil tarixi ən azı 7 min illik bir dövrü əhatə edir. Bütün bu amillərə, eləcə də qədim mənbə və antik müəlliflərin əsərlərinə nəzər saldıqda Azərbaycan dilinin çox geniş bir ərazidə, İki çay arası ərazilərinin yazılı mətnlərində belə yer aldığını görürük.

Bu dilin m.ö. minilliklərdə tam sabit dilə çevrildiyini biz şifahi xalq ədəbiyyatımızın bayatılarında da izləyirik. Ekspedisiyalar zamanı yaşlı nəsilədən eşitdiyimiz bayatılarda da dil qədimliyimiz özünü göstərməkdədir. Əgər aşağıdakı bu

*Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni,
Yada kölə olunca
Salla məzara məni...*

bayatısının məzmununa diqqət etsək, burada Xəzər türklərinin Azərbaycan ərazilərində hakim qurum olduğu bildirilir və onların tarixi proseslərdə iştirakı m.ö. IX əsrdə göstərilir (Qeybullayev, 1991, s.14, 41), ki, bu bayatı 2900 il əvvəl

*Hun dağına,
Lənət bu hun dağına.
Balam əlimdən getdi,
Dərd yığdım qundağına.*

bayatısında isə hunların tarixi Atropatena dövləti dövründən bir qədər əvvələ m.ö. VII əsrdə 2700 ilə söykənir və tam olaraq anlaşılır. Heç bir tərcümə olmadan bizə çatan bu şifahi xalq janrında hadisələr görüldüyü kimi dilimizin hələ quldarlıq dövrü və ondan əvvəllər də bu cür işlək şəkildə olması, ədəbiyyatımızın belə bu dövrlərdə janr xüsusiyyətlərinə malikliyi onun ən azı m.ö. III minilliklərdən tam formalaşdığını təsdiq edir. Azərbaycan dilinin Bəsrə körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə qədər xalqımızın və başqa xalqların da dillərinə təsir etməsi haqda xeyli tarixi faktlar mövcuddur.

Bəs Asər-Azər türklərinin m.ö. ən azı VI-IV minilliklərdə yaşadıklarına dair hər hansı bir tarixi mənbə və ya yazılı bir fakt mövcuddurmu?

Biz qədim yazılara dair aparılmış tədqiqatları araşdırarkən, xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edən dilimizlə bağlı bir məlumata rast gəlirik. Öz yaradıcılığında qədim yazı nümunələri ilə məşğul olan əcnəbi alim İoqaness Fridrixin yazılarında əski dövrlərə aid yazılar haqqında bir ifadəyə rast gəlirik. O, Turdetan sözünün izahı zamanı bu sözü **Tört As** kimi göstərir və **onların əlifba tarixini m.ö. VI minilliyə aid edir** (2, s.119). Xüsusi olaraq qeyd edək ki, Strabon turdilərini **As birliyinə** daxil edir və turdilərini asların varisləri hesab edir (8, s. 137-138).

Bütün bu mövcud mənbə məlumatlarına istinadən bu tarixi faktlar bir daha dilimizin çox qədim bir dövrlə bağlılığını sübut edir. Bu istiqamətdə öz araşdırmalarımız zamanı əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən, turdilərlə bərabər **Asər türklərinin** də çox əskilərə söykənən **Osk-Ask əlifbaları** olduğuna təsadüf edirik. Aşağıda iki variantda göstərilən hərf-ışarələr tərəfimizdən C.Cəfərovun monoqrafiyasında olan əlifba nümunələrinə istinadən əldə işlənmişdir.

A A - a	Z Z - z	N - a	M - m
B B - b	V V - u	B - b	N - n
X(x) - x/k	U - ü	X(x) - q	P - p
R - d	J J - v	R - d	D - z
E E - e	I - s	E - e	Z - z
T - t	θ θ - h	J - v	T - t
K K - k	π π - p	I(i) - z	V - u
L L - l	T T - t	θ - h	θ - f
M M - m	- l - i	I - i	T - t
N N - n	θ θ - f	K - k	V - ü
D D - z	o - o		

Biz M.Şahtaxtılıının yeni əlifba konsepsiyası haqqındakı yazımızda da bu məsələyə toxunmaqla **As** əlifbası ilə türk tamğa, hərf və ışıarələrini, ərazilərimizdən tapılan yazı nümunələrinin müqayisələrini vermiş, buradakı ışıarələrin eyni bir kökdən gəldiyinə, eləcə də başqa bir yazımızda asların hələ m.ö. VI minillikdə əlifbaya sahib olduqlarına dair elmi dəlillər də göstərmişik (6, 7). **Bu ışıarələrin ən azı 7 min il bundan əvvəllər istifadə olunan qədim bir türk Asər-Azər soyunun ışıarələri olduğunu unutmamalıyıq.** Göstərilən bu mənbə məlumatlarını müqayisə edərək, buradakı bəzi məqamlara bir

qədər də ətraflı baxmaq istərdik. Göründüyü kimi Strabon “Dört asların” hələ m.ö. VI minillikdə əlifbaya sahibliklərini göstərməklə, As boylarının varisləri hesab edir və bu fikri İoqaness Fridrix də təkrar edir. Əgər Dörd aslar As türklərinin varisləridirsə, o zaman aslar necə V minilliyə aid oluna bilərlər? Deməli As türkləri Dörd asların yaşadığı dövrdən ən azı 3 min il öncə tarix səhnəsində ilkin tayfa olaraq yer almış, o dövrdə tarixi proseslərdə iştirak etmişlər (-F.R.).

Bu əlifba işarələri ilə bağlı C.Cəfərov da geniş araşdırmalar apararaq, öz kitabında bəzi əski yazı nümunələrini və qədim **Osk** əlifbasını göstərmiş, onların m.ö. V minilliklərdə yaşaması haqqında geniş araşdırma apararaq, xeyli sayda mənbələrə istinadən As türklərinin tarixinə, onların sahib olduğu əlifba işarələrini də faktlar əsasında açıqlamışdır (1, s. 91-63, 104-108).

As əlifbası yazı işarələrinə diqqət etdikdə, biz bu işarələrin Finikiya, latın, gürcü, və başqa xalqların yazı işarələrinin də formalaşmasına təsir etdiyini görürük. Əlimizdə olan bu əlifba sisteminə daxil olan işarələr Qobustan, Kəlbəcər, Pirallahı, Təbriz, Nüvədi, Gəmiqaya və başqa ərazilərimizdən tapılan yazı işarələrində də öz əksini tapmaqdadır. Nüvədi isə bildiyimiz kimi Naxçıvanın Şorlut nahiyəsinə daxil idi və 1920-ci ilə qədər bu tərkibdə qalmışdır.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd edək ki, Naxçıvan ərazisində “Oğlanqala” qədim yaşayış yerindən aşkarlanan mixi yazı tədqiqatçılar tərəfindən “həcm” işarəsi kimi qəbul olunmuşdur. Lakin onun qədim As əlifbası ilə müqayisəsi nədənsə **As kın-** “As qalası” kimi oxunuşu tamamlayır. **Fikrimizcə bu mixi yazı aslara aid yazıdır və hələ m.ö. VI minillikdən qədim Asər-Azərbaycan torpağının bütün ərazilərində istifadə edilmişdir (-F.R.).**

Dilimiz uğrunda mücadilə

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi sovetlər siyasəti nəticəsində dilimiz son dövrlərə aid edilmiş, lakin, hazırkı müstəqil dövlətçiliyimizdə ana dilimizin inkişafı və təkmilləşməsi üçün hər cür şərait və dövlət qayğısı göstərilmişdir. Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, çoxsaylı işğallar, əsasən də ərəb, rus təsirinə məruz qalma səbəbindən dilimizdə xeyli ərəb, rus sözlərinin izləri qalmaqdadır. Bütün bu tarixi dövrlərdə ziyalılarımız bu dilin yaşaması, dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi üçün mübarizə aparmış, onun saflığı, əbədiyaşarlığı üçün səy göstərmişlər.

Məhz belə bir xaosda ilk dəfə hakimiyyətə gələn dünya şöhrətli siyasi xadim, Heydər Əliyev hakim rus dili “böyüklüyünü” tamamilə alt-üst etmiş, Azərbaycan dilini Dövlət Dili səviyyəsinə qaldırmışdır. 1969-cu il Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaranmasının 50 illik yubileyində bu mifi qıraraq Azərbaycan dilində çıxış edən ümummilli liderin çıxışı həm daxilimizdə, həm də Ukrayna, Belorusiya, RSFSR və digər müttəfiq respublikaların MK katibləri tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Lakin böyük siyasi xadim **“yəqin siz öz dilinizi sevmirsiniz”** cavabı ilə onları susdurmuş, 1977-ci ildə Azərbaycan dili dövlət dili kimi Konstitusiyamızın 73-cü maddəsində öz əksini tapmışdır.

Bu Azərbaycan xalqının dilini dövlət dili elan etməsi və Moskvaya, SSSR birliyinə meydan oxuması idi. Bundan sonra “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın 4 cildə nəşri, dilçiliyimizin, bununla yanaşı tariximizin öyrənilməsi istiqamətində çoxsaylı qərar və sərəncamlar ümummilli liderin Siyasi Büroya qatılmasına qədər davam etmişdir.

Hakimiyyətə qayıdışının ikinci mərhələsində isə (1993-2003) biri-birindən gərəkli fərman və sərəncamlar fəvqündə dilimizin “Azərbaycan dili” şəklində Milli Məclis səviyyəsində qəbulu, Latın qrafikasına keçid, dövlət və elmi istiqamətdə bu dil yönündən aparılan islahatlar, tarix və dilçiliyə dair əsərlərin, dövlət əhəmiyyətli sənəd və kitabların və s. yenidən nəşri min ildə keçmədiyimiz yolun on ildəki qeyri-adi hadisəsi idi. Bütün bunlar ağılsız tarixi təkamülün, Heydər Əliyev qətiyyətinin siyasi sədlər üzərində qalibiyyət təntənəsi idi.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu gün dilimizin ayrı-ayrı istiqamətlərinin geniş tədqiqi milli kökümüze qayıdışın bariz nümunəsidir ki, bu dilimizin tarixinə dair yeni qiymətli materiallar üzə çıxarır. Biz adət və ənənələrimizi, davranış qaydaları və əxlaqi keyfiyyətlərimizi qorumaqla bərabər, bunları əlimizdən alan yad geyim, musiqi, yad davranış kimi adətlərdən yayınmalı türkcülüyümüzü qorunmaqla yanaşı min illəri adlayıb gəlmiş ANA DİLİMİZƏ də sahib çıxıb, öz mədəniyyətimizi xarici dövlətlərə aşılamağa çalışmalıyıq.

Babalarımızdan bizə miras qalan Azərbaycan dili ana dilimiz olaraq həmişə yaşayacaq və bu

10 minillik dilimiz, millətimizin ünsiyyət vasitəsinə xidmət edəcəkdir. Babalarımızdan qalma bir məsəl də var: **“Su gələn arxa bir də gələr!”**. Biz inanırıq ki, torpaqlarımızdan qoparılmış İrəvan xanlığı, Cənub Azərbaycanımız, Dərbənd, Mahaçqala bölgələrimiz bütünlükdə geri qayıdacaq. Bir zamanlar bütün Qafqazın, eləcə də Gürcüstan, Osmanlı dövləti içərilərində və Rusiyanın bazarlarında ünsiyyət vasitəsi olmuş ANA Dilimiz yenə o ucalıqdan bizə baxacaqdır!

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s.
2. Фридрих Иоганнес. История письма. Москва: Наука. 1979, 911 с.
3. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı: Maarif, 1983, 187 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Rzayev F.H. Məmmədağa Şahtaxtlının əlifba məsələlərində türkçülük./Məmmədağa Şahtaxtlı, taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, s. 61-80
7. Rzayev F.H. Naхçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c. Bakı: ADPU, 528 s.
8. Страбон. 1964, География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г.А.Стратановского. Москва: Наука, 2013, 941 с.
9. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
10. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.
11. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Москва: Наука, 1959, 320 с.
12. <http://senet.az>

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB-MƏSƏLLƏRİN FƏRQLİ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ MÜASİR BAXIŞ

Bədii söz sənətimizin misilsiz inciləri olan mənəvi sərvətlər içərisində şifahi xalq ədəbiyyatımız – folklorumuz özünəməxsus yerə və qədim tarixi köklərə malikdir.

Şifahi söz sərvətimizin ən dəyərli, qiymətli incilərindən biri də atalar sözləri, zərbi məsəllərdir. Xalq ədəbiyyatının böyük bir hissəsini təşkil edən lirik poeziyamızda bu söz incilərimizin öz yeri, öz mövqeyi vardır. Azərbaycan sənətkarları, söz sənətkarları bəzən atalar sözlərini “ibrətamiz söz”, “hikmətli söz”, “qanadlı söz”, “həkimanə söz”, “sözlərin soltanı”, “söz mirvarisi”, “ipə-sapa düzülməmiş incilər”, “dilin gülzarı”, “qızıl söz”, “tərbiyəvi söz” və s. kimi qiymətləndirmiş, dəyərləndirmişlər. Bu sözlərin hər birini layiqli, təmtəraqlı tərif hesab etmək olar. Lakin bu sözləri tam, qənaətbəxş tərif hesab etmək olmaz. Çünki, atalar sözləri və zərbi-məsəllər həyatımızın müxtəlif zamanları üçün ibrətamiz məzmunlu kəlam, hikmətli sözlər, xalq müdrikliliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsidir.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı janrlar üzrə toplanması, tədqiq edilməsi, nəşr olunması hər zaman geniş oxucu kütləsi arasında maraqla qarşılanmışdır. Azərbaycan folkloru ucubacağı görünməyən sonsuz bir ümmandır. Bu ümmanın hər qatında xalqımızın adət-ənənəsi, dünyagörüşü, dilimizin zənginliyi, saflığı, milliliyi əks etdirilmişdir. Bu bənzərsiz, qiymətli söz incilərini üzə çıxarmaq, onları itib-batmağa qoymamaq, dilimizin zəngin söz incilərini gələcək nəsillərə düzgün çatdırmaq vacib məsələlərdən biridir.

Ulu babalarımızın, müdriklərimizin yaratdıqları nağıllar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, lətifələr, bayatılar, laylalar, xalq mərasimləri, tapmacalar, yanıltmaclar və s. bu kimi söz xəzinələri tarixi baxımdan çox-çox qədimlərə dayanır. Lakin belə “xəzinə”nin toplanması, tədqiqi məsələləri bu gün də günümüzün aktual problemlərindəndir.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər xalqın həyat və məişəti, adət-ənənəsi, canlı danışmaq dilinin bütün incəliklərini özündə əks etdirən qiymətli bir xəzinədir.

Eldə belə bir ifadə vardır: - üç hadisə: adamın “öz sözü” - söhbətdə, “özgə sözü” - şeyiədə, “el sözü” - folklorlarda üzə çıxır. Bu üç hadisə bir-biri ilə ardıcıl pillə təşkil edir.

Bildiyimiz kimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizin toplanması, nəşri məsələləri ilə əsrin ortalarından başlayaraq bir çox ziyalılarımız, H.Zərdabi, E.Sultanov, M.Qəmərli, S.Vəlibəyov və sairələri zəngin ədəbiyyatımızın toplanıb nəşr olunmasında böyük xidmətlər göstərmişlər.

İnsan özünü əhatə edən gerçəkliyi dərk etdikdən sonra gerçəklikdəki bütün hadisələri də dərk etmiş, onları biri-birindən fərqləndirməyə başlamışdır. Bununla da əşyalar, hadisələr haqqında təsəvvür yaranmış və onlara müxtəlif adlar verilmişdir. Yaranan hər bir məsəl, atalar sözü öz mahiyyəti etibarilə maddi aləmdə baş verən oxşar hadisələrin adları ilə bağlıdır. Məsələn:

Çalağan göydə dolanır, cücənin ürəyi bulanır.

Qızıl adla, qadın qızılla, kişi qadınla sınınar.

Daşı deşən suyun qüvvəti deyil, damlaların davamlılığıdır.

Çiçəyi elə gözəl, elə incə edən onun torpaqdan çıxanda çəkdiyi əzabıdır.

Duz Duz dağda, eşşək naxırda, sən duz alan çağırırsan.

Yağım yaxşı yağdır, heyif ki, it dərisindədir.

Qərrib quşun yuvası olmaz.

İlanla çayanın dostluğundan ancaq şər çıxar.

İlan hara əyri getsə də, öz yuvasına düz gedər və s.

Göstərilən bu nümunələrdə xalqımızın adət-ənənələri, özünə xas olan incəlikləri, milli mentaliteti rəngarəng boyalarla öz əksini tapmış, ədəbi dilin zənginləşməsində, dilin söz xəzinəsinin qorunub saxlanması folklorun böyük əhəmiyyət kəsb etməsi bir daha sübuta yetirilmişdir.

Bir çox hallarda dilimizin söz incilərinin-atalar sözləri və məsəllərin xalq dilində yanlış ifadə olunmasına rast gəlirik. Belə xalq deyimlərinin ağızdan-ağıza keçərək, müəyyən fonetik dəyişikliyə uğradılaraq onların leksik-semantik mənalılarında dəyişmələr olduğunun şahidi oluruq. Məqalədə belə təhrif olunmuş atalar sözləri və zərbi-məsəllərin leksik-semantik mənalılarının açılması, belə söz

incilərinin yanlış olaraq işlənməsinin qarşısının alınması üçün lazımı qədər izah verməyə çalışmışıq. Məsələn, dilimizdə tez-tez işlədilən:

*Eşşək nə qanır zəfəran nədir.
Su kiçiyin, yol böyüyündür.
Həmişə Mazan, bir dəfə Ramazan,
Bəlkəni əkiblər bitməyib və ya,
Bəlkəni əkiblər şənbəllə bitib-*

(Naxçıvan dialektində, xüsusilə, Culfa, Ordubad dialektlərində şənbəllə - əkilən yem otu mənasında işlənməmişdir) və s. bu kimi yanlış ifadə edilən atalar sözləri, məsəllər vardır. Ancaq bu söz inciləri əslində

*Eşşək nə qanır zər palan nədir
Suç (yəni, qəbahət, günah) kiçiyin, yol böyüyündür
Həmişə Şaban, bir dəfə Ramazan (bu, aylara işarədir)*

Bəlgəni əkiblər bitməyib – formasındadır. Burada “bəlgə” əsasən əkin yerlərində istifadə olunan yol, iz mənasında dildə işlənməkdədir. Xalq arasında ” bəlkə,” “bəlkəni əkiblər bitməyib” formasında işlənir.

“Arvadın şərikli olsun, malın şərikli olmasın” zərbi məsəlində baş verən səs dəyişməsi sözün tamamilə yanlış anlaşılmasına səbəb olur. Əslində isə məsəl belədir: “Arvadın şərikli olsun, malın şərikli olmasın”. Burada “arvat” ölçü, çəki daşdır. Tərəziyə qoyulub çəki vahidini ölçmək üçün istifadə edilən əşya, daş.

Əlbəttə, yazılı ədəbiyyatımızda belə ifadələr düzgün yazılmış, onların leksik-semantik mənalari izah edilmişdir. Lakin ağız ədəbiyyatında bu söz incilərinin tələffüzündə bəzi dəyişiklərə yol verilir. Belə ifadələrin işlənməsinə diqqət etsək, fonetik baxımdan səs tərkiblərində dəyişiklik etməsək, gələcək nəsillərə düzgün çatdırırıq, onların daxili mənalari itməz və ya dəyişməz olaraq qalar.

Ümumiyyətlə, ulu babalarımızın, müdrik ağsaqqallarımızın yaratdıqları şifahi xalq ədəbiyyati nümunələri, atalar sözləri, zərb-məsəllər əsrlər boyu müdriklik çeşməsi olmuşdur və zaman keçdikcə bu nümunələr bir güzgü kimi xalqın həyatını, mədəniyyətini, bütün səciyyəvi cəhətlərini, özünəməxsus əlamətlərini əks etdirmişdir.

Xalqımızın hikməti ilə yaranan atalar sözü və məsəllərə dəyərli kəlam – “İpə-sapa düzülməmiş incilər” deyirlər. Həqiqətən də bunların hər biri bir incidir, xalqımız bunları yüzillər boyu yaratmış, yaşatmış bu gün də yaşadır. Atalar sözləri doğrudan da ipə-sapa düzülməmişdir, ağızdan-ağıza keçir, dildən-dilə gəzir, söz sərrafları, müdrik babalar, ağbırək nənələr, el-oba bu incilərin yeni nümunələrini yaradır, bu zəka və söz sənətini daim cavan, təzətər saxlayırlar. Bu inciləri nə qədər toplasaq da sonu – nəhayəti yoxdur, gah bu kənddə, gah o qəsəbədə, gah bir məclisdə və ya söhbətdə elə bir inciye rast gəlirsən, elə bir hikmətli söz eşidirsən ki, dərin mənaya, az sözdəki böyük ifadəyə, yığcam ifadədəki həqiqətə heyran qalırsan. Həm də qürurlanırsan ki, təmsil etdiyən xalq nə qədər istedadlı, nə qədər ağıllı, nə qədər böyük zəka və hikmət sahibidir.

Müasir dövrümüzdə söz “çeynəyən” çox, söz deyən azdır. Odur ki, müdrik atalar sözlərinin qədrini bilmək, onları misqal-misqal toplayıb gələcək nəsillərə ötürmək lazımdır.

Yoxsa atalar demişkən – dama-dama göl olar, dada-dada heç!

Xalq şairi B.Vahabzadə yazırdı:

*Atalar sözü öyüddür bizə
Yüz illər, min illər deyiləcəkdir,
Elə yaxşılığı, sən at dənizə
Bahıq bilməsə də xalq biləcəkdir!...*

Atalar sözləri, məsəllər xalq zəkasının məhsuludur. Bayatılarda, laylalarda, şifahi xalq sənətində, klassiklərin, ədəbiyyatşünasların, şair və yazıçıların dilində belə kəlamlar həm fərdi olaraq yaranıb, həm də geniş istifadə olunub.

Atalar sözləri və zərbi məsəllər əslində həyatın müxtəlif məsələlərinə aid ibrətamiz məzmunlu, qısa kəlam, hikmətli sözlərdir. Belə ifadələr xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi, əsrlər boyu yaranmış, dildən-dilə keçərək daha da təkmilləşmiş, cilalanmış vahidlərdir.

Atalar sözü xalqın poetik yaradıcılığının janrlarından biridir, məntiqi cəhətdən tamamlanmış, ibrətamiz ifadələrdir. Xalqın dilində çox istifadə olunur və dilə rəvnəq verir. Zaman keçsə də öz işləkliyini, müasirliyini itirmir.

Dilimizdə olan atalar sözləri və zərbi məsəllərə bəzən biganə münasibət bəslənir və yaxud, belə ifadələrin mənasını bilmədikləri üçün ona köhnəlmiş, arxaıkləşmiş, əhəmiyyətsiz ifadələr olduğunu deyirlər. Bəzi isanlarda, xüsusilə, gənclərdə bu fikir isə atalar sözünün semantikasını, burada nədən danışıldığını bilmədikləri üçün yaranır.

Müasir oxucu, müasir gənclik üçün bu ifadələr aydın olmur, onlar üçün qaranlıq qalır. Məsələn, dilimizdə belə bir məsəl vardır: “Ölüm haqdan, kəfən Məmməd Cəfərbəydən”. Əslində bu həqiqətən olmuş bir hadisədir. 1882-ci ildə Ramana kəndində xəstəlik yayılır, vəba xəstəliyi. Dünyasını dəyişənlərin öz paltarları ilə dəfnini görəndə M.Cəfərbəy top-top ağ parça alıb ehsan adı ilə ölənlərin yaxınlarına verir ki, ölümlərini kəfənləyib dəfn etsinlər. Beləliklə də xalqın dərdinə qalır, onlara köməlik göstərir. Bu məsəl də elə o zamandan dilə gəlib, hazırda da işləkliyini saxlayır.

Atalar sözü müxtəlif qisimdə özünü göstərir. Bəziləri eyhamla deyilən atalar sözüdür. Buraya məsəl, lətifə və tapmacalar daxildir. Eyhamsız deyilən atalar sözü isə öyüd, nəsihət, məsləhətlərdir. Məsələn, dilimizdə tez-tez rast gəldiyimiz “Özgəyə quyu qazan özü düşər” eyhamsız deyilən sözləmdir. Bu məsəl halihazırda dilimizdə əvvəlki formasını itirir: “Gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən” fikrimizcə məsəlin bu qədim variantı daha doğru, daha mənalı işlənmişdir.

Azərbaycan dilində hər hansı bir atalar sözü, zərbi-məsəli səciyyəyəndirəkən vahid, sadə meyardan istifadə edilir: “Məsəl var, deyərlər ki...”

Məsəl var deyərlər ki, Mollaya dedilər: Ay molla alacaqla işin necədir? –dedi: “Alıcı quş kimi”. Dedilər verəcəklə aran necədi? –dedi: “Başına söz qəhətdir?!”

Onu da qeyd edək ki, bu məsəl “Al molla deyil ki, ver molladır” formasında da dilimizdə işlənir.

Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığı elə bir “qaynar bulaqdır” ki, onu sətir-sətir araşdırıb təhlil edərkən çox maraqlı və biraz da mübahisəli məqamlar ortaya çıxır.

Ata-babalarımız tarix boyu bir çox xalqlarla arası kəsilməyən təmasda yaşamış, bu ünsiyyət nəticəsində maraqlı dil faktları, atalar sözləri, zərbi məsəllər yaranmışdır. Elə buna görə də dilimizdə “milli” və “alınma” atalar sözlərinə də rast gəlirik.

“Gözələ baxmaq savabdır” məsəlini də yanlış tələffüz edərək semantik mənasına xələl gətiririk. Əslində isə “Gözəl baxmaq savabdır” olmalıdır. “İlan su içəndə belə toxunmazlar” atalar sözünü “Su içənə ilan belə toxunmaz” kimi işlədirik.

“Tələsən təndirə düşər” – Tələsən tər sinə düşər.

“O, elə bil qurd ürəyi yeyib”- ifadəsi də bəzi mənbələrdə “qoç ciyəri yeyib” formasında da işlənir.

Öküz ölər, gönü qalar, igid ölər ünü qalar – İgid ölər, adı qalar formasında dildə aktiv işlənəkdədir.

Elə bir atalar sözləri, zərb məsəllər tapmaq olmaz ki, orada sözün dərin mənasına, sözün gücünə, insanın tərbiyəsinə, mədəniyyətinə təsir etməmiş olsun.

Xalqımızın yaratdığı bu deyimlər, söz inciləri hər şeydən əvvəl, insanların tərbiyəsi, mühiti və dünyagörüşlərinin formalaşmasında, inkişaf etməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu, həm də Azərbaycan xalq ədəbiyyatının, onun dilinin rəngarəngliyindən və zənginliyindən xəbər verir. Atalar sözləri və məsəllər zaman-zaman xalqımızın yaddaş süzgəcindən keçmiş, həyat təcrübəsilə zənginləşmiş, mənasını daha da dərinləşdirib yeni mənə kəsb etmişdir. Bu nümunələr isə xalqın tükənməyən xəzinəsi, mənəvi dünyasıdır. Azərbaycan dilinin həm yazılı, həm də şifahi formaları mövcud olduğu üçün onların qarşılıqlı əlaqəsini, təsir dairəsini, leksik-semantik tutumunu müəyyənləşdirmək baxımından atalar sözləri və zərb məsəllərin tədqiqi dilimizin omonimik xüsusiyyətlərini öyrənmək cəhətdən maraqlıdır.

Dünya dillərinin bir çoxunda səs tərkiblərinin eyniliyi, müxtəlifliyi və müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik olması ilə səciyyəyəndən sözlər vardır ki, bunlar da omonimlərdir. Omonimlər Azərbaycan dilinin leksik ifadə vasitələrindən biridir. Omonimlər bəzi dillərdə çox, bəzi dillərdə isə az formada özünü göstərir. Lakin omonimlər hər bir dilin leksik sistemində aid olub, özünəməxsusluğu ilə fərqlənən kateqoriyadır. Omonimlərin dildə mövcudluğu müsbət haldır və dilin inkişafına, sözlərin mənə tutumunun genişlənməsinə, həmçinin, dilin zənginləşməsinə səbəb olan amillərdən biridir.

Dilçilər omonimləri tədqiq edərkən onların əmələ gəlmə yollarını, ifadə imkanlarını qəbul etsələr də, onların tiplərini müxtəlif formada təsnif etmiş bəziləri omonimlərin 3, bəziləri isə 4 tipinin

olduğunu göstərmişlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu bölgü aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- a) leksik omonimlər;
- b) omoformlar;
- c) omofonlar;
- d) omoqraflar;
- e) leksik-qrammatik omonimlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözləri və zərb məsəllər arasında bu dil faktları nisbətən azdır. Atalar sözlərində omonimlərin bütün məna növlərinə rast gəlmək olmur. Bununla belə tədqiqatlar göstərir ki, atalar sözləri, zərb məsəllər içərisində ən çox leksik omonimlər iştirak edir. Məsələn:

*Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol.
Suç kiçiyindir, yol böyüyün.
Düz danışan (adam) düzdə qalar.
Adam var gözdən qaçar, adam var, sözdən qaçar.
Var evi quran evi, yox evi viran evi və s.*

Bu atalar sözlərində birinci “yol” sözü numerativ söz, ikinci “yol” sözü isim, başqa bir misalda “düz” sözü zərf, başqa “düz” sözü isim, üçüncü misalda “var” sözü “mövcuddur” mənasında feil, “var” sözünün ikinci mənası zəngin, dövlətli sifəti kimi işlənmiş və bu sözlər müstəqil nitq hissələrinə aid olan leksik omonimlərdir. Onu da qeyd edək ki, Avropa dilçisi V.Radlovun əsərlərində “var” sözünün doqquz mənası şərh edilir ki, bunlardan dördünün feil olduğu göstərilir.

*Qızıl açar hər qapını açar.
Günü gündən günü əsirgər.*

Bu nümunələrdə birinci “açar” sözü isim, ikinci “açar” sözü feildir. III şəxs tək müzərdə işlənmiş və başqa bir misalda isə “günü” sözü isim, ikinci “günü” sözü isim olan “gün” sözünə “ü” təsirlik hal şəkilçisinin əlavəsi ilə birinci sözə uyğunlaşmış və leksik-qrammatik omonim əmələ gətirmişdir. Dilin inkişafında və formalaşmasında sözyaratma ən əsas və başlıca vasitələrdəndir. Azərbaycan dili zəngin leksik-semantik sistemə malik dildir. Bu isə dilimizin milli xüsusiyyətlərinə tam uyğun gəlir.

Müasir Azərbaycan dilində eyni səs tərkibinə malik olan, lakin ayrı-ayrı mənalar ifadə edən sözlər rəngarəngdir. Dilimizdə sözlərin eyni şəkildə səslənməsi lakin, müxtəlif mənalara malik olması omonimləri yaradır. Məsələn,

*At yeməyən acı otlar bitməsə yaxşıdır
Maral dərədə də otlar, təpə də.*

Bu atalar sözlərində birinci “otlar” sözü cəm şəkilçisi qəbul etmiş isim, ikinci “otlar” sözü qeyri-qəti gələcək zamanda işlənmiş, qaplılogiya hadisəsinə uğramış feildir. Bu sözlərin qrammatik şəkilçiləri düşsə, “ot” və “otla” məzmunlu sözlər alınar və o zaman bunlar omonim sözlər olmaz. Burada maraqlı doquran odur ki, bu şəkilçilər vasitəsilə sözlər omoform əmələ gətirmişdir.

*Elə kim mən çəkərəm göz bükümü,
Heç yigidə verməsin qadir tanrı göz bu günü.*

Qədim yazılı abidəmiz olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş bu məsələdə “göz bükümü” ifadəsi gözün qatlanması, gözdən məhrum olmaq mənasını, “göz bu günü” ifadəsi isə “gözün bu vəziyyətini” mənasını bildirir. Belə ifadələr səslənməsinə görə eyniyyət təşkil etdiyi üçün omofon olmuşdur.

Azərbaycan dilində bir sıra feillərin kökü ilə başqa nitq hissələri qarışdırılarkən onların omonim olması mümkün hesab edilə bilər. Bunlar Azərbaycan dilində leksik omonimlərdir, çünki kök heç bir dəyişikliyə uğramadan müəyyən məna ifadə edir, bu da dilimizin aqlütinativ təbiəti ilə izah edilə bilər. Rus dili ilə müqayisə etsək, felektiv dillər qrupuna daxil olduğu üçün burada kök dəyişkəndir, sabit deyildir, ona görə də rus dili feil köklərinin omonim olması mümkün hesab edilə bilməz. Azərbaycan dilində isə kök sabit olduğu üçün hər normativ mənalı leksik sözün sonuna əlavə edilən qrammatik şəkilçilər sözün leksik mənasına təsir edə bilmir.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan bütün fənlər şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Odur ki, bu problemlə təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri deyil, bütün fənn müəllimləri məşğul olmalıdırlar. Lakin şagirdlərin lüğət ehtiyatlarının zənginləşdirilməsində əsas məsuliyyət məhz Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin üzərinə düşür. Uzun illərin təcrübəsinə əsasən, inamla demək olar ki, Azərbaycan dilinə dair biliklərin şagirdlərə hərtərəfli öyrədilməsində linqvistik təhlilin böyük əhəmiyyəti vardır. Təlim prosesində linqvistik təhlildən istifadə etmədən müxtəlif mənalı və formalı sözlər haqqında şagirdlərə nəzəri biliklər vermək olmaz. Rəngarəng leksik və qrammatik şəkildə nəzəri və praktik cəhətdən mənimsətmədən sintaktik qanun və normaları da şagirdlərə öyrətmək qeyri-mümkündür. Buna görə də müəllimlər qrammatikaya aid nəzəri bilikləri bacarıq və vərdişə çevirmək üçün dərsliklərdəki çalışmaları şagirdlərə icra etdirməklə yanaşı, müxtəlif qrammatik təhlil formalarından da istifadə etməlidirlər. Təbii ki, burada Ana dili təliminin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış qrammatik quruluşu, zəngin leksik fondu və geniş ifadə imkanları vardır. Fikrimizi ulu öndər Heydər Əliyevin gənclərə ünvanladığı müdrik məzmunlu ibrətamiz nəsihəti ilə yekunlaşdırırıq: “Harada yaşamağımızdan asılı olmayaraq, vətəndaşı olduğunuz ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşın. Eyni zamanda, azərbaycanlı adını uca tutun. Dilimizin saflığını qoruyun. Mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi təbliğ edin. Azərbaycana layiq övladlar yetişdirin” [6, s.42].

Araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin nitqi üzərində iş kifayətləndirici deyildir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu sahədə işlər systemsiz aparılır. Rabitəli nitq inkişafı dedikdə, birinci növbədə şagirdin öz fikrini aydın, yığcam və təsirli şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Fikir yaxşı mənimsənilməsə, onun ifadəsi də çətinlik törədəcək. Hələ fikrin yaxşı mənimsənilməsi, dərk olunması şagirdin fikri düzgün ifadə etməsi üçün kifayət etmir. Fikir beyində tam formalaşandan sonra onun nitqə çevrilməsi məsələsi ortaya çıxır. Nabat Cəfərova “İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” kitabında Azərbaycan dili təliminin uşaqların təfəkkür fəaliyyətinin formalaşmasına, müstəqilliyinin və yaradıcı təsəbbüsünün inkişafına kömək etməsindən bəhs edərək yazır: “Azərbaycan dili dərslərində fəal/interaktiv təlimin tətbiqi şagirdlərdə həmçinin müstəqillik, fəallıq, özünəinam, özünütənqid, yoldaşlarına hörmət, təmkinlilik, dözümlülük, tolerantlıq, yoldaşlıq, dostluq, əməkdaşlıq, dinləmə mədəniyyəti və s. tərbiyə olunmasına imkan yaradır” [2, s.84].

Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının qarşısında aşağıdakı ümumi və konkret didaktik vəzifələr durur:

- Şagirdlərin təfəkkürünün müstəqilliyini inkişaf etdirmək;
- Şagirdləri həyata, gələcəkdə çıxış edə biləcəkləri yüksək tribunalara, beynəlxalq konfrans və iclaslarda iştirakını təmkinli, müstəqil və əhatəli çıxış etməyə sövq etmək;
- Şagirdlərin nitqini və təfəkkürünün tam inkişafına nail olmaq, onları tam nitq mədəniyyətinə, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmiş şəxsiyyət kimi yetişdirmək;
- Şagirdlərə Azərbaycan dilinin əsas bölmələrinə dair müəyyən həcmdə bilik və bacarıqlar vermək;

- Şagirdlərin düzgün tələffüz, ifadəli oxu və rabitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək;

- Şagirdlərdə orfoqrafiya və durğu işarələri ilə bağlı möhkəm vərdişlər yaratmaq və s.

Şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini inkişaf etdirmək və daha da möhkəmləndirmək prosesi çox çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Orta məktəblərin bütün siniflərində sinifdən xaric oxunun təşkili və ona nəzarət, bütün öyrədici (imla, ifadə, inşa, lüğət üzrə imla və s.) yazı işlərinin düzgün təşkili, sinif və ev tapşırıqlarının icrasına, yoxlanmasına qayğı və tələbkarlıqla yanaşmaq şagirdlərdə orfoqrafik və orfoepik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində müstəsna rol oynayır. Bu sahədə müəllimlərin qarşısında daha çətin, mürəkkəb, lakin şərəfli vəzifələr durur. Müəllimlər şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini daha da inkişaf etdirmək üçün Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif mövzuların tədrisi zamanı müəllim rəngarəng çalışmalardan istifadə etməklə bu çətin və

mürəkkəb problemi həll edə bilər. Müəllimlərin bu cür məqsədyönlü sistematik və ardıcıl səyi nəticəsində şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərini inkişaf etdirmək olar. Aydın Paşayev “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri” kitabında qeyd edir ki, sinif və ev tapşırıqlarını yazarkən şagirdlər yoxlama yazılarının icrası zamanı yaranan məsuliyyət hissləri ilə yaşamaları üçün müəllim şərait yaratmalıdır. Belə ki, hər bir sinifdə elə tələbkarlıq mühiti yaratmaq lazımdır ki, şagirdlər əllərinə qələm alıb hər hansı tapşırığı yazanda fikrini cəmləsin. Şagirdin məsuliyyət hiss etməyindən geniş bəhs edən müəllif yazır: “Şagirdlərin şüurunda aşılmalıdır ki, hər hansı yazı onun sahibinin təhsildə qazandıqlarını əks etdirən güzgüdür. Əgər şagird savadlı, ağıllı, tərbiyəli, bacarıqlı olduğunu sübut etmək istəyirsə, onu düzgün və gözəl yazısı ilə nümayiş etdirdirsin. Yazı səssiz sətirler deyil, onlar hər bir şagird haqqında geniş məlumat verən canlı ekrandır” [4, s.15].

Dərsliklər ən zəruri bilikləri, onların əsasında gələcək həyat üçün vacib olan səriştələrin formalaşmasına imkan yaradan fəaliyyət sistemini təqdim etməklə şagirdləri yaradıcı tətbiqetməyə istiqamətləndirir. Öyrəndikləri əsasında yeni biliklərin yaradılmasına təşviq edir. Uşaq sadəcə olaraq alimlərin yaratdığı və elmi məntiqə əsaslanan tərifləri əzbərləyir, yalnız kitablarda verilən nümunələrin əsasına görə öz fikirlərini izah edirlər. Onlar dərsliklərdən qırağa çıxma bilmir. Müstəqil mühakimə yürütməyi bacarmırlar, sərrast suallar şagirdin müstəqilliyini əlindən alır, onu kitabların əsirinə çevirir. Şagird öyrəndiyi biliklərə öz intellekt səviyyəsinə uyğun şəkildə heç nə əlavə edə bilmir. Buna görə on bir il Azərbaycan dili dərsi keçən şagird sonda onun bir sıra keyfiyyətlərini dərk etmədən orta məktəbi qurtarır. Başlıca olaraq şagirdlərin inkişafına yönələn bu dərsliklərdə onların idraki bacarıqlarını formalaşdırmaq, həyatı vərdişlərini zənginləşdirmək, intellektual potensialına dəstək olmaq ön planda dayanır. Hər şeydən öncə, şagird şəxsiyyətində məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürə söykənən kreativliyin formalaşdırılması prioritet istiqamət təşkil edir. Şəlalə Nəbiyeva biliyin fəal qüvvəyə çevrilib, fənnin idrak rolunun genişlənməsindən, şagirdlərin fəallığı və müstəqilliyindən bəhs edərək yazır: “Şagirdlərdə qrammatik məfhumların formalaşması dedikdə, hər şeydən əvvəl, öyrənilən qrammatik hadisənin başlıca əlamət və xüsusiyyətlərini şagirdlərin şüurlu mənimsəmələri, qrammatikadan əldə etdikləri bilikləri təcrübədə tətbiq edə bilmələri nəzərdə tutulur” [3, s.108]. Azərbaycan dili fənninin inteqrativ şəkildə tədrisi dərslərin daha maraqlı, məzmunlu və düşündürücü olmasına zəmin yaradır. Bu bacarıqlar vərdiş halına keçir və sona qədər davam edir. Oxu ilə yazının inteqrasiyası zamanı şagirdin şifahi və yazılı nitqi inkişaf edir.

Məktəbə qədəm qoyan şagirdin aldığı biliklər müşahidə, dinləmə, eşitmə yolu ilə əldə olunur. Onlar fikirlərini yalnız şifahi şəkildə nümayiş etdirirlər. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqindəki çatışmazlıqlar və bunları doğuran səbəblərdən ən başlıcası bu gün şagirdlərin yalnız yazılı və şifahi nitqinin zəif olması ilə əlaqəlidir. Əslində, məktəblilərin əksəriyyətinin şifahi nitqi də aşağı səviyyədədir. Müəllimlər şagirdlərin yazılı nitqinə daha həssas və diqqətli olurlar. Belə bir fikir hökm sürür ki, yazı (şagirdlərin müxtəlif növ yazı işləri) sənəddir, “göz qabağındadır”, elə buna görə də onların qüsurlarını görmək, qeydə almaq vacibdir. Belə çıxır ki, şifahi nitq “göz qabağında” olmur, keçmiş dərstdə belə nitqdə yol verilmiş qüsurları başqaları (deyək ki, yoxlamaya gələnlər) müşahidə etmir. Şagirdlərdə nitqin inkişafı üzrə müntəzəm iş aparacağı planlaşdıran müəllim ilk növbədə onların nitqi üzərində məqsədyönlü müşahidə aparmalı, qeydlər götürməlidir. Bir müddət sonra real vəziyyət barədə müəllimdə aydın təsəvvür yaranacaq. Aydın olacaq ki, şagirdlərin bir qisminə söz ehtiyatı, ikinci qisminə cümlə qurmaq bacarığı zəifdir, üçüncü qisminə fikrin ifadəsi üçün adekvat söz tapmaq qabiliyyəti yox dərəcəsinədir və s. Bunların aydınlaşdırılması şagirdlərə fərdi tapşırıqların verilməsinə imkan yaradır. Rəhbərlik nitqi zəif olan, cümlə qurmaqda çətinlik çəkən şagirdlərə bədii əsərin məzmununu ilə bağlı dərslikdəki suallara cavab hazırlamağı təklif etmək lazımdır. Cavablarda müşahidə olunan başlıca nöqsan şagirdlərin əsərin sözlərini olduğu kimi çatdırmaq cəhdidir. Bu isə onların çoxuna müəssər olmur və həm də yanlış yoldur. Hiss olunur ki, yaradıcı düşünüb mətnə əlavələr etməyi bacarmayan belə şagirdlər əsərin sözlərini az qala əzbərləyib çatdıracağı qarşılarına məqsəd qoyurlar. Bu, çox zərərli; təkcə şifahi nitqin inkişafının qarşısına siper çəkməklə məhdudlaşmır, həm də məktəblilərin müstəqil, yaradıcı düşüncələrini ləngidir.

Şagirdin söz ehtiyatının zənginləşməsində, nitq bacarıqlarının formalaşmasında gözəl, səlis, rəvan danışmaq mühüm rol oynayır. Nadir Abdullayev “Nitq mədəniyyətinin əsasları” kitabında məktəblilərimizdə telekranda səsləndirilən nitqdən, aktyor və ya diktör oxusundan xarakter parçaları lentə köçürülərək nitq inkişafı məqsədilə aparılan məşğələlərdə nümunəvi səsləndirmə kimi istifadə

olunmasından bəhs edərək yazır: Məşğələlərdə səsli nitq nümunələri təhlil edilir, onların ədəbi dil, o cümlədən orfoepik tələffüz, intonasiya normalarının gözlənilməsi baxımından məziyyəti göstərilir. Belə vəsaitlər üzrə aparılan iş məktəblərimizdə ədəbi dilimizin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir” [1, s.117].

Artıq fənn kurikulumlarının tətbiqindən on iki ilə yaxın bir vaxt keçir. Bu müddətdə yeni fənn kurikulumları əsasında dərslilər hazırlanaraq tətbiq edilməkdədir. Bütün ümumtəhsil fənləri kimi “Azərbaycan dili” üzrə də yeni dərslilərin hazırlanması istiqamətində iş aparılır. Məlum olduğu kimi, yeni fənn proqramları (kurikulumları) əsasında hazırlanan ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslilərin ilk nəslə məktəblərimizdə tətbiq edilir. İlk qənaətlər onu göstərir ki, bu dərslilər özünün fəlsəfəsinə, metodoloji xüsusiyyətlərinə, məzmun və strukturuna görə əvvəlkiyə fərqlənir. Hər bir dərslilə bütün xüsusiyyətləri ilə birgə həm də informativ xarakter daşıyır, özünün informasiya yükü ilə fərqlənir. Bu informasiya yükü, demək olar ki, həmişə dərslilə üzərində işləyənləri düşündürməli olub. Onların dərslilə barəsindəki düşüncələrinin mərkəzində dayanıb. Onda bu düşüncələrin nəticəsi necə yekunlaşıb? Elm sahələrində hələ kifayət qədər geniş və dərin araşdırmaların olmadığı zamanlarda, eləcə də tədqiqatların kitablar formasında nəşrinin geniş yayılmadığı dövrlərdə dərslilər bu missiyanı daşımalı olub.

Elmlə, təhsillə məşğul olan insanlar özlərinin elmi baxışlarını maarifçiliklə birləşdiriblər. Başqa sözlə, elmi araşdırmalarını dərslilərdə ümumiləşdirməyə çalışıblar. Bu tendensiya hələ ilk dərslilərin yaradılması zamanı özünü göstərib. Məsələn, tarix, ədəbiyyat, riyaziyyat, eləcə də ümumtəhsil məktəbləri üçün hazırlanmış digər dərslilər bu baxımdan nümunə ola bilər. 50 ilə yaxın bir müddətdə ümumtəhsil məktəblərinin VII-VIII (sonralar VIII-IX) sinifləri üçün M.Şirəliyevin və M.Hüseynzadənin yazdığı Azərbaycan dili dərsliliyi həm də Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair mötəbər bir əsər hesab edilmişdir. Çünki orada öz əksini tapan elmi ümumiləşdirmələr sadəcə öyrənmək üçün təlim materialı deyil, həm də Azərbaycan dilinin sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisinə dair ciddi bir araşdırma kimi qəbul olunmuşdur. Ona görə də bu kitab uzun müddət məktəbdə bir dərslilə kimi öz statusunu saxlamaqla yanaşı, həm də dilçiliyə dair mötəbər bir mənbə kimi nüfuz qazanmış, sintaksisə dair sonradan meydana çıxan tədqiqatların istinad yerinə çevrilmişdir. Belə dərslilərdə, təbii olaraq təlim materiallarının elmiliyi, əhatəliliyi daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Həm də ilkin olaraq qələmə alındığından onun əhatəliliyi xüsusi önəm daşımışdır. Məzmunun konkret və aydın olması, nümunələrlə əsaslandırılması zəruri hesab edilmişdir.

Azərbaycan dili dərslilərinə təqdim olunan çalışma və tapşırıqlar linqvistik anlayışların mənimsənilməsi məqsədi ilə verilmişdir. Lakin sonralar XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycan dilinin tədrisində başlıca məqsəd kimi nitq inkişafının qarşıya qoyulması dərslilədəki təlim materiallarının müəyyən olunmasına münasibətin dəyişilməsi ilə nəticələnmişdir. Artıq dərsliliyin sistemində rəbitəli nitq çalışmaları artırılmasına üstünlük verilmiş, bütün fonetik, leksik, qrammatik çalışmaları tərtib olunmasında nitqin inkişaf etdirilməsinə töhfə verilməsi əsas məqsədə çevrilmişdir. Şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini tək cə fonetikanın tədrisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu proses orta məktəbi qurtarıncaya qədər davam etdirilməlidir. Müəllim hər bir mövzunun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olan söz qrupları haqqında şagirdlərə məlumat verməli və bu məlumatlara aid müxtəlif çalışmaları təşkil etməlidir. Bundan əlavə, Azərbaycan dili dərslilərinin tərtib olunmasında induktiv yoldan istifadə edilməsi, bununla şagirdlərin ümumiləşdirmələr aparmağa sövq olunması yeni yanaşma kimi dəstəklənmişdir. Artıq bu mərhələdə təlim materiallarının daha geniş deyil, nitq inkişafında rolunu baxımından seçildiyi müşahidə olunurdu. Bununla da, Azərbaycan dili dərslilələri üçün təlim materiallarının zəruriliyinin və konkretliyinin nəzərə alındığı aydın görünürdü.

Dərs keçən və ya dərs dinləyən hər kəsin təfəkküründə dərslilə fenomeni barədə düşüncələr onları daha tələbkar olmağa, bu barədə daim axtarıqlar aparmağa sövq etmişdir. Təfəkkür insana dildən keçir və şəxsiyyətinin formalaşmasında rolunu böyükdür. İnsan necə düşünürsə, elə danışır. Bu baxımdan, Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin şagirdlər tərəfindən əxz olunması üçün adıçəkilən dərsliləri öz dillərində öyrənmələri daha məqsədəuyğundur. Sözsüz ki, dünyaya çıxış üçün şagirdlərin rus, ingilis, fransız və dünyanın digər aparıcı dillərini öyrənməyi faydalıdır, amma ilk növbədə ana dilini mükəmməl öyrənməliyik. Bu da reallıqdır ki, qloballaşan dünyada ana dilini qoruyub saxlamaq olduqca çətin və Azərbaycan dilinin tədrisinin gücləndirilməsi ilə bağlı yuxarıda əksini tapan təkliflərin reallaşması da ana dilimizin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Tarixdən məlum olduğu kimi, məktəbdarlıqla məşğul olanlar bu ehtiyac və tələbatları ödəmək

üçün müxtəlif zamanlarda zəruri hesab etdikləri resurslara əsaslanmışlar. Bir neçə min il əvvəl qədim sumerlər gildən hazırlanmış lövhələrdən dərslik kimi yararlanmışlar. Dövr dəyişdikcə onlar məşhur olan və insanların daha çox üz tutduqları, inam göstərdikləri əsərlərə müraciət etmişlər. Qurani-Kərimdən bir dərslik kimi istifadə edən müəllimlər onun müxtəlif surə və ayələrini öyrətməklə uşaqlarda ruh yüksəkliyi, mənəvi kamillik formalaşdırmağa çalışmışlar. Yaxud Sədi Şirazinin “Gülüstan” və “Bustan” əsərləri üzərində iş aparılmaqla uşaqların bir insan kimi formalaşmasına təsir göstərmiş, həm də onlarda elementar yazı və oxu bacarıqlarını irəlilətməklə onun inkişafına nail olmağı qarşıya qoymuşlar. Marağa və təcrübəyə istinadən aparılan bu iş prosesində uşaqlar daha çox biliklə, məlumatlarla qarşılaşır, öyrəndiklərinin elmi-nəzəri xarakterdə şərhinə geniş yer ayırırdılar. Şagirdlərin nailiyyətlərinin səviyyəsinə də bu məntiqlə yanaşılırdı. Lakin bu proses sonda məntiqi olaraq təlim kursunun praktik yöndə funksiyasının zəifləməsi ilə nəticələnirdi.

Nəticə

Hər bir tarixi və ictimai-siyasi şərait Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sistemində, onun orfoqrafiyasına bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrün islahat və inqilab səciyyəli dəyişiklikləri ana dili problemlərindən də yan keçmədi. Bu gün dilimizin inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri dövlətin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinə nəzər saldıqda bu taleyin “qısaömürlü” olduğunu görmək mümkündür. Bu mülahizənin yürüdülməsi ilə, şübhəsiz, 1995-ci ilə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Müasir təhsil sistemi müəllimdən güclü, leksik-semantik söz qruplarından, şagirdlərin dilinin lüğət ehtiyatının artmasına təkan verən materialların həyata keçirilərək tətbiq olunmasını tələb edir. Kreativliyə doğru addımlardan ibarət olan bu yanaşma, heç şübhəsiz, intellektual dərsliklərə apan bir yoldur. Azərbaycan dili dərsliklərinin ümumi sistemində ən zəruri elmi-nəzəri anlayışlar hesabına onun linqvistik əsaslarını normallaşdırmaq, həyata dair bacarıqlara söykənən sərişələrə geniş yer ayırmaqla praktik əhəmiyyətliyini artırmaq onun gələcək perspektivlərinin mühüm parametrlərini təşkil edir.

Müasir cəmiyyətdə hər bir insan nitqin köməyi ilə işgüzar ünsiyyətin iştirakçısı, tərəfdaşın müsbət və nüfuzlu imicini formalaşdırmaq üçün özünü təqdim etməlidir, effektiv nitq təqdimatı həyata keçirməyi bacarmalıdır. Nitq və davranış insanlar və ətrafdakılar vasitəsilə yaratdığımız ilkin təəssüratdır. Danışiq vasitəsilə yaradılan imicimiz, sanki başqalarına göstərdiyimiz portretimizdir. Bu, bizim əleyhimizə deyil, xeyrimiz üçün olmalı, ən yaxşı keyfiyyətləri həqiqətdə göstərməli və eyni zamanda sadə və səmimi olmalıdır. Söhbət qurmağa çalışarkən özünü təqdim etmənin nəticəsi iş adamının şifahi və ya yazılı şəkildə formalaşan nitq vasitəsilə formalaşan verbal təsviridir. Nitqlə bağlı problemlər varsa onda “Söz gümüşdür, susmaq qızıldır” deyimini burada məqsəduyğundur. Bəzi hallarda susmaq əslində nitqdən üstündür. İşgüzar ünsiyyətdə, nitq və ya kommunikativ, nitq vəziyyətinin xüsusiyyətləri, danışanların fərdi və şəxsi xüsusiyyətləri, sosial qrupun, ölkənin nitq ənənələrinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

Nəticə olaraq onu demək mümkündür ki, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin, ünsiyyət formalarının inkişafına məktəbdə xüsusi yer ayrılması dilimizin inkişafını sürətləndirməklə yanaşı bu sahədə baş verə biləcək çətinliklərin həlli yollarını asanlaşdıracaqdır. Bundan başqa, dərsliklər də şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirməyə yönəlməlidir. Bu səbəbdən şagirdlərin dərsliklərdə rastlaşdığı yeni sözlərin izahına (qırmızı, yaxud göy çərçivədə) diqqətin artırılması müəllimlər tərəfindən səylə həyata keçirilərsə istənilən nəticənin əldə olunmasına gətirib çıxaracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013, 277 s.
2. Cəfərova N.B.. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslik). Bakı: ADPU, 2016, 403 s.
3. Nəbiyev Ş. Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri. Bakı: 2010, 127 s.
4. Paşayev A. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2011, 180 s.
5. Paşayeva Ş. Ana dili tədrisində nəzəri və praktik məsələlər. Bakı: 2007, 464 s.
6. Sadiqlı A. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim. 2011, 177 s.

ANA DİLİMİZİ UŞAQLARA SEVDİRMƏK UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ƏN BÖYÜK NƏİLİYYƏTİDİR

Uşaq ədəbiyyatı uşaq şüuruna nitqlər yolu ilə daxil olur. Uşaqlar üçün yazılan bədii əsərlər ana dilində qələmə alınmalı, azyaşlı və yeniyetmə oxucuların yaş səviyyələri, milli xüsusiyyətləri və anlama qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır. Uşağın daxili duyğularını, sevincini, əzablarını, psixoloji-ruhi yaşantılarını bütöv şəkildə ortaya qoyan əsərlərə ehtiyacımız böyükdür. Bu problem bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yol, inkişaf qanunauyğunluğu, mövzu və problem dairəsi haqqında çox bəhs edilib. Bəs bu gün çağdaş uşaq ədəbiyyatının problemləri, mövzu dairəsi nədir, hansılardır?

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi çox qədimdir. Azərbaycan ədəbiyyatı yarandığı gündən uşaq ədəbiyyatı da onun tərkib hissəsi kimi yaranmış bu günümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Uşaqlar üçün yazılmış əsərlərin süjeti sadə, dili aydın və xəlqi olmalıdır ki, bağça və məktəb yaşlı uşaqların nitqlərinin, bədii zövqlərinin və dünyagörüşlərinin inkişafına kömək edə bilsin. Təkcə ana dilində yazılan dərsliklərin deyil eyni zamanda sinifdən xaric oxu üçün yazılan kitabların da qayğısına qalmalıyıq. Biz pedaqoq alimlər bu sahədə olan ziyalılar şairlər, yazıçılar necə yazmaqla yanaşı, həm də nə yazmaq, hansı janrda yazmaq barədə düşünməli eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının bütün əhatə və çalarlığı ilə inkişaf etdirməliyik.

Ana dilimizdə yazılmış dərs vəsaitlərinə baxsaq görürük ki, daha primitiv nüanslara uşaqlar maraq göstərmir. Çünki uşaqlar dövr zamanla ayaqlaşaraq çox irəlilədirlər. Bu gün uşaq dərsliklərinə baxsaq görürük ki, uşaq nəyi öyrənir? Və biz nəyi verirək uşağa?

Uşaq ədəbiyyatında yeni dil, yeni estetika, yeni baxış və ifadə qatına adlama prosesi müstəqillik dövrünün payına düşür. Uşaqlarımızda milli müəyyənlik, milli düşüncə və eyni zamanda ana dilimizə sevgi formalaşdırmaq istəyi, üçrəngli bayrağımız, himnimizlə öyünmək, Vətən, hürr, azadlıq duyğulu mətnlərin daha çox üstünlük təşkil etməsi, çağdaş uşaq ədəbiyyatının aparıcı istiqaməti olmalıdır.

Hazırda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatımız özünəməxsus inkişaf yolu keçməkdədir. Uşaq ədəbiyyatı dünyası öz mövzuları və süjetləri, fərqli qəhrəmanları, dili və üslubu olan bir ədəbiyyat kimi inkişaf edir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir neçə yaradıcı nəslə böyük ədəbiyyat meydanında öz sözünü deməkdədir. Qarabağ faciəsi, 30 il işğal altında qalmış yurd yerlərimiz və sonra zəfər tariximizi yazan şəhid oğullarımızın obrazı, onların vəsfi, tərənnümü. Qarabağımızın azad olunması, 44 günlük qələbəmiz bütün bunlar yazılmalıdır. İkinci Qarabağ müharibəsində uşaqların acı həyat hekayələri, müharibələrin törətdiyi fəlakətlər, sülhün, əmin-amanlığın tərənnümü və s. mövzular qələmə alınmalıdır. Bir də dünyanı bürüyən texnoloji sivilizasiyanın uşaq baxışlarında dərkində diqqət yetirilməlidir. Diqqət eləsək, görürük ki, elə bizim müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatını qapsayan mövzulardır. Xalqın və millətin taleyində elə taleyüklü məqamların ifadə, vəsf, tərənnüm anı gəlir ki, bütün ədəbiyyatın ruhu, ovqatı eyni amala, eyni məramla qulluq etmiş olur.

XX əsrin əvvəllərində maarifpərvər ziyalıları - müəllim və yazıçıları uşaq mətnləri yazmağa təhrik edən səbəblərdən biri də məktəblərdə şagirdlərin mütaliəsi üçün qıraət kitablarının yoxluğu idi (8, s.70). Ona görə maarifpərvər yazıçılar ana dilində yalnız dərsliklər deyil, sinifdən xaric oxu üçün kitabların yazılması qayğısına da qalır dılar. Bu gün də ziyalıları uşaq ədəbiyyatının bütün əhatə və çalarlığında inkişafı düşündürməli dövrün tələbinə uyğun əsərlər yazılmalıdır. Yəni necə yazmaqla yanaşı, həm də nə yazmaq, hansı janrda əsər ortaya qoymaq barədə düşünməlidirlər. Yalnız uşaq şeirləri, təmsillər, nağıllar deyil, həm də güclü hekayələrin yazılması onları düşündürən səbəblər olmalıdır.

Çağdaş dövrdə yeni tipli məktəblərin, kolleclərin, liseylərin meydana gəlməsi bu kimi yeniliklər

zamanın tələbinə uyğun olaraq ana dilində dərslik və dərs vəsaitlərinə diqqətin artırılmasını tələb edir. Maarifçilik dalğasının geniş intişarı, mətbuat şəbəkəsinin genişlənməsi, xüsusilə uşaqlar üçün jurnalların nəşri genişlənməli yeniliklərlə təzahür etməlidir. Bütün bunlar uşaq ədəbiyyatının inkişafına təkan verən amillərdir (3, s.11). Bütöv bir ziyalı zümərəsinin milli təəssübkeşliyi sayəsində yaradılmalı, uşaq ədəbiyyatı məhz, sağlam və təmelli başlanğıcdan nəşət tapdığı üçün bu gün də yaşama və var olma gücündədir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, uşaq ədəbiyyatına münasibətdə də kəmiyyət dərəcəsi keyfiyyətə nisbətən qat-qat artıq olan bir durumda yaşayırıq. Milli ruha bağlı, vətənpərvər nəsil yetişdirmək istəyiriksə, mütləq bu sahəni ciddi nəzarətdə saxlamalıyıq. Hər işin uğuru məsuliyyətə bağlıdır. Amma uşaq ədəbiyyatı daha böyük məsuliyyət və təəssübkeşlik tələb edən sahədir. Nə qədər əmək və sevgi qoyacağıqsa, qazancımız da ona müvafiq olacaq.

Bəzən yazarlar elmi materialı bədii mətnə çevirməkdə çətinlik çəkir, hər hansı bir təbiət hadisəsi, məfhumu, tarixi hadisəni uşaq təfəkkürü səviyyəsində canlandırma bilmir, məlumatı cilalanmamış, fakt kimi bəzən təsvir vasitəsilə ifadə edir, bəzən də informasiya məzmunla, fikirlə uzlaşmır. Primitivlik, cilalanmamış dil, bəzən sərlövhənin məzmunla uyğunsuzluğu, uzunçuluq, konkretliliyin olmaması, mətləb və süjeti ümumiləşdirə bilməmək uşaqlar üçün çətin başa düşülən olur. Məhz elə buna görədir ki, bu ədəbiyyat hər zaman yazarları, şairləri, tərbiyəçiləri, pedaqoqları, ədəbiyyatşünasları düşündürməlidir (3, s.5). Uşaq ədəbiyyatı kiçik və orta yaşlı uşaqların, gənclərin dünyagörüşlərinin yüksəlişində böyüməsində, əxlaq və mənəviyyatının inkişafında və nəhayət bədii zövqünün cilalanmasında əhəmiyyət daşıyır. Uşaq ədəbiyyatı uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik, zamanəsinin ən humanist biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etməlidir.

Orta məktəb dərsliklərinə hər zaman ciddi nəzarət olmalıdır. Estetik zövqü, milli ruhu sağlam olan insanlar bu işin başında dayanmalıdır. Uşaq ədəbiyyatı bizim məfkurə qaynağımızdır. Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması birbaşa uşaq ədəbiyyatı nümayəndələrinin bu yöndə xidmətlərinə bağlıdır. İlk anadilli dərsliklər, "Vətən dili" kitabı, oxu kitabları, əlifba mübahisələri, dil mücadilələri hər biri XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində yaşayan aydınlarımızın, milli münəvvərlərimizin işıqlı zəkasına, milli şüur bütövlüyünə bağlıdır.

Yazıçılar Birliyində keçirilən müxtəlif yaradıcılıq müşavirələrində mütəmadi olaraq uşaq ədəbiyyatı həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Azərbaycanda nəşr olunan uşaq jurnalları "Günəş", "Göyərçin", "Göy qurşağı" və s. jurnallar uşaq ədəbiyyatı anlayışını, bilavasitə uşaqlar üçün yazılan, bədii, elmi-bədii və elmi-kütləvi əsərləri özündə birləşdirən yaradıcılıq sahəsi olsa da, yalnız bunlarla məhdudlaşmır (9, s.57). Buraya həmçinin, böyüklər üçün yazılan, lakin uşaqların da mütləq edə biləcəyi əsərlər də daxil edilə bilər. Bu əsərlər uşaqların mənəvi, əxlaqi və estetik tərbiyəsində, dünyagörüşlərinin genişlənməsi və formalaşmasında əsaslı rol oynayır (5, s.28).

Uşaqların böyük həyata hazırlanmasını uşaq ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu məqamda uşaq ədəbiyyatı övladlarını yaşdan-yaşa, addım-addım irəli aparmaq, düşündürmək, tərbiyə etmək vəzifələrini yerinə yetirən valideynlərin də işini həyata keçirir. Uşaq ədəbiyyatı uşaqlığın bütün mərhələlərinin bələdçisidir. Bir sözlə, uşaq ədəbiyyatı əsl məktəb, uşaq yazıçısı isə ən yaxşı müəllimdir. Ən kamil uşaq əsərləri ən çox yadda qalan dərslərdir. Uşaqların ətraf aləm haqqındakı ilkin təəssüratları ailə mühitində formalaşmaqda olan tərbiyəvi keyfiyyətlərin üstünə gəlir və onu daha da zənginləşdirir. Bağça dövrü - məktəbəqədər tərbiyə isə uşaqların ailədə və ətraf aləm vasitəsilə əxz etdikləri məlumatları, ilkin bilgiləri, öyüdləri cəmləşdirməklə bərabər həm də onlara bədii əsərlər, mahnı və musiqi ilə əlaqədar əlavə biliklər verərək onları məktəbə hazırlayır. Bağçalar uşaqların ilk şeir, hekayə və mahnı məktəbləri funksiyalarını həyata keçirir. Ona görə də bağça tərbiyəsi uşaq aləminin formalaşdırılmasında mühüm mərhələdir (7, s.53). Sovet dövründə də uşaq ədəbiyyatımız ciddi bir inkişaf yolu keçmişdir. Sovet ideologiyasının təsiri ilə yaranan uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə bir sırada, bu dövrdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının xəzinəsinə əbədi olaraq daxil olmuş şeir və hekayələr yazılıb nəşr edilmişdir. Müstəqillik dövründə artıq yeni tipli uşaq ədəbiyyatı yaranmaqdadır. Yeni nəslin yetişməsində uşaq ədəbiyyatı, uşaq musiqisi, folkloru, təsviri incəsənət əsas amillərdən biridir. Bu sahələrin hər birinin elmi müstəvidə öyrənilməsi prosesinə təkan verilməkdədir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, bu gün uşaq ədəbiyyatının inkişafı, problemi, vəziyyəti ümumiyyətlə əldə olunan son nailiyyətlər də araşdırılıb tədqiq edilməli, üzə çıxarılmalı yeni nəsillə çatdırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənlı B. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Müəllim nəş., 2015, s.524
2. İsmayılova N. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədrisi prosesində cənub mövzusunun öyrədilməsi. (metodiki vəsait). Bakı: Məktəb nəş., 2006, 56 s.
3. İsmayılova N. Naxçıvan ədəbi mühiti: uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətləri və problemləri. (Dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 180 s.
4. İsmayılova N. Ali məktəblərdə uşaq ədəbiyyatı fənninin tədrisinin yeni aspektdə qurulması yolları. //Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları. NMİ, "Məktəb" nəşriyyatı, 2004, s. 138-140
5. İsmayılova N. Müasir uşaq şeirində folklor nümunələri // Müasir təlim metrdları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi mövzusunda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları (26 may 2005), NMİ, Məktəb, 2005, s.25-29
6. İsmayılova N. Naxçıvan ədəbi mühiti və uşaq ədəbiyyatı. Naxçıvan bu gün:// islahatlar, perspektivlər. 5-6 oktyabr 2007. Beynəlxalq simpoziumun materialları. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Bakı: Nurlan, 2008, 7 s.
7. İsmayılova N. Uşaq nitqinin formalaşmasında oyunların əhəmiyyəti. // III Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı simpoziumu 21-23 aprel, 2016-cı il. Qafqaz universiteti.
8. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2007, 444 s.
9. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2002, 345 s.
10. Zahid Xəlil. Fizuli Əsgərli. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: 2007, 490 s.

ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ezimliebulfez@yahoo.com.tr

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN MƏKAN HÜDUDLARI: SALİK ORDUBADİ-DƏN KİBRİSLİ ŞAİR HANDİYƏ

Giriş

Bütün şəkil və məzmunlarına görə, türk ruhu-antik başlanğıcdır və türk dili də Antik başlanğıcın dilidir. Azərbaycan-Oğuz türkcəsi də mənşə və mənəbcə antik ədəbiyyatın başlanğıcı deməkdir. Azərbaycan türkcəsi xalqın, millətin antik başlanğıc dilinə bağlı olaraq, xüsusi ifadə şəkillərilə mövcud olmuşdur.

Bu mənada, ta qədimdən-ilkin ədəbiyyat zamanından başlayaraq, indiyədək Azərbaycan divan ədəbiyyatının dil və üslub, forma və məzmun baxımından xüsusi ifadə, poetika mənsubluğu vardır. Bu, bilavasitə böyük Azərbaycan- ədəbiyyat aləminin klassik mənsubluğu və bu, sözsüz ki, antik zaman və məkan mövcudluğundan irəli gələn qədim Türk-Dünya mənşə mənsubluğunun ifadəsidir. Bu mənsubluqda əsas yeri bədii-poetik dil, ifadə və üslub poetikası tutur və bu, ümumən, söz, kəlam, hikmət, dil, üslub, poetika baxımından bütöv olan ədəbiyyat mənsubluğu deməkdir.

Zamanlarından asılı olmayaraq, Azərbaycan /Oğuz/ türkcəsi ədəbiyyatı klassik bədii əsərlərin divan ədəbiyyatının bədii-poetik dili vahid dil olub. Bu dil, məkanların uzaqlıq və yaxınlığından asılı olmayaraq, bütün şairlər və oxucular arasında anlaşılan dildir. Bu ona dəlalət edir ki, söz sənəti, ədəbiyyat və mənəviyyat, kültür baxımından Azərbaycan-oğuz türkcəsi vahid məkanlar, bütöv və böyük ədəbiyyat türkcəsi idi.

Başqa sözlə desək, dil və üslub klassizmi baxımından Naxçıvanda yaşayan hər hansı bir şairin əsəri ilə Kəlküttədə, Dehlidə, Qahirədə, Aşqabadda, Uyğurustanda, Kərkükdə, Dərbənddə, Ərdəbildə, Təbrizdə, Zəncanda, Ərzurumda, Sivasda, Kiprdə/Kıprızda- Lefqoşada yaşamış şairlərin əsərlərinin dili arasında bir anlaşılmazlıq fərqi yoxdur.

Bu o deməkdir ki, bütün bədii-poetik yatımlarına görə, Azərbaycan oğuz türkcəsi məkanları aşan dildir. Məkan hüdudları bu dillin sayəsində genişləniş və sabit olub. Bu mənada, Azərbaycan türkcəsi ilkin və davamlı olaraq, bədiiyyat-dil məxsusluğuna görə əlahiddə mənşə və mənəbcə poetikasına malik olub.

Bədii ədəbiyyat söz-hikmət dialektikasına görə dildə hər zaman bədii-poetik ifadə sintaksisində poetika baxımından yeni məzmun və yeni forma atributları yaranmışdır. Bu yaranma prosesinə görə hər şairin özünəməxsus poetika özəlliyi vardır. Bu özəllikdə əsas məsələ yeni məzmun və yeni formanın, atributların baş tacı olan klassik bədii dil, klassik üslub bağlılığıdır.

Bədii-poetik bağlılığın tipik nümunələri olaraq, Salik Ordubadi ilə Kıbrıslı şair Handinin Divan poetikasındakı doğmalıq və özəlliklərindən bəhs etməklə ədəbiyyatımızın klassik zaman və məkan məxsusluqlarına diqqəti yönəltmək istədik.

Salik Ordubadi “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində toplanan şairlərdən biridir. Digər müasirləri kimi, onun da Divan yaradıcılığı ədəbiyyat tarixində məxsusi yer tutur. Divanı son illərdə Təbrizdə və Naxçıvanda prof.Əsgər Qədimovun tərtibi və təqdimi ilə nəşr edilmişdir.

Salik Ordubadinin müasiri və heç vaxt bir-birlərini görməyən Kıbrıslı Handi eyni üslub poetikasına, bədii dilə mənsub şairlərdir.

Handi bir qayda olaraq Divanda şeirlərini əlifba sırası ilə düzmüşdür.

Onun Divanında 329 qəzəl var. Bu, Harid Fədainin təqdirəlayiq xidmətlərindən biridir ki, o, hər qəzəlin sonunda müasir dilimizdə indi çətin başa düşülən sözlərin mənalarını, həm də hər qəzəlin yazıldığı bəhrini təqdim etmişdir.

Salik Ordubadi ilə Kıbrıslı şair Handinin yaradıcılıq poetikasına məxsus özəllikləri təhlil-təqdim etməklə, biz Azərbaycan türkcəsinin divan poetikasına məxsus bütövlüyünün və dil, bədii ifadə vahidliyinin poetikasına nəzər yetirdik.

Bununla, biz həm də böyük Azərbaycan Ədəbiyyatının zaman və məkan bağlantılarının tarixi poetikasındakı dil və üsüb, janr dili və üslubu, ideya dili və üslubu, təsvir dili və üslubu, tərənnüm dili və üslubunun vahidliyini və bütövlüyünü xarakterizə etmək istədik

Salik Ordubadi və Handinin simasında Naxçıvan və Kıprıs/Kıpr ədəbi mühitləri üzrə klassik bağlılığın dil və üslub baxımından poetik əlamət və nişanları.

Bədii ədəbiyyat baxımından Azərbaycan türkcəsi məkanları hüdudsuzdur. Uzaq Çindən ta Adriatik dənizi məkanına, Kəngər boğazından Kıprə/Kıbrsa, Kərkükdən Dəmirqapı Dərbəndə-Azərbaycan türkcəsinin vətənidir. Hindistanın Dehli və Kəlküttəsindən, Misirin Qahirəsindən Tatarıstana, Orta Asiya da daxil olmaqla-Uyğurustandan belə-bütün məkanlarda Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlər yayılmış-oxunmuşdur.

Poetika aləminin bütün şəkil, ifadə, məzmun əlamətləri hər bir klassik şairin dil və üslub məxsusluğunun inikası deməkdir.

Və klassik Poetika təsbitlərində iki mənşə-mənbə məxsusluğu üzrə təsbit verə bilərik:

Birincisi, bu mənşədə bədii ifadə, dil, üslub, təsvir və tərənnüm elementləri və məzmun-məna, habelə ideya əlamətləri klassik poetikanın vahid kompozisiyalı ifadə tərkibləridir.

İkincisi, xalq elmində, habelə yazılı ədəbiyyatda poetika üslubu məqam mənsubluğuna görə türk-islam ruhunda köklənib: burada mənşə və mənbə baxımından hər şey-mövzu və ideyanın, məzmun və formaların hamısı bədii ifadənin, cilalanmış təsvir və tərənnümün dil icazları, bədii-poetik ifadə üsulları da bu ali ruhun inikasından ibarətdir.

Bütün bunlara nəzərən, deyək ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilinə xas olan ən cəhanşümül mövqe- onun mövcudluğunu və əhatə dairələrini bəhləyən ən ali fakt-poeziya dilidir.

Türklüyümüzün digər bir tarixi möhtəşəmliyi ondadır ki, yayılma və genişlənmə dialektikasına, mövcudolma təzinə görə tarixən heç bir dildə Azərbaycan türkcəsində yazılan əsər qədər əsər yazılmamışdır.

Tarixən, hər şair həm öz yaşadığı mühitin, həm də, ümumilikdə, Azərbaycan türkcəsinin mövcud məkanlarının təmsilçiləri olub. Bu aspektdən yanaşmaqla, ədəbiyyat dilimizin və üslubumuzun bütövlüyü və genişliyi kontekstini əsas tutaraq, Naxçıvan və Kıpr/Kıbrıs ədəbi mühitlərindən olan iki şairin poetik ifadə bağlılığından bəhs etməyi vacib sandıq. Onlardan biri Naxçıvan-Ordubad ədəbi mühitinin yetirməsi Salik Ordubadi, digəri Kıprıslı şair Handidir.

Kıbrısda/Kıprda divan şeirinin varoluşunun tarixindən bəhs edən ədəbiyyatşünas alim, Handi "Divan"ının tərtibçisi, tədqiqatçısı və nəşiri Harid Fə dai (Lefkoşa) qeyd edir ki, Kıbrıs divan şeirinin tarixi Böyük fəthin tarixi ilə başlayır. Çünki Kıbrıs da fəth məkanlarından biridir.

Nəyin fəthi? Sultan Mehmət Fatihin fəthi. Sözsüz ki, türk ədəb və mərifətinin o yerlərə aydınlıq gətirən fəthi irqindən, dinindən asılı olmayaraq Avropa xalqları Fatih Mehmətin ədalətinə sığındılar. Tədqiqatçıya görə, "Fəthin üzərindən hənz çeyrək yüzyl keçmədən Lefkoşada bir Mövləvi Təkkəsi açılmış və bu Təkkə ədəb mərkəzi olmuş, "divan şiirimizə ocaqlıq etmişdir" (3, s.3).

Oxşar əlamətlər kontekstindən desək, hər iki şair-istər Salik Ordubadi olsun, istərsə də kıbrıslı Handi, ümumilikdə, klassik poetika elminin mahir biliciləri olub: əslində, klassik zamanlarda bütün şairlər həm də poetika elminə vəqif olublar.

Bunları nəzərə alaraq, biz Salik Ordubadi ilə kıbrıslı şair Handinin divanlarındakı dil və üslub özəlliklərinə onların vahid poetika sistemlərinə məxsus olma kontekstindən yanaşdıq.

Bədii-poetik dil və ifadə tərzinə görə, XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində Salik Ordubadının yaradıcılığı klassik poetika bağlılıqları sintezində yeni ifadə, yeni məzmun və forma atributlarına, xüsusi poetika əlamətlərinə malikdir. Burada klassik divan şeirinin və klassik xalq yaradıcılığının, folklor elminin poetika bağlılıqları, xalq şeiri tərzindən gələn poetik ruhani qatları vardır.

Salik Ordubadi sözə klassik kəlam mərtəbəsindən yanaşmışdır.

Salik Ordubadi poetikasında münasibət özəlliyini xarakterizə edən cəhət kəlam və məna poetizmidir.

Bu hər iki şair üçün, ümumiyyətlə, Azərbaycan-Oğuz türkcəsinin bütün məkan və zaman ədəbiyyatlarına xas olan özəllikdir. Bu, ədəbiyyat və hikmət aləmində Azərbaycanın ədəbiyyat, bütövlüyünün özəlliyidir.

Salik Ordubadi üçün söz “gizli sirləri aləmə aşkar edər”, ona gah “gövhər” deyərlər, gah da gövhərsaçan dil:

*Aləmə sirri-nihani faş edər izhar söz,
Gəh səmər derlər ona, gəh ləfzi-gövhərbar söz.*

-Poetika məntiqi: aləm öz sirrindədir: bu yalnız lirik qəhrəmana bəllidir.

*Bilməyən söz qədrini, bilməz nişati-Cavidan,
Bir göhərdür dürcüdə gər olmiyə təkrar söz.*

-Sözün qədrini bilməyən, əbəbi diriliyi-varolmanın nə demək olduğunu bilməz.

*Xabi-qəflət gər duta göftardə söz sahibin,
Hər nəfəs mümkündür ani eyləyə bidar söz...*

-Danışqda əgər söz sahibini qəflət yuxusu tutsa, hər nəfəs söz onu oyadar, hüşyar edər.

*Dilrübaliq rəsmə bir məhvəşi-gülçöhrədir,
Göstərər ol pərdeyi-əsrardən rüxsar söz.*

-Könül almaq- yəni özünə bağlamaq görünəndə-rəsm mənşəyində gülçöhrənin ayüzüdür: o ayüzlü ki, söz sir pərdəsindən onun üzünü göstərər.

*Xazini-gəncuneyi-fəhmi-kəyasətdür, düzər
Riştəyi-göftərə dürri-lölöi-şəhvar söz.*

-Kəyasət-ağıllılıq= fəhf xəzinəsinin incisidir, danışqda-söyləmədə böyük dürr-incidir.

*Bəhri- sözdə olmiyə gəvvas təhsil eyləmər
Mərifət lövhündə yeksər gövhəri-rəftar söz.*

- Söz dəryasında qəvvas olmayan təhsil edə bilməz-öyrənə bilməz. Çünki söz Mərifət lövhəsində rəftar gövhəri-incisidir.

*İzzət istərkən, sözdən az eylə, Salik, dəhr ara
Kim, çox olmaqla qılıbdur sahibini xar söz.*

-Dünyada izzət-hörmət-ucalıq istəyirsənsə, Salik, sözdən az istifadə eylə, çünki söz çox olanda sahibini xar edər.

*Söyləmə əfsanə çəq də, bilgilən söz qədrini,
Ləğləği dirlər kişi gər eyliyə təkrar söz.*

Kıbrıslı Handinin ədəbi mövqeyi necədir?

Handi XVIII əsrin sonlarında Zağrada doğuldu, XIX əsrdə Sultan II. Mahmud (1808-1839) və Sultan Əbdülməcid (1839-1861) dönəmlərində Kıbrısdə yaşadı. Divanını ilk dəfə 2003-cü ildə Harid Fedai nəşr etdirdi.

XIX yüz il yeni dönəm Anadolu-Rumeli ədəbiyatının ən qüdrətli şairlərindən biri kimi Handi bir ürfan-hikmət şairi kimi orta əsrlər türk divan ədəbiyatının ürfan sirləri ilə Avropa məkanına insansevərlik- humanizm, məhəbbət-Eşq hikmətləri-nəğmələri oxudu.

Görünür, Ürfan onları islah ede bilməmişdir: Kimi həqiqət, iman, ürfan, əxlaq tərbiyələndirə bilməyibsə, onu daha nə tərbiyələndirə bilər?!

Məzmun və mana, ifadə tərzinə görə onun qəzəlləri də Divan şeirinin poetka özəlliklərinə məxsus incə, dərin ifadə-məna aydınlığına malıktır. Handi min dörd yüz illədən çox bir Ürfan zamanına mansupdur. Onun Söz, Hikmət mənbəyi, “Quran-i Kərim”dir, Peyğəmbərimiz Muhəmməd (s.a.v.) –in Hikmətləridir: hədislərdir, Əhli-Beyt fəzilətləridir.

Handi Avropada Şərq –Doğu mehrini, humanizmini- Bəşəri sevgi, İlahi Eşq nəğmələrini yazıya aldı. Onun poeziyasında İrfan dərin dəryadır: bu dəryada əsl insani sevgi ilə İlahi Eşq mərifəti qovuşuk halındadır: və bu, ümumən, bütün Təsəvvuf aləminin, Təsəvvüfi şair və alimlərin tərənnüm,

vəsf poetikasının iç dünyasına aid olan keyfiyyət-dəyərdir...

Bəs Handi-də söz-söyləm, məna-kəlam nədir?

Handi özünün ədəbi-poetik və ürfani mövqeyini aydın ifadə edən şairdir. Şeirlərinin birində o özünü anlayan və anladan bir hikmət əhli kimi təqdim edir.

Handi özünü bu cür ifadə edir:

*Davər-i səltənət-i məntiq-i süz-əfsayəm,
Şahid-i mə'ni-i ayine-i istiğnayəm.*

- Doğruçul, insafli hökəmdar səltənətində hərarət, sıcaqlıq artıran Diləm, Söz'əm;
Haqqı-Həqiqəti bəyan edənəm, məna aləminin sirlərinə vəqif olan şəxsəm.

*Hame-i hassina Cibri-i mü'əyyədül-hakk:
Fə'n-i cazim ilə həm nəfəs-i İsayəm.*

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat baxımından Azərbaycan-türk genetik varlığında ayrıca bir Dil poetikası əsası var. Nədir bu əsas? Bu əsas millət-toplum baxımından Azərbaycan-Oğuz türkcəsinə məxsus ifadə aydınlığıdır.

Azərbaycan-Oğuz türkcəsi ədəbiyyatı klassik divan şeiri ilə özünün yazılı ədəbiyyat poetikasını formalaşdırmışdır. Klassik divan şeiri dili-dünyanın dörd bir yanında qəbul edilən- oxunan Azərbaycan türkcəsinin ədəbiyyat dilidir.

Naxçıvan, ümumtürk və ümumazərbaycan ruhunun məkanlarından biri kimi, özündə məxsusi əlamətlər daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim.
2. Hz.Ali ibn Əbitalib. Nəhcül-Bəlağə. Bakı: "Sabah" Yayınları, 1992
3. HANDİ. Divan. Kıbrıs, Lefkoşa, Çapa hazırlayan, ön sözün və şərhin müəllifi Dr. Harid Fədaidir. Fedai, Harid. Ön söz. Handi Divanı. Gazeller, 2003
4. Divani-Salik Ordubadi (çapa hazırlayan f.e.d. Ə.N.Qədimov). Təbriz: 2001
5. Salik Ordubadi."Gülşəni-Vəhdət". 2 cildə, I cild, (Çapa hazırlayan Ə.N.Qədimov). Naxçıvan: 2010
6. Qədimov Əsgər. Ordubad ədəbi mühiti və Məhəmmədqulu Salik Ordubadi // Salik Ordubadi. Gülşəni-Vəhdət". 2 cildə, I cild. Naxçıvan: 2010,
7. Türkçe sözlük, Ank.: 2005
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: 1985

RAMİZ QASIMOV
*AMEA Naxçıvan Bölməsi
ramizqasimli44@gmail.com*

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİSTLƏRİNİN DİL PROBLEMI YUSİF SEYİDOVUN TƏDQİQATLARINDA

Çoxşaxəli və hərtərəfli tədqiqat istiqamətlərinə malik olan Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi, professor Yusif Seyidov Azərbaycan diliçiliyində olduqca mühüm yerlərdən birini tutur. Ömrünün çoxunu müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası və ədəbi dil tarixinin tədqiqinə həsr edən professor Yusif Seyidov Azərbaycan dili sintaksisində mübahisəsiz bir tədqiqatçı mövqeyinə malikdir. Y.Seyidovun elmi şəxsiyyəti və tədqiqatlarını səciyyələndirən çox mühüm faktorlardan biri onun ədəbi dili milli ədəbiyyat kontekstindən öyrənməsi idi. Dil faktlarını bilavasitə ədəbiyyat materiallarından götürən və məhz dil faktları əsasında tezislər, fikirlər irəli sürən Y.Seyidov bu baxımdan dilçiliklə ədəbiyyatı vahid kontekstdə öyrənməyin əsasını gücləndirmişdir. Bu mənada deməliyik ki, yazıçı və dil problemi onun elmi yaradıcılığı üçün çox səciyyəvi və doğma idi, demək olar ki, bu sahədə köklü bir mövqeyə sahibdir. “Prof. Y.Seyidov Azərbaycanın yeganə filoloq alimidir ki, yazıçı və dil problemini qədim dövrlərdən XX əsrin sonuna, müstəqillik dövrünə qədər sistemli şəkildə tədqiq etmişdir” (9, s. 10). Onun “Yazıçı və dil (XIX-XX əsrlər)”, “Sözün şöhrəti”, “Sözün qüdrəti”, “Sözün hikməti”, “Ədəbi tənqid və bədii dil”, “Nəsiminin dili”, “Ədəbi-bədii dil problemi” və bununla bağlı çap edilən digər əsərləri professorun bu sahədə apardığı uzun illərin məhsuldar tədqiqatları kimi diqqəti cəlb edir və elmi tədqiqatlar üçün ciddi mənbə rolunu oynayır.

Professor Yusif Seyidov bütün ədəbiyyat tarixi və ədəbi prosesi izləyərək ədəbi dil məsələlərini araşdırmış, Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi, mövcud vəziyyəti və linqvistik məsələləri ətrafında fikir bildirmişdir. Onun yaradıcılığı üçün doğma olan mövzulardan biri yazıçı və dil məsələsidir ki, alim Azərbaycan milli ictimai fikri və köklü milli inkişafda misilsiz rol oynamış tənqidi realistlərin dilinə də xüsusi əhəmiyyətlə yanaşmış, ədəbi dövrün səciyyəvi prosesləri kontekstindən yanaşaraq məsələyə konkret elmi münasibətini ifadə etmişdir. Görkəmli alim bu istiqamətdə tənqidi realistlərdən görkəmli ədib, ideoloq Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin, Yusif Vəzir Cəmənəziminin, Ömər Faiq Nəmanzadənin və başqalarının ədəbi yaradıcılığına tədqiqatçı nəzərlərilə yanaşmış, konkret dil faktları əsasında həmin ədəbi şəxsiyyətlərin dil haqqındakı görüşləri və ana dilinin inkişafındakı xidmətlərini göstərmişdir. Alim bu məsələdə tam haqlıdır ki: “Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusən bədii dilin inkişafında mütərəqqi Azərbaycan yazıçıları böyük rol oynamışlar. Onlar öz bədii əsərləri ilə bilavasitə dil yaradıcılığında, ədəbi-bədii dilimizin inkişafında, zənginləşməsində, bu dilin üslublarının formalaşmasında bilavasitə iştirak etdikləri kimi, elmi və publisistik əsərlərində, bəzən hətta bədii əsərlərində dilə aid qiymətli mülahizələri ilə də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına kömək göstərmişlər” (13, s. 9).

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonlarından başlayaraq ümummilli məsələlər aktuallaşır, xüsusilə milli düşüncə əhəmiyyət qazanır. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində bu məsələlərin fəvqü kimi ana dili məsələsi çox mühüm mövqe qazanır. Müxtəlif ədəbi cərəyanların yaradıcılıq istiqaməti və dilləri məsələni müzakirə obyektinə çevirir və demək olar, mübarizə halını alır. Bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadənin XIX əsrin axırlarından başlayan ədəbi yaradıcılığı və onun başçılığı altında 1906-cı ildən nəşr olunan “Molla Nəsrəddin” jurnalı xalq dilini yaradıcılıq müstəvisinə gətirməklə səciyyələnen ədəbi cərəyana yön verir və onun başlıca səciyyəsinə çevrilir. Tənqidi realizm adlanan bir cəbhədə birləşən Ö.F.Nəmanzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, S.Mümtaz və başqaları görkəmli fikir adamı və ədib Cəlil Məmmədquluzadənin başçılığı, ideoloqluğu və ağısaqqallığı ilə ümumxalq dili olan sadə Azərbaycan dilini yaradıcılıq aktında qanunlaşdırır və onun inkişafına yön tuturlar. Bu məsələlər kontekstində professor Y.Seyidov da haqlı olaraq yazır ki: “Bu əsrin meydana gətirdiyi elmi-mədəni problemlər içərisində dil məsələləri aktualılığı ilə fərqlənirdi.

Maraqlıdır ki, bu dövrdə dil məsələləri ilə məşğul olanların, demək olar ki, hamısı yazıçılardır” (13, s. 92). Bu da tamamilə düzgün səciyyələndirmədir ki, “XX əsrin ictimai-siyasi həyatı, ideologiya mübarizələri, ədəbi cərəyanlar və s. dil məsələlərinə baxışları da müxtəlifləşdirmiş və bu sahədə də özünəməxsus mübarizə cəbhələri yaranmışdır” (13, s. 93).

Böyük Azərbaycan yazıçısı, ictimai fikir adamı, ideoloq Cəlil Məmmədquluzadənin ana dilimizin inkişafı və saflaşmasındakı xidmətlərini ədəbi yaradıcılıq müstəvisindən qiymətləndirən professor Y.Seyidov bu görkəmli ədibin yaradıcılığında dil faktlarını təhlil aspektində gəldiyi bu qənaəti səsləndirirdi ki: “Cəlil Məmmədquluzadə söz sırası, ruhu, lüğəti, qrammatik əlaqələri ilə ümumxalq danışmaq dilinə əsaslanan sadə, aydın bir dildə yazırdı” (13, s. 93). Bu fikir C.Məmmədquluzadənin sadə ümumxalq danışmaq dilini mill inkişafın nüvəsi və əsas yönü kimi dəyərləndirdiyinin təsdiqidir. Məqsədi özünün də dediyi kimi, “ədəbi dil yaratmaq olmayan” (8) C.Məmmədquluzadənin digər ziyalılardan səciyyəvi fərqi ilk olaraq sadə ana dilində yazıb-yaratmaq ideyasına köklü şəkildə xidmət etmək və onun nümunəsini ortaya qoymaq idi. Alim öz təhlilləri və müşahidələri ilə bu qənaəti də doğru ifadə edirdi ki: “Mütərəqqi yazıçıların əsas qismi (Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, M.S.Ordubadı) öz yazılarında nisbətən orta mövqə tuturdular. Ədəbi dil uğrunda, ədəbi dilin milli əsaslarla inkişafı uğrunda nəzəri mübarizədə onlar C.Məmmədquluzadə ilə birləşir və hamısı, müəyyən fərqlərlə olsa da, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi mövqeyindən çıxış edirdilər” (13, s. 93). Bu barədə Cəlil Məmmədquluzadə özü də “Xatiratım”da yazırdı: ““Molla Nəsrəddin” öz açıq və sadə türk dili ilə vurdu nəinki tək bircə Kürü və Arazı keçdi, bəlkə Xəzər və Qara deryaları da vurub Türkiyəyə və Türkiyəyə, Gilana keçdi. Və uca-uca Qafqaz dağlarını aşıb Qafqaz və Krım və sairə türk ölkələrinə keçdi” (8, s. 74). Alim haqlı olaraq “Molla Nəsrəddin”in bu müvəffəqiyyətini onun sadə, avam camaatın dili ilə danışmaq məharətində olması ilə əlaqələndirirdi: ““Molla Nəsrəddin”in belə əhatəli, təsirli, bu qədər xəlqi olmasının, kütləviləşməsinin oxumaq və yazmaq nə olduğunu bilməyənlər arasına yol tapa bilməsinin, fəhlənin və kəndlilin cibində, qoynunda gəzməsinin ən mühüm səbəblərindən biri onun ifadə tərzini, dili və üslubu idi. ...Sadə, aydın, təmiz və saf Azərbaycan dili “Molla Nəsrəddin”ə qol-qanad verdi, ona yol açdı. O, sözün əsl mənasında, xalq jurnalı oldu” (13, s. 95). Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadənin və ümumən, “Molla Nəsrəddin”in, tənqidi realistlərin dili ilə bağlı tədqiqatlar apararaq fikrini bildiren müxtəlif alimlər, habelə professor Mir Cəlil, Mirzə İbrahimov, Firudin Hüseynov, Əziz Şərif, İsa Həbibbəyli və başqaları da onun müvəffəqiyyət və yüksəlişinin əsl səbəbində birinci olaraq sadə, anlaşılqılı dilinin olmasını göstərirdilər. Professor Mir Cəlil da yazırdı ki: “Birinci dəfə o (Cəlil Məmmədquluzadə - R.Q.) danışmaq dilini, canlı dili, azərbaycanlıların şirin, əlvan, ahəngdar, sərbəst danışğını yazıya, kitaba, hətta bədii əsərə gətirmişdir.bu dilin xəzinə şəklində yatıb qalan məziyyətlərini meydana çıxarmaq üçün, bu dildə danışanların sözünün mühakiməyə, ifadəsinin məntiqə, danışmaq şəklinin məzmununa nə qədər uyğun olduğunu, bu dilin ahəngdar, musiqili, səlis, şirin, əlvan, zəngin ehtiyatlı, bünövrəli, çoxcəhətli, ruhən sərbəst, tarixən isə möhkəm inkişaf qanuniyyətinə, orijinallığa malik bir dil olduğunu göstərmək üçün gətirmişdir” (5, s. 27). Bu cəhətdən prof. Y.Seyidov C.Məmmədquluzadənin ana dilinin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatı və ümumən, Azərbaycan ictimai fikir tarixində ana dilinin bu böyük qüdrətini dərinədən duyan və qiymətləndirən ən böyük sənətkar idi. Onun əsərlərinin dili, üslubu, ifadələri, cümlə quruluşu, söz sırası – bütün bunlar birlikdə ana dilinin zəngin, rəngarəng çəmənzarına bənzəyir” (13, s. 99). Bu cəhətdən professorun öz diqqətini “Anamın kitabı” əsəri üzərinə cəlb etməsini tamamilə məntiqəuyğun və doğru hesab etmək lazımdır. Çünki, doğrudan da, böyük ədibin “Anamın kitabı” əsəri onun ədəbi-bədii yaradıcılığı, ideya-bədii məfkurəsi və ictimai amalının təsbit edilməsi baxımından çox mühüm rol oynayır. Bu əsərdə simvolik obrazlaşdırmalardan istifadə fikirlərin ideoloji cəhətdən ümumiləşdirilməsi və milli məfkurə ifadəsi baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Artıq bu barədə professor Mir Cəlil (5) və akademik İsa Həbibbəyli (2), o cümlədən bu istiqamətdə yazan digər alimlər yazdıqları kimi Ana obrazı Vətənin taleyi və müqəddəratını özündə ümumiləşdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. Üç qardaş – Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid vətənin övladları timsalında mühüm mövqeyə malikdirlər. Onların hərəsinin bir ictimai düşüncəyə xidmət

etməsi, ayrı-ayrı kitablara inanması onları danışq-dil etibarilə də fərqləndirir, bir-birlərilə nəinki qardaş kimi, heç yad adamlar kimi də ünsiyyət qurmalarına imkan vermir. Rüstəm bəy rus, Mirzə Məhəmmədəli İran, Səməd Vahid Osmanlı meyilliliyi nümayiş etdirməklə fərqli danışq tərzləri və düşüncələrilə bir-birlərilə vahid məxrəcdə qaynayıb-qarışa bilmir, aralarındakı mübahisə və nifaq dərinləşmiş olur. Ana Zəhrabəyim Vətənin timasalında üç qardaşın yola getməzliyi səbəbindən dərdə dözməyib dünyasını dəyişir. Bu zaman bu aqibəti görən bacı Gülbahar qardaşları bir-birindən ayrı salan kitabları küçəyə atdıqdan sonra Atadan vəsiyyət olaraq qalan kitabı – Ananın kitabını əlinə qaldıraraq “Qaldı bircə kitab” (7), – deyə onu qardaşlara oxuyur. Kitabda isə ulu keçmişin müdriklilik dolu vəsiyyətini özündə daşıyan mühüm bir tövsiyə yazılıb: qardaşlar, balalar ananın ətrafında dolanıb ondan uzaq düşməsinlər. Professor Y.Seyidov da əsərdə məhz qardaşları bir-birindən ayrı salan dil faktına ciddi əhəmiyyət verərək onu təhlil edir, ədibin əsas nəzər yetirdiyi mətləblərdən biri olduğunu diqqətə çatdırır. Başqa xalqların “mədəni irsini” yamsılayan və özü üçün dəyər seçən “obrazovanni”ları tənqid və tənbeh edən C.Məmmədquluzadə bu məsələni bütün yaradıcılıq boyunca diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bununla əlaqədar alim görkəmli ədibin “Əlifba”, “Bizim obrazovannılar”, “Heyz”, “Xatiratım”, “Papaslar”, “Dil” və bu kimi digər məqalələ və felyetonlarını, əsərlərini tədqiqat obyektinə çevirərək görkəmli ədibin dil və əlifba məsələsindəki milli inkişafa xidmət edən mütərəqqi mövqeyini diqqət mərkəzinə gətirir. Alim görkəmli ədibin zəngin yaradıcılığında xüsusi yer tutan orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərindən, loru dilində “ayama” adlanan ləqəblərdən və s. bəhs açmış, görkəmli ədibin mövqeyini göstərmişdir. Professor Y.Seyidov tənqidi realizmin banisi və bayraqdarı Cəlil Məmmədquluzadənin tənqidi realist şeir dilindən də yığcam olsa da, bəhs etmiş, əsasən Mirzə Ələkbər Sabir haqqında təfərrüatlı məlumat vermişdir.

Alim M.Ə.Sabirin tənqidi realist şeirin inkişafında və şeir dilinin yenilənməsi və yetkinləşməsində ədəbi mövqeyini göstərmək məqsədilə qüdrətli şairin “Söz” şeirindən başlamışdır. Həssas və diqqətçil alimin nəzərləri Sabirin yeni şeirəqədərki əsərlərinin dili ilə yeni şeirlərinin dili məsələsindən yayınmamışdır. Alim də müşahidə edir və bu qənaətə gəlir ki, M.Ə.Sabir köhnə tipli şeirlərində əvvəlki klassik şeir ənənələrindən və onun dilindən bəhrələnmiş və klassik yaradıcılıq ənənələrini davam etdirmişdir. Şairin:

Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,
Məndə hər kəs görür öz qaş-gözünü.
Necə kim dün “Birisi” baxdı mənə,
Gördü ayinədə ancaq özünü (12, s. 280) –

misralarından çıxış edərək bu qənaəti haqlı olaraq ifadə edirdi ki: “Poeziya qarşısında qoyulan bu tələb yalnız M.Ə.Sabirin deyil, dövrün tələbi idi, şairin mənsub olduğu ədəbi cərəyanın tələbi idi” (13, s. 114). Həm də “həyatı olduğu kimi əks etdirmək, düzü düz, əyrini əyri yazmaq sənətkarın vəzifəsi hesab olunurdu” (13, s. 114). Məhz bu münasibətlə Sabirin:

Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım,
Gördüyüm nikü-bədi eyləyim izhar yazım.
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazım (11, s. 72) –

kimi həmin dövrün sənət, eləcə də sənətin estetikası, dili, vəzifəsi və s. kimi məsələlərə baxışın nəzəri-estetik prinsipini müəyyənləşdirən misralarını məhz bu tələblərə konkret münasibət və cavab olaraq dəyərləndirirdi. Əlbəttə, bu da düzgün qənaət və yetkin nəticə idi ki: “Sabir həqiqəti ... yaranmaqda olan yeni dünyanın həqiqəti idi, şairin ətrafında cərəyan edən, onun vətəndaşlarını, əsrdaşlarını öz əhatəsinə alan hadisələrin həqiqəti idi” (13, s. 114). M.Ə.Sabirin “Şirvanda mühüm hədis”, “Hamısını tapa bilirəm, birini tapa bilmirəm” kimi felyetonlarını nümunə gətirən alim bu məntiqlə təhlil açır və bu nəticəni ifadə edir ki, M.Ə.Sabir öz yaradıcılığında xalq hikməti və müdrikiyindən müvəffəqiyyətlə istifadə etmiş, özü də bu məsələyə böyük sənətkarlıqla yanaşmışdır. Alim haqlı, doğru məntiqə gəlmişdir ki, “Hamısını tapa bilirəm, birini tapa bilmirəm” felyetonu “Doğru danışanın papağının qulağı yırtıq olur” zərbi-məsələnin üzərində yaranmışdır (13).

Alim tam qətiyyətlə çıxış edir ki, “Sabir yaradıcılığında ana dili məsələsi xüsusi yer tutur”

(13, s. 120). Doğrudan da, əsrin ana dilinə vəqif olmaq tələbinə fəal yanaşan yazıçılardan biri kimi Sabir də “Zaman nə istəyir? Amma biz...” başlıqlı məqaləsində bu qənaəti ifadə edirdi ki: “Böyük təəssüf olunacaq burasıdır ki, oxumuş cavanlarımız dəxi əksəriyyət ilə ana dilindən ...lazımınca xəbərdar ola bilməyiblər” (11, s. 205). Şairin:

İntelegentik, bu ki böhtan deyil,
Türki danışmaq bizə şayan deyil.
Türk dili qabili-irfan deyil.
Biz buna qail olan insanlarıq!
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!

Türk qəzeti versə də əqlə ziya,
Mən onu almam əlimə mütləqa.
Çünki müsəlmanca qonuşmaq bana
Eyibdir! Öz eybimizi anlarıq!

Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq! (10, s. 249) –

kimi məşhur misraları Molla Nəsrəddinin elə ilk nömrəsindən dediyi “türk dili danışmaq eyibdir!” fikirlərilə bütövlük nümayiş etdirir, ana dilinə xor baxanları kəskin tənqiddə məruz qoyurdu. Professor Y.Seyidov da öz tədqiqatlarında şairin ana dili məsələsində tutduğu bu qəti mövqeyi müxtəlif məsələlərdə diqqətə alaraq onun tərcümə işində də göstərdiyi maraqlı mövqeyə münasibət ifadə edirdi.

Professor Y.Seyidov öz tədqiqatlarında tənqidi realizmin digər görkəmli nümayəndələrinin ana dilinə olan münasibətini də nəzərdən keçirirdi. Alim Ə.Haqverdiyevlə bağlı qeyd edirdi ki, “Ə.Haqverdiyev dil məsələlərilə xüsusi və ardıcıl məşğul olmasa da, toxunduğu dil problemləri müxtəlifdir” (13, s. 142). Ağa Məhəmməd şah Qacar obrazının dilindən deyilən: “Dava var qılıncla qurtarar, dava var dillə. Əvvəl dil, sonra qılınca qoşunu mənə lazımdır” (1, s. 165) sözləri də alimin təhlili ilə özünə tənqidi mövqə tapır və ədibin dilə olan münasibəti kimi dəyərləndirilirdi. Ədibin “Padşahın məhəbbəti” pyesində Təlxəyin dilindən deyilən “Axmaq sözün doğrusu ağıllı sözün yalanından yaxşıdır” (1, s. 240) sözləri də Şah Qacarın fikirlərilə birləşərək Ə.Haqverdiyevin dil məsələsində mövqeyini uğurla təzahür etdirir. Ə.Haqverdiyevin XX əsrin əvvəllərində bir çox ideya-məslək məsələlərində xəfif ayrılıqları olan iki ədəbi cərəyan kimi romantizmin və tənqidi realizmin, iki ədəbi məktəb kimi “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” məktəblərinin dil məsələsində tutduqları mövqeyə şərhə yanaşan ədibin “Azərbaycanda teatr” başlıqlı məqaləsindəki fikirləri ortaya çıxaran alim bu məsələdə yazıçının molla-nəsrəddinçi mövqeyini təqdir edir. Qoca ədibin xatirələrinə də enən alim dil məsələsində molla-nəsrəddinçilərin tutduğu mövqeyə elmi şərh və münasibət ifadə edir.

Alim bu mövzu ətrafında özü “Molla Nəsrəddin”də olmasa da, molla-nəsrəddinçi mövqeyə malik olan Ü.Hacıbəyovun, “Molla Nəsrəddin” məktəbinin mücahidləri olan M.Ordubadinin (“Ana dili” və b.), Əli Nəzminin (“Dil məsələsi” və b.), Əliqulu Qəmküsarın (“Qatış-bulaş” və b.), Mirzə Əli Möcüzün (“Açın üzləri” və b.), Y.V.Çəmən-zəminlinin (“Dil məsələsi” və b.), Ö.F.Nemanzadənin (“Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” və b.) dil haqqındakı görüşlərinə nəzər salır, onların mövqələrini ortaya çıxarırdı.

Beləliklə, demək olar ki, professor Y.Seyidov özünün əhatəli və geniş tədqiqat əsəri olan yazıçı və dil problemi kontekstində Azərbaycan milli tənqidi realizminin nümayəndələrinin də dil məsələsinə münasibətlərini tədqiqatın mərkəzinə gətirmiş, maraqlı təhlilləri və dolğun qənaətləri ilə sanballı bir əsər ortaya qoymağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I c. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2005, 504 s.
2. Həbibbəyli İ. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik. s. 634-645. // Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: “Nurlan”, 2007, 696 s.
3. Hüseynov F. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər. Bakı: “Yazıçı”, 1986, 279 s.
4. İbrahimov M. Əsərləri. On cildə, IX c. Bakı: “Yazıçı”, 1982, 663 s.
5. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: “Ziya Nurlan”, 2004, 391 s.
6. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: “Yazıçı”, 1980, 430 s.
7. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, I c. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 664 s.
8. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, IV c. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 2004, 472 s.
9. Musayeva A.Ə. Professor Yusif Seyidovun dilçilik görüşləri (ədəbi dil məsələləri). Fil. üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, 22 s.
10. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, I c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 480 s.
11. Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cildə, II c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2004, 384 s.
12. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: “Yazıçı”, 1992, 560 s.
13. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı: “Yazıçı”, 1979, 288 s.
14. Şərif Ə. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 384 s.
15. Nəsrəddinov N. Yusif Seyidov-dilimizin və dilçiliyimizin fədaisi / <http://olaylar.az/news/>
16. Şükürlü T. Yaddaşlarda yaşayan Yusif müəllim / <https://ilkxeber.org/>

ƏHMƏD CAVADIN “DİLİMİZ” ŞEİRİ HAQQINDA QEYDLƏR

Giriş

Dil, hər bir xalqın mənəvi pasportu olmaqla yanaşı, onun milli kimliyini təcəssüm etdirən atributlardan sayılır. Dilin formalaşması, inkişafı ta qədim dövrlərdən etibarən yaranan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri vasitəsilə mümkün olmuşdusa, zamanla yazılı ədəbiyyatın ortaya çıxması da bu mənada aparıcı mövqə qazandı. Şifahi xalq ədəbiyyatı üzərində bina edilən yazılı ədəbiyyatın inkişafı həm də dilin daha mükəmməl şəkildə formalaşmasında rol oynamağa başladı. Şair və yazıçıların forma və məzmunla birlikdə məcaz, üslub, deyim, yeni yaradıcılıq maneələri dilin zənginləşməsinə birbaşa öz təsirini göstərdi. Hətta yazı adamları birbaşa öz ana dillərinin mühafizəçiləri missiyasını da öz öhdələrinə götürmüş oldular. Belə olan halda, dil haqqında, xüsusilə ana dili haqqında əsərlərin ortaya çıxması da başadüşüləndir. Belə əsərlərdən biri də Azərbaycan istiqlal ədəbiyyatının bayraqdarı sayılan Əhməd Cavadın “Dilimiz” şeiridir.

Hələ ilk şeirlərindən birinə aid yazılmış “tənqidi” məqalənin müddəaları ilə razılaşmayan gənc Ə.Cavad həmin “tənqidçi”yə cavabında yazırdı: “Xidmət etmək istədiyiniz dili bərhad etməkdən bir şey çıxmaz. Üzünüzü yenilik qibləsinə çevirməyinizi tövsiyə edirəm” (7, s.52). Şairin özü üzünü yenilik qibləsinə çevirmişdi ki, bu mənada dilimizdəki alınma sözlərin işlədilməsinə qarşı üsyankarcasına milli duruşunu göstərirdi: “Sizin kimi əski qafalı bir çox lisan alimləri çıxdılar. Zavallı türk dilinin başına gətirmədikləri bəlalər qalmadı. Qəvaiddə ərəbə tətbiq etdilər, farsa tətbiq etdilər. Yaxdılar, yoxdular, sonra da imlaları o şəkllə soxdular. Yeni-yeni nəzəriyyələr, istiradlar yaptılar. “Qaş qayırarkən göz çıxartdılar”. Bunların içərisində doğru olaraq bir çox şeylər də söylədilər. Fəqət qətiyyənlə əməl etmədilər” (Saləddin, 1992, s.30). Tədqiqatçılar Əhməd Cavadın bu cür çıxışlarını nəzərdən keçirir, yaradıcılığının digər aspektlərinə də nəzər salaraq belə bir fikrə gəlirdilər ki, o öz dili ilə yanaşı digər türk dillərini də mükəmməl bilir. Əhməd Cavadın əhatəli tədqiqatçısı Əli Saləddin bu barədə yazırdı: “Onun təkəcə Azərbaycan türkcəsinə deyil, Osmanlı türkcəsinə də yaxından bələd olduğu aydınlaşır. O, bir dilçi, dilşünas kimi ümumtürk qövmünün leksik arsenalına əsaslanır, bu kontekstdə türk xalqlarının dilləri arasındakı fərqləri göstərir” (7, s.51).

Əhməd Cavadın “Dilimiz” şeiri

Əhməd Cavadın “Dilimiz” şeiri haqqında fikirlərimizə keçməzdən əvvəl şairin milli kimlik anlayışı və bu anlayış çərçivəsində dilə olan münasibətinə toxunmaq zərurəti ortaya çıxır. Əhməd Cavad bütün varlığı ilə Azərbaycan eşqi ilə mayalanmış ruh sahibi idi. Xalqını, millətin tarixini yaxşı bildiyindən daim haqqının tapdandığını da yaxşı anlayırdı. Elə bu dərkətmə ilə də qələmə sarılaraq “Mən çeynənən bir ölkənin haqq bağıran səsiyəm”, – demə cəsarətini göstərəcək qədər də milli mövqedən çıxış edirdi. Bu zaman içində bir müstəqillik sevdası da daşıyırdı. Təsadüfi deyil ki, bu nəticədən yola çıxan görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazırdı ki, “Onun poetik əsərləri zərif lirik-romantik üslubu, dil təravəti, realist və demokratik məzmunu, sadəliyi və xalqiliyi ilə seçilir” (5, s.5).

Təpədən dırnağa azad ruhlu, azad düşüncəli xarakter sahibi olan Əhməd Cavadın bu xüsusiyyətini biz onun şeirlərinin ümumi skeletini gözlərimiz önündə canlandıranda da görürük, o şeirləri dinləyəndə də hiss edirik. Heç də təsadüfi deyil ki, Şərqi ilk demokratik respublikasının dövlət himninin sözlərini yazmaq onun taleyinə yazılmış ilahi qismət idi. Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal şairi kimi bir təyinlə yaddaşlarda yaşayan Əhməd Cavadın “Azərbaycan, Azərbaycan”, “Milli marş”, “Azərbaycan bayrağına”, “Çırpınırdı Qara dəniz”, “Elin bayrağı”, “Dilimiz” və sair şeirlərinin ruhu təkəcə müəllifin öz içindən qopan duyğular deyildi, vətənlə, millətlə bütövləşmiş bir şairin timsalında xalqın, millətin, Azərbaycanın səsi kimi ürəklərdən qopub dilə gəlirdi. “Əhməd Cavad yaradıcılığına bir neçə sözlə qiymət verəcək olsaq, deməliyik ki, onun yaradıcılığı 1910-1937-ci illər

arasında ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin və tariximizin həqiqi salnaməsidir” (7, s.6). qənaəti bu mənada çox yerində deyilmiş fikirlərin ümumiləşmiş halıdır.

Bu milliliyin içində dil faktoru da şairi düşündürən, onu narahat edən mövzunun bədii ifadəsi kimi vərəqlərə həkk olurdu:

*Baxaq dilimizə, nələr görünür?
Oxuyub anlamaq yazmaqdan gücdür (1, s.102),*

- deyən şairin daxili həyəcanı ilk misralardan diqqəti cəlb edir. Bu həyəcan signalının nədən ibarət olmasını, dilə baxıb nələr görüldüyü və oxuyub anlamağın yazmaqdan çətin olduğunu qeyd etməsindəki səbəbin nə olduğunu biz şairin sonrakı misralarında xüsusilə aydın şəkildə anlaya bilirik:

*Yazan düşünmədən yazsa da belə,
Oxucu beş-on gün gərək düşünə:
Ki, anlasın bu söz ərəbmi, farsmı?
O ki, qaldı mənə... anlayan hanı (1, s.102).*

Yavaş-yavaş mətləbin nədən ibarət olduğu anlaşılır. Şairin yaşadığı dövrdə bir çox qələm sahiblərinin şeirimizin ana dilindən uzaq, qarışıq üslubda olmasına qarşı tənəsi, hiddəti, həm də dilin təəssübünü çəkməsi yuxarıdakı dörd misrada anlaşılır. Ərəb-fars sözləri ilə ağırlaşan milli şeirin sadə azərbaycanlı tərəfindən anlaşılmadığı məhz “O ki, qaldı mənə... anlayan hanı” misrasında çox gözəl şəkildə ifadə olunmuşdur. Şeirin sonrakı misraları da bu məqamın ifadəsi kimi Əhməd Cavad tərəfindən şeirdə dilə gətirilmişdir:

*Çoxları anlamaz millətdən aydın,
Bircə parçasını şair yazanın.
Gün oldu şairlər göyə çıxdılar,
Bu yazıq millətə ordan baxdılar (1, s.102).*

Xalq arasından “yuxarıdan aşağı baxmaq” frazeoloji birləşməsi var. Real mənada yuxarıdan aşağı baxmaqla, məcazi mənada yuxarıdan aşağı baxmağın arasında elə yuxarı və aşağı qədər bir təzadlıq var. Əhməd Cavad dili əcaib-qəraib sözlərlə ağırlaşdırılanların özlərini yuxarıya dartdıqlarını və məhz çıxdıqları göydən “bu yazıq millətə ordan baxdıqlarını” dilə gətirməklə xalqla aralarına nə qədər böyük bir məsafə qoyduqlarını da təəssüf və tənqid şəklində şeirdə göstərmişdir.

Əhməd Cavad milli dilə, xüsusən şeir dilinə bu cür yabancı sözlərin gətirilməsini konkret nümunələr əsasında faktlarla göstərir, həmçinin şair ustalığı ilə şeirin ümumi üslubuna və sənətkarlığına əməl edərək fikirlərini ortaya qoyur:

*“Od” etmədi, yağdı “atəş” başına,
“Siyah” qondardılar “qara” qaşına.
Alınır “dil”ləri “zəban” verilir,
İsərlənib “baran”, “yağmur” kəsilir.
“Ağ”ları “bəyaz”a, “sarı”sı “zərd”ə
Döndü. Can dayanmaz bu ağır dərdə (1, s.102-103).*

Nə qədər əlavə izaha ehtiyac olmasa da şairi narahat edən məqamların bir neçəsi şeirin ritminə və ahəngdarlığına uyğun olaraq diqqətə çatdırılıb. Türk sözlərini öz bədii əsərlərində ərəb və farsca işlədən yazarlara ünvanlanmış bu misralarda Əhməd Cavad sözlərin bəzilərini nümunə kimi verərək həmin ifadələrin öz dilimizdə qarşılığı olduğunu da incə bir xatırlatmayla göstərmişdir. “Atəş”in od, “siyah”ın qara, “zəban”ın dil, “bəyaz”ın ağ, “zərd”in sarı, “baran”ın “yağmur” kimi dilimizdə qarşılığının olduğunu və öz dilimizdə daha şirin səsləndiyini göstərmişdir.

Şeirin digər misralarında da biz şairin narahat ruhunu, təəssübkeş kimliyini müşahidə edə bilirik:

*Dəyişdi hər şeyi, “bum” oldu “bayquş”,
“Əlbəsə” geyildi, “paltar” qaldı boş.*

*“Düzlüy”ün yerində bir “istişamət”
Görərək, yəmali, zənn etdi millət.
Çalındı “qardaşı” gəldi “bərader”,
“Bacı”nın yerində “həmşirə” gəzər (1, s.103).*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamları şeirin bu hissəsində də görə bilirik. Bayquşun “bum” olması, paltarın “əlbəsə”yə çevrilməsi, düzlüyün “istişamət”inin dəyişilməsi, qardaşın “bərader” taleyi, bacının “həmşirə”ləşməsi Əhməd Cavadı həddindən artıq məyus edirdi. O dərəcədə ki, bunu qiyamət kimi səciyyələndirərək yazırdı:

*Nədir bu qiyamət, nə işdəsiniz?
Ey bizim qocaman ədiblərimiz? (1, s.103).*

Doğrudan da, nədir bu qiyamət? Qocaman ədiblər arasında xalqımızın dəyərli ziyalıları da var idi. Lakin dil təssübkeşliyi şəxsi dostluqları və münasibətləri kölgədə qoyurdu. Bu elə belə də olmalıdır. Ə.Saləddin bir məqamı çox düzgün vurğulayır ki, “bu misraları yazanda onun 20 yaşı təzəcə tamam olub, 21 yaşına keçmişdi. O, ömrünün axırına kimi həm məktəbdə, həm də bədii yaradıcılığında dilimizin təmizliyi, milliliyi uğrunda ardıcıl və dönməz mübarizə aparmışdır. O, özü də istər nəzəri fikirlərində, bədii əsərlərində, istərsə də praktik həyatında bu prinsiplərə birinci əməl edənlərdən olmuşdur” (7, s.53). Bir xalqı məhv etmək üçün onun dilini əlindən almaq kifayətdir. Əhməd Cavad da bu reallığı yaxşı bildiyi və anladığı üçün qocaman ədiblərə belə çəkinmədən iradını bildirir, müraciət edərək dildə alınma sözlərin mümkün dərəcədə az işlədilməsinə nail olmağa çalışırdı. Xüsusilə ərəb və fars sözlərinin bədii mətnlərə gətirilməsini pisləyirdi. Bu cür yazanların bir gün lənətlə yad ediləcəklərinə, onlara lənət oxunacağına belə çəkinmədən işarə edən ədib şeirin sonunda elə beləcə də yazırdı:

*Yaxasından tutub bu “el oğlunu”
Fars ilə ərəbin bir “həmvətən”i
Şəklinə soxdunuz, baxınız sonra,
Oxunacaq lənət belə yazana! (1, s.103).*

“El oğlu” ifadəsinin “həmvətən” kimi istifadəsi belə şairi narahat edirdi. Onu dərindən düşünməyə məcbur qoyurdu.

Şairin yaradıcılığında dil saflığına diqqət məsələsi

Şeirin yazılma tarixinə baxanda qərribə halda dərindən nəfəs alıb təəssüf hissini bir daha dilə gətirməli olursan. Əhməd Cavad 110 il bundan əvvəl, 21 yaşında bu şeiri qələmə almışdı. Təəssüf ki, bu gün də biz “həmvətən”lik edirik, bu gün də biz “həmfikir” oluruq, bu gün də biz “həmkar”laşırıq, bu gün də biz “həmrənəg”, “həmxasiyyət”, “həmahəng” və sair oluruq. Bu gün də bizlərin dilində alınma sözlər özünə yer edir. İşin başqa bir tərəfi ondan ibarətdir ki, biz Azərbaycan dilində qarşılığı olduğu halda bu cür sözləri istifadə etməklə təkcə dilimizi korlamırıq, həm də Əhməd Cavad kimi milli mövqedən çıxış edən görkəmli şəxsiyyətlərimizin ruhunu incidirik.

Yenə Əli Saləddinin fikirlərini diqqətə çatdırmaq lazım gəlir: “Müəllimliyə başladığı 1913-cü ildə yazdığı “Dilimiz” şeirində də respublikamızı, xalqımızı düşündürən, dilin saflığı uğrunda gedən mübarizəmizlə səsləşən məsələlərə toxunur, ona özünün aydın münasibətini bildirir. Dili yad, yabancı ünsürlərlə, sözlərlə süni surətdə dolduran, zibilləyənlərə qarşı çıxırdı” (7, s.53).

Bilirik ki, hər bir xalqın dilinin ən saf nümunələri onun şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində toplanıb. Bu mənada nağıllar, dastanlar, atalar sözləri, məsəllər, nəğmələr, bayatılarda dilimizin ən məsum saflığı özünü qoruyub saxlamışdır. Şair də məhz xalq dilinə qayıdışı təbliğ etmə əzmi ilə “Dilimiz” şeirini yazmışdı. Xalq yaradıcılığına diqqət çəkmək istədiyi cəhətlərdən biri də bu idi ki, özü xalq şeiri ruhunda, xalq şeiri janrlarında xeyli sayda nümunə yaratmışdı. Təkcə onun 500-ə yaxın bayatı nümunəsi yazmasının özü (1, s.148-193) əlavə şərhə ehtiyac yeri qoymur. Şair anasına ünvanladığı bir şeirində deyirdi ki, “bəzən həyat dağlarını duman alarkən titrək laylan yollarına işıq salır”. O laylanın titrəkliyində doğma dilin şirinliyi idi məhz ana dilində yazdığı milli ruhlu şeirlərində anlaşılmaz mənalar kəşf edib şairin həyat dağlarına duman endiriləndə yollarına işıq salan qüvvə.

“Açın qəlbim qubarını, baxın nədir baş yazısı? // Əvvəl Allah göndərəndir, sonra türkün bayatısı” (2, s.43) kimi onlarla belə misraları ilə dilə bu qədər həssas yanaşmasının nəticəsi idi ki, Əhməd Cavad şeiri söz baxçamızın ən ətirli gülünə çevrilə bildi və onun yazdığı himn hər bir Azərbaycan vətəndaşının qürurla, şəstlə səsləndirdiyi bir vətən nəğməsinə çevrilə bildi:

*Mən bir aşiqəm ki, bu çaldığım saz
Dumanlı dağlara səs salacaqdır.
Anlatdığım dildə inləyən avaz
Elin xatirində çox qalacaqdır* (3, s.95-96).

Təkcə anlatdığı dildə inləyən avaz yox, bütün varlığı elin xatirində əbədilik qalacaqdı. Hətta inləyən avazı yeni dövr vətən sevdalıları şaqraq nəğmə kimi dinləyəcəklər. Professor Bədirxan Əhmədovun dediyi kimi “Əhməd Cavad əbədilik Cümhuriyyət şairi, İstiqlal nəğməkarı olaraq ədəbiyyat tariximizdə qalacaq” (4, s.8).

“Şeirimin büsbütün vicdanı aydın,

Onun haqqa tapan imanı aydın”, - deyən şairin şeirlərində biz dilimizin saflığını, təmizliyini, duruluğunu, axıcılığını, oynaqlığını, şirinliyini aydın şəkildə görə bilirik.

Nəticə

Taleyin badalağına tuş gələn Əhməd Cavadı xalq yıxılmağa, yerdə qalmağa qoymadı. Onu Üzeyir musiqisiylə birləşdirib üç rəngli bayraq kimi göylərə qaldırdı. Apaydın səmanın ucsuz-bucaqsız dərinliyində dikduruşlu qamətiylə bir Əhməd Cavad ruhu dolaşır ki, onun hər bir şeiri Azərbaycan poeziyasını nurlandırdı, hər sözü milli şeirimizin naxışlarına çevrildi, hər mövzusu istiqlaliyyət sözümlərini milli ruhla rəngləndirdi. Bu rənglərin içərisində “Dilimiz” şeiri də, Əhməd Cavad sözü də öz çalarları ilə daim seviləcək və seçiləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 232 s.
3. Əhməd Cavad. Sən ağlama, mən ağlaram. Bakı: Yazıçı, 1991, 208 s.
4. Əhmədov Bədirxan. Əhməd Cavadın “Mühacirət şeirləri” və ədəbi tənqidin metodoloji aspektləri. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2022, 28 may, s.6-8
5. Qarayev Yaşar. Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı – Əhməd Cavad /
6. Əhməd Cavad. Seçilmiş əsərləri. (Ön söz). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s.296
7. Saləddin Əli. Əhməd Cavad. Bakı: Gənclik, 1992, 328 s.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA SAİTLƏRLƏ SAMİTLƏRİN AHƏNGİ (DİLİN VƏZİYYƏTİNƏ GÖRƏ)

Bu məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında saitlərlə samitlərin ahənginin müasir dilimizlə səsleşməsi məsələsi gözdən keçiriləcəkdir. Saitlərlə samitlərin ahənginə aid A. Axundovun və Ə.Dəmirçizadənin mövqeyi üst-üstə düşür. A.Axundov ahəng qanununun bu növünə aid yazır: “İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də digər türk dillərinə aid əsərlərdə bu qanun yalnız dilortası-sərt damaq və dilarxası-yumşaq samitləri ilə məhdudlaşdırılmışdır, məsələn, böyük Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadə saitlərlə samitlərin ahəngini belə aydınlaşdırır: “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində saitlərlə samitlərin ahəngi iki növdür:

1. Dilin vəziyyətinə görə saitlərlə samitlərin ahəngi;
2. Səs tellərinin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi.

Dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahəngi, əslində, arxa sıra sait səslərinin uyuşmasından və ön sıra sait səslərinin uyuşmasından ibarətdir. Bu isə həm saitlərdə, həm də samitlərdə bu növ fonem qoşalığının varlığı ilə əlaqədardır. Belə ki, Azərbaycan dilindəki dil samitlərinin bir qismi də saitlər kimi arxa sıra və ön sıra olmaq üzrə iki qarşılıqlı növə ayrılır və saitlərdə

a// ə, ı// i, o//ə, u//ü

müvaziliyi olduğu kimi belə samitlərdə də

x, ğ, q, / k /, k', k, g/ x' /

müvaziliyi vardır. Deməli a,ı,o,u saitləri ilə ğ, x, q, /k / samitləri dilarxası-dildibi məxrəcli olmalarına görə arxa sıra səsləri kimi,

ö, i, e, ə, ü saitləri də g, k, / x / samitləri dilortası-dilönü məxrəcli olmalarına görə ön sıra səsləri kimi həmcins səslərdir.

Qeyd: Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsl Azərbaycan sözlərində və şəkilçilərində olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni dilarxası-dildibi və dilortası samitləri ilə əlaqədardır.

Arxa sıra ahənginə aid nümunələr: qaş, qış, qol, quş və s.

Ön sıra ahənginə aid nümunələr: kəs, keç, kişi, köç, kül, gəl, get, göz, güc və s.

Məhz söz daxilində belə səslərin, yəni ön sıra saitləri ilə ön sıra samitlərinin, arxa sıra saitləri ilə arxa sıra samitlərinin bir-birinə uyuşma halında izləməsi nəticəsində də saitlərlə samitlərin ahəngi qanunu formalaşır.

Bu qanun Azərbaycan ədəbi dilindəki əsl Azərbaycan sözlərində və şəkilçilərində olan saitlərin hamısı ilə, samitlərin isə ancaq bir qismi ilə, yəni, dilarxası-dildibi və dilortası samitləri ilə əlaqədardır. Bu qanun, başlıca olaraq, aşağıdakı məqamlarda öz təsirini göstərir:

a) Sözdə əvvəlcə arxa sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra saiti gələ bilər: qaş, qış, quş, qol, xır-xır, xorultu və s.

b) Sözdə əvvəlcə ön sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra ön sıra saiti gələ bilər: kəs, keç, kişi, köç, gül, göl, get, gir, göz, güc və s.

c) Sözdə əvvəlcə arxa sıra saitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra samiti gələ bilər: ağ, ox, toqqa / tok qa /, çığır, yuxu, uğur və s.

ç) Sözdə əvvəlcə ön sıra saitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra ön sıra samiti gələ bilər: əkin, yekə, iri, tükənməz, əngin, igid, özgə, yüngül, çiçək /çiçəx/, kəklik /kəx lix/ və s.

Bu qanun sözə bitişdirilən şəkilçilərdə daha ardıcıl və davamlı olur. Belə bir cəhəti də xüsusi qeyd etməliyik ki, bir sıra alınma sözlərin sonunda arxa sıra samitləri ön sıra saitləri ilə formalaşan heca tərkibində və ya ön sıra samitləri arxa sıra saiti əsasında formalaşan heca tərkibində ola bilər. (3, s.133-135) Ə. Dəmirçizadə bu nəzəri müddəaları dilin özünəməxsus qayda-qanunları əsasında tədqiq edib müəyyənləşdirmişdir. Porf. sözün ilk hecasındakı ahəngi formalaşdırın saitlə bağlı

müəyyən etmişdir ki, ilk hecanın saitinin arxa sıra və ya ön sıra saiti olması ilə (3, s.133-135) əlaqədar olaraq, şəkilçilərdəki sait də arxa sıra və ya ön sıra saiti olmalıdır. Məsələn, *çiçəklik* və *süzgün* sözlərində sözün ilk hecasının saiti ilə şəkilçinin saiti də əmələgəlmə yerinə görə eyni mövqedədir. Göstərir ki, bu qanun alınma sözlərə aid olmasa da bəzi sözlərdə “k” hərfi “ke” və “ka” məxrəcində işlənir, çünki dilimizin qanunlarına görə “k” incə saitli hecada “ke”, qalın saitli hecada “ka” məxrəcində işlənməyə məcbur olur. *Kino*, *kiosk*, *kolxoz*, *kommuna* (3, s.133-135) sözlərində ilk hecasındakı sait incə olan sözlərdə “ke”, ilk hecası qalın saitli sözlərdə “ka” tələffüzündə olan səs işlənir.

Bu məsələ ilə bağlı A.Axundov yazır ki, Ə. Dəmirçizadənin bu fikirləri ilə tamamilə şərik olaraq bildirmək istəyirik ki, saithlə samitlərin ahəngi heç də yalnız dilortası və dilarxası samitləri ilə məhdudlaşmır, əslində bütün samitləri əhatə edir. Bu sözlərdən sonra A.Axundov bütün samitləri misal çəkərək onların qalın və incə variasiyalarını / saithlərlə işləndikdə saithlərin təsiri ilə / göstərir (2, s.214).

A.Axundov arxa sıra saithləri ilə işlənən ğ, q // k, x samitlərindən və ön sıra saithləri ilə işlənən k, g, y samitlərindən başqa, 14 samitin qalın və incə variasiyalarını göstərmişdir. Digər üç samit səsi isə istisna etmişdir. Bunlar *s*, *h*, *z* samitləridir. Bu üç samit incə və qalın saithlərlə işlənir və öz məxrəcini dəyişmir. Bu samitlər haqqında Ə.Dəmirçizadə yazır: “Müasir Azərbaycan dilində *s* samiti sözün hər yerində-söz başında / sağ, sər, söylə, sev və *s* /, söz ortasında / asan, istək, təsvir, progressiv, professor / və söz sonunda / as, tas, tələs, tərs, əsas, bəhs, həvəs, dərs / işləniləndiyi kimi saithlərin hamısı ilə yanaşı ola bilər: sağ, sol, su, süz, biz, söz və *s*. (3, s.89).

Müasir Azərbaycan dilində “*z*” samiti də sözlərin hər yerində işlənir. Sözlərin tərkibində “*z*” samiti hər cür saithlə yanaşı /*az*, *qızıl*, *zoğal*, *uzun*, *zinət*, *zər*, *zövq*, *zülfi*, *üzük*, *zeytun*, *tez* və *s* / ola bilər. Hətta alınma sözlərin sonunda *r*, *ğ*, *h* samitləri ilə yanaşı /*tərz*, *fərz*, *məğz*, *məhz*/, bəzi sözün isə daxilində qoşa halda /*izzət*, *ləzzət*/ işlənir (3, s.90).

Ə.Dəmirçizadənin “*s*” samiti haqqında fikirlərini nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. Burada söhbət “*s*” səsinin tarixən hansı məqamlarda işlənməsini müşahidə etməkdən gedir. Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”un materialları əsasında “*s*” səsinə öz münasibətini belə ifadə edir: “*s*” səsi ilə indi işlətdiyimiz sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud”da bəzən *s* ilə, bəzən də *z* ilə yazılmışdır. Belə vəziyyəti M.Kaşğari divanında da, İbn Mühənnə lüğətində də müşahidə etmək mümkündür. Eyni sözün bəzən /*s*/ ilə / bəzən də /*z*/ məs: *saqlarım*: yazılması, Melioranskinin dediyi kimi, buradakı /*s*/ ilə, /*z*/ -in məxrəcə fərqli olduqlarını düşünmək üçün heç bir əsas olmadığını göstərir” (3, s.46). Bu barədə A.Axundovun fikirləri daha geniş və əhatəlidir. A.Axundov bu məsələyə münasibətini bildirir və yazır: “Əlbəttə, gətirilən misallar bəzində bu deyilənlər tamamilə doğrudur. Lakin bu yalnız bir neçə sözlə, konkret olaraq, *su*, *sayru* və *saq* sözləri ilə məhdudlaşır; qalan bütün hallarda incə saitli hecalardakı “*s*” samiti isə hərfi ilə, məsələn: sapmaq, satmaq, sacmaq, sararmaq, sağ, sormaq, sığmaq, sulu, sındırmaq.... kimi işlənir.

A.Axundov Füzuli divanının üzünü köçürən katibin də qalın və incə saithlərlə işlənən “*s*” səsinin məxrəcini müşahidə etməsini nümunələrlə göstərmişdir. Məsələn, qalın saithlərlə işlənən “*s*” səsinə aid:

sordum, *səni*, *salməsın*, *sönüb* (*sin*)

digər misallarda “*s*” səsi:

su, *tilsimi*, *sındırıb*, *ismi*, *saqın* (*sad*) (2, s.139).

Bu misallarda görüldüyü kimi hər iki işarə istər qalın, istər də incə saithlərdən əvvəl işlənmişdir. Lakin (*sin*) və (*sad*) işarələri əslində öz tələffüz xüsusiyyətindən asılı olaraq / *sin* və *sad* / incə və qalın saitli hecalarda işlənmişdir. Dastanın mətninə aid son tədqiqat işləri aparən müəlliflər- Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə *sad* və *sin* işarələrinin haqqında belə yazmışlar:

...../*sad*/ türk mənşəli sözlərdə qalın saithdən əvvəl, /*sin*/ hərfi isə incə saithdən əvvəl işlədilmişdir. Bu cəhətin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə çıxır ki, dastanda /*sad* / hərfi ilə yazılan türk mənşəli sözlərdə incə sait və eləcə də / *sin* / hərfindən sonra qalın sait təsəvvür etmək doğru olmaz. Misallarda diqqət edək: /*sağış* /, / *soy* / lakin: / *söylər* /, / *söz* / və *s*.

Bu izahatda *sad* işarəsi qalın saitli hecalarda, *sin* işarəsi isə incə saitli hecalarda işlənmişdir.

Z samitinin dilimizin tarixi abidələrində işlənməsi haqqında A.Axundov yazır: “Ərəb əlifbasında **z** keyfiyyətli səsi ifadə etmək üçün **dörd hərf** olduğu halda, həmin samit **t** və **s** samitlərindən fərqli olaraq yalnız bir hərflə, Azərbaycan dilindəki “z” samiti ilə, ərəb dilində fizioloji-akustik cəhətdən təxminən eyni olan hərfi ilə ifadə olunmuşdur.

Biz A.Axundovun qalın və incə variasiyalarını göstərmədiyi **s**, **z**, **h** samitləri haqqında mülahizələri işin xeyrinə hesab etdiyimiz üçün nəzərdən keçirdik. A.Axundovun göstərdiyi kimi “saitlərlə samitlərin ahəngi əslində bütün samitləri əhatə edir”-fikrini biz fonetik hadisələrin “Akkomodasiya” bölməsində vermişdik. Burada isə dilin vəziyyətinə görə həmcins saitlərlə samitlərin ahənginin dastanda nə şəkildə özünü göstərməsini izləyək.

1 / Sözdə əvvəlcə arxa sıra samitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra saiti gələ bilər: samitlər: **ğ**, **x**, **q** / **k** /. Bu samitlərdən söz başında **x** və **q** dilimizin xüsusiyyəti ilə əlaqədar gələ bilər. Digər samitlər isə söz daxilində hecaların tərkibində işlənə bilər.

a) “q” samiti ilə: *qurban, qızı, qara, qıyan, Qaragünə, qız, qardaşın, qardaş, qalqdı, qırq, qauma-qardaşa, qara, qılıcıma, qartaş, qulağın, qaldırdı, qucaqladı, qapusına, qoa, qopuzın, qopuzı, qaç, qıyısın, qarındaşı, qatar-qatar* (1, s.59-61).

b) **x** samiti ilə: *xan, xanım xanlıq, xoyrad* (1, s.31-32 /

2) / Sözdə əvvəlcə ön sıra samitlərindən biri olduqda, ondan sonra ön sıra saiti gələ bilər. Samitlər: **g**, **k**, / **x** /.

a) **g** samiti ilə: *göz, gördükim, kordamı, geydi, geydilər, güz, gördüm, gəlməz, görkil, gərdəkünə, gələ, gəlməz, gətürdi, girmiş, gördükim, görməkə, gölürdi, gün, gənə, gəldi, gördi, gəldigimizcə, görərdim, gülər-din, gözlü, gəlüb, gətürüb* (1, s.59).

b. **k** samiti ilə: *könüllə, kibi, könül, kiçi, kim, kişi, kərtləyin* (1, s.59).

3 / Sözdə əvvəlcə arxa sıra saitlərindən hər hansı biri olduqda, ondan sonra arxa sıra samiti gələ bilər: a saitindən sonra: *ağ, ağlar, ağlaşdılar, ağlayu-ağlayu*

a) söz daxilində: *saqallu, yanaqlarun, baqdı, tutsaqıyam, varacaq, topraq, varçaq*

b) *ıq-söz daxili: çıxarıb, zarılıq, sariq, halallıq, sağlıqla*

c) *uq-söz daxili: Yırtıcuğa, Yalancuq, yauqlım*

ç) o saitindən sonra: *oxıma, oğuz, oğlı, oğul, oğluna oğlan, oğlan, ay oğlan, oqı /oxu seyrək/* (1, s.59).

d) u saitindən sonra: Bu ahəng əsasən söz daxilindəki hecalarda özünü göstərir. U saitindən sonra **ğ**, **x**, **q** samitləri özünü göstərmir. Söz daxilində: *buğra, buğrası, Qorqut, qul, artuğın, oğul, tauq, uğrağıl*

4) q sözdə əvvəlcə ön sıra saitlərindən biri olduqda, ondan sonra ön sıra samiti gələ bilər: saitlər: **e**, **ə**, **i**, **ö**, **ü**:

a) **e** saiti ilə: samitlər: **k**, **g**, **y**: *eyləyə, eylədi, eki*

söz daxilində: *genə, geyər /əks halda/, gecə, yeg, deyələr, yegdir, degəc, gecə, geyikləri* (1, s.36-37).

b) **ə** saiti ilə: *əgər, Əgrək, əyərin*

söz daxilində: *əks halda: gəlüb, gəldi, gəlsün, gəlün, gətürdi, gəzdikindən, görək, gərəkməz, əvvəldə digər səs işlənərək: bögləriylə, məgər, bögləri, böglük, bəg, səgrir, gərdunda /əks halda.*

5) **i** saiti ilə: *iki, iyəgülü* (1, s.110)

a) söz daxilində: *yigidin, yigirmisi, çevik, ügidərdi, fikr, vergil, şişlik, çigin / qaşlı cübbə don*

b)-gil şəkilçiləri ilə sözlər: *vergil, at vergil, taxt vergil, tümən*

qoyun vergil, qızıl dəvə vergil və s. öldü- rəyim, ögimdə, geyiki / 37 /, kim / ki /, ikən, ökimdə (1, s.37).

6) **ö** saiti ilə: *ögimdə, görürmüsin, göksi, gözəl, gördükim, göykisi, gözüm, görgil, görəyim, ögində, görəlim, götin-götin, köpük, kölgə, gözəl, götürün, sökdi, böylə, köksi, könüllə, könül, gözlü / söz ortasında /* (1, s.59).

7) **ü** saiti ilə: **ü** saiti söz başında öz həmcinsləri ilə az işlənmişdir. Əsasən söz içərisində, heca daxilində işlənmişdir. Söz başında öz həmcinsi ilə işlənir: *ügidərdi, qeyri samitlərlə məsələn: ünüm anla, y səsinin vaxtilə örtülü heca əmələ gətirdiyi, bu gün isə örtüsüz heca şəkildə normalaşan sözlərdə işlənmişdir., məsələn: yüzi, yürəkli, yer yüzünə, yüzümə, digər sözlərdə ikinci və üçüncü*

hecalarda işlənmişdir, məsələn:

güllük, iyəgülü, böyür qapırğalı, güzin, köpük,
yüklət, kür, yürüş, bökürüşdilər, güz, öldü-
kim, deyüb, ökür-ökür hönkür-hönkür, düğünün,
gündüz, yürüdü, günləriydi, gün, deyü, günü,
bu gün, kəsdügim, çəkişdükim, sügüsin, ol gün,
dügdilər, deyü, yürüyü, verdilər, rük” ət, kür,
bölük, göyküsi, gördükim, sevdükim, yüklətdin, bəgüm, yüksəgi, öyü baqdım, güz alması, yürü-
yübəni, məqsuda irgürəm (1, s.73).

Beləliklə, biz görürük ki, ana kitabımız olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında saitlərlə samitlərin ahəngi müasir ədəbi dilimizə tamamilə uyğun olmaqla, dilimizin kökünü, əsasını təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları. Bakı: “Yazıçı”, 1988
2. Axundov A., Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, B. 1984, səh. 233
3. Дямичизадя Я. Мцасир Азярбайжан дили Ы щисся, Маариф, 1972
4. Худуйев Н.М. Азярбайжан ядыби дили тарихи. Бакы: Маариф, 1995, 493 с.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİNDƏ SÖZ-İFADƏ YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİNƏ MÜNƏSİBƏT

Məlum olduğu kimi, insanlar hələ qədim zamanlardan ətrafda gördüklərini, müşahidə etdiklərini, hiss etdiklərini və duyduqlarını sözlə ifadə etməyə çalışmış və buna nail olmuşlar. Tarixi inkişaf fonunda dillər də inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. İnsan cəmiyyəti yaranıb inkişaf etdikcə onun fəaliyyət dairələrində genişlənilir və aydın şəkildə təzahür edir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra milli dilimizə dövlət qayğısı daha da artmışdır. Ölkəmizdə istər danışmaq dili, istərsə də bədii ədəbiyyat dili səviyyəsində nailiyyətlər qazanılmışdır. Biz müstəqil və demokratik ölkə olaraq öz dilimizin saflığının qorunmasını, onun inkişafını, gələcək nəsillərə ötürülməsini və dünya ölkələrində beynəlxalq arenalarda səsləndirilməsini diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Dil və nitq hər bir xalqın milli sərvəti və milli dəyəridir. Ümumilli lider Heydər Əliyev çıxışlarının birində Azərbaycan dili haqqında deyirdi: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”

Azərbaycan dili, məlum olduğu kimi, Avrasiyada geniş yayılmış türk dilləri qrupuna daxildir. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan dilinin yaranması, inkişafı və milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkülü türk dillərinin ümumi tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir. İstər Azərbaycan dilinin, istərsə də türk dillərindən hər hansı birinin tarixi türk dillərinin ümumi soykökü tarixini heç bir dövrdə, mərhələdə inkar etmir.

Tarixin keşməkeşli yollarından, sərt sınaqlarından üzə ağ çıxan dilimiz bu gün dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən biridir. Azərbaycan dili bizə ulu babalarımızdan miras qalmış milli sərvətimizdir. Bu sərvəti ulu babalarımız göz bəbəyi kimi qorumuş klassiklərimiz və mütəffəklərimiz Azərbaycan dili haqqında öz fikirlərini söyləmişlər. Klassiklərimiz və yazıçılarımız Azərbaycan dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsində əllərindən gələni əsirgəməmiş, tarixi şəxsiyyətlərimiz isə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşməsinə və daha da inkişaf etməsinə qayğı göstərmişlər. Min illər boyu ulu babalarımızın arzuları və istəkləri müstəqillik dövrümüzdə həyata keçmişdir. Ş.M.Xiyabani yazırdı: “Təkcə istəmək kifayət etmər, istəyi həyata keçirmək gərəkdir” Bu gün müstəqil Azərbaycan dövlətinin dili olan Azərbaycan dilinə istək də var, onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə şərait də. Dilimiz dövlət rəmzlərimiz olan bayraq, gerb, himn qədər müqəddəsdir. Müstəqil dövlətimizin rəmzlərinə və atributlarına hörmət və qayğı ilə yanaşmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur. Azərbaycan dilinin tarixi köklərinin araşdırılmasında, dilimizin tədqiqində klassiklərin, tədqiqatçıların, ziyalıların, ədəbiyyatçıların və dilçilərin məsuliyyəti daha böyükdür. Cəmiyyətin bu təbəqəsinin məsuliyyəti ona görə üstündür ki, onlar Azərbaycan dilindən təkcə istifadə etmir, həm də onun tətbiqi işinin təkmilləşməsinə, inkişaf etməsinə, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə qayğı göstərirlər. Böyük ictimai xadim və yazıçı Nəriman Nərimanov yazırdı: “Bir millət sözünü tanımayanca, hüququnu düşünmər. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hürriyyətə bağlıdır”.

Müasir Azərbaycan dili mütəxəssisləri bu qənaətdədir ki, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daxili enerjisinin, potensial gücünün, ifadə imkanlarının və lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik quruluşunun bütövlüyü və s. xüsusiyyətlər dilimizin assimilyasiyasının qarşısını almışdır. Tarixi həqiqət çox doğru olaraq onunla əsaslandırılır ki, digər türk dilləri kimi Azərbaycan dili də ərəb, fars, Avropa dillərinin təsirinə qarşı müqavimət göstərmiş, müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Hər bir dilin praktik işlənməsi üçün münbit şəraitlə yanaşı, onun yad təsirlərə qarşı müqavimətli olması da böyük rol oynayır. Belə olmadıqda dil assimilyasiya olunur, gələcək nəsillərə çatmaz, bu

əvəzsiz xəzinədən, ulularımızdan bizə miras qalan qiymətli sərvətdən hamı məhrum olardı.

Dilimiz ərəb və fars dillərinin təsirinə və təqibinə məruz qalsa da, məğlub olmamış, xalqa məxsusluğunu qoruyub saxlamışdır. Sadəcə şairlərimiz öz dilində deyil, ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmağa məcbur olsalar da yazdıqları ilə də ümumtürk mədəniyyətinə, bəşər sivilizasiyasına xidmət etmişlər. Dilimizin daxili potensial imkanları, gücü, enerjisi və müqaviməti yad dillərin mövqeyini üstələyə bilmiş, bununla da dilimiz elm, sənət və ədəbiyyat dili kimi daim hücumçu mövqedə olmuş, qalib gəlmək və yaşamaq haqqına sahib çıxmışdır.

Azərbaycan ədəbi-bədii dili uzaq keçmişdən bu günə qədər şərəfli bir tarixi yolla addımlamış, yeni söz və ifadə icadları hesabına xeyli zənginləşmişdir. Hər bir sənətkarın dil və üslub keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması onun yaradıcılıq simasını aydınlaşdırır, söz-ifadə yaradıcılığına münasibətini müəyyənləşdirir. Onu qeyd edə bilirik ki, “Dil poeziyanın ilkin yaradıcılıq simasıdır.

Söz-ifadə icadlığı prosesi Azərbaycan ədəbi-bədii dilini heç zaman tərk etməmişdir.

Nitq mədəniyyətinin inciləri sırasında olan S.M.Şəhriyarın dilində çox maraqlı və şairin öz qələminə xas olan ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür.

Heydərbaba, gileylikdən nə çıxax?

Zülmün evin səbri təhəmmül yıxar,

Dərviş olan səbrin əlin bərk sıxar,

Gəl qayıdaq, çıxax Ağa düzünə,

Keçək yenə məhəbbətin sözünə.

Dilimizdə giley sözü vardır. Lakin Şəhriyar bu sözə milli –lik4 şəkilçisinin qoşulması ilə yeni söz yaradıb. Yuxarıdakı poetik nümunə digər cəhətdən də maraqlıdır. Belə ki, onun mətnində “zülmün evi”, “səbrin əli”, “məhəbbətin sözü” birləşmələri ifadə yaradıcılığına aid olan sintaktik vahidlərdir.

İfadə yaradıcılığı baxımından, M.Şəhriyarın aşağıdakı misraları da diqqəti cəlb edir:

Mənim yolum məhəbbət caddəsiydi,

Son sözlərim haqqın iradəsiydi.

Məhəbbətin risalət vədəsiydi,

Yoxsa məndə bir kəs ilə qərəz yox,

Siyasət adlı məndə bir mərəz yox.

Buradakı “məhəbbət caddəsi” xüsusilə maraqlıdır. Mənşəcə ərəb sözü olan caddə “böyük yol”, “baş küçə” deməkdir. Məlumdur ki, məhəbbətin küçəsi olmur. Bu ifadə ilə müəllif bədiiyyəti çoxaltmışdır. Şeirdəki “məhəbbətin risalət vədəsi” möhtəşəmliyi ilə seçilən üslub faktıdır və ifadə yaradıcılığının gözəl örnəklərindən biridir. “Siyasət mərəzi” adlı ikinci növ təyini söz birləşməsi də həmin nümunələrə aiddir.

“Xəyal meydanları”, “qış donduran ürəklər”, “gözlərin rəfi”, “xatirələr səfində xeymə qurmaq”, “ümidplov”, “insansız inqilab” və s. kimi söz və ifadələr şairin dil-üslub keyfiyyətləri sırasına daxildir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Sədaqət Həsənovanın qeyd etdiyi kimi bu baxımdan diqqəti cəlb edən şairlərdən biri də S.Vurğundur. İlk yaradıcılıq illərində onun dilində müşahidə edilən gecənin qəlbi, zülm eli, sayğısız divanə, xəyal küsdürmək, tufanlar əsri, qatil qəlb, köhnə romantikanın xəstə qurdu, motorlu kəlmələr, Şərqi cüyərlərini gəzən azar, şerin başında turp əkmək, qafiyəli dəllallar, dərd yemək, dərdli qəzəl, tərən könlü, qəlbi saz kimi çalmaq, topuqdan yüksəyə qalxmayan xəyal, kağızın yorulmağı, həsrətin son övladı, şəfəqlərdə çimən təbiət, çarlığın zülm quşu, haqqın dodaqları, ala gözlü gündüzlər, sərin küləyin nazlanmağı, səhərlərin ülkər gözü, dənizlərdə kürək çəkən xəyallar, açarsız, qapısız əfsanələr, küsəndirmək, şerin könlü dastanı, könlü yolçusu, fələk bəxtimizə baxdı qıyqacı, səhərin tərən seyri, könlü kamançası, qara böhtan, qəlbi şaxta vurmaq, fələkət divi, könlüdən-könlüə yol açmaq, ürəyi sovqat göndərmək, aqlın fəzası, köüllər mülkü, ovçu könlü və s. kimi çoxsaylı ifadələr sözlərin işlənmə balansından xəbər verir. “Böyük sənətkarların böyüklük müsabiqəsində onların dilinin lüğət tutumu mühüm faktordur. Ancaq bu da faktıdır ki, bir-

birinə yaxın söz ehtiyatına malik müxtəlif sənətkarlar eyni səviyyədə bədii məhsul vermir. Bu halda sözdən istifadə qabiliyyəti, sözlə manevr etmək bacarığı həlledici rol oynayır. Söz tutumu siqlətlə bağlıdır, sözdən istifadə çevikliyi isə bədii obrazın mükəmməlliyini, keyfiyyətini əsas şərtləndirir.

Dilimizin leksik-qrammatik vahidlərinə yeni baxış cəhətindən M.Müşfiqin adını çəkməmək olmaz. Şairin dilindəki “lirikanın dənizləri”, “zülmətin övladı”, “siyah mühit”, “meşşanlıq girdabı”, “xəsis qaynağı”, “ingilis dargası”, “sarı düşüncə”, “vərəmli əsər”, “kapitalizmin noxtası”, “cənnət müxbirləri”, “əski bayquş”, “çürük millətçilik”, “yetim çöllər”, “kapital yurdu”, “şeytanca söz”, “dargın ehtiram”, “yardım dalğaları”, “tənbəl iqlimlər”, “çarın quyruğu”, “sarı ingilisin kor eşşəkləri”, “ölən qəzəllər”, “oyaq qüssələr”, “insan qəlbinin mühəndisləri”, “insan ildırım”, “tufan rəqqasəsi” və s. kimi ifadələr dil-üslub məziyyətləri baxımından çox maraqlı faktlardır.

Söz yaradıcılığı dilin çətin, ancaq həm elmi, həm də praktik baxımdan maraqlı, zəruri proses və problemlərindən biridir. Bu prosesin əsas dəyəri ondadır ki, o, bir tərəfdən, dilin leksikasını zənginləşdirir, digər tərəfdən alınma sözlərin milli sözlərlə əvəz olunmasını təmin edərək onların sıxışdırılmasına səbəb olur və beləliklə də, dildə milliliyi çoxaldır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixinə dair. Bakı: 1958
2. Qurbanov A. Azərbaycan ədəbi və danışıq dili. Bakı: 1965
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri. Bakı: 2002
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı: 1958
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: 1962

İLKİN ƏSGƏROV

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ilkin-esger@mail.ru*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞININ QORUNMASI DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS PRIORITYET İSTİQAMƏTİ KİMİ

Azərbaycan dili fonetik quruluşunun ahəngdarlığına, lüğət ehtiyatının zənginliyinə, qrammatik quruluşun möhkəmliyinə, ifadəliliyinə, təsirliliyinə görə dünyanın zəngin dillərindən biri hesab olunur. Şübhəsiz ki, belə zəngin, qədim tarixi köklərə malik, əsrlərin sınağından qalib çıxıb xalqımıza xidmət edən bu müqəddəs dili qorumaq, təkmilləşdirmək, onun saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının mənəvi borcudur. Müsbət haldır ki, bu məsələdə dövlət də soydaşlarımıza dəstək verir və ana dilinin qorunub saxlanılmasına prioritet istiqamət kimi yanaşib mühüm işlər görür.

“Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, təkcə son iyirmi il ərzində Azərbaycan dövlətinin rəsmi dövlət dili olan Azərbaycan dili ilə əlaqədar ölkə rəhbərliyi səviyyəsində onlarla fərman və sərəncamlar imzalanmış, 2013–2020-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. Şübhəsiz ki, həmin sənədlərin həm dilimizin, həm də dilçiliyimizin inkişafında, daha da təkmilləşməsində böyük və danılmaz rolu vardır. Onların arasında “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” 2012-ci il 23 may, “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında” 29 may 2012-ci il, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2013-cü il 9 aprel və eləcə də “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 17 iyul 2018-ci il tarixli sərəncamları, həmçinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 2018-ci il 1 noyabr tarixli fərmanı xüsusilə qeyd etmək olar” [9].

Qeyd olunan bu rəsmi sənədlərin məzmunu, onların ana dilimizin inkişafı istiqamətində müəyyənləşdirdiyi xətlər də göstərir ki, həqiqətən, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması bu gün dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətini təşkil edir. Bu istiqamətdə dövlətin həyata keçirdiyi işlər, apardığı islahatlar Azərbaycan dilinin inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2013–2020-ci illəri əhatə edən Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının qəbul olunması da məhz elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsi baxımından çox böyük rol oynadı. Şübhəsiz ki, bu linqvistik əhəmiyyəti böyük olan Proqramın qəbul olunması Azərbaycan dilçiliyi tarixində ana dilimizin inkişafı, öyrənilməsi, hərtərəfli tədqiq olunması və saflığının qorunması istiqamətində atılmış ən uğurlu addımlardan biri idi. Proqramda Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun inkişafı, qorunması, elektron məkanda daha geniş istifadəsi və ölkədə dilçiliyin inkişaf etdirilməsi mexanizminin yaradılması, dünya dilçilik elminin müasir inkişaf meyillərini nəzərə almaqla, elmi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, dilin inkişafını və ədəbi dil normalarının qorunmasını təmin edən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin və qrammatik normalarının sistemləşdirilməsi kimi bir sıra zəruri vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir.

Ölkə başçısı Cənab Prezident İlham Əliyev ana dilimizlə bağlı siyasətində də Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı kimi çıxış edir və bu işi uğurla davam etdirir: “Respublikada dil siyasətinin birmənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər

Əliyevin adı ilə bağlıdır” [7].

Qeyd edək ki, bu ənənə Cənab Prezidentin qəbul etdiyi həm rəsmi sənədlərdə, həm də dilimizlə bağlı etdiyi çıxışlarda özünü göstərir. Məsələn, ölkə başçısı AMEA-nın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş ümumi yığıncaqda humanitar elmlərdən danışarkən tarix boyu Azərbaycan xalqının bir xalq kimi, millət kimi öz varlığını qoruyub saxlamasında mədəniyyətimiz, incənəsənətimiz, musiqimizlə bərabər, bir milli-mənəvi dəyər, milli bağ kimi ana dilimizin rolunu xüsusilə diqqətə çatdırmışdır: “Əsrlər boyu biz başqa ölkələrin, imperiyaların tərkibində yaşadığımız, müstəqil olmadığımız dövrdə milli dəyərlərimizi, ana dilimizi qoruya, saxlaya bilməmişik. Azərbaycan dilinin saflığını qoruya bilməmişik. Ona görə, bu gün bəzi hallarda görəndə ki, dilimizə xaricdən müdaxilələr edilir və bəzi hallarda bu müdaxilələr Azərbaycanda da dəstək qazanır, bu, məni doğrudan da çox narahat edir. Azərbaycan dili o qədər zəngindir ki, heç bir xarici kəlməyə ehtiyac yoxdur. Bir daha demək istəyirəm ki, biz əsrlər boyu dilimizi qorumuşuq. Bu gün də qorumalıyıq. Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik. Əlbəttə, bizim vətəndaşlar, xüsusilə gənc nəsil nə qədər çox xarici dil bilsələr, o qədər yaxşıdır. Ancaq, ilk növbədə, öz ana dilini bilməlidirlər. Digər tərəfdən, imkan verməməlidirlər ki, ana dilimizə yad kəlmələr daxil olsun. Buna ehtiyac yoxdur. Ancaq biz bunu görürük. Bəzi ictimai xadimlərin, hökumət üzvlərinin çıxışlarında, bəzi televiziya verilişlərində, Milli Məclisdə eşidirəm ki, kənar kəlmələrdən istifadə edilir. Buna ehtiyac yoxdur. Əlbəttə, mən bu sahədə mütəxəssis deyiləm, ancaq bir vətəndaş kimi, hesab edirəm ki, yeni kəlmələrin icad edilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Lüğətimiz o qədər zəngindir ki, bunu qorusaq və gələcək nəsillərə əmanət kimi təhvil versək bu, bizim bu sahədəki ən böyük nailiyyətimiz olacaqdır” [8].

Cənab Prezidentin 1 noyabr 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Fərmanı” da ana dilimizin saflığının qorunması istiqamətində qəbul olunmuş mühüm sənədlərdən biridir. Demək olar ki, bu Fərman da Ulu öndərin qəbul etdiyi “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli müvafiq Fərmanın məntiqi ardıcılı, uğurlu davamı kimi çıxış edir [3]. Fərmanda qeyd olunur ki, Müasir Azərbaycan dili mükəmməl qrammatik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malikdir. Bununla yanaşı, dilimizin hüdudsuz imkanlarından yetərincə və düzgün istifadə edilməməsi halları hələ də kifayət qədər geniş yayılmışdır. Televiziya və radio kanallarında, internet resurslarında, mətbu nəşrlərdə və reklam daşıyıcılarında ədəbi dilin normalarının kobud şəkildə pozulması, leksik və qrammatik qaydalara əməl edilməməsi, məişət danışığından istifadə olunması, əcnəbi söz və ifadələrin yersiz işlədilməsi az qala adi hala çevrilmişdir. Bu sahədə hüquqi tənzimləmənin və daimi nəzarətin olmaması dil pozuntularının azaldılması və aradan qaldırılması istiqamətində təsirli tədbirlər görməyə imkan vermir [1].

5 noyabr 2018-ci ildə Ağdam Muğam Mərkəzinin açılışı zamanı çıxış edən Cənab Prezident yuxarıda qeyd olunan Fərmanı xatırlayaraq ana dilimizin saflığının qorunmasının zəruriliyini bir daha aktuallaşdırmışdır: “Mən bu yaxınlarda Azərbaycan dilinin saflığının qorunması ilə bağlı Fərman imzalamışam. Buna ehtiyac var, mən bu məsələ ilə bağlı bir neçə dəfə öz fikirlərimi bildirmişəm. Bizim çox zəngin dilimiz var və Azərbaycan ədəbiyyatı bunu təsdiqləyir. Ancaq indi dünyada gedən qloballaşma prosesləri, digər proseslər istər-istəməz dilimizə də təsir edir, biz dilimizi xarici təsirdən qorumalıyıq. Bizim dilimizə lüzumsuz xarici kəlmələr lazım deyil. Bizim dilimiz o qədər zəngindir ki, istənilən fikri, istənilən məsələni ifadə etmək mümkündür. Ancaq biz görürük ki, bəzi hallarda həm kütləvi informasiya vasitələrində, həm digər sahələrdə dilimizə yad kəlmələr daxil edilir. Bunlar dilimizi zənginləşdirmir, əksinə, bəzən mövcud sözlər yeni sözlərlə əvəzlənir və mən bunun qəti əleyhinəyəm. Bu gün bu fürsətdən istifadə edərək, bir daha bildirmək istəyirəm ki, hamımız öz dilimizi qorumalıyıq” [2].

Təbii ki, bu dil daima bizi birləşdirən, keçmişlə gələcək arasında əlaqə yaradan qədim tarixi kökləri olan mənəvi bir körpüdür. Ona görə də bu körpünü həmişə möhkəm saxlamaq, qorumaq lazımdır. Cənab Prezidentin də bu məsələni xüsusi olaraq diqqətdə saxlaması məhz bununla əlaqədardır. Təsədüfi deyil ki, o bu siyasəti uğurla həyata keçirmək üçün qəbul etdiyi fərman və sərəncamlarda, etdiyi çıxışlarda konkret qurumlar qarşısında ana dilinin saflığını qorumağın vacibliyini dilə gətirməklə bu məsələləri sistemli şəkildə nəzarətdə saxladığını ifadə edir. Ölkə başçısının 5 yanvar 2021-ci ildə Anar Kərimovü mədəniyyət naziri təyin olunması ilə əlaqədar videoforata qəbul edərəkən ifadə etdiyi fikirlər bu cəhətdən xüsusi aktuallığa malikdir: “Azərbaycan dilinin qorunması hamımızın vəzifəsidir... Son vaxtlar Azərbaycan dilinə daxil edilən bəzi kəlmələr dilimizin saflığını pozur. Bizim dilimiz çox zəngindir. Hesab edirəm ki, Mədəniyyət

Nazirliyi digər aidiyyəti qurumlarla birlikdə, Təhsil Nazirliyi ilə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ilə birlikdə Azərbaycan dilinin qorunması üçün çox ciddi işlər aparmalıdır. Müxtəlif tədbirlər görülür, proqramlar var, ancaq gündəlik həyat onu göstərir ki, biz bəzi hallarda dilimizin saflığının pozulmasını görürük. Mən bunu mətbuat orqanlarından, televiziya məkanından görürəm və əlbəttə ki, bunun qarşısı alınmalıdır. Biz əsrlərboyu dilimizi qorumuşuq, bundan sonra da qorunmalıyıq” [4].

22 aprel 2022-ci ildə Şuşa şəhərində keçirilmiş Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında da çıxışı zamanı Cənab Prezident dilimizi öyrənməyin və qorumağın vacibliyini, eləcə də dünya azərbaycanlılarının birliyinin təmin olunmasında doğma dilimizin rolunu bir daha diqqətdə çatdırmış və beynəlxalq arenada bunun əhəmiyyətini vurğulamışdır: “Əlbəttə, çox istəyirik ki, ikinci, üçüncü nəsil azərbaycanlılar öz mədəniyyətinə bağlı olsunlar. Əlbəttə, bu, o qədər də asan məsələ deyil. Burada onlar, ilk növbədə, Azərbaycan dilini bilməlidirlər. Burada, əlbəttə ki, təkcə ailələrdə Azərbaycan dilini yaşatmaq mümkündür, ancaq kifayət deyil. Ona görə Azərbaycan məktəblərinin, bazar günü məktəblərinin açılması istiqamətində də biz hər zaman kömək göstərməyə hazırıq. Əslində, bunu edirik. Bəlkə də bunu daha da təşkilatlanmış şəkildə etmək lazımdır. Çünki Ana dili əsas amildir. Ana dili bütün Azərbaycan vətəndaşlarını birləşdirir” [5].

Əlbəttə, bu fikirlər müasir Azərbaycan ədəbi dilinin beynəlxalq müstəvidə həm təbliği, həm də tədrisi məsələlərinin nə dərəcədə lazımlılığını çox aydın şəkildə ifadə edir. Bu nöqteyi-nəzərdən Cənab Prezident İlham Əliyevin 21 oktyabr 2022-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının Baş katibi Bağdat Amreyevi qəbul edərkən səsləndirdiyi fikirlər də böyük maraq doğurur: “Biz taleyin hökmü ilə dövlətimizdən ayrı düşmüş azərbaycanlılara, həmçinin bizim qardaş türk dövlətlərinin digər xalqlarının dövlət sərhədlərinin hüdudlarından kənarında yaşayan çoxsaylı nümayəndələrinə kömək etmək, onların inkişafı, onların Azərbaycan dilini, Azərbaycan ənənələrini, Azərbaycan mədəniyyətini qoruyub saxlamaları, azərbaycançılıq prinsiplərinə sadıq olmaları və öz tarixi Vətəni ilə əlaqələri heç vaxt kəsməmələri üçün əlimizdən gələni edəcəyik” [6].

Göründüyü kimi, dövlətin dil siyasəti sistemli və ardıcıl xarakteri daşıyır. Yuxarıda adları çəkilən fərman və sərəncamların, o cümlədən Cənab Prezidentin dillə bağlı etdiyi çıxışların məzmununu, ana xəttini dilimizi qorumaq, sevmək, öyrənmək və saflığı uğrunda mübarizə aparmaq təşkil edir. Bu mənada Konstitusiyamızın 21-ci maddəsində öz əksini tapmış “Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir” fikri bütün parametrlərinə görə özünü doğrulda bilir və proses dövlət tərəfindən uğurla davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://president.az/az/articles/view/30563>
2. <https://president.az/az/articles/view/30583>
3. <https://e-qanun.az/framework/3568>
4. <https://president.az/az/articles/>
5. <https://president.az/az/articles/view/55859>
6. <https://president.az/az/articles/view/57657>
7. <https://president.az/az/articles/view/7744>
8. <https://president.az/az/articles/view/16703>
9. <https://525.az/news/162472-dovlet-proqraminin-lingvistik-ehemiyeti-meqale>
10. İlkin Əsgər. Davamlı dil siyasəti dövlətin əsas prioritet istiqaməti kimi. “Palitra” qəzeti, 15 noyabr 2018-ci il
11. İlkin Əsgər. Ana dili milli sərvətimizdir. “Xalq” qəzeti. 21 fevral 2019-cu il

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN ANA DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ DİL QAYDALARI İLƏ BAĞLI MÜŞAHİDƏ OLUNAN PROBLEMLƏR HAQQINDA

Bu gün ölkəmizdə tətbiq edilən təhsil proqramının əsas məqsədi həyata nitq mədəniyyəti və ünsiyyət bacarığı olan, milli dəyərlərimizi əziz tutan, yüksək intellektli insan, fəal vətəndaş yetişdirməkdir. Bütün bu xüsusiyyətlərin formalaşmasında və inkişafında ana dilinin rolu böyükdür.

Ümumtəhsil məktəblərində ana dilinin tədrisi milli maraqlar və dövlətçilik baxımından vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Dünya ölkələrində ana dilinin öyrədilməsi milli təfəkkürün formalaşmasında mühüm vasitə kimi yüksək qiymətləndirilir. Təhsil, bir qayda olaraq, ana dili ilə başlanır. Onun ümumi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün keçirilən milli və beynəlxalq qiymətləndirmədə ana dili üzrə standartların mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bütün bunlar bir fənn kimi ana dilinin şəxsiyyətin formalaşmasındakı müstəsna rolu ilə bağlıdır. Fəridun bəy Köçərlinin təbirincə desək: “Ana dili millətin mənəvi diriliyidir... Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ana dili də ruhun qidasıdır”.

Ana dilinə yiyələnmə ailədən başlayır. Uşaq məktəbə gələndə ana dilinin köməyi ilə ətraf aləm haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edir. Bu onun lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, əşya və hadisələr haqqında fikirlərini formalaşdırır, başqalarının dediklərini anlamağa imkan yaradır. Məktəbdə isə həmin iş sistemli, ardıcıl və mütəşəkkil davam etdirilir.

Ana dilinin öyrədilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir, onlarda düşünmək, öyrənmək, danışmaq və qavramaq bacarıqları da formalaşdırır. Nəticədə, dil düşünmə, öyrənmə vasitəsinə, yəni təfəkkürün ifadəsinə çevrilir.

Ana dili ibtidai siniflərdə təlim fənlərinin əsasıdır. Belə bir müddəə həmin mərhələdə ana dilinin tədrisi prosesində uşaqlara ilkin oxu və yazı texnikasının öyrədilməsi ilə yanaşı, digər fənlər üzrə şagirdlərin müvəffəqiyyətlərinin məhz onların ana dilinə nə dərəcədə yiyələnmələrindən asılı olması ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, ana dilinə yüksək qiymətin verilməsi onun ümumpeşəqoji vəzifələr daşımından irəli gəlir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə bütün fənlər üzrə mənimsədiləcək biliklərin böyük bir qismini müəllim, qalan hissəsini isə dərslilər öyrədir. Fəal təlim metodu olan kurikulumla keçid ənənəvidən fərqli olaraq, müəllimin dərslidə rolunu bir az arxa plana keçirmiş oldu. Yəni müəllim fasilitator - bələdçi rolunu oynayaraq mövzunun öyrənilməsində şagird üçün, sadəcə, yolgöstərən oldu. Dil qaydalarının mənimsənilməsində şagird sərbəst buraxıldı. Bu, müəyyən mənada, yaxşıdır. Şagirdə sərbəst çalışma və fikiryürütmə bacarığı formalaşdırır. Ancaq gəlin etiraf edək ki, bu gün ölkəmizdəki şagirdlərin yalnız üçdə biri bu sadaladığımız keyfiyyətlərə malikdir. Bəs yerdə qalan üçdə ikinin taleyi necə olacaq? Bir məsələni də unutmayaq ki, dərslilər elmi üslubda yazılır və bəzi mövzuların bölüşdürülərək müxtəlif siniflərdə öyrədilməsi elmi üslubun ardıcılıq prinsipini pozmuş olur. Həm də yaddan çıxarmayaq ki, dərslilərin tərtibinə qoyulan əsas tələblərdən biri də öyrədiləcək materialların sistemli şəkildə təsvir edilməsidir. Lakin gəlin baxaq: bu gün orta məktəb dərsliləri onlara qoyulan bütün tələblərə cavab verirmi? Dərslidə natamam, ya da əlaqəsiz şəkildə verilən dil qaydaları şagirdlərə həmin mövzularla bağlı test tapşırıqlarını yazmaqda nə dərəcədə kömək edəcək? Müəllim izahı olmadan sinifdəki şagirdlərin hamısı gündəlik mövzunu dərslidən mənimsəməyi bacaracaqmı?

Qarşımıza çıxan bu və ya digər suallara cavab tapmaq məqsədilə orta məktəb dərslilərini araşdırdıq və həmin dərslilərdəki nəzəri məlumatlarda bəzi natamamlıqlara və mövzuların əlaqələnməsində boşluqlara rast gəldik. Və rast gəldiyimiz hallarla bağlı bu yazını ərsəyə gətirməyi düşündük. Bunun üçün orta məktəblərdə tədris edilən “Azərbaycan dili” dərslilərini təhlilə cəlb etdik, bu dərslilərdəki dil faktları ilə bağlı bəzi problemləri üzə çıxardıq. Aşkar edilmiş nöqsanları dilçiliyin şöbələrinə uyğun olaraq izah və şərh etməyə çalışacağıq.

Fonetika

Bildiyiniz üzrə, fonetikanın tədrisinə məhz birinci sinifdən – əlifbanın öyrədilməsi ilə başlanılır. Şagirdlər əlifbanı öyrənirlər. Daha sonra isə öyrəndikləri hərfliyin və səslərin bir-birindən fərqi, eyni zamanda, səslərin növlərini də mənimsəyirlər. Bütün bunları öyrənməklə səs və hərfin nə olduğunu müəyyənləşdirə bilirlər. Sait səslərin növləri – qalın, incə, dodaqlanan, dodaqlanmayan saitlər haqqında müəyyən təsəvvürlər formalaşır. Açıq və qapalı saitlərlə isə V sinifdə tanış olurlar, yəni artıq saitlər haqqında yeni məlumatlarla rastlaşırlar. Amma, çox təəssüf ki, nə ibtidai, nə də fonetikanın tədris edildiyi beşinci sinifdə qoşasaitli sözlər və onların tələffüzü ilə bağlı dil qaydalarına rast gəlmədik. Eynicinsli qoşasaitli sözlərdə səsdüşümü və səsuzanmasından, müxtəlifcinsli qoşasaitli sözlərin tələffüzündə özünü göstərən iki fərqdən xəbərsiz olan şagird gələcəkdə yuxarıda göstərilən mövzularla bağlı test tapşırıqları ilə qarşılaşdıqda çətinlik çəkəcək və əlbəttə ki, suallara cavab verə bilməyəcək. Nəticədə, şagirdin biliyi yetərsiz olacaq, şagird bu tipli sualları cavablandırmaq üçün lazımı savada malik olmadığını düşünəcək.

Samitlərin kar və cingiltili olmaqla iki yerə bölündüyünü də artıq ibtidai sinifdən öyrənirlər və dilimizdə bəzi hərfliyin hətta bir neçə səsi ifadə etdiyini mənimsəyirlər. “K” hərfinin tələffüzü ilə bağlı birinci sinif “Azərbaycan dili” dərslində iki səsi ifadə etdiyi göstərilir: [ke]” və [ka] (I sinif “Azərbaycan dili” 2020, s.12) Bu cür izah ikinci, üçüncü və dördüncü sinif dərslərində də müşahidə edilir. Beşinci sinif dərslində isə “k” samitinin üç səsi – [ke, ka və x'(iyh)] səslərini ifadə etdiyi bildirilib (V sinif “Azərbaycan dili” 2019, s. 33). Bu cür təsvirdən belə bir dil qaydası yanlışlığı ortaya çıxır: dörd il ərzində “k” samitinin iki səsi ifadə etdiyini öyrənən şagird beşinci sinifdə bunun üç olduğunu, daha sonra isə eyni sinifdə çalışma yazarkən dörd olduğunu, IX sinifdə buraxılış imtahanına aid test toplusunda isə əslində, həmin samitin beş səsi ifadə etdiyini öyrənir. Təkcə bu fakt həmin şagirdin şüurunda Azərbaycan dilinin tədrisində və tədqiqində yanlışlıqlar olduğu, müəllimlərin ona hansısa mövzunu yanlış öyrətməsi təsəvvürünü yaradır. Vəsaitlərdən birində haqqında danışdığımız samitin dörd səsi ifadə etməsi ilə bağlı çalışma vardır və həmin tapşırıq sinifdə işlənərkən şagirdlərdən biri: “Ya kitabımız, ya da müəllimimiz ibtidai sinifdə bizə bu qaydanı səhv öyrədib”, - dedi (V sinif iş dəftəri 2020, s.19, tap.: 3). Test toplusunda da belə hallarla qarşılaşdıq: “k” samitinin müxtəlif səsləri ifadə etməsi ilə əlaqəli nümunələr yetəri saydadır (DİM Test toplusu 2019, s. 5, tap.: 42). Həmçinin “q” samitinin tələffüzü ilə bağlı heç bir nəzəri məlumata rast gəlinmədiyi halda, söz sonunda sözügedən samitin tələffüzü ilə bağlı tapşırıqlar verilib (I sinif “Azərbaycan dili” 2020, s.79) və beşinci sinif dərslində “q” samitinin tələffüzü [q, k' və x] səslərini ifadə etməsi öyrədilir və istər dərslük, istər iş dəftəri, istərsə də sinif testində öz əksini tapan sual və tapşırıqlar bu üç səslə əlaqədardır. Amma test toplusunda həmin samitin dördüncü səsi – [ğ] səsinə ifadə etməsinə dair suallar vardır. Şagird artıq neçə ildir ki, “q” samitini üç cür səsləndirir və test suallarında dördüncü səslə qarşılaşdığı zaman çaşqınlıq yaşayır, sualı cavablandırmağa çətinlik çəkir (DİM, Test toplusu 2019, s. 6, tap.:59, 64, 65). Həmin çətinliyə səbəb isə söz sonundakı samitin nə zaman kar, nə zaman cingiltili tələffüz olunacağı fonetik qaydasını bilməməsidir. Çünki məktəb dərslərində həmin qayda öz əksini tapmayıb. Qoşasaitli sözlərdə deyiliş və yazılış fərqlərindən beşinci sinifdə bəhs edilir. Qoşa “qq”, “kk”, “tt”, “pp” samitləri ilə bağlı nəzəri məlumat verildiyi halda, qoşa “yy” samiti ilə bağlı heç bir dil qaydasından bəhs olunmur. Həmin qoşa samitlərin nə zaman tələffüzü düşdüyü və saxlandığına dair heç nəzəri material yoxdur. Amma həmin sinifə aid dərslərdə iki “yy” ilə yazılan sözlərlə bağlı çalışma vardır (V sinif “Azərbaycan dili ” s.42, tap.: 6). Dərslərdə öyrədilməyən mövzu ilə bağlı tapşırıq verilməsi nə dərəcədə düzgündür? Axı şagird tapşırıqda tələb olunan dil qaydasını dərslərdə görə bilmir. Belə olan halda fənn müəllimi məcburdur ki, dərslərdən kənara çıxsın, dərslərdə olmayan dil faktı haqda əlavə izah versin. Məlumdur ki, dil faktının mənimsənilməsi üçüncü müəllim izahı ilə yanaşı, şagird tərəfindən dil qaydalarının oxunması gərəkdir. Yenə belə olan halda müəllim şagirdlərə izah etdiyi dil faktını məktəb dərslərindən kənar başqa bir dərslərdən oxumağı şagirdlərə tapşırır. Belə də həm şagirdlər, həm də valideynlər haqlı olaraq etiraz edirlər ki, əgər hansısa bir mövzu keçirilmədirsə, niyə dərslərdə ondan bəhs edilmir?

Kök və şəkili ilə bağlı ibtidai siniflərdə, az da olsa, məlumat var, amma bu məlumat sözün tərkibinə görə təhlili ilə bağlı çalışmaları və test tapşırıqlarını yazmaq üçün yetərli deyil. İbtidai

sinifdə kök, leksik və qrammatik şəkilçi ilə bağlı elə də əhəmiyyətli qaydalara rast gəlinmədi. Bu mövzu ayrıca bəhs kimi beşinci sinifdə tədris edilir. Kök və şəkilçi, şəkilçinin vəzifəsinə və yazılışına görə növləri, birvariantlı, sözünü şəkilçilər, eyniköklü sözlər və sözün quruluşu, başlanğıc forması ilə bağlı dil faktları digər bölmələrə nəzərən qənaətbəxşdir. Burada diqqətimizi çəkən məqam mürəkkəb sözlərin yazılış qaydaları ilə bağlı məlumat oldu. Mürəkkəb sözlərin bitişik və defislə yazıldığı verilmiş, amma, böyük ehtimal ki, ayrı yazılan mürəkkəb feillər, zərflər, saylar və əvəzlilər nəzərə alınmamışdır. Çünki həmin nitq hissələrinin quruluşundan bəhs edən dil qaydalarında ayrı yazılması ilə bağlı faktlara rast gəlmədik (V sinif “Azərbaycan dili” s. 104). Və bizim fikrimizcə, bu elə birbaşa orfoqrafik normanın pozulmasıdır, çünki bu qaydanı bilməyən şagird ayrı yazılan mürəkkəb say, feil, əvəzlilər və zərflərin yazılışında səhvlər edəcəkdir.

Bütün bunları geniş izahla qeyd etməkdə məqədimiz odur ki, ümumtəhsil məktəblərində istifadə edilən “Azərbaycan dili” dərsliklərində öz əksini tapan dil qaydaları ilə bağlı qüsurlu məqamları ortaya çıxaraq və onların aradan qaldırılmasına vəsilə olaq. Çünki bu günün şagirdi gələcəyin gənci, tələbəsidir. Həmin şagirdlər arasında neçə-neçə Azərbaycan dili, ibtidai sinif müəllimləri çıxacaq. Orta məktəbdə systemsiz, natamam öredilən dil qaydaları şagirdə həm müəllimə, həm də dərsliklərə qarşı şübhə oyadacaq. Nəticədə, müəllim siması və elmin dəyəri şagird, tələbə nəzərində sarsılmış olacaq. Ki, bu da ideal cəmiyyət quruculuğu naminə yolverilməzdir. Bunun üçün qeyd etdiyimiz bu və bu kimi məsələlərin dərsliklər hazırlanarkən həllini tapması mütləqdir. Qeyd etdiyimiz kimi, dərslik müəllifləri bütün sinif dərslikləri ilə tanış olmalı, qaydaları daha sistemli və tam şəkllə salmalı, test tərtibçiləri isə bu dərslikdəki mövzulara yaxından bələd olub tapşırıqları dərslik yönümlü tərtib etməlidirlər. Bu isə komanda işi olduğu üçün daha uğurlu olar, həmin vəsaitlərdən istifadə edən şagird qayda qıtlığı, sual tərtibindəki yanlışlıqla üzləşmədiyi üçün daha həvəsli, daha uğurlu olar və yüksək nəticə göstərər. Bizcə, müəllimin bundan ümdə qayəsi yoxdur.

Ümidvarıq ki, bu araşdırmalar bir nəticə verəcək, dərsliklərdəki bu və digər nöqsanlar tez bir zamanda aradan qaldırılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. DİM Azərbaycan dili (abituriyentlər və müəllimlər üçün vəsait). 2019
2. I sinif Azərbaycan dili. 2020 (I və II hissələr)
3. II sinif Azərbaycan dili. 2020 (I və II hissələr)
4. III sinif Azərbaycan dili. 2018
5. III sinif Azərbaycan dili test tapşırıqları. 2019
6. IVsinif Azərbaycan dili. 2018
7. IV sinif Azərbaycan dili test tapşırıqları. 2019
8. V sinif Azərbaycan dili. 2019
9. V sinif Azərbaycan dili. İş dəftəri. 2020
10. DİM V sinif Azərbaycan dili sinif testi. 2019
11. VI sinif Azərbaycan dili. 2021
12. DİM VI sinif Azərbaycan dili sinif testi. 2018
13. VII sinif Azərbaycan dili. 2018
14. DİM VII sinif Azərbaycan dili sinif testi. 2018
15. VIII sinif Azərbaycan dili. 2019
16. DİM VIII sinif Azərbaycan dili sinif testi. 2019
17. IX sinif Azərbaycan dili. 2020
18. DİM IX sinif Azərbaycan dili sinif testi. 2020
19. DİM Azərbaycan dili test toplusu (I və II hissələr). 2019
20. VI sinif İş dəftəri. 2019
21. VIII sinif MMV. 2018
22. VII sinif İş dəftəri 2020

MÜDƏRİCAT

I BÖLMƏ: QRAMATİKA

1. **MÖHSÜN NAĞİSOYLU.** Azərbaycan dili orfoepiyası və orfoqrafiyasının bəzi problemləri haqqında.....3
2. **AKİF İMANLI, ELŞAD ABIŞOV.** müasir azərbaycan dilində sintaktik əlaqələrin bəzi məsələləri.....6
3. **ARİF AĞALAROV.** Az məhsuldar ad düzəldən şkilçilərin tədqiqi məsələləri.....9
4. **ELBURUS VƏLİYEV.** Bəzi qrammatik məfhumların mənimsədilməsində paradoksal vəziyyətlərə münasibət.....11
5. **QƏNİRƏ ƏSGƏROVA.** Azərbaycan dili qrammatikasının problemləri
(*nitq hissələri əsasında*)..... 14
1. **NİCAT YAQUBOV.** Qloballaşma dövründə Azərbaycan dilinin qorunması zamanın tələbidir.....18
2. **ARZU ABBASOVA.** Son dövrlər dilimizə gələn alınma sözlərin işlənmə arealı.....21
3. **ƏLƏKBƏR QASIMOV.** Adlarımızın yazılışı və tələffüzünə daha bir baxış.....23
4. **RAUF BAĞİROV.** Seyid Əzim Şirvani əsərlərində antroponimlər.....26
5. **XURAMAN HACIZADƏ.** Naxçıvanda Azərbaycan dilinin tədrisinin aktual problemlərinin tədqiqi..... 33
6. **BƏHRAM MƏMMƏDOV.** Ümumtəhsil məktəblərinin təlim dili Azərbaycan dili olan IX siniflərində tabeli mürəkkəb cümlənin tədrisi məsələləri..... 37
7. **AYSEL EMİNOVA.** Naxçıvanın şimal-qərbində yerləşən bəzi urbanonimlərin təhlili..... 43
10. **GÜNAY ƏLƏKBƏROVA.** M.T.Sidqi əsərlərinin dilində antonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri..... 45
12. **GÜLSÜM KƏRİMOVA.** Atalar sözlərinin tədqiqi tarixindən.....51
13. **İLƏHƏ ƏSGƏRLİ.** Modallığın dildə ifadə vasitələri.....54
14. **GÜNEL ƏKBƏRLİ.** Azərbaycan dilinin tədrisində yeni texnologiyalardan istifadə.....57
15. **VÜSALƏ ƏSGƏROVA.** Türk dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə gələn yeni sözlər.....59

II BÖLMƏ: DİALEKTOLOGİYA

16. **ƏBÜLFƏZ QULİYEV.** Müstəqillik dövründə Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi məsələləri və qarşıda duran vəzifələr.....61
17. **İBRAHİM BAYRAMOV.** Azərbaycan dili şivələrinin morfoloji xüsusiyyətləri haqqında.....67
18. **QALİBƏ HACIYEVA.** Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində dialekt bölgüsü problemi.....71
19. **NURAY ƏLİYEVA.** Naxçıvan dialekt və şivələrində ev və onun hissələri ilə bağlı sözlər.....86
20. **SƏYYAR MƏMMƏDOV.** Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təsnifi məsələləri.....90
21. **ELNURƏ HÜSEYNOVA.** Naxçıvan dialekt və toponimlərində fauna leksikası və onların

funksionallığı.....	94
---------------------	----

III BÖLMƏ: ÜSLUBİYYAT VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

22. SƏDAQƏT HƏSƏNOVA. Azərbaycan bədii dilinin inkişaf özəllikləri.....	100
23. ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ. Dil və üslubda gözlənilən etik normalar.....	106
24. İMAN CƏFƏROV. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və Azərbaycan dili.....	108
25. SƏDAQƏT NEMƏTOVA. Naxçıvan folklor nümunələrində epik janrların dil və üslub xüsusiyyətləri.....	115
26. ZÜLFİYYƏ İSMAYIL. Nəriman Nərimanovun irsində ana dili məsələləri “Dərdlərimizin əlacı” kontekstində.....	117
27. FƏXRİYYƏ CƏFƏROVA. Aşıq poeziyasının üslub xüsusiyyətləri.....	121
28. ŞƏRƏBANI MƏMMƏDOVA. “Mollanəsrəddinçilərin dil konsepsiyası və müasir dövr.....	124
29. GÜNAY ŞİRƏLİYEVƏ. Ana dilimizin üslubi imkanları.....	127
30. MAYQUBA ŞİRİNOVA. Müasir cəmiyyətdə nitq mədəniyyətinin aktuallığı.....	130
31. PÜSTƏ ƏHMƏDOVA. İmadəddin Nəsimiyə həsr olunan tarixi poemalarda ədəbi dil məsələləri.....	132
32. GÜLARƏ BABAYEVƏ. Məktəbyaşlı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində mövcud problemlər.....	135
33. PƏRVİN ABDULLABƏYOVA. Rənglərin linqvistik imkanları.....	138
34. ELNARƏ CAVADOVA. Hərbi sözlərin üslub imkanları.....	142

IV BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

35. FİRUDİN RZAYEV. Azərbaycan dilinin tarixinə mənbələr əsasında baxış.....	145
36. ARİFƏ ZEYNALOVA. Atalar sözləri və zərb-məsəllərin fərqli linqvistik xüsusiyyətlərinə müasir baxış.....	150
37. MƏTANƏT QULİYEVƏ. Azərbaycan dilinin tədrisinin aktual problemlərinə dair.....	154
38. NƏZAKƏT İSMAYILOVA. Ana dilimizi uşaqlara sevdirmək uşaq ədəbiyyatının ən böyük nailiyyətidir.....	158
39. ƏBÜLFƏZ ƏZİMLİ. Azərbaycan türkcəsinin məkan həddləri: Salik Ordubadi-dən kibrıslı şair Handiyə.....	161
40. RAMİZ QASIMOV. Azərbaycan tənqidi realistlərinin dil problemi Yusif Seyidovun tədqiqatlarında.....	165
41. ELXAN MƏMMƏDOV. Əhməd Cavadın “dilimiz” şeiri haqqında qeydlər.....	170
42. ƏLƏDDİN EYVAZOV. “Kitabi-dədə Qorqud” dastanlarında saitlərlə samitlərin ahəngi (dilnin vəziyyətinə görə).....	174
43. RÖYA ƏLİSOY. Azərbaycan ədəbi-bədii dilində söz-ifadə yaradıcılığı məsələlərinə	

münasibət.....	178
44. İLKİN ƏSGƏROV. Azərbaycan dilinin saflığının qorunması dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqaməti kimi.....	181
45. AYTƏKİN MİRZƏYEVA. Ümumtəhsil məktəblərində istifadə edilən ana dili dərsliklərində dil qaydaları ilə bağlı müşahidə olunan problemlər haqqında.....	184

Nəşriyyat direktoru:	Əli Həşimov
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Aparıcı redaktor:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 06.01.2023
Çapa imzalanıb: 13.01.2023
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 12 ç/v
Sifariş № 105, sayı 100 nüsxə

REDAKSİYANIN ÜNVANI: *7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı*

TELEFON: *(00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61*

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*